

ISSN 1829-0833

Հ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ Ե Ր Ձ Ա Վ Ո Ր Ա Ր Ե Վ Ե Լ Ք

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Վ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա Ն Ա Վ ՈՒ Յ Թ

Հ Ո Դ Վ Ա Մ Ե Ն Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ե ՈՒ

VII

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ԿՐԿԵՕՐԻՆՄԿ

ՀՀ գիտնութեան ներքին ազգային և արտերկրային
սրբանախոսական ինստիտուտ

Մեթոդաբանական
սրբանախոսական

Պատմություն
և արևմտագիտություն
սրբանախոսական

Հոգևորականական

ՀՀ գիտնութեան ներքին ազգային
և արտերկրային
սրբանախոսական ինստիտուտ

A 97020

Մեթոդաբանական սրբանախոսական

VII

Պատմություն
և արևմտագիտություն
սրբանախոսական

**Տարազվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

ԽՄԻԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

**Գրիգորյան Ս. (Մախազան), Հովհաննիսյան Ա., Ղևազարյան Ռ.,
Իսկանդարյան Գ., Հարությունյան Ա., Փաշայան Ա.**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Կարախանյանի

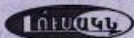
Ժողովածուն ընդգրկում է 2010 թ. հուլիսի 28-30 երևանում՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում կազմակերպված Երիտասարդ արևելագետների համերափխտական XXXI գիտաժողովին ներկայացված գեկուցումները:

Նրանց հեղինակները ամփոփաբանում են Մերձավոր, Միջին և Հեռավոր Արևելքի, Կովկասի կրկրների ու ժողովուրդների պատմության, միջազգային հարաբերությունների և մշակույթի, ինչպես նաև ցեղասպանության ու իսլամազեղտության այդպիսի մի շարք հիմնահարցերին:

Նախատեսված է արևելագետների, հայագետների, միջազգայնագետների, բուհերի ուսանողների, ասպիրանտների և ընթերցող լայն շրջանակների նամար:

Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ԴՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47
Էլ. փոստ՝ husakn@rambler.ru

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

VII

HISTORY
POLITICS
CULTURE

YEREVAN – 2011

The book is recommended for publications by the Scientific Council of
the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences,
Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD

S. Grigoryan (Chairwoman), A. Hovhannisyan,
R. Ghazisryan, G. Iskandaryan,
A. Harutjunyan, A. Pashayan

Computer Design: N. Karakhanyan

The book includes articles presented at the 31st Conference
of Young Orientalists (Yerevan, 28-30 July, 2010)

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

- ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
ԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ՀԾԹԻ – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանդադան-իմաստիտուտ
ՀՀ ՊՆ – ՀՀ պաշտպանության մախարաբություն
«ԷԹՆՈՍ» ԳՀԿ – «Էթնոս» Էթնո-մշակութային գիտական հետազոտությունների կենտրոն
ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան
ՄՀ – Մաթտին Լյուբրի համալսարան, Հալլե-Վիտենգերգ (Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն)
ՀՊՄՀ – Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
ՈՀ(Մ)Հ – Ռուս-Հայկական (Մլավոնական) համալսարան

ABBREVIATIONS

- NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia
IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA
AGMI – Armenian Genocide Museum-Institute, NAS
RA MOD – Ministry of Defence, Republic of Armenia
“Ethnos” SCECR – “Ethnos” Scientific Centre of Ethno-Cultural Reserches
YSU – Yerevan State University
MLU – Martin-Luther-University Halle-Wittenberg, Germany
ASPU – Armenian State Pedagogical University Af. Kh. Abovyan
RA(S)U – Russian-Armenian (Slavonic) University

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱԳՈՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱՆՔՑՈՒՆ

ԱԳԱՄՅԱՆ ՀԵՐՄՆՆԵ (ՀՊԿ)

ԿԱՐՄԻ ԵՎ ԱՐԿԱՀԱՆԻ ՀԻՄՆԱԿՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱԵՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ ԹՈՒՐԹ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ 15

ԱԶԳՈՑԱՆ ՈՈՒՋԱՆԱԿ (ԱԻ)

ՀԱՎԱՍԻՍՊԵՏԱԿԱՆ ԽՍԱՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՑԱԼՆԵՐԻ
ՍՏԵՂՍՈՒՄԸ
ԽՎԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ 70-ԱԿԱՆ ԹԹ. 20

ԱՍՎԵՐԴՑԱՆ ԱՐԱՄ (ՀՁԹԻ)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՅՄՈՂԿՎԱՍԾ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒՑՅՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ
ԵՐԶՐՈՒՄԻ 1919 Թ. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՒՄ 27

ԱԵՔՄԱՆՑԱՆ ԱՆԱԿ (ՀՁԹԻ)

ԹԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵՈՍՊՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԳԵՆԵՐՈՒՑԻԿ) ... 33

ԱՂԱՄԱԼՑԱՆ ՔԱՄԱՐԱ (ԱԻ)

ԽՄԽԹ ԻՆՅՈՒՑՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՆԱԿՈՒՄԸ
ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՂՍԺՈՂՈՎՈՒՄ 39

ԱԹՎԱՋՑԱՆ ԱՆԿՊԱՆԻԿ (ՈՎՄԿ)

ԹՈՒՐԹԻՍՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ
ԱՈՒՋՆԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ
ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ 46

ԱԹՎԱՋՑԱՆ ԸՈՒՇԱՆԻԿ (ԵՊԿ)

ՍՈՒՑՈՒՆ ԸՄՆՑՈՒՑԸ ՕՂՈՋԱԿԱՆ ԶԵՂԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐ 59

ԱՆԴՐԵՍՄՑԱՆ ՎԻՃՈՐՑԱ (ԵՊԿ)

ՋԱՆԳՆԵՐԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՉ
ՍՈՒՍՈՒՄԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ 65

ԿԻՐԱԿԱՍՑԱՆ ԱՆՆԱԿ (ԵՊՀ) ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԻՐԱՆՈՄԻՆՈՒՄՆԻ-ՀՈՒՆԱՎՈՐՈՒՄԻ ՕՐՈՋ	143
ՀԱՐՈՑՑՈՆՑԱՆ ԱՐԱՎՆԻ (ԱԻ) ՉԻՆ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՈՒՋՄԱՋԱՐԱՋԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒՑԱՆ ՇՈՐՋ	149
ՀԱՐՈՑՑՈՆՑԱՆ ԵՎԻ (ԱԻ) ՊԱՊՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՋՈՎԵՅՅԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒՑԱՆ ՇՈՐՋ	159
ՀԱՐՈՑՑՈՆՑԱՆ ՎԱՐԴԱՆ (ԱԻ) ՀԱՅ ՀԵՏԱՋՈՏՈՂՆԵՐԸ ԱԼԵՎՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	169
ԴԱՋԱՆՉՑԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ (ՀՅԹԻ) ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԸ «ՄԱՍՈՒԻ ԱՋԱՏՈՒՑՈՒՄ» ԵՎ ԳՐԱՋԱՆՈՒՑՈՒՄՆԻ ԿԵՐԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	175
ՄԱՐԳԱՐՑԱՆ ՆԱՐԿՆԵ (ՀՅԹԻ) ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒՑՈՆՆԸ ՄԻՐԿԱՅԻ ՋԱՐԱՋԱԿԱՆ ԿՅՆԱՋՈՒՄ 1920-1925 թթ.	183
ՄԵԼՋՈՒՑԱՆ ՋՐԻՍՏՐՆԵ (ԱԻ) ԻՍՐԱԵԼ ՊԵՏՈՒՑՈՒՄՆԻ ՍՏԵՂՏՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԻ ԱՐՉԱԳԱՆՋԸ (1948 թ.)	190
ՄԵԼՋՈՒՑՈՒՄՆԻ ԱՐՄԵՆ (ԱԻ) ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՑՈՆՆԵՐԻ ՋԱՐԱՋԱԿԱՆՈՒՑՈՆՆԸ ԵՎ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՋԸ 1945-1947 թթ.	197
ՄԻՆԱՍՏԱՆ ՆԵԼԻԻ (ՀՊՄՀ) «ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՋԱՐԱԳԱՏՄԱՆ ՆՄՈՒՇՈՒՄՆԻ» ԿԻՐԱՋՈՒՄԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄՈՒՅԻ ԹՅՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒՑՈՆՆԵՐՈՒՄ	204
ՄԻՐՋԱՆՈՒՑԱՆ ՆԵԼԻԻ (ԱԻ) ՏԱՐԱՍՏՈՐՋԱՆՈՒՄ ԻՐԱՆԻ ԴԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՆԻ ԴԻՎՋՈՐՈՇՈՒՄԸ 1970-ԱՎԱՆ ԹԹ.	211
ՄԱՐՏՉՑԱՆ ՆԱԽԿ (ՀՀ ՊՆ) ՀՆԿԱՀԱՅ ԳԱՄԱՅԸ 20-ԻՆ ԴԱՐՈՒՄ	218

Մեհակոսեան Արսեն (ՀԳՄՀ)
 Ն. Պ. Իգնատևսկու եւ Վ. Ա. Սեմյակովսկու հարգելի անուշամիտ
 ջանքերով 1865-1867 թթ. (ԸՄՏ թմարի ՊԱՏՄԳԻՐ ԱՀԱԵԳ
 ՋԵՎԴԵԹ ՓԱՇՍԵՒ ԳԵՆԵՐԱԼԻ) 225

Շիրոզեան Կարոլինա (ՄԻ)
 ՕՍՄՆՑԱՆ «ՔԱՐԵՓՈՒՆԱՆԵՐԻ ՀԱՆՉՆԱԹՈՒՄԸ»
 ՋԵՑԹՈՒՆՈՒՄ 1865-1867 թթ. (ԸՄՏ թմարի ՊԱՏՄԳԻՐ ԱՀԱԵԳ
 ՋԵՎԴԵԹ ՓԱՇՍԵՒ «ՋԵԿՆԱՅԱԳՐԵՐ» ԱՇԽԱՏՈՑՄԱՆ) 233

Սասնոսեան Հայկ (ՄԻ)
 ՍՊԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՎԱԸ ՄԻՐԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
 ԸՐՋԱՆՈՒՄ (1946-1958 թթ.) 242

Սարգսեան Արամ (ԵՊՀ)
 ԹՈՒՐԶ-ՄԻՐԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՑԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ 247

Վարդանեան Գեորգ (ՀՃԹԻ)
 ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՆԱԽՕՐԾԱԿԻՆ
 ՕՍՄՆՑԱՆ ԿԱՅՐՈՒՑԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀՈՒՑՆ ԲՆԱԿՈՑՄԱՆ
 ԹՎԱՋԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ 256

Վարդանեան Գրիգոր (ՄԻ)
 ԱՍՍՊՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
 ԱՌԱՆՉԱՀԱՏՎՈՑԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 263

Յուզեան Ընդրու (ՄԻ)
 ԱՇՇՈՒՐՔԱՆԱԿԱԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆ 270

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ
 ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՐԱՐՉԱՆՆԵՐ**

Գրիգորեան Գրիգոր (ՄԼՀ)
 ԱԼԵՋԱՆԴՐԻԱՅԻ ՊԱՏԻՐԱՐՁ ՏԻՍՈՑԵՈՍ
 ԿՈՒՑԻ ԵԹՈՎՊԵՐԵՆՈՎ ՊԱՀՊԱՆԱԾ ՆԱՄԱԿԸ
 ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ 277

Թատևաճեան Անուշ (ՄԻ)
 ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՆՋԱՎԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՐԻՆ ՀԱՅ
 ՄԱՋՆԱԿԱՐՑԱՆ ՄԻՍՏԻՑԻՋՄԱՐԵՎ ՍՈՒՑԻՋՄԱՐ 292

ՔԱՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՍՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԿ (ԵՊՀ)

Ներկա ժամանակի ԱՍՏՆՑԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՂՔԵՐԵՆԻ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԽՄԻԻ ՔԱՐՔԱՆՆԵՐՈՒՄ 298

ԽՎՉԱՏՐՅԱՆ ԷՍՍԱ (ՈՎՄՀ)

AL-1' RAB - ՈՒՄ ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԴՌՂՁ ՈՆՆԵՑՈՂ
ՆԱԽԱԳԱՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՄԱԿՆԵՐԸ 305

ԽՎՉԱՏՐՅԱՆ ԼՈՍԻՆԵ (ԵՊՀ)

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԵՁՈՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ՓՈԽԱՋԴԻՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՈՐՁ 312

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՆԻ (ՀՃԹԻ)

ԳՈՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԵՐՆ ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒԹ ՎԵՊԵՐՈՒՄ 318

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (ԵՊՀ)

ՔԱՐԱՔԱՅԻՄԱԿԱՆ ՔԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ (19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁ) 323

CONTENTS

HISTORY

HERMINE ADAMYAN (ASPU) THE KARS AND ARDAHAN ISSUE AFTER THE SECOND WORLD WAR IN THE CONTEXT OF TURKISH-AMERICAN RELATIONS.....	15
RUZANNA AZROYAN (IOS) THE FORMATION OF THE SOCIO-POLITICAL IDEOLOGICAL PRECONDITIONS OF THE ANTIMONARCHIAL ISLAMIC REVOLUTION IN THE 70s OF THE 20 TH CENTURY	20
ARAM ALAVERDYAN (AGMI) THE FORMULATION OF THE MAIN STATEMENTS OF THE KEMALISM AGAINST THE NATIONAL MINORITIES AT THE CONGRESS OF ERZERUM IN 1919	27
ANNA ALEKSANYAN (AGMI) GENOCIDE AND GENDERCIDE.....	33
TAMARA AGHAMALYAN (IOS) ISMET İNÖNÜ AND THE DISCUSSION OF THE ARMENIAN QUESTION AT THE CONFERENCE OF LAUSANNE.....	39
ANDRANIK AYYAZYAN (RA(S)U) ON THE NEW PRIORITIES OF TURKISH FOREIGN POLICY AND ACTIVNESS IN THE MIDDLE EAST	46
SHUSHANIK AIVAZYAN (YSU) THE ANCESTOR OF OGUZ TRIBES MOTUN SHANYUY	59
VICTORIA ANDREASYAN (YSU) THE RELATIONS BETWEEN ZANGIDS AND NON-MUSLIMS.....	65
LILIT BAGRATYAN (YSU) ON THE PROBLEM OF REFUGEES, ASYLUM SEEKERS AND ILLEGAL RESIDENTS IN TURKEY	71

MIQAYEL BADALYAN ("Ethnos" SCECR) HALDI: AN ATTEMPT OF RECONSTRUCTION OF THE DEVELOPMENT OF MONOTHEISM IN URARTU.....	80
MHER BAGHDASARYAN (IOS) THE POLITICAL FIGURE OF SEYYID ALI KHAMENEI.....	89
AYG BEDROSYAN (NAS) THE DECIPHERING OF DOCUMENTS ACCUSING THE ARAB NATIONALISTS DURING THE FIRST WORLD WAR.....	93
HASMIK GRIGORYAN (AGMI) THE "CULTURAL STRUCTURES" AS STIMULUS FOR CREATION OF THE MASS BEHAVIOUR IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE.....	98
SONA GRIGORYAN (IOS) THE CLARIFICATION OF SOME URARTOLOGICAL PROBLEMS OF BIAJNILI - URARTU IN WORKS BY N. ADONTZ.....	104
ASHKHEN DAVTYAN (YSU) THE ARCHITECTURE AS A POLITICAL PROPAGANDA IN IBN ASAKIR'S "HISTORY OF DAMASCUS".....	112
NZHIDEH YERANYAN (YSU) THE TEMPLE OF MUSASIR (A HISTORICO-COMPARATIVE ANALYSIS).....	117
ARTAVAZD ZAQYAN ("Ethnos" SCECR) THE ROUND MILITARY SHIELDS IN THE NEAR EAST AND THEIR PARALLELS IN THE KINGDOM OF VAN.....	123
KARINE KHOJAYAN (RA(S)U) THE DEMOGRAPHIC POLICY OF TURKEY IN EUROPE AFTER THE EXAMPLE OF FRANCE.....	131
HOVHANNES KHORIKYAN (IOS) ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE XIV SATRAPY OF ACHAEMENIAN PERSIA.....	137
ANNA KIRAKOSYAN (YSU) THE TAX SYSTEM OF IRAN IN THE PERIOD OF IL-KHAN DYNASTY.....	143

AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS) ON THE SINO-EGYPTIAN MILITARY-POLITICAL COOPERATION	149
YEVA HARUTYUNYAN (IOS) ON THE COOPERATION BETWEEN JAPAN AND KUWAIT	159
VARDAN HARUTYUNYAN (IOS) ARMENIAN RESEARCHERS ABOUT ALEVIS	169
TATEVIK GHALTAKHCHYAN (AGMI) THE WESTERN ARMENIAN PRESS IN THE PERIOD OF REESTABLISHMENT OF THE "FREE PRESS" AND CENSORSHIP	175
NARINE MARGARYAN (AGMI) THE PARTICIPATION OF ARMENIAN REFUGEES IN THE POLITICAL LIFE OF SYRIA IN 1920-1925	183
CHRISTINE MELKONYAN (IOS) THE FORMATION OF THE STATE ISRAEL AND THE RESPONSES OF THE TURKISH PRESS (1948)	190
ARMEN MELQUMYAN (IOS) THE POLICY OF THE TURKISH AUTHORITIES AND THE ARMENIAN COMMUNITY OF CONSTANTINOPLE IN 1946-1947	197
NELLY MENASYAN (ASPU) THE USE OF "TURKISH MODEL" IN THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA	204
NELLI MIRZAKHANYAN (IOS) THE INCREASING ROLE OF IRAN IN THE REGION AND THE POSITION OF USA IN 1970S	211
NAIRA MKRTCHYAN (RA MOD) THE ARMENIAN COMMUNITY OF INDIA IN THE 20 TH CENTURY	218
ARMEN MKRTUMYAN (ASPU) N. P. IGNATEV AND THE ARMENIAN QUESTION IN THE PERIOD BETWEEN THE TREATY OF ADRIANOPLE AND THE PRELIMINARY TREATY OF SAN-STEFANO	225

KAROLINA SHIROYAN (IOS) THE MISSION OF "THE COMMISSION OF REFORMS" IN ZEYTOUN IN 1865-1867 (ACCORDING TO WORK "MA'RUZAT" (REPORTS) BY TURKISH HISTORIAN AHMED CEVDET PAŞA).....	233
HAYK SAMSONYAN (IOS) THE OFFICER ELITE DURING THE FORMATION OF SYRIAN ARMY (1946-1958).....	242
ARAM SARGSYAN (YSU) THE TURKISH-SYRIAN RELATIONS IN THE PRESENT STAGE.....	247
GEVORG VARDANYAN (AGMI) THE PROBLEM OF THE NUMBER OF GREEKS IN THE OTTOMAN EMPIRE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR.....	256
GRIGOR VARDANYAN (IOS) THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE RELIGIOUS SYSTEM OF THE ALAWI.....	263
RUSLAN TSAKANYAN (IOS) THE LAST YEAR OF THE REIGN OF ASHURBANAPAL.....	270

LITERARY MONUMENTS OF ORIENTAL NATIONS

GRIGOR GRIGORYAN (MLU) THE ETHIOPIC LETTER OF THE PATRIARCH OF ALEXANDRIA TIMOTHEUS II AELURUS CONCERNING THE DEATH OF CHILDREN.....	277
ANUSH TAMRAZIAN (IOS) THE WAY OF SPIRITUAL SELF-IMPROVEMENT IN THE ARMENIAN MEDIEVAL MYSTICISM AND SUFISM.....	292

PHILOLOGY

HASMIK ASATRYAN (YSU) THE MANIFESTATION OF THE PRESENT TENSE AFFIX IN THE WESTERN GROUP OF TURKISH DIALECTS.....	298
---	-----

EMMA KHACHATRYAN (RA(S)U) THE KINDS OF SENTENCES WITH SYNTACTIC POSITION IN AL'TRAB.....	305
LUSINE KHACHATRYAN (YSU) ON THE MUTUAL INFLUENCES WITHIN THE TURKIC LANGUAGES.....	312
ANI VOSKANIAN (AGMI) THE COLOR SYMBOLS IN THE NOVELS BY ORHAN PAMUK.....	318
TIGRAN PETROSYAN (YSU) THE CIVIL LIRIC POETRY IN THE OTTOMAN LITERATURE (THE END OF THE 19 TH CENTURY).....	323

ԱԳԱՍՅԱՆ ՀԵՐՄՈՆԵՐ
(ՀՊԱՀ)

ԿԱՐՄԻ ԵՎ ԱՐԿԱՀԱՆԻ ՀԻՄՆԱՆՈՒԿԻՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱԵՆԱՐԿԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՑ ՀԵՏՈ ՅՈՒՐԳ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՀԱՐՎԱԹԵՐԿՈՑՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՋՄԱՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը նախանշեց միջազգային հարաբերություններում ճակատորոշող մեր փոփոխությունները, որոնք իրենց ազդեցությունն ունեցան մալ, բուրք-ամերիկյան հետազգա համագործակցության վրա:

Պատերազմից հետո, Թուրքիայի առջև ծառայած սևծովյան նեղուցների կարգավիճակի և ԽՍՀՄ հողային պահանջների հարցը:

Բանն այն էր, որ գերտերություն հռչակված ԽՍՀՄ-ը ձգտում էր իր ազդեցությունը մեծացնել ողջ աշխարհում: Թուրքիան ևս հայտնվեց Կրեմլի ուշադրության կենտրոնում: Ոչ միայն կարևորվեց վերջինիս ռազմավարական և աշխարհագրական նշանակությունը, այլ մալ ուրոշվեց պատժել պատերազմի ժամանակ հակախորհրդային դիրքորոշում ունենալու համար: Ահա, թե ինչու ԽՍՀՄ-ը ամիրաժեշտ համարեց խորհրդա-բուրքական սահմանի ճշգրտումը:

Անկարան սպառնալիք զգաց, երբ 1945 թ. մարտի 19-ին Մոսկվան հայտարարեց 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-բուրքական «բարեկամության և յեզոքության» պայմանագիրն անվավեր ճանաչելու մասին¹, որին հետևեց սահմանների վերամայման պահանջը: Եւրյն թվականի հունիսի 7-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Թուրքիայի դեսպան Ս. Սաբաչեի և ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մուրադովի հանդիպումը², որտեղ բուրք դեսպանն անընդունելի համարեց խորհրդային պահանջները: Թուրքիան հայտնվեց անելանելի դրության մեջ: Առանց արտաքին աջակցության դիմակայությունը դառնում էր անհնարին, իսկ Ամերիկան, հաշվի առնելով առկա համգամակցները, կարող էր օգնություն հուսալ:

1. Մեծ Բրիտանիայից, որը պատերազմի հետևանքների և աղոն ընթացող գաղութային համակարգի փլուզման պայմաններում հայտնվել էր ծանր իրավիճակում:

2. ԱՄՆ-ից, որը միակ տերությունն էր, որ կարող էր հակադրվել ԽՍՀՄ-ին, իսկ վերջինս էլ Թուրքիայի հանդեպ դեռևս վաբում էր զգոն և սպաստղական քաղաքականություն:

Թուրքիան միայնակ էր մնացել հզոր ԽՍՀՄ-ի դեմ և վերջինիս պահանջների կատարումն անխուսափելի էր:

Անկարայի արտաքին քաղաքականության մեջ առկա խոռոչայի լավագույն վկայությունը 1945 թ. ապրիլի 25-ի՝ ՄԱԿ-ի հիմնադիր Սան-Ֆրանցիսկոյի խորհրդածողովին մասնակից թուրքական պատվիրակության անդամ Նիհաթ Էմիրի հուշերն են. «Ռուսաստանը 1925 թ.-ի պայմանագիրը ցանկանում է երկարացնել... դա անհանգստացնում է: Անգլիան և Ֆրանսիան ռաժապտ են: Թուրքիան դիմել է ԱՄՆ-ին. «Եթե մերժեմք Մտալիմի դիմումը, կօգնե՞ք մեզ», իսկ ԱՄՆ-ը պատասխանել է. «Կատեխրազից դուրս ենք ելել ուժասարտ 10 հազար մղոն հեռավորությունից չենք կարող օգնել ձեզ, ռուսների հետ համաձայնվեց»: Հետագայում հանդիպում ենք ունեցել մաև Մ. Բրիտանիայի արտգործնախարար Իդենի հետ, որից ստացել ենք նույն պատասխանը»:

Այնուամենայնիվ, հզոր Խորհրդային Միության դեմ միայնակ հայտնված Թուրքիային առաջինը աջակից կանգնեց Լոնդոնը: 1945 թ. հուլիսի 9-ին Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինյոնյան շտապեց հայտարարել. «Անգլիացիները որևէ կասկածի տեղիք չեն տալիս (կապված ռուսների հետ): Առաջին օրվանից ի վեր (ռուսների պահանջներին ցնդեմանը առաջնությունը) շարունակում են պաշտպանել մեզ, մենք վստահում ենք նրանց... բոլոր հարցերը և գործողությունները մեր միջև համաձայնեցվում են»⁴:

1945 թ. հուլիսի 17-ին մեկնարկեց Պուտոլամի խորհրդածողովը, որտեղ խորհրդային կողմը հստակ պատրաստվել էր՝ Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած հողային պահանջների հարցում: Մինչ խորհրդածողովի բացումը՝ հուլիսի 16-ին, հարցի շուրջ առանձնազույգ է տեղի ունենում ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենի⁵, իսկ հուլիսի 18-ին՝ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլի և ԽՍՀՄ-ի Կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ի. Ստալինի միջև, որից հետո Չերչիլը հայտարարում է. «Քանն այն է, որ ռուսները ցանկանում են... Ռուսաստանից վերջված Կարսը և Արդահանը: Թուրքերն այս առումով ավելի զուսպ են...»⁶:

Ի վերջո, խորհրդային կողմի՝ Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած հողային պահանջները դուրս եկան կուլիսների նստում տարվող քննարկումների մակարդակից, և հուլիսի 22-ին Պուտոլամի խորհրդածողովի 6-րդ նիստում այդ մասին հայտարարեց Վ. Մոլոտովը. «...1921 թ. Խորհրդային Հայաստանից և Խորհրդային Վրաստանից Թուրքիան տարածք է խլել՝ դա Կարսի, Արզվիմի և Արդահանի մարզերի նայումի տարածքն է...»⁷: Մեկ օր հետո՝ հուլիսի 23-ի խորհրդածողովի 7-րդ նիստում, ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումանը իր ելույթում նշեց. «Թուրքերի և ռուսների միջև հողային խնդիրները վերաբերում են միայն իրենց, սակայն սևծովյան նեղուցների խնդիրը՝ ԱՄՆ-ին և ռդք աշխարհին»⁸:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի նախագահը հատակ արտահայտեց իր երկրի դիրքորոշումն, որով ամուրդակի համաձայնություն տվեց Մոսկվայի հողային պահանջներին՝ առանձի կարևորելով Վերսիլների կարգավիճակի հարցը:

ԽՍՀՄ-ի համար շաղարակյալ բարենպաստ իրադրությունը փոխվեց Պետադամի վեհաժողովից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ ԱՄՆ-ը դարձել էր աշխարհի միակ միջուկային տերությունը: Այս հանգամանքը ենթադրություն էր տվեց Տրումմենի վարչակարգին որդեգրել ավելի կռուտ դիրքորոշում Խորհրդային Միության դեմ պայքարում, որն ընթացում էր ազդեցության գոտիների ընդլայնման համար:

Խորհրդային Միությունը, չնայած Պետադամուս ընդունված ռազմաքննարկում, հրաժարվում էր գործերը դուրս քնել Իրանից և ծառամ էր վերահսկողության՝ մավթով հարուստ Սերձավոր և Միջին Արևելքում: Կոմունիզմը սպառնում էր նաև ողջ Եվրոպային: Գճահատելով ստեղծված իրադրությունը, ԱՄՆ-ը կարևորեց Թուրքիայի դերը, որն համարվեց «Արևելքի քամակի»⁹, այն նաև պատմել էր դառնալու Եվրոպային սպառնացող «կարմիր վտանգի» դեմ:

1945 թ. օգոստոսի 2-ին ԱՄՆ-ը ուղեծ էր թուրքիային. «Չեք և մեր միջև որևէ համաձայնագիր չկա, ուստի պետք է մտածել, սակայն ամենագնադատաբար կարիք չկա: Թուրքիայից տարածք չի անցնի Ռուսաստանին...»¹⁰: Մարաշոկական դիրքից Վաշինգտոնն անցնում էր ակտիվ գործողությունների՝ նպատակ ունենալով ստանձնել այն դերը, որն ուներ Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայի համար՝ մինչ պատերազմը: Խորհրդային կողմը իր պահանջներում ստիպված էր ճանաչել, քանի որ Թուրքիան այլևս անպաշտպան չէր, և չնայած Կարսի ու Ադրանի շուրջ առաջացած աղմուկին, Մոսկվան այդպես էլ որևէ արշտանակյալ պահանջ չներկայացրեց: Արդեն 1946 թ. Անկարան տարբեր պաշտոնյաների և մամուլի միջոցով ակտիվ հակադրվում էր Մոսկվային և անգամ հողային պահանջների դեպքում սպառնում պատերազմով:

Թուրք-ամերիկյան համագործակցության սկիզբ ընդունված է համարել 1946 թ. ապրիլի 5-ը, երբ ամերիկյան «Միտտրին» գրասենյակը ժամանեց Ստամբուլ: Այդ առիթով նախագահ Ինյոյուն հայտարարեց. «Ամերիկյան նավերը որքան մտնենում են, այնքան մտնենում են նաև լավ ժամանակները»¹¹, սակայն մինչ այդ՝ փետրվարի 27-ին, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի միջև արդեն ստորագրվել էր 10 մլն դոլարի աջակցության պայմանագիր¹², որը բարձր հեղինակ Ջ. Օզգենիջին համարում է պարտադրված, քանի որ «այդ ժամանակ Թուրքիայի պետական բյուջեն կազմում էր 245 մլն դոլար, ուստի այդ աջակցությունը պետք չէր Թուրքիային»¹³, իսկ արդեն դեկտեմբերի 6-ին՝ մեկ այլ համաձայնագրով, ամերիկացիներն իրավունք ստացան հող գնել Թուրքիայում¹⁴, որ

Թուրքիայի Հանրապետության տեղծումից ի վեր առաջին անգամ էր կատարվում: Ջ. Օզաթինջին մասնավկացնում է. «Մուսանըրը ցանկանում էին Կարսը և Արդահանը, Ինյունյուն յովեց, իսկ իստուկ իսմամաչյանագրով ամերիկացիներն իրավունք տաացան գնելու ողջ Թուրքիան: Մինչև 1939 թ. Թուրքիան իսրմարվում էր Անգլիային և Ֆրանսիային, իսկ 1945թ-ից իստո՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին»¹⁵:

Որքան էլ բուրբ ժամանակակից հեղինակները ցմնապատեն ԱՄՆ-ի տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ, ակնհայտ է՝ ԱՄՆ-ը կանխեց Կարսի և Արդահանի շրջանների վերաբարձը իտրերդային Միությանը: Առավել արդարամիտ է բուրջական պաշտոնական պատմագրությունը. «Աշխարհի գերիզոր տերություն Միացյալ Նահանգները «Միստրիի» մուտքով պաշտպանեց Թուրքիային՝ նեղոցներին և Արևելյան Անատոլիայի նկատմամբ պահանգներ ներկայացնող մեկ այլ գերտերությունից՝ ԽՍՀՄ-ից»¹⁶:

Թուրք-ամերիկյան մերձեցումը ողջունեց մասնավկա ժամանակի բուրջական մամուլը: Օրինակ, «Թասալիքը» («Նկարագրե») գրում էր. «Թուրքիան, ունենալով մեծան հզոր բարեկամ, ինչպիսին Ամերիկան է, կարող է անվտանգ և իսնզիստ շարունակել իստղադության իր գործունեությունը Մերձավոր Արևելքում»¹⁷, իսկ «Ջումիյուրիսերը» («Հանրապետություն») նշում էր. «Այստեհետև, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդները կարող են ապրել գոհ և ապահով: Կեցցե՛ ԱՄՆ-ը»¹⁸:

Այսպիսով, երկու գերիզոր տերությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև սկսվեց մի իսկամարտություն, որը ստացավ «առող պատերազմ» անվանումը: Այս իսկադրությունից օգտվեց Թուրքիան և իստասպիեց տարածքային կորուստներից: Վաշինգտոնը աատար կանգնեց վերջինիս ամբողջականության պահպանմանն, որը միակ ելքն էր Մոսկվայի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, ինչպես մասն Արևելյան Եվրոպայում ունեցած դիքքերի բուրջգման համար:

Այսպես մեակոլովեց բուրբ-ամերիկյան նոր բարեկամությունը և ի նիզ դարձան Կարսի և Արդահանի վերադարձման իսյ ժողովրդի իույսերը:

HERMINE ADAMYAN
(ASPU)

THE KARS AND ARDAHAN ISSUE AFTER THE SECOND WORLD WAR IN THE CONTEXT OF TURKISH-AMERICAN RELATIONS

After the Second World War the Republic of Turkey was caught in a serious situation which was conditioned by the Cold War. USSR decided to punish Turkey

ՀԱՎԱՄԱՊԵՏԱԿԱՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԵՎԱՓՈՒՈՑՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ԺԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓՈՒՐԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՐԳՑԱԼՆԵՐԻ ՄՏԵՂՏՈՒՄԷ ԻՐԱՆՈՄ XX ԴԱՐԿ
70-ԱՎԱՆ ԹԹ.

XX դարի 60-ական թվականների սկզբին Իրանը գտնվում էր հասարակական, քաղաքական և ազդեցիկ-տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ, որն էլ իր արտացոլումն էր գտել Իրանի հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը շահական վարչակարգը տեսավ կտրուկ փոփոխությունների՝ «բարեփոխումների» իրականացման մեջ: Մտեամմեդ Ռեզա Փեհլևակի շահը քաջ գիտակցեց, որ եթե համապատասխան «եղբայրությունը» չիրականացվի «վերսկից», ապա այն կիրականացվի «ներքևից»՝ քանզի հեղափոխության անհրաժեշտությունն այդ սրահին արդեն իսկ ժամանակի պահանջ էր: Ի դեպ, Իրանում համակարգային բարեփոխումներ իրականացնելու պահանջն ամենայն վճռականությամբ դրվում էր մահ ԱՄՆ-ի կողմից, որն հակառակ դեպքում կդադարեր օգնություն ցուցաբերել Իրանին: 1963-1973 թթ. Սպիտակ հեղափոխության շրջանակներում բարեփոխումներ իրականացվեցին ազդարային, կրթական, ազդեցիկական, արդարադատության, ստորջապահության և այլ ոլորտներում¹: Փոփոխության ենթարկվեց օրենսդրական դաշտը: Փոփոխություններ կատարվեցին Մահմաձդության մեջ՝ մասնավորապես կառավարության իրավասությունները երկարաձգվեցին՝ 2-ից դառնալով 4 տարի, մեջլիսի պատգամավորների թիվը 136-ից դարձավ 200, իսկ շահը ստացավ մեջլիսը ցրելու իրավունք²: Մրանով շահը զրկեց մեջլիսը իրեն ընդդիմադիր ուժ լինելու հնարավորությունից: Փոփոխության ենթարկվեցին մահ հողային³, ընտրական, ընտանեկան օրենսգրքերը, ընդունվեցին կամանգ⁴, նկատառումների, պետական ծառայության մասին⁵ և մի շարք այլ օրենքներ, օրենքների հավելվածներ: Պետական վերափոխումների արդյունքում անրապնդվում էր շահի անձնական իշխանությունը, որն արդեն իր վրա վերցնում մահ օրենսդրական մախաձեռնությունը և ակտիվորեն խտանվում գործադիր իշխանության գործառնայրներին: Նույնիսկ վարչապետի ընտրության վճռական խոսքն անցավ շահին, չնայած, որ թեկնածուս պետք է ստանար երկու պալատների վստահությունը: Փաստացի շահին էր պատկանում մահ նախարարների նշանակման իրավունքը⁶: Էական քայլեր կատարվեցին երկրի ազդեցիկ-քաղա-

քանակ, տնտեսական և հասարակական կյանքում կանանց դերի մեծացման ուղղությամբ⁷։ Իրականացված բարեփոխումների հետևանքով Իրանի ազգաբնակչության՝ ծառայողների, քանվորների, ուսուցիչների և այլոց կենսամակարդակը բարելավվեց՝ շինարարական ծրագրերի շնորհիվ բացվեցին աշխատատեղեր, աշխատավարձը կայուն կերպով բարձրացավ։ «Մսլիտակ հեղափոխության» կարևորագույն նպատակներից էր նրկրի արդյունաբերության զարգացումը, որը հնարավոր դարձավ իրականացնել մակրի քանկացումից ստացված եկամուտների ներհոսքի շնորհիվ։ Անգլո-իրանական մավթային ընկերության ազգայնացումից հետո Իրանը՝ դարձավ աշխարհում խաշորագույն մավթարդյունաբերողներից մեկը և 70-ական թթ. տնտեսության մեջ մկատվեց տնտեսական մեծ աճ՝ էլ ավելի զարգանալու հեռանկարով։ Եկամուտների մեծ հոսքի շնորհիվ շահեղ սկսեց Արևմուտքում գնել արդյունաբերական գործարաններ։ Սակայն ձեռք բերված ձեռնարկությունների շինարարությունը իրականացնում էին ոչ թե իրանական, այլ արևմտյան ընկերությունները⁸։ Արդյունաբերության ոլորտում ստեղծված նոր ճյուղերը Իրանի տնտեսությունն ավելի կապեցին Արևմուտքի հետ, որը չէր կարող ոգևորությամբ ընդունվել Իրանի ազգաբնակչության կողմից, քանզի մեծան պարագայում մեծանում էր Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի դերակատարությունը Իրանի թե տնտեսական և թե սոցիալական կյանքում։

Ամկախ այն հանգամանքից, որ նրկրում նկատվում էր սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական կայունություն, միևնույն է «Մսլիտակ հեղափոխությունը» ոչ միանշանակ էր ընդունվում ազգաբնակչության կողմից։ Ազգաբային բարեփոխումների հետ կապված, «Մսլիտակ հեղափոխության» ընթացքում գյուղացիների որոշ մասը առաջան հողեր իսկ օրինակ՝ խոշոր կավածատերերի և հոգևորականության մի մասը կամ զրկվեց դրանցից, կամ սահամանափակվեց նրանց հողային իրավունքը⁹։ Ըստից բարձր հոգևորականությանը թուլացնելու նպատակով նրանց զրկեց բազում առավելություններից՝ հասկապես դատական իշխանության ոլորտում¹⁰, սեփականություններից, ճկկթապատկան հողերից, որը և չէր կարող անհետևանց մնալ։ Ազգաբային բարեփոխումների ժամանակ, շահեղ, որպես օրինակ, հրաժարվեց բազում շահական հողերից։ Ըստիական հողերի բաժանումը իր ապակցությունը գտավ ԱՄՆ-ի կողմից, քանզի վերջինս գտնում էր, որ ազգաբային բարեփոխումները «երբորդ աշխարհի» նրկնելում, այդ թվում և Իրանում «զործող միջոց» են գյուղացիների շարժումների զարգացումը կամիսելու համար¹¹։

60-ական թթ. ընթացքում և 70-ական թթ. ստաջին կեսին միտակետությանը հաջողվում էր որոշ չափով զապել հոգևորական ընդդիմութ-

յանը: Քանի դեռ երկրում զարգանում էր տնտեսությունը, հասարակական կյանքում տեղի էին ունենում դրական տեղաշարժեր, զենքը չափավոր էին, բնակչության շրջանում միայն կրոնական զգացումների ակադայությունը բավարար չէր, օպեազի ազգաբնակչությունը հետևեր միասնության մկատմամբ թշնամարար տրամադրված հոգևորականության մի մասի կոչերին:

Մական 70-ական թթ. կեսերին ներքին քաղաքական իրավիճակը երկրում կտրուկ փոխվեց: Պետության տնտեսական քաղաքականության անհետևողական լինելը համզեցրեց տնտեսության բազում ոլորտներում ճգնաժամի ի հայտ գալուն: Ճգնաժամն առավել թուուն ի հայտ եկավ Իրանի ֆինանսական համակարգում, որն էլ համզեցրեց բնակչության մեծամասնության կենսամակարդակի արագ անկման:

Երկրի ֆինանսական վիճակի վատթարացման մեջ մեծ նշանակություն ունեթ մասնավոր հատվածին անմախաղեպ շատ վարկերի տրամադրումը և օազմա-օառիկանական ուժերի անբապնջման համար ծախսվող գումարները: Մեծ գումարներ էին ծախսվում զենք ու զինամթերքի ձեռք բերման վրա: 1965-1972 թթ. ընթացքում Իրանը ԱՄՆ-ից ռազմական տեխնիկայի ձեռք բերման համար ծախսել էր 3,7 մլրդ դոլար¹²: Ինչպես հայտնում էր «Էկոնոմիստ» անգլիական շաբաթաթերթը՝ Իրանը մակթից ստացվող եկամուտների մեծ մասը ծախսում էր սպառազինության վրա, որը և «թխում էր արևմտյան աշխարհի օազմաքաղաքական շահերին»¹³:

Ֆինանսական ճգնաժամի խորացման մեջ իր դերը խաղաց նաև կաշառակերությունը, որը անկախ նրա դեմ մղվող պայքարի՝ զարգանում էր: Ֆինանսական ճգնաժամը տարածվեց տնտեսության բազում ճյուղերի վրա, որը ուղեկցվում էր աշխատատեղային ակտիվության բուլացմամբ: Մկսեց արագորեն անել գործազրկության մակարդակը, կանգ առան բազում պետական ծրագրեր, այդ թվում նաև շինարարական և 20-րդ դարի 70-ական թթ. կեսերին ճգնաժամը կրկին սգադուրեց երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտները: Բնակչության վիճակը սկսեց արագորեն վատթարանալ: Կրկին մեծացավ աղանը, զենքը անեցին ավելի քան 40%-ով¹⁴: Մնանկությունը սկսեց կրել համատարած բնույթ: Վատթարացավ նաև գյուղացիների վիճակը, որոնք մնացել էին վերցված երկարատև վարկերի ծանր թեռի տակ:

Քանի որ ճգնաժամը կրում էր համակարգային բնույթ, ուստի գործնականում հնադավոր չեղավ այն հաղթանարեղ վերևեց իրականացվող բարեփոխումների միջոցով: Գնադով անում էր շահի և նրա վարչակարգի դեմ ուղղված բողոքներն ու դժգոհությունը, որը և շահը, անկարողությունից դրդված, ճնշում էր՝ հաճախ դիմելով «ՄԱՎԱԹ»-ի¹⁵ օգնությանը, որին օժտել էր մեծ լրագրություններով: Վերջինս կարելի

է ասել, համդիտանում էր շահի միակ վստահելի հենարանը: Նրա վրա շահը ծախսում էր քաղաքականին մեծ գումարներ, որը և ղեկավարության տեղիք էր տալիս: Պետք է նկատել, որ, օրինակ 1977 թ. ուսագմական քյուբեն կազմում էր տարեկան 9.4 միլիարդ դոլար, որը միայնոր 1960-ական թվականների համեմատությամբ անը էր մոտ 3 անգամ¹⁷:

Քանի որ արդեն մի շարք խավերի տմտեսական վիճակը փոխվել էր դեպի վատը, երկրում արդեն ասկա էին լարվածությունն ու ղեկավարումը, գործողության մեջ մտավ կրոնական գործունը և մինչ այդ հոգևորականության կոչումներն ամտեսող զանգվածները միացան հոգևորականությանը և սկսեցին միասնաբար քանցելով պահանջել միասնություն և տարալուծ:

Բնակչության մեջ ասավել մեծ ակտիվություն սկսեց ցուցաբերել մտավորականությունը, ուսանողությունը, որոնց յոդոքն արտասխյալում էր երկրից արտագաղթի տեսքով, իսկ այն ուսանողներն ու մտավորականները, որոնք մնացել էին երկրում միավորվում էին իսլամա-մարքսիստական և սոցիալիստական գաղափարախոսություն ունեցող այնպիսի կազմակերպությունների մեջ, ինչպիսիք էին «Չարիքնու-ն ֆեդայի-ն խալդ-ն Իրան» (Իրանական ժողովրդի անձնագրի մարտիկներ) և «Մեզահեղին-ն խալդ-ն Իրան» (Իրանի սուրբ գործի մարտիկներ) կազմակերպությունների մեջ: Մակայն 1975 թ. շահը հիմնեց միակուսակցական համակարգ՝ ցրելով յոդոք կուսակցություններն ու խմբավորումները: Ստեղծվեց «Հեզ-ն Ռասթայիզ-ն մելլաք-ն Իրան» (Իրանի ժողովրդի վերածնության) կուսակցությունը¹⁸, որը կոչված էր արահավելու հասարակության ներդաշնակ մասնակցությունը քաղաքականությանը: Վերջինիս գաղափարական սկզբունքն էր հավատարմությունը միասնական համակարգին: Հեղափոխության մախաղթյալների ձևավորման գործունների մեջ էական տեղ զբաղեցրեց մաև շահի հենց այս անհետատես քալը՝ միակուսակցական համակարգի տեղծումը, որը սակայն ստեղծված անբարենպաստ պայմաններում չկարողացավ իրականացնել իր առջև դրված խնդիրները և արդեն իսկ 1978 թ. դադարեց գոյություն ունենալուց¹⁹:

Ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակը մեղմացնելու նպատակով, շահը սկսեց վարել «ազատականացման» քաղաքականություն: Թույլ տրվեցին խուքի տանումափակ ազատություն, ընդդիմության գործունություն և այլն: Մակայն «ազատականացման» քաղաքականության ամրաժանելի մասը համդիտացավ մաև այն, որ Իրան ներքավանցեց «արևմտյան քաղաքակրթությունը»՝ իր դրական և «քացասական» տարրերով համդիտ: Այսինքն, երկիր մուտք գործեցին ոչ միայն մշակութային արժեքներ, ժամանակակից տեխնոլոգիաներ, գիտական հայտնագործություններ, այլ մաև Արևմուտքին քնորոչ, սակայն իրան-

ցիների համար «արևմտյան քաղաքական» երևույթներ՝ բարքերի ազատություններ, անհամըրժողակամություն, սեռական հավասարություն, արեիզ և այլն, որն էլ է հանդիսացավ երկրում 70-ական թթ. վերջին հեղափոխական իրադրության առեղծման գործոններից մեկը: Շափ հմաքավոր էր համարում արևմտյան տեխնոլոգիաները համապատասխանեցնել իրանական քաղաքակրթության մշակույթին, այսինքն առեղծել Արևելքի և Արևմուտքի ինքնատիպ սիմբոլ: Սակայն շափ այդ ամենը նպատակադրել էր իրականացնել կարճ ժամանակահատվածում, որն անհնարին էր այնպիսի քաղաքակրթությունում, ինչպիսին իրանականն էր՝ աստվածավախ, ախանդապաչտ և ինչու չէ՝ որոշ հարցերում ծայրահեղական: Մահմեդականները սաքոսափով էին վերաբերվում Արևմուտքից ներխուժած իրենց համար օտար բարքերին, ապրելաժողովրդին: Շատերի համար դա մշահակում էր կշտակամ, մշակութային, էքնիկական ազամոցույթների փլուզում, որոնց վրա դարեր շարունակ հենվում էր աստվածավախ ազգային գիտակցությունը:

Չնայած առեղծված լարված վիճակին, կառավարող վերահասակը շարունակում էր իշխանությունը պահելու փորձեր կատարել՝ գնալով մի շարք սիմոններ, որոնց թվին էր պատկանում շափի քնտանիքի անդամների անշարժ գույքի մի մասի փոխանցումը «Փահլեկի ֆոդլին», մի շարք քեչքերում Այաթոլա իռանյեի²² մկարի տապաղումը, մահմեդական օրացույցին անցնելը և այլն:

Սակայն, անկախ շափի կողմից ձեռնարկված միջոցառումների՝ երկրում քարձր հոգևորականության շուրթը համախմբված ցուցաբարները պահանջում էին շահակամ քնտանիքության տապաղում և իսլամական հանրապետության ստեղծում:

Շափի իրականացրած վերափոխումների հետևանքով անդ դժգոհության պայմաններում ծայրահեղ հոգևորականությունը շահեղծեց իր սեփական քաղաքական կուսակցությունը և սկսեց հարել Այաթոլա իռանյեի գաղափարախոսությունը, որի նպատակն էր միապետության տապաղումը և քեղկրասիկ իսլամական հանրապետության ստեղծումը: Վերջինս, արտաքաված լինելով հանդերձ, կարողանում էր իր կռիվում և գաղափարներով համախմբել ազգաքնակչությանը՝ իրանական հանրության կյանքի բոլոր ոլորտներում իսլամական նորմերի և սկզբունքների հաստատման համար:

Գտնում ենք, որ անկախ շափի կողմից ձեռնարկված միջոցառումների, նրա անհետևողական քաղաքականության հետևանքով երկրում առեղծվել էր պայթուցակտանց իրավիճակ՝ հեղափոխական իրադրություն, որի իրականացման համար արդեն առկա էին բոլոր նախադրյալներն ու պայմանները:

THE FORMATION OF THE SOCIO-POLITICAL IDEOLOGICAL
PRECONDITIONS OF THE ANTIMONARCHIAL ISLAMIC
REVOLUTION IN THE 70s OF THE 20TH CENTURY

The processes of urbanization and industrialization, the expansion of the educational and communication systems, and the creation of a centralized bureaucratic state during White Revolution served to swell the ranks of the modern classes, especially the intelligentsia and the industrial proletariat, and to reduce the relative size of the traditional classes, notably the bazaar petit bourgeoisie and its clerical allies. The attitude and interpretation of the White Revolution was not the same in the Iranian society. In the beginning of the White Revolution the Shah had the support of his nation, because during 60-70s the state of people was growing up. There were visible changes in social, political, economic etc. But at the end of 70s the economic crisis tread upon and the condition of people again became worse. Dissatisfaction of society was growing up and the result of dissatisfaction was Islamic Revolution.

ՅԱՆՈՒՎԳՐՈՑՑՈՆՆԵՐ

1. Ազնի մանրամասն տե՛ս՝ Ազոռյան Ռ., Սպիտակ եղափոխությունը որպես Իրանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի հատրանաբեր զործան միջոց, Արժանիք Արևելք, VI, Ե., 2009, էջ 16-23:
2. Иран, очерки новейшей истории, М., 1976, с. 293.
3. Ивков М., Иран сегодня, М., 1969, с. 58.
4. "Техная экономист", 1968, № 744, с. 39, № 834, с. 38-39.
5. Иран, очерки новейшей истории, М., 1976, с. 292.
6. Awery P., Modern Iran, London, 1965, p. 470.
7. Bahramitash R., Revolution, Islamization, and Women's Employment in Iran, 2003, Vol. IX, Issue 2, <http://www.watsoninstitute.org/biww/archive/9.2/Iran/Bahramitash>
8. Harvey O'Connor, World Crisis in Oil, New York, 1962, p. 290.
9. Манглова Н., Проблемы модернизации и либерализации экономической системы Ирана, М., 1996, с. 86-97.
10. «Ազգային բարեփոխման մասին օրինք», «Երբեշատ», 15.01.1962:
11. СПБ, N 37. Социально-экономический строй Ирана, М., 1963, с. 14.
12. Land Economics, Madison, 1960, № 1, p. 5-6.
13. United States News and World Report, 15.08.1973.
14. "Economist", 17-23.05.1975.
15. Բալթրոշյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 697:

16. ՍՍՍՐ-ի Սազման ամփոփ վա էրեկաթի կեղծար՝ երկրի տեղեկատվություն և անվտանգության կազմակերպություն:

17. Пиррова У., Бюджет и бюджетная система Ирана, М., 1976, с. 64-79.

18. Иран, очерки экономической истории, М., 1976, с. 405.

19. Բայրության Վ., ճշվ. աշխ., էջ 702-703:

20. Այսպես էրանյան՝ Իսրամական հեղափոխության եզեր և քաղաքական լիզեր, 1963 թ-ից շահական վարչակարգի ընդհանրություն՝ Սպիտակ հեղափոխության եակատեղորդ: 1964 թ. ձեռնազաղել և աղտաքաղել է թուրքիա, Իրաք, Փարիզ: Արտաքսման ողջ ընթացքում լի դարազել պայքարել միապետության տապալման համար, և ղեկավարել է հակաշահական շարժումները Իրանում:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՍՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄՈՂՐԱՎԱՅԻ ՔԵՍԱ-
ԼԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՄՇԱԿԱՄԸ ԵՐՁՐՈՒՄԻ 1919 Թ.
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղղոսում զինադադար է կնքվում Ամ-տանտի և Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Օս-մանյան կայսրության միջև: Օսմանյան կայսրության մեծ մասը՝ այդ քվում մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, զավթվում է դաշնակիցների զորքերի կողմից:

Զինադադարից հետո թուրքական քանակի զինեղալ Մուստաֆա Քեմալը ստանձնում է սուլթանի ռազմական համահարզի պաշտոնը և սուլթանի անձնական համձնարարականներով, լայն քաղաքական ու զինվորական լիազորություններով, մեկնում է Ամատոլիա՝ որպես եր-րորդ քանակի ռազմական տեսուչ: Երկրի տարրերը շրջաններում մինչ այդ այդին ձևավորվել էին ազգայնական շարժումներ, առաջացել էր «Քուվայի միլլիե»՝ «Ազգային ուժեր» կազմակերպությունը¹: Մամուրա-նալով իրավիճակին՝ Մուստաֆա Քեմալը որոշում է ընդունել պայքարը դեկավարելու առաջարկը և ստանձնել շարժման համակարգողի դերը: Եւ իր շուրջն է հավաքում քաղաքական գործիչներին, որոնց մեծ մասը հայոց ցեղասպանության իրականացնող ոճրագործներ ու իրքիհաղ վե քերաքիե կուսակցության նախկին անդամներն էին, ինչքան էլ շարժ-ման մյուս մասնակիցները հերքում էին կապը վերջիններիս հետ²: Մուստաֆա Քեմալն այդքան էլ դրական վերաբերմունք չունեի իրքի-հաղականների ու նրանց դեկավարության մկատմամբ, սակայն երկու կողմերն էլ զգում էին միմյանց կարիքը: Մեկը մյուսին օգտագործում էր՝ թաքնվելով ազգայնականության շղարչի տակ՝ չմայած իրքիհաղա-կաններից շարժումը հեռու պահելու Մուստաֆա Քեմալի պնդումնե-րին³:

1919 թ. հունիսին զինեղալ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությանը Ամասիայում ձևավորվում է ռազմական գործիչներից բաղկացած գաղտնի խորհուրդ՝ Անկարայում տեղակայված 20-րդ քանակային զո-րամիավորումների երամասնատար Ալի Ֆուադ Ջեքեսույլի, Մվազում տե-ղակայված երրորդ քանակի զորամիավորումների հրամանատար Ռե-ֆիք բեյի և նախկին ծովային նախարար Ռաուֆ Օրբեյի մասնակցու-թյանը՝ դիմադրության կազմակերպման միջոցների ու մարտավարու-թյան մշակման համար⁴: Նրանց միանում են նաև Քյազին Քարաբեյիք վաչան և Կոնիայում տեղակայված երկրորդ քանակի զորամիավո-

լումների երամասնատար Ձեմալ փաշան և համարեղ ստորագրում Ամասիայի համաժայնագիրը, որով սահմանվում էին դժնադրական շարժումն ակսելու համար անհրաժեշտ գործողությունները⁷: Ամասիայի արձանագրությամբ մախատեցվում էր Էրզրումում, իսկ այնուհետև Սվազում երկրի տարբեր շրջանները ներկայացնող պատվիրակների մասնակցությամբ համաժողովի կազմակերպում⁸ դժնադրության կազմակերպման արդյունավետությունն ապահովելու համար⁹:

1919 թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը Էրզրումում տեղի է ունենում «Ամատուխայի արևելյան վիլայեթներին» ազգային համաժողովը: Այն թվով երկրորդն էր Բալքեշիքի համաժողովից հետո և կարևոր դեր խաղաց շարժման հետագա զարգացման և հաջողության գործում, դարձավ այն հիմնաքարը, որի վրա բարձրացավ քննախկանությունը՝ որպես Թուրքիայի նոր գաղափարախոսություն¹⁰: Համաժողովում ընդունված որոշումները, ըստ Մուստաֆա Քեմալի՝ «ոչորչեցին շարժման քաղաքական ուղին»¹¹:

Անդրադառնալով Էրզրումի համաժողովում ընդունված քանաձևին՝ պետք է նշել, որ այն առաջին հերթին ուղղված էր հայերի և հույների դեմ ինչպես պետական, այնպես էլ ազգային մակարդակով: Էրզրումի համաժողովի մասնակիցները հայտարարեցին, որ ոչ մի կերպ չեն հանդուրժելու Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետականության ստեղծումը և ոչ մի տարածքի միացումը 1918 թ. անկախություն ձեռք բերած դաշնակցական Հայաստանին: Այդ մտեցումը հայրենակիցներին ուղղված իր ճառում հաստատում է Մուստաֆա Քեմալը՝ «Հայերն այլևս ոչ մի իրավունք չունեն այս գեղեցիկ երկրում: Չոր երկիրը ձերն է, այն թուրքերին է պատկանում: Այս երկիրը անցյալում եղել է թուրքական, այսօր այն թուրքական է և հավիտյանս կմնա թուրքական»¹²:

Վերը նշվածի մասին են վկայում համաժողովում ընդունված քանաձևի առաջին 4 կետերը, որտեղ Արևմտյան Հայաստան տեղամունը փոխարինվում է Ամատուխայի արևելյան վիլայեթներ անվամբ, և նշվում, որ այդ վիլայեթները ոչ մի դեպքում չեն կարող բաժանվել իրարից, իսկ հարկ եղած դեպքում թուրքերը անպայման պայքարելու են այդ շրջանների պաշտպանության համար¹³: Համաժողովի մասնակիցները բացահայտ ձևով թոյկոտում են դաշնակիցների որևէ ծրագիր, որը միտված կլինի Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի միավորմանը՝ պատճառ բերելով այն փաստը, որ այդ շրջանների քննախկանության հիմնական մասը մուսուլմաններ են, որոնք օրընց համարում են եղբայրներ՝ ծնված միևնույն ծնողներից¹⁴: Մրանով համաժողովի մասնակիցները մույսացնում էին թուրքերին, քրդերին, չերքեզներին և այլ մու-

սուլման տարրերին: Դա նպատակ ունի հայերի դեմ տրամադրել այդ շրջաններում բնակվող մուսուլմանական զանգվածներին՝ միավորելով նրանց «համուն իսլամի պաշտպանության» կարգախոսի ներքո, որ պետքի հարկ եղած դեպքում նրանց միացյալ ուժերն օգտագործեն Հայաստանի վրա հարձակում գործելու նպատակով:

Բանաձևի երկրորդ կետում հաստատվում են Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյաների իրավունքները¹² ինչպես ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալն էլ ասում՝ «հավատարեցման նշան դնելով քրիստոնյա ու մուսուլման բնակչության իրավունքների միջև: Սակայն մույն բանաձևի յոթերորդ կետում կա մի նմանակետ, որը ոչ միայն հակասում է Մուստաֆա Քեմալի տվյալ մտքին, այլև ունի քաջահայտ հակաքրիստոնեական ուղղվածություն. «որոշոք հայրենակից մուսուլմանները հասարակության բնական անդամներ են»: Բանաձևի այս կետից կարելի է ենթադրել, որ քրիստոնյաները չեն համարվում հայրենակից ու հասարակության անդամ, հետևաբար խոսք լինել չի կարող հավասարության մասին:

Մանձեղական տարրերին միավորելու և նրանցից ռազմական ուժ ստանալու նպատակ էլ հետապնդում համաժողովում ընդունված բանաձևի երրորդ կետը, որտեղ ասվում է, որ «համաժողովի մասնակիցների զխափոր խնդիրն է խալիֆայի և սուլթանատի պահպանումը»¹³, այսինքն՝ յուրք գործիչները շեշտը դնում են իսլամադավան տարրերի կրոնական զգացմունքների վրա: Առաջ քաշելով մանձեղականների եղբայրության և մույնության գաղափարները՝ Մուստաֆա Քեմալը Թուրքիայի համար ստեղծված ծանր իրավիճակում միանգամից երկու խնդիր է լուծում. նախ՝ դրանով քաջատվում է ներքին երկպառակությունը՝ հատկապես «Աճկախ Քոչառանի» մասին քրդերի երազանքների իրականացումը, ապա՝ մանձեղականներից կազմված իզոլ նակատ է ստեղծում ոչ մանձեղական ժողովուրդների դեմ: Մուստաֆա Քեմալն ունի նաև հետում գնացող նպատակներ՝ հարկ եղած դեպքում օգտագործել նաև Թուրքիայից դուրս բնակվող մանձեղական ազգերի ներուժը, ինչն ինքն իրենով պանիսլամականության վառ դրսևորում է: Դրանով Մուստաֆա Քեմալն ու իր գաղափարակիցները դուրս են գալիս բուրջականության առեմաններից և կյանքի կոչում իրփիսադականների կողմից մշակված պանթուրքական, պանիսլամական գաղափարախոսությունները:

Արևմտյան Հայաստանի որևէ հատվածի անցումը Հայաստանին քաջատելու և ամեն գնով այդ տարածքները, որոնք բուրքերը համարում էին «փրկենց հայրերի հողը», իրենց ձեռքում պահելու գործում հաջողությանը կիրառվում է վախի գործոնը: Համաժողովի կազմակերպիչ-

ները նշում էին, քի իբր հայերը կռվկասում կազմակերպում են «բուրքե-
քի քարդե» և պատրաստ են ամեն լուսն ներհուծել բուրքական տի-
քապետության տակ գտնվող սահմանամերձ շրջանները ու դաժան
հաշվեհարկար տեսնել խաղաղ մահմեդական բնակչության հետ՝ վրեժ
լուծելու համար աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայերի տեղա-
հանության և ապանդի ծամար¹⁴։

Համաժողովի ընդունած քանակի հաջորդ կետերն անդրադառ-
նում են արտակարգ իրավիճակում քաջատակս Արևելյան մահամզ-
ների բնակչության տեղահանության (կետ 5), համաժողովում ընդուն-
ված որոշումների մասին համայն լաշխարհին և բուրքական հասարակ-
չությանը իրազեկելու (կետ 6), այդ որոշումները կյանքի կոչելու կար-
գին և դրանք իրականացնող կազմակերպությունների կառուցվածքի և
խունկցիաների ձևավորման մասին (7-11 կետեր)¹⁵։

Էրզրումի համաժողովում ձևակերպված դրոյթները զարգացվեցին
և ստավել որոշակեացան 1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը տեղի ունեցած
Սվազի համաժողովում¹⁶։ Էրզրումի և Սվազի համաժողովներում ընդուն-
ված որոշումները քերցին նրան, որ 1920 թ. հունվարի 28-ին քեմալա-
կանների ճնշման տակ օսմանյան խորհրդարանը ընդունեց «Ազգային
ուխտը»։ մի հույակազիք, որը որոշում էր սաբազա բուրքական պետուք-
յան տարածքային սահմաններն ու կառուցվածքային հատկանիշները։
Հետագայում, երբ քեմալականները որոշակի իշխանություն և ուժ են
ձեռք բերում և գիտակցում, որ Անտանտի պետությունները լրջորեն չեն
պատրաստվում օգնել Հայաստանին և իրականացնել վերջինիս հետ
կապված իրենց ծրագրերը, ազգայնականները՝ Քեմալի գլխավորուք-
յանը վերադառնում են իրենց նախորդների՝ իթթիհապականների որդեգ-
րած գերատյան քաղաքականությանը՝ այդպիսով վտանգելով նաև
արևելահայության հետագա գոյությունը։ «Իրա մասին է վկայում 1920 թ.-
ի բուրքական գործերի հարմակումը Հայաստանի Հանրապետության
վրա և նրանց ծավալած գործունեությունը Հայաստանի տարածքում։
Թուրքական գործերը՝ Քյազիմ Զարաբեքի փառայի գլխավորությամբ,
իրականացնելով Սուստաֆա Քեմալի գաղտնի նրամանները¹⁷, մեկը
մյուսի ետևից ոչնչացնում են հայկական բնակավայրերը և միայն
խորհրդային բանակի հետագա ծավալումը ՀՀ տարածքում կասեցրեց
բուրքական գործերի նոր հանցագործությունները։ Չմայած քեմալա-
կանները շատ կարևոր սկզբունքներով ու գաղափարներով տարբերվում
էին սուլթանից և երիտթուրքերից, սակայն նրանք բոլորն էլ միևնույն դիք-
քորաշումն ունեին՝ հայկական հարցի վերաբերյալ։ Նրանք բոլորն էլ
միանշանակորեն հայկական հարցի միակ արդյունավետ և վերջնական
լուծումը համարում էին հայության բնազնջումը։

Կայսրության ազգային փոքրամասնությունների դեմ ուղղված քեմալականության դրույթները պաշտոնական տեսք են ստանում Էրզրումի համաժողովում ընդունված քանաձևում: Հրաժարվելով ճամաչել կայսրության հայ, հույն և այլ քրիստոնյա ազգերի իրավունքներն ու արտոնությունները ինչպես ազգային-կրոնական, այնպես էլ ազգաբաղադրական ոլորտներում՝ Մուստաֆա Քեմալն ու իր գաղափարակիցները կայսրության լիարժեք քաղաքացիներ հայտարարեցին քաջատապես մահմեդական բնակչությանը: Այս կերպ քեմալական գործիչները Անտանտի ներկրների ու նրանց դաշնակից Հունաստանի ու Հայաստանի դեմ պայքարելու համար եզոյ ուժ ձևավորեցին քի դեմս մահմեդական բնակչության: Նույնացնելով կայսրության բոլոր մահմեդական տարրերին և համարելով բոլորին թուրք՝ հատկապես մեծ թիվ կազմող քուրդ ազգաբնակչությանը՝ քեմալականները փորձեցին քաջատել քրդական անհնազանդության ենթապոչ փորձերը և անկախանալու նրանց ձգտումները: Ամփոփելով Էրզրումի համաժողովի արդյունքները՝ պետք է փաստել, որ միտումնավոր կերպով նվազեցվեց և զրոյան զրոյացվեց կայսրության ազգային փոքրամասնությունների դեմ ու նշանակությունը նրկրի կյանքում՝ քաջատելով ազգային փոքրամասնությունների համար արտոնություններ սահմանելու ցանկացած ենթապոչություն: Քեմալական գործիչների պնդմամբ Թուրքիայում շկային այլև ազգային փոքրամասնություններ, այլ կար մեկ միասնական թուրք ժողովուրդ՝ պատրաստ պայքարելու իր անկախության համար ցանկացած ուժի դեմ:

ARAM ALAVERDYAN
(AGMI)

THE FORMULATION OF THE MAIN STATEMENTS OF THE
KEMALISM AGAINST THE NATIONAL MINORITIES AT THE
CONGRESS OF ERZURUM IN 1919

After losing in the World War I, The Ottoman Empire was forced to sign the Mudros ceasefire on 30th October 1918. Some of Turkish statemen organized liberation movement with its leader Mustafa Kemal pasa. They adopted movement's ideological basis and primary goals in Erzurum congress held from 23 July to 4 August 1919. Erzurum congress decisions mostly refer to defending the Ottoman Empire territories that were still under Turkish government. Erzurum congress decisions were developed at the Sivas congress where were delegates from each vilayet of Ottoman Empire. In Erzurum congress decisions it was clear that national

minorities' demands and rights would not be taken into consideration any more by Kemalists. From that point Turkey was considered as a homogen country.

ՄԱՆԹԱԳՐԻՑՈՒՆՆԵՐ

1. <http://www.turkcebilgi.com/kuvv-i-milliyet/ansiklopedi> «Զուգայի միլիթ-յե»-ն առաջին քայլն էր անկախության համար Թուրքիայի մեզմ պայքարում: Դիմադրական շարժման ձևափոխմանց հետո «Զուգայի միլիթ-յե»-ի մարտիկները բնորոշվեցին հույների դեմ պատերազմող բացառական բանակի կազմում:
2. Akcam T., A Shameful Act, New York, 2006, p. 303-304.
3. Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և հայոց գեղասպանության պատմություն, Հատոր 3-րդ, գլխի 2-րդ, Ե., 2003, էջ 468:
4. Aksin S., Turkey From Empire to Revolutionary Republic, New York, 2007, p. 129-130.
5. Hovannisian R., The Republic of Armenia: 1918-1919, Los Angeles, 1971, p. 433.
6. Kemal M., Speech, Leipzig, 1929, p. 80.
7. Атаатрк К., Изречения речи и выступления, М., 1966, с. 47.
8. Кемал М., Речь взош Туркия, т. 1, М., 1929, с. 374.
9. Atatürkün Söylev ve demöçleri, cilt 2, İstanbul, 1923, s. 126.
10. Նույն տեղում, էջ 376:
11. Sinoplu Kurmay Binbaşı Cevdet Kerim, Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi) Erklân-ı Harbiyye-i Umumiyye Talim ve Terbiye Dairesi, İstanbul, 1341, s. 21-28.
12. Кемал М., նշվ. աշխ., էջ 374:
13. Кемал М., նշվ. աշխ., էջ 374:
14. http://tr.wikisource.org/wiki/Sivas_Kongresi_Beyannamesi
15. Кемал М., նշվ. աշխ., էջ 374-376:
16. Sellers G., Criss B., Blügg N., Studies in Ataturk's Turkey: the American Dimension, Leiden, 2009, p. 204-210.
17. Давран В., История армянского геноцида, Е., 2007, с. 457-459.

ՅԵՂԱՍԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԵՆԱՍԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
(ԳՆՆՆԵՐՈՑԻՎ)

Գեներալի կարևորությունը շատ հաճախ ամփոփվում է ցեղասպանությունները ռուսումնասիրողների կողմից, սակայն երբ որևէ էքզիկ կամ ազգային խումբ ցեղասպանության քիչախնայ է դատվում, զոհեր միշտ ոչնչացումը անվում է նրա այս կամ այն գեներալային խումբի մեկուսացումից: Մինչ այսօր մեզ հայտնի ցեղասպանություններից յուրաքանչյուրը գեներալային բնույթ է կրում, քանի որ ինչպես զոհի, այնպես էլ հանցագործությունն իրականացնողների հասարակությունները գեներալացված են: Գեներալների՝ ընդհանուր իրավունքների համար ռոմագործող հաճախ ոչ միայն ֆիզիկական ոչնչացում է իրականացնում, այլ նաև տարրեր ուղիմկում խաթարում է զոհի գեներալային հարաբերությունները, որը քայքայում է հասարակության ամենախոցրակային մասնիկը՝ ընտանիքը:

Համաշխարհային պատմության մեջ գեներալների երևույթը տարբեր ձևով է մեկնաբանվում: Գեներալային զրահանությունը, որը զարգացել է ֆեոդալիստական ուսման քրեների շնորհիվ, շեշտը դնում է այն դրույթի վրա, որ գեներալների զոհերը հիմնականում կամայք են, և պատերազմող տղամարդու քննվողությունն է զոհ դարձում կնոջը: Այս դրույթը ասաց է քաշել խնդիրն ուսումնասիլած ամենահայտնի մասնագետներից մեկը՝ Մարի Ամմա Վալենը: Պատմության ընթացքում բանության մույնացումը առականության որոշակի տիպերի հետ, ինչպես, իր իրական հիմքերն ունի: Ջանգվածային սպանություններ իրականացնող ռոմագործները հիմնականում տղամարդիկ են, սակայն պետք է նշել, որ սպանվողների մեծամասնությունը ևս արական սեռին են պատկանում: Մական նշենք, որ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսին օրինակ միջմայայրյան սվոտայում «վուկավորությունն» էր կամ Հնդկաստանում այրել կամանց հրկիզումը, ըստ Ադամ Ջոնսի՝ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ֆեոդալիզմ: Վերջինիս պնդմանը այս բոլոր դաժանություններն ոչ մի կապ չեն կարող ունենալ ցեղասպանության հետ:

Ցեղասպանությունների զուգադրություններին հետևելով կարող ենք նշել, որ սեռասպանությունը (գեներալների) ցեղասպանության հետ չի կարող մույնանալ, եթե այս կամ այն սեռին պատկանող մարդկանց խումբը չի ենթարկվում միտումնավոր ֆիզիկական կամ ոչ ֆիզիկական ոչնչացման՝ մպատակ ունենալով բնաջնջել մարդկանց որոշակի կատեգորիա: Այստեղից հետևում է, որ սեռասպանությունը միայն կարող է ցեղասպանության քաղկացուցիչ մաս լինել:

Այլամ Ջոնսը, ով երկար տարիներ ուսումնասիրել է գենդերոցիդի երևույթը, անդրադարձնալով Վարենի տեսությանը նշում է, որ վերջինս չնչուց դնում է իգական սեռի ստրուկտուրայի վրա, մինչդեռ կանանց և աղբյիկների նկատմամբ իրականացված դաժանությունների և խոտակամության բազմաթիվ դեպքերից և ոչ մեկի ժամանակ հանցագործը նպատակ չունի ոչնչացնելու կնոջը կամ աղբյիկ երեխաներին որպես մարդկային կատեգորիա: Հակառակը, ճնշման այս ձևերը նպատակ ունեն ամբաստանելու կնոջ ենթակայությունը, և տվյալ իրավիճակում մեջ երկրորդական տեղ ապահովելու նրա համար: Այստեղ խնդիրը սեռերի մեջ է, որը ամբողջությամբ փոխում է հարցի էությունը: Այլամ Ջոնսը հակառակվելով նաև Վարենի առաջ քաշած «հակաիգական» և «հակաարական» գենդերոցիդներ տերմինիներին, առաջարկում է այս երևույթը վերանվանել «հասցեական սեռասպարհություն»: Այս կապակցությամբ նրա վառ փաստարկներից է օրինակ Գեյմանիայում մացիստների կողմից համասեռականների ոչնչացումը⁷: Վարենը ուշադրություն է հրավիրում կանանց հանդեպ իրականացված լայնածավալ դաժանությունների վրա, սակայն այդ դաժանությունները չեն կարող նույնանալ ցեղասպարհությունների հետ, քանի որ մտանադիպ գործողությունները ի սկզբանե նպատակ չեն ունեցել բնաջնջել կամ արմատապես ոչնչացնել որևէ էթնիկ կամ ազգային խումբ, այլ գուտ ներգնդեցնելու թմույթ են կրել: Վարենն իր դեույթն ապացուցելու համար քազմաթիվ փաստեր է բերում՝ նշելով, որ տղամարդիկ են իրականացնում զանգվածային սպանություններ և ցեղասպարհություններ, սակայն դա այդպես չէ:

Պարտադիր չէ, որ ցեղասպանություն իրականացնողները լինեն տղամարդիկ: Ռուսներայի ցեղասպանությունը գալիս է ապացուցելու, որ կանայք սպակառ հակված չեն իրականացնելու զանգվածային սպանություններ, և նրանք երբեմն առավել ակտիվ են մասնակցում սպանություններին, քան տղամարդիկ⁸: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին համակենտրոնացման ճամբարները իսկում էին ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք, որոնք աչքի էին ընկնում հաստիկ դաժանությամբ: Տղամարդ իսկիներից շտաբերովոլ կին իսկիները դաժանություններ էին իրականացնում իրենց ենթակայության տակ գտնվող անօգնական տղամարդկանց նկատմամբ: Նրանք սպանում էին այնպիսի հեշտությամբ, ինչպես տղամարդը, և նրանց սատիզոր ոչնչով չէր տարբերվում⁹:

Գենդերոցիդը ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս է կազմում: Զեղասպանությունների ժամանակ տղամարդկանց ոչնչացումը նպատակ ունի առավել արդյունավետ դարձնել ոչնչացումը: Որքան ճիշտ է մշակված յուրաքանչյուր սեռային խմբի ոչնչացումն, այնքան արդյու-

նա՛վետ է առհասարակ ոչնչացում: Յուրացանյութ ցեղասպանության ժամանակ զոհերը հստակ առանձնացվում են զենդերային սկզբունքով՝ տղամարդկանց և կանանց, որից հետո ընտրվում են ոչնչացման մեթոդները: Այսպեսի խտրականությունը կարող է մասամբ զործիցային լինել: Տղամարդկանց կարող են օգտագործել նախ ֆիզիկական աշխատանք իրականացնելու համար, որը նվազ արդյունավետ է կանանց պարագայում, իսկ հետո նոր սպանել: Նման ռեազործության վառ օրինակ է Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ քուրդերի կողմից հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության ժամանակ տղամարդկանց ոչնչացման ծրագիրը⁵: Կանանց դեպքում լուծումներն այլ են: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ հիմնականում չնչադ դրվում է սեռական բռնության վրա՝ բռնաբարություն, սեռական ստրկություն և այլն:

Շատ հաճախ ռեազործներն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրում են զոհերի զենդերային հարաբերությունները՝ ընտրելու համար ճիշտ մեթոդները փրակյան արմատապես ցեղասպանելու համար: Գրեթե ճիշտ ճիշտ ընտրված նվաստացման այս կամ այն տարբերակը կարող է անդառնալուրեն խաթարել այդ հասարակությունը¹⁶:

Ցեղասպանությունների ժամանակ սեռերի նկատմամբ կիրառվող ամենատարածված նվաստացման եղանակը համարվում է բռնաբարությունը: Վերջինս հստակապես կիրառվում է կանանց նկատմամբ: Յ. Ռինգելհեմմերը, ով ուսումնասիրում է կնոջը՝ որպես հրեական հոլոքոստի զոհ, անդադարառնալով այս խնդրին նշում է, որ կանանց փրկվելու հավանականությունը ամենամեծատեղի քիչ էր, քան տղամարդկանցը: Կանայք՝ մասնավորապես, քայց ոչ պարտադիր հրեա, ենթարկվել են «կրկնակի ոչնչացման»: Այն կանայք, ովքեր վերապրել են հոլոքոստը, նշում են, որ իրենք երկու քշմամբ են ունեցել՝ ֆաշիզմը ու տղամարդուն: Գերմանացի տղամարդը, ով իրեն արիացի էր համարում, չէր կարող որևէ սեռական կապ ունենալ հրեա կնոջ հետ, թուո՛ւի այդ փաստը գաղտնի պահելու համար բռնաբարությանը հետևում էր սպանությունը: Շատ հաճախ, համակենտրոնացման ճամբարներում անձամբ չկարողանալով իրականացնել սեռական բռնություններ, մացիստները հրեա տղամարդկանց էին օգտագործում հրեա կանանց դեմ: Նրանք գիտավորյալ ճամբարների տղամարդ պատանդներին խառնում էին կանանց հետ, որը սարսափելի հետևանքներ էր ռմեծում: Նման դեպքերում հրեա տղամարդն առավել առեղի էր, և շատ վերապրող կանայք, ովքեր անցնում էին այս սարսափի միջով, հետագայում չէին ցանկանում որևիցե կապ ունենալ իրենց ազգակից տղամարդու հետ, որը լուրջ ներազգային և ներզենդերային խզման էր հանգեցնում¹⁷:

Բռնարարությունը ցեղասպանական ակտ է, եթե այն իրականացվում է՝ սպանելու, միտոմնավոր կերպով կամանց եղիությունը կասեցնելու, խմբի բարոյականությանը ոչնչացնելու, տրագոբոմների կողմից առիպողաբար եղիացնելու, ընտանեկան տարումներ ոչնչացնելու համար¹²։ Յեղասպանությունների ժամանակ պարբերաբար իրականացվող բռնարարությունների դեռը և խմբի ոչնչացման ժամանակ կիրառվող սեռական սպանությունների ուսումնասիրությունը հաճախ հայտնվում է ցեղասպանագետների ուսումնասիրությունների պերիֆերիայում, շնայած որ այն համդիսանում է կանանց դեմ կիրառվող ոչնչացման գլխավոր ձև։ Բռնարարությունը մինչ այսօր հայտնի բոլոր ցեղասպանությունների ժամանակ օգտագործվել է որպես ոչնչացման գործիք ինչպես խմբի, այնպես էլ անհատի համար։ Պատմությունը հարուստ է նմանատիպ փաստերով. ամենաշատն էր դեպքերից է օրինակ 1937 թ. ճապոնացի զինվորների կողմից չինացի կանանց նկատմամբ հետևողականորեն իրականացված բռնարարությունները։ Վեց շաբաթվա ընթացքում ճապոնացի զինվորները բռնարարեցին 8-ից մինչև 70 տարեկան կանանց և աղջիկներին և այդ սեռական բռնության արդյունքում սպանվեց 80.000-ից ավել իզական սեռի ներկայացուցիչ։ Այս դեպքը պատմության մեջ մտել է որպես «Նամբինի բռնարարություն» անունով, որի ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ այդ բռնարարությունները համակարգվել են և եղել են մախոքոք ծրագրված¹³։

Համդիսում են մաս տղամարդկանց բռնարարության դեպքեր, սակայն վերջիններս ի տարրերություն կնոջ, որոշ հանգամանքներից ելնելով, այդուհան էլ տեսանելի չեն։ Յեղասպանության համատեքստում բռնարարության զենդիտային յուրահատկությունը կարող է օգտագործվել որպես ռազմավարություն, որը քիրախ է դարձնում կանանց կենսաբանական դեռը։ Նախկին Հարավսլավիայի տարածքում տեղի ունեցած ցեղասպանական գործողություններից էր օրինակ հատուկ բռնարարության ճամբարների հիմնումը, որտեղ Բոսնիայի մուսուլմաններին պարբերաբար բռնարարում էին և բուլղ չէին տալիս եղիությունը ընդհանել կնոջ համար անվտանգ շրջանում, և տեղում էին դա անել մոր և երեխայի համար ամենախտանցակալոր փուլում։ Այս երևույթը «Էթնիկ զանազան» ակտ է համարվում¹⁴։

Այսպիսով սեռասպանական գործողությունները ցեղասպանությունների մաս են կազմում, և նշանց ուսումնասիրությունը կարևոր է ցեղասպանությունը ամբողջական ուսումնասիրելու համար։

GENOCIDE AND GENDERCIDE

Gendercide is a constitutive element of genocide. The importance of the study of Gendercide is often ignored by the genocide scholar but when any ethnic or national group becomes genocide target, first of all a gender group in it is obliterated. The genocides which are known to us till now have a gendered character, as both victim and perpetrator societies are gendered. The clearer the plan of a gender group's obliteration is developed, the more it is effective.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. «Գենդերոցիդ» տերմինը առաջին անգամ օգտագործվել է Մարի Ան-նա Վարնի կողմից իր 1985 թ. լույս տեսած "Gendercide: The Implications of Sex Selection" աշխատության մեջ: Լա գուգահեռներ է անցկացրել «գենդեր» և «գենդերոցիդ» տերմինների միջև և «գենդերոցիդ» է անվանել որևէ սեռին պատկանող խմբի մարտմնավոր ուժեղացումը: Մեկ այլ տերմին, ինչպեսզի «ֆեմիցիդ» է, օգտագործվում է բացասապես կամանց և աղքիզների մասաշա-կան սպանությունների դեպքում, սակայն «գենդերոցիդը» սեռապես չեզոք տերմին է, և զոհերը կարող են լինել ինչպես կամայք, այնպես էլ սղամարդիկ:

2. Warren M., "Gendercide: The Implications of Sex Selection". Totowa, NJ: Rowman & Allanheld // *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 17, N 3, September 1987, p. 683-692.

3. Shaw M., *War & Genocide. Organized Killing in Modern Society*, Cambridge, 2005, p. 179.

4. Արամ Զոհաջ Սիբսիկայի Ուսումնասիրությունների և Տեսնագիտու-կան Ուսուցման Կենտրոնի՝ CIDE (Center for Research and Teaching in Economics) պոռթխոսք է, հեղինակ է՝ "Beyond the Barricades: Nicaragua and the Sandinista Press" "Genocide, War Crimes", "West: History and Coplicity", "Gendercide and Genocide" աշխատությունների:

5. Սամբանամ տե՛ս www.pepmatters.com/film/reviews/p/paragraph-173.html

6. Shaw M., "What is genocide?", Cambridge, 2007, p. 68-69.

7. Reva N., Cynne E., Globerman J., *A Calamity in the Neighborhood: Women's Participation in the Rwandan Genocide*, *Genocide Studies and Prevention, Official Journal of the International Association of Genocide Scholars*, Vol. 2, No 3, 2007, p. 209-233.

8. Israel W. Charny, *Women as Victimizers*, *Encyclopedia of Genocide*, Vol. II, Oxford, 1999, p. 481.

9. Dadrian V., *The Armenian Genocide: An Interpretation*, Cambridge, 2003, p. 13-19.

10. Jones A., *Gendercide and Genocide*, Vanderbilt University Press, Nashville, 2004, pp. 40, 40-41, 43-44.
11. Ringelheim J., "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research," *Journal of Women Culture and Society* 10 (1985), p. 741-761.
12. Fournet C., *The Crime of Destruction and the Law of Genocide. Their Impact on Collective Memory*, Great Britain, 2007, p. 41.
13. Chang I., *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II*, New York: Penguin, 1998.
14. Stiglmayer A., *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*, trans. Marion Faber Lincoln: University of Nebraska Press, 1994.

**ԻՍՄԵԹ ԻՆՑՈՆՑՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ
ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1922 թ. հույների նկատմամբ քեմալականների տարած հաղթանակից հետո պատակովամ Անտանտի երկրները սկսեցին մախապատրաստական աշխատանքներ տանել Թուրքիայի հետ պայմանագիր ստորագրելու համար: Այդ նպատակով Եվեյցարիայի Լոզան քաղաքում գումարվեց վեհաժողով (1922 թ. նոյեմբեր – 1923 թ. հուլիս)՝ Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև բոլոր վեճերի հարցերը քննարկելու և առկա խնդիրներին լուծումներ առաջադրելու համար:

Ինչպես հայտնի է, Լոզանի վեհաժողովից բուրքների սպառելիքները բավականին մեծ էին, ուստի շատ կարևոր էր պատվիրակության ղեկավարի ճիշտ ընտրությունը: Այդ իսկ պատճառով մինչ վեհաժողովից բուրքական կառավարող շրջանակներում քննարկվում էր, թե ով պետք է ղեկավարեր բուրքական պատվիրակությունը Լոզանի վեհաժողովում: Ետևորը համոզված էին, որ վեհաժողովում բուրքական շահերը լավագույնս կներկայացնի մախաբարների խորհրդի նախագահ Ռատֆ քեյր՝ Հավանական քեմալների շարքում էր մահ արտաքին գործերի նախարար Յուսուֆ Քեմալ քեյր՝ և այլք: Միակ մատչյուն, ում քեմալությունը մույժիսկ չէր քննարկվել, Իսմեթ փաշան էր՝ Այդուհանդերձ, Քեմալ փաշայի ընտրությունը կամզ է առնում հենց Մուստաֆա Իսմեթի վրա՝ Նման որոշում կայացնելու համար նա շատ լուրջ հիմքեր ուներ: Նախ, Իսմեթ փաշայի ղեկավարությամբ բուրքական պատվիրակության վաքած հաջող քամակացությունները Մուդանիայում Անտանտի երկրների հետ՝ ուղղված զինարարարի հաստատմանը, և երկրորդ՝ նրա մվիրվածությունը ազգային շարժմանը: Այս վաստերը Քեմալ փաշան չէր կարող հաշվի բառնել: Բացի այդ, Իսմեթ փաշան վայելում էր Մուստաֆա Քեմալի անմահական համակրանքը և անստեման վստահությունը, որը պահպանվում է վերջինիս նախագահության գրեթե ողջ ժամանակահատվածում:

Այսպիսով, որոշումը կայացված էր, և հենց այս որոշումը հետագայում առիթ դարձավ, որպեսզի Ռատֆ քեյր վեհաժողովի ողջ ընթացքում իր մի շարք համախառնների հետ քննադատության ենթարկվեր Լոզանում Իսմեթ փաշայի գործունեությունը:

Քեմալ փաշան կարծում էր, որ նման կարևոր քամակցություններում աներաժեշտ էր, որ Իսմեթ փաշան զբաղեցներ քարձր պետական պաշտոն: Ուստի, 1922 թ. հոկտեմբերի 25-ին արտաքին գործերի նա-

խարսր Յուսէֆ Քեմալ թէյը Քեմալ փաշայի կարգադրութեամբ հրաժարական է տալիս⁵: Հաջորդ օրը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (ԹԱՄԺ) թե՛ ընձարկումներ էր ընթանում այս հարցի շուրջ: ԹԱՄԺ-ում մեծամասնությունը ցանկութեամբ չունէր տեսնել Իսմէթ փաշային արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնում: Այնուամենայնիւ, Իսմէթ փաշան մեծ դժկարութեամբ ընտրվում է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար⁶, քանի որ դա էր Մուստաֆա Քեմալի ցանկութունը:

Իսմէթ փաշան, յունեմալով դիվանագետի փորձառություն, սկզբում հրաժարվում է նման պատասխանատու պարտականություն ստանձնել: Նա հասկանում էր, որ Լոզանում իրեն դժվար կլինէր գործունեանալ արևմտյան փորձառու պետական գործիչների հետ, այնուամենայնիւ, նա տոկոսովս էր տալ իր համաձայնությունը՝ այդպիսով ընդունելով Քեմալ փաշայի առաջարկը որպէս հրաման⁷:

Վեհաժողովի աշխատանքները սկսվում են 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին: Քննարկելիք հարցերի շարքում էր նաև Հայկական հարցը: Քննարկումներին մասնակցելու նպատակով Եվնյցարիա էին մեկնել հայկական երկու պատվիրակություններ՝ Հայաստանի Հանրապետության՝ (այն այդև գոյություն չունէր) Ալ. Անարունյանի գլխավորութեամբ, ինչպէս նաև Ազգային պատվիրակությունը, որը ղեկավարում էր Գ. Նոբատունկյանը: Այդ պատվիրակությունների մասնակցությունը մերժվում է վեհաժողովը հրավիրած ելոսպական տեղությունների կողմից: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանն ընդունել էր խորհրդային իրավակարգ, որի իշխանություններն իրենք չէին ճանաչել:

Հայկական հարցի վերաբերյալ բուրբական պատվիրակության դիրքորոշումը ավելի քան հստակ էր: Այն հիմնվում էր ղեռ վեհաժողովից առաջ ԹԱՄԺ-ի կողմից պատրաստված 14 հոդվածից բաղկացած ուղեցույցի վրա: Այդ ուղեցույցի առաջին հոդվածում նշվում էր, որ Հայկական օչախի⁸ գաղափարը քննարկման առարկա չէ կառոդ դառնալ, հակառակ դեպքում բուրբական կողմը ջանակցություններն անհասպաղ պետք է դադարեցնէր⁹:

Ուղեցույցի առաջին հոդվածը բավականին հստակ էր և կտրուկ. Իսմէթ փաշան Անկարայից մի և՛որ հաստատման կարիք չունէր, իսկ ամերիաժելություն դեպքում կարող էր ինքնուրույն ընդհատել թանակցությունները¹⁰:

Իսմէթ փաշան, առաջնորդվելով վերոհիշյալ ուղեցույցով, վեհաժողովի աշխատանքների հենց սկզբից հայկական երկու պատվիրակությունների ղեկավարներ՝ Ալ. Անարունյանի և Գ. Նոբատունկյանի հետ ռմեցած հանդիպումներում, ամենայն հատակութեամբ, ներկայացնում է իր դիրքորոշումը, հայտարարելով, որ Թուրքիայի մասնատումը համոն հայկական «արհեստական պետության» քացառվում է և ընդգ-

ծում. «Չեք պահանջը երբեք չենք ընդունի, այդ լինելու բան չէ, երբեք չենք մտածի դրա մասին... Այս վեհաժողովում Թուրքիայի ճակատագիրն է որոշվում: Եթե ցանկանում եք, շարունակեք ձեր բանակցությունները մինչև վերջ: Սակայն այդ դեպքում մենք այլևս չենք հանդիպել»¹¹: Իսկ երբ հայկական կողմը հարց է բարձրացնում Արևմտյան Հայաստանից հայերի ամենապահպան մասին, Իսմիթ փաշան հայտարարում է. «Հայերը սիրում են ճանապարհորդել, հաճախ բողնում են իրենց քնակավայրն ու մեկնում Ստամբուլ, ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ես մնամ բան չգիտեմ: Հայերի ու բուրջերի հետ կապված հարցերը հիմնականում լուծվել են ըստ պայմանագրերի»¹²: Իսկ Թուրքիայում մնալ ցանկացող հայերը, ըստ նրա, դեռ վաղուց պետք է հասկացած լինեին, որ պետք է ապրեին որպես լավ ջաղաքացիներ¹³:

Ամենաժեշտ է ընդգծել, որ Ավ. Ահաբոնյանի տարրերը հանդիպումներն արևմտյան պետական գործիչների հետ արդեն որոշակիորեն ցույց էին տվել մաև վերջիններին մոտեցումները Հայկական հարցի վերաբերյալ, որոնք հայերի համար հուսադրող չէին, և վկայում էին արևմտյան և բուրջ դիվանագետների միջև ձեռք բերված համաձայնության: Այս առումով ուշադրության է արժանի Ֆրանսիայի վարչապետ Ռայմոն Պուանկարենի դիցուողումը. «...Ինչպես ասացի, Հայկական Home-ը (Հայկական օջախ - Թ. Ա.) օրակարգի մեջ է: Բայց կրկնում են, դժվարությամբ այդ չէ, այլ այն, որ բուրջերը կարող են մեք թել, և մենք հնար չունենք նրանց հակադրվելու: Մենք չենք կարող նոր կոնկ հայտարարել Թուրքիային, ի վիճակի չենք այդ անելու: Սակայն Հայկական Home-ը կպահանջենք հնարավոր պայմաններում»¹⁴:

Այնուամենայնիվ, հայկական երկու պատվիրակությունները համատեղ վեհաժողովին ներկայացնում են հուշագիր, որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարավոր լուծում.

1. «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանի (Էրզրումի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի և Վանի) տարածքում:

2. Խորհրդային Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ դեպի ծով ելքով:

3. Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում:

Այս առաջարկությունները հանդիպում են բուրջական պատվիրակության ղեկավարի կատաղի դիմադրությանը:

Վեհաժողովում Հայկական հարցի վերաբերյալ բուն քննարկումները սկսվում են 1922 թ. դեկտեմբերի 12-ին ռազմա-տարածքային համձնաժողովի կայացած նիստերում, որի ընթացքում Իսմիթ փաշան այս հարցի հետ կապված պայքարի մեջ է մտնում արդեն արևմտյան դիվանագետների հետ:

Դեկտեմբերի 13-ի իր կույրում, ի պատասխան լորդ Քեթրոնի այն պնդմանը, որ անհրաժեշտ է Հայկական ազգային օջախ ստեղծել Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում կամ Կիլիկիայի հարավ-արևելյան որևէ մասում, Իսմեթ Իմյոնյուն կտրականապես անհնար է համարում այդ պահանջի իրագործումը¹³։

Դեկտեմբերի 14-ի միտի ընթացքում այն հարցին, թե հմարավոր չէ արդյոք Թուրքիայի նման մեծ երկրում որևէ անկյուն հատկացնել հայ ժողովուրդին, բուրքական պատվիրակության ղեկավարը ցնձիկորեն ատաջարկում է վեհաժողովի մասնակիցներին հայերի համար «Ազգային օջախ» ստեղծել իրենց երկրներում, որոնք շատ ավելի մեծ են և շքեղ, քան Թուրքիան։ «Երբեք թույլ չենք սա ազգային փոքրամասնություններին պաշտպանելու պատրվակով միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին և վնաս հասցնել Թուրքիայի ամբողջականությանն ու անկախությանը»¹⁴։ Դիմելով արևմտյան դիվանագետներին՝ նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է, որ «Հայկական օջախ պահանջելով վերջիններս նպատակ են հետապնդում ոչ թե ներդաշնակություն հաստատել Թուրքիայի ժողովուրդի մեջ, այլ քանդել այն և ավերացնում... շատ ջանք ենք գործադրել համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մեր երկիրը փրկելու համար։ Չեր հասարակության վարած պայքարը մեր հաղթանակի համեմատ շատ անկարևոր է»¹⁵։

Մակայն Իսմեթ ֆաշայի նմանատիպ կույրմերն այսքանով չեն սահմանափակվում։

Ռազվա-քաղաքական հանձնաժողովի տասներեքերորդ միտի ժամանակ լորդ Քեթրոնը, անդրադասմալով Հայկական հարցին, նշում է, որ հայ ժողովուրդը, որն ունեցել է ողբերգական պատմություն, սակայն պահպանել է իր ազգային ոգին, արժանի է, որպեսզի ապրի իր սեփական երկրում։ Երկրա գտնվողները շատ լավ հասկանում էին՝ ինչ ասել է ողբերգական պատմություն, սակայն դա չի խանգարում, որպեսզի բուրքական պատվիրակության ղեկավարը իր երկար ճառում հայտարարի, որ հայերն իրենց ճիշտ պահվածքի և ետվառաքնության համար են արժանացել բուրքերի վատախությանը և երկրի վարչական մարմիններում ստացել կարևոր պաշտոններ և «Միլլեթ-ի սաղիքա»՝ «հավատարիմ ժողովուրդ» անունը։ Իսկ Օսմանյան կայսրությունում բոլոր աղետների պատասխանատվությունը, ըստ Իսմեթ ֆաշայի, պետք է կրեր հենց հայ ժողովուրդը, որովհետև կատարությունն ու բոլոր ժողովուրդը ճշյունների էին դիմել միայն այն զնացում, երբ նրանց համբերությունն իսպառ հատել էր, քանզի սաղողնիլը եղել էին հենց քրիստոնյաները¹⁶։ Իսկ այն հարցին, թե ուր են Թուրքիայում բնակվող 3 մլն հայերը, կամ կարող են արդյոք այն հարյուր հազարավոր հայերը, ովքեր ստիպված էին քել իրենց հայրենի օջախը և բռնել

օտարության ճանապարհը, ապահով վերադառնալ թուրքիա և հաստատվել այդ երկրում, Իսմեր փաշան դիվանագիտորեն մասնկում է «Դա այլ խնդիր է, այն անվում է թուրքիայի ազգային անվտանգությանը»¹⁹։ Ինչ վերաբերում էր 3 մլն հայերի անհետացմանը, ապա, խնդարյորելով վիճակագրական տվյալները, Իսմեր փաշան, այդ թիվը համարելով չափազանցված, նշում է, որ թուրքիայի պատմության ողջ ընթացքում և նույնիսկ ամբողջ աշխարհում երբեք չի եղել 3 մլն հայ²⁰։ Նման հայտարարությունները պարզապես Իսմեր փաշայի հակահայկական քաղաքականության մասն էին կազմում։ Դրա վառ աստացույցն է 1922 թ. նոյեմբերի 22-ին Անկարա հասցեագրած իր հեռագիրը։ Հեռագրում թուրքական պատվիրակության ղեկավարը Անկարայից պահանջել էր դադարեցնել Արևմտյան Հայաստանից հայերի վտարումները, պատճառաբանելով, որ իրեն դժվար է քացատրել աշխարհին, թե ուր են թուրքիայում քնակվող հայերը²¹։

Այսպիսով, Հայկական հարցի շուրջ քննարկումներն իրավական որևէ ամբազանում չառաջան։ Իսկ այն քանից հետո, երբ թուրքական պատվիրակությունը կորականապես հայտարարությամբ հանդես եկավ, որ չի մասնակցի այնպիսի մի միտախ, որում խոսք է գնում Հայկական հարցի մասին, և դուրս եկավ՝ իր ետևից շրխկացնելով դուռը, Ալ. Նուսիսյանի վկայությամբ. «Հայկական հարցի քննությունը դադարեցավ քաղաքական տեսակետով», իսկ ինչպես լուրջ Քեքզունն է նշում՝ «դուռ մահացավ»²²։ Դիպուկ էր Քեմալ Արաբաբեքի դիտարկումը. «Դա հայերի ամենամեծ պարտությունն էր, իսկ թուրքիայի՝ հաղթանակը»²³։

Քեմալ Արաբաբեքի դիտարկած «հաղթանակը» Հայկական հարցում զգալիորեն պայմանավորված էր Իսմեր փաշայի դրսևորած նկուն և ճարպիկ քաղաքականությամբ, որը շատ ղեկավարում փոխարինվում էր կոսմոս և արիամարիական վերաբերմունքի։ Լոզանում ի հայտ եկած նրա դիվանագիտական հետադարձությունները էլ ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեցին նրա հետագա քաղաքական գործունեության մեջ՝ և վարչապետության և նախագահության շրջանում։

ISMET İNÖNÜ AND THE DISCUSSION OF THE ARMENIAN QUESTION AT THE CONFERENCE OF LAUSANNE

In November 1922 a conference was held in Lausanne to sign a treaty between the split off countries of Entente and Turkey. The Armenian Question was among the discussed issues in Lausanne as well. The Head of Delegation, Ismet İnönü, always followed the guideline of 14 articles formulated by the Turkish Grand National Assembly where (in the 1st article) was mentioned that the Armenian Homeland could not be proposed for discussion in the conference at any rate. Relying on that article Ismet İnönü distinctly refused the fulfillment of the creation of Armenian Homeland in any part of Turkey. And owing to his flexible policy he prevented the return of thousands of Armenians to their homeland.

ՄԱՆԹԱԳՐԱՅԻՆՆԵՐ

1. Հոսեյն Ռատֆ քեյ (1881-1964 թթ.): Հետագայում՝ Հոսեյն Ռատֆ Օրթա: Մասնակցել է Բալկանյան պատերազմին, 1918 թ. Տրապիզոնի վեհաժողովում գլխավորել է թուրքական պատժարկությունը, 1918 թ. առթյակել է Մուղլոսի զինադաշարը, 1922-1923 թթ. Քեմալ Արաբուջի կողմից նշանակվել է Թուրքիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար:

2. Յուսուֆ Քեմալ (1878-1969 թթ.): Հետագայում՝ Յուսուֆ Քեմալ Թենկըլչեք: 1920 թ. նշանակվել է արդարադատության նախարար: 1921 թ. մարտի 16-ին Ողդա Նուրի և Աֆե Ֆուադ փաշայի հետ միասին առորագրել է Մեակվայի պայմանագրերը: 1921-1922 թթ.՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար, 1930-1933՝ Թուրքիայի արդարադատության նախարար:

3. Aydemir Ş., İkinci Adam, İstanbul, 1993, s. 215.

4. Aydemir Ş., նշվ. աշխ., էջ 216:

5. Пончаевски Б., Турция иежгу деема ипронеме иотнама, М., 1992, с. 66.

6. Dr. Nur R., Lozan hatıraları, İstanbul, 1991, s. 5.

7. Kemâl M., Nuz vatoş Turana, т. 4, М., 1934, с. 97.

8. Լևոնոյն խորհրդածոյութում ընդունված փաստաթղթերում Հայաստանի մասին ընդունվեց առանձին հոդված՝ 9-րդ հոդվածը, որտեղ Մերի Միայրյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին 88-րդ հոդվածը փոխադրվում էր հայերի մասին Ազգային օջախ ստեղծելու մասին մի կետով:

9. Ertan T., Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu,
<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale15.html>

10. Şimşir B., Ermeni meselesi 1774-2005, Ankara, 2006, s. 186.

11. İnönü İ., Hatıralar, İkinci Kitap, Ankara, 1987, s. 8.
12. Urs E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, s. 732.
13. Gürün K., Ermeni dosyası, Ankara, 1983, s. 300.
14. Ushakovyan M., Սարգսրապատից մինչև Սևր և Լոզան, Ե., 2001, էջ 221:
15. Barçın K., Sevr ve Lozanda Ermeni sorunu, Isparta, 2002, s. 61.
16. Burak M., Lozanda Ermeni meselesi tartışmaları.
<http://www.stam.gov.tr/index.php?Page=Dergilericerik&icerikNo=1062>
17. İnönü İ., նշվ. աշխ., էջ 82:
18. Հայաստանը միջազգային ղեկավարությունում և սովետական արևմտյան քաղաքականության փաստաթղթերում, Ե., 1972, էջ 745:
19. Армянский вопрос на Лозаннской конференции, материалы из протоколов, Тифлис, 1926, с. 31.
20. Gürün K., նշվ. աշխ., էջ 301:
21. Burak M.,
<http://www.stam.gov.tr/index.php?Page=Dergilericerik&icerikNo=1062>
22. Բալասոյան Ա., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Ե., 2006, էջ 336:
23. Nasibian A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, London, p. 235.

ON THE NEW PRIORITIES OF TURKISH FOREIGN POLICY AND ACTIVENSNESS IN THE MIDDLE EAST

Almost for one hundred years the West, namely Europe and the US and orientation towards them was in the centre of attention, interest and the national political priorities of Turkey. In 1923, Atatürk put his rationale for this succinctly: "The West has always been prejudiced against the Turks ... but we Turks have always and consistently moved towards the West ... In order to be a civilized nation, there is no alternative"¹.

Kemal Atatürk had no interest in pursuing an active Middle East foreign policy. He rejected the Ottoman heritage in favour of secularism. Distancing the republic from the Middle Eastern affairs was also congruent with the Turkish-Arab mistrust that had originated in the first 2 decades of the 20th century. From the Turkish perspective the Arab revolt, which helped the West destroy the Ottoman Empire during the First World War had represented an unforgivable stab in the back². From the Arab perspective, the Ottoman imperial domination hampered Arab national development³.

During the latest times, it was somehow normal to view Turkey as a Western/European country during the Cold War era, when Turkey assisted the West in its efforts to contain and defeat the Soviet threat⁴. In its turn during the Cold War NATO provided Turkey its national security guarantee, whereas Turkey contributed to the policy of credible deterrence by its pivotal status in NATO's southeastern flank⁵. However, when the Cold War came to an end and Turkey's European partners within NATO adopted a Europe-limited strategic outlook, the credentials of Turkey's Western/European identity became somehow diluted⁶. Along with that, Turkey was still trying to demonstrate activity in relations with NATO, and acted jointly with the transatlantic community in the Balkans, as this partnership was seen as an effective instrument for containing the threat of ethnic nationalism and instability in Southeastern Europe. Likewise, Turkey was eager to serve as a "pivotal" country to facilitate Western penetration into the Black Sea, Caucasus and Central Asia⁷.

During the Cold War years, the Middle East did not have much weight in Turkish foreign policy. In this period when Turkey was active in the region, the Middle East was considered as an extension of Turkey's relations with the West, as in the 1950s, or Turkish involvement in the

Middle East was determined by its desire to further its economic relations with the region, as in the 1970s after the oil crisis or in the 1980s during the Iran-Iraq War. Yet even when it was involved, Turkey did not consider itself as part of the Middle East regional system. This perception was due to Turkey's Western historical orientation and the definition of its identity⁹.

As majority of Middle East are Arab countries, the relations of Turkey with the Middle East may be partially, if not even greatly evaluated by the level of ties between Turkey and the Arab countries. There were many factors souring Arab-Turkish relations in the twentieth century. Chronologically, scholars divide Arab-Turkish relations into several periods: 1923-45-alienation; 1945-65-estrangement and clash; 1965-75-improving relations; and 1975-95-the start dramatic change for the better⁹. Since the mid-1980s, there have been signs that negative images are beginning to erode, though they still have not disappeared entirely¹⁰. Erdal Afak wrote that Turkey's new status in the Arab League (that of a "permanent guest") means "the end of Turkey's 80-year policies amounting to 'an Arab can't be a friend'¹¹.

Various political factors, including Turkey's place in world affairs, contributed to the fluctuations in relations. The Cold War—when Turkey was member of NATO and the Western camp, while some major Arab countries, such as Egypt, Iraq, and Syria, either were allies of the Soviet Union or adopted a neutral position in world affairs—pitted the Turks against the Arabs. The fact that Turkey established diplomatic relations with Israel in the early 1950s constituted another factor adversely affecting Turkish-Arab relations. At times, Turkey found itself locked in inter-Arab rivalries, as was the case with the Baghdad Pact in 1955, when Turkey allied with Iraq in a Western-led defence organization against the Soviet Union, triggering the formation of an opposite Arab coalition consisting of Egypt, Syria, and Saudi Arabia¹².

The post-cold war situation sparked off an unprecedented debate about where Turkey's international future lay, in which a variety of views were expressed. It was mostly argued however that NATO will lose its importance and will be replaced by alternative security structures¹³. A long row of political evolutions in the world, the collapse of the Soviet Union, the unprecedented and permanent developments in the Middle East, such as the crisis in the Gulf in 1990-91, the war in Iraq and which is more important the new vector of the Turkish government in face of AKP have contributed to the shifts and reorganization of the main priorities of the Turkish foreign policy, giving a more significant importance to the Middle Eastern region. Turkey's role in a changing Middle East environment is a

function of what it represents in this volatile geography as a European, democratic, and special country that is attached firmly to the principles of a free-market economy and has valuable and unique experience in implementing reforms, modernity, and regional cooperation¹⁴.

Turkish elites recently have increasingly become aware of the fact that the pronunciation of the Eastern aspects of Turkey's national identity, namely, the legacy of the Ottoman Empire, might accrue her more benefits than costs. Turkey has been on the path of realizing that the Middle East, the political situation there, the developments, and the main religion of the area-Islam constitute an important part of Turkey's cultural and political heritage¹⁵. This is not to suggest, as some observers tend to argue, that Turkey has begun to turn its face away from the West towards the East but rather that there is a strategic calculation that such a course of action will simply increase Turkey's bargaining power *vis-à-vis* the West. The old equation that "the more Turkey renounces its Eastern identity, the more chances it will have in the confirmation of its Western identity" has been replaced by a more pragmatic equation in that "the acceptance of Turkey's placement in the West will be more likely through the strengthening of Turkey's links to the East". Turkey is increasingly capitalizing on its Eastern identity with a view to securing its place within the West¹⁶.

The events in the international sphere as well as intrastate changes of Turkey made many academicians state that Turkey's foreign policy has been Middle Easternized¹⁷. The growing negative impact of political developments in the Middle East-particularly Iraq-on Turkey's feeling of security at home and abroad have been the primary reasons. Along with that rather than culminating in a breakup with the West, this Middle Easternization process has resulted in the adoption of a more pragmatic/rational than an emotional/romantic approach towards the European Union and the United States¹⁸.

There is a special need to regard what the EU-Turkey relations looked in the meantime. Even though the EU's decision to offer Turkey candidacy status in 1999 and to start officially accession talks in late 2005 brought Turkey closer to the EU, Turkey's approach to the EU has increasingly become "realistic" and "instrumental". Paradoxically, the closer Turkey has come to the EU in an institutional sense, the louder the Turkish people have started to discuss what the EU accession process would entail in terms of their lives and Turkey's national interests. More internal discussions in this regard have taken the romantic and ideational cloud off Turkey's approach to the EU¹⁹. Moreover the EU's institutional crisis in the wake of the May 2004 round of enlargement and the rejection of the European Constitution

in the national referenda in France and the Netherlands have alerted the Turkish elite to the idea that despite Turkey's increasing Europeanization attempts at home, Turkey's accession to the EU will remain a distant possibility unless the EU resolves its own problems²⁰.

Coincident with growing U.S.-Turkey tensions over Iraq, Turkey has greatly expanded its ties throughout the greater Middle East. The 1st quarter of 2003 brought new events into the stage of international relations, basically an unimaginable happened and the worst case scenario came true: Turkey seemed to depart from its Western vocation and lose its track. Its prospects with the US started deteriorating. Turkey was considered to be a strategic partner of the world's sole superpower²¹. The Iraq War not only damaged U.S.-Turkey cooperation in the region, it also diminished Turkey's confidence in NATO when France sought to block Ankara's request for deployment of NATO missile defence assets consistent with allied collective defence (Article V) commitments. This inaction reinforced the belief of many Turks that the NATO allies are not serious about its security, especially when the threat emanates from the Middle East. Without a reliable multilateral security framework, Turkey has sought to strengthen its security along its longest land borders, with Syria, Iraq, and Iran through unilateral means and diplomatic openings²². Developments since the war in Iraq have demonstrated that Turkey's relations with the United States can no longer continue on the basis of the Cold War-era parameters. Neither the "alliance" type of relations of the Cold War era nor the "strategic partnership" kind of relations of the late 1990s can adequately define the essence of Turkish-American relations. The idea that the United States can be considered as both an ally and a potential security threat has increasingly been heard, as US-led developments have had a tremendous impact on Turkey's national security interests. From now on, the nature of Turkey's relations with the United States will be affected more by developments in the Middle East than Europe²³.

Even at this moment so many years after 2003, U.S.-Turkish relations still have not fully recovered from the refusal of the Turkish Parliament to allow U.S. troops to use Turkey for the March 2003 Iraq campaign. The reaction of the Turkish Parliament accurately reflected Turkish public opinion toward Iraq's invasion. Although the current soft power policies of the Obama administration and President Barack Obama's choice of Turkey as the site for his first foreign visit to a Muslim country have improved relations between the countries, the current adventures of Turkish foreign policy and efforts at the U.S. House of Representatives to officially

acknowledge the 1915 genocide of Armenians under the Ottoman Empire have strained them once again²⁴.

The Middle Easternization of Turkey's foreign policy might also be attributed to the rise of cultural and historical factors. In fact, this process dates back to the early years of the post-Cold War era. Following the dissolution of the Soviet Union, Turkey tried to develop closer economic and political relations with the newly established states in Central Asia, the Caucasus, and the Balkans. In doing this, the Turkic and Islamic aspects of Turkey's identity were considered by many as crucial assets²⁵. The fact that a Turk, Ekmeleddin İhsanoglu, was chosen to lead the OIC could be a positive development for the Muslim world. Perhaps opportunities for constructive developments in the Muslim world can now be exploited²⁶.

The events and situations described above played an extremely significant role in the evolution and direction of the Turkish foreign relations. Along with that there is a special need to address the change of the government in Turkey and victory of AKP party (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) in the Turkish elections and its relation to the process of the new political orientation of the Turkish republic. The democratic seizure of power by AKP has been steadily commemorated by changes inside Turkish as well as serious changes in the Turkish foreign policy. AKP won the November 2002 elections with a landslide victory, repeated its success with an even larger percentage of the vote (almost 47 per cent) in 2007, and is serving its second term as a one-party government. This in itself is an achievement in Turkish politics, which have been historically characterized by minority and coalition governments with a few exceptions²⁷.

Since November 2002, there have been many changes in the situation and conditions inside Turkey. The economy of the country has been relatively stabilized, the inflation rate has been comparably decreasing, the process of integration with the EU has been accelerated, and, after having sufficiently fulfilled the Copenhagen Criteria, accession negotiations with the EU began on October 3, 2005²⁸. Turkey took some steps in the direction of democratic consolidation through a series of major reforms²⁹. Despite all this reforms, the administration of AKP was not able to solve the complicated Kurdish issue, which is still one of the most serious problems of Turkish politics and despite all the developments of the foreign and national politics is keeping the country away from being a totally secure place.

Some asserted that the landslide victory of the AKP was "the greatest challenge to the traditional concept of Turkish secularism" because of the party's Islamic roots³⁰. Turkey has had a secular orientation—part of the

Kemalist ideology—since the establishment of the Republic in 1923; nevertheless, increasing support for Islamist movements around the world influenced Turkey as well. Unlike previous Turkish governments, the AKP government has been putting more emphasis on Turkey's Islamic and Middle Eastern characteristics³¹. Islamic identity has been one of the basic points for the AKP, and even the party program concluded with a religious phrase³².

In their turn, some international circles have also expressed their optimism for Turkey's capacities to reconcile Islam and democracy under the AKP rule³³. While seen by most political observers through the dichotomous lenses of democracy versus secularist authoritarianism and Islam versus democracy, the special political relevance of the Turkish case resides in its efforts to reconcile factors that have tended, also in Turkey's history, to be exclusive of one another in that country's political evolution in the last decade. Those factors have existed in parallel and have actually conditioned much of the history of Republican Turkey³⁴. Turkey's serious and sustained development in the field of diplomacy becomes evident if we look at the international meetings and organizations it has hosted since 2003. The NATO Summit and the OIC Summit are just two examples: clearly, Turkey has gained more influence in international organizations. Interesting developments in this regard took place in 2007. For instance, Turkey now has an observer status in the African Union; a natural result of Turkey's opening to Africa in 2005³⁵. It is also of great importance that AKP figures have continuously counselled the leaders and people of Islamic countries to give priority to democratization, liberalization, and development. The institutional platforms of the Organization of the Islamic Conference and the Organization of the Arabic Union provided Turkish statesmen with such opportunities³⁶.

The change of orientation by the AKP government has led to the formation of new political pictures and understanding of Turkey in a different way. The Islamic characteristics of the AKP party played an extremely role in the process of the rapprochement between Turkey and the Middle East, namely the Arab countries in the region. One of the motivating factors in this regard is the commonly held belief that Turkey, as the inheritor of the Ottoman Empire, holds a particular responsibility for the nature of international relations in this region³⁷. The AKP government behaves as such not only to increase the country's leverage *vis-à-vis* the West but also to help allay Turkey's security concerns emanating from this region³⁸.

Ever since the collapse of the Ottoman Empire, it has been a generally accepted judgment that Turkey is in the Middle East, but not fully part of it. Turkey has long ignored its Arab neighbors, often having no relations and only a modest volume of trade. To some extent Turkey and other countries in the Middle East, including the Arabic countries of the Persian Gulf have tended to follow separate paths politically and culturally³⁹. Under the AKP government, Turkey has taken positive and constructive steps with its relations towards the Arab countries and has been developing its relations on both bilateral and multilateral platforms. Most of today's Arab countries were included within the geographical extent of the former Ottoman Empire over long periods, except the inner Arabian Peninsula and its Eastern part. Turkey has always enjoyed deeply rooted historical, cultural, social and religious ties with the Arab world; now, the new priorities in foreign policy-making make are making Turkey much more proactive here as well⁴⁰.

Eagerness to play third party roles is a relatively new aspect of Turkey's Middle East policy and contrasts with Turkey's long-held policy of not getting involved in regional conflicts. Again, the changing geostrategic environment and increasing instability in the region began to have repercussions for Turkey and forced Ankara to become more involved in the management of region and its problem⁴¹.

The AKP has had both the domestic support to rethink radically Turkish foreign policy and the intellectual depth to do so under Foreign Minister Ahmet Davutoglu, who started as chief advisor to Erdogan in 2003 and has been foreign minister since 2009. Davutoglu has argued that Turkey needs to have "zero conflict" with all of its neighbours and must develop "strategic depth" in all of its relations by using soft power and the historical legacy of the Ottoman Empire in the Middle East⁴².

Defining accurately the substance and boundaries of Turkey's new foreign-policy activism is a task still to be accomplished. Irrespective of the label, Turkey aspires to play a role beyond its nation-state borders. Some current discussions concern whether Turkey is pursuing "neo-imperial" policies in order to reclaim the Ottoman legacy. The AKP's growing involvement in the former Ottoman realm leads many observers to dub its foreign-policy doctrine "neo-Ottomanism". Some understand this term as a metaphor for creating a sphere of influence, while others believe it connotes an Islamist agenda. Davutoglu and other Turkish leaders supply ammunition to those who accept the neo-Ottoman interpretation. They frequently refer to historical and geographical imperatives that force Turkey to adopt proactive policies and assume a leadership role. For instance, Davutoglu has increasingly referred to Turkey's "order-instituting" role in the surrounding

regions. Nonetheless, he and other AKP leaders reject the neo-Ottoman term, preferring less controversial ones, such as the above mentioned "zero-problems" or "limitless cooperation" with neighbours⁴³.

According to the multidimensional approaches of the Turkish foreign policy, the latter is no longer perceived as a series of bilateral relations or foreign policy moves but as a series of mutually reinforcing and interlocking processes. In this respect, Davutoglu argues that in order to formulate a long-lasting strategic perspective one needs to take into account "historical depth", which provides a sound assessment of the links between the past, present, and future, as well as a "geographical depth", penetrating into the intricate dynamics of the relations between domestic, regional, and global factors⁴⁴. This kind of approach to the foreign policy means that while Turkey should pursue EU membership and continue its ties with United States and NATO, it will also talk to Middle Eastern states, as well as non-state actors like Hamas, to solve all regional disputes including the never-ending Armenia and Cyprus issues. The foreign minister envisions a proactive Turkey that will be a mediator, guarantor, and stabilizing force in the region⁴⁵.

The new political orientation gives an opportunity for the growth in the economic relations between Turkey and the countries of the Middle East. Before the 1970s, Turkey's economic interaction with the Middle East was relatively minor, which meant there were few areas of economic policy seen as mutually beneficial⁴⁶. Interest in expanding economic ties with the region has become an important element of Turkish foreign policy towards the Middle East in recent years. Kemal Kirisci has argued that economic motivations have influenced the desire to have "zero problems with neighbours" as Turkey increasingly becomes a "trading state"⁴⁷.

However, with the beginning of the economic growth in the Middle East, especially oil and gas exporting Arab states, Turkey was very slow to respond to the new potential. In 1973 Turkish exports to the Arab countries stood at just \$162 mln⁴⁸. Toward the end of 2005 Turkey's multipronged economic and trade policies had been humming along, especially with regard to its neighbours. One of the driving forces behind this expansion was the Trade Development Strategy of Turkey, which affected relations with its neighbouring and surrounding fifty countries. In 2005 trade with these countries rose to \$45 billion, up from \$19.9 billion in 2000⁴⁹.

Despite this outlook for the economy and financial sector, Turkey urgently needs an injection of foreign capital to cushion the effects of the crisis. The government has been reluctant to sign a credit agreement with the IMF, because it would impose stringent conditions on government

spending. There have been constant talks in Turkey about attracting petrodollars, or Gulf capital as a way to finance Turkey's economic development. Turkish businessmen have hoped that Turkey might be able to attract Gulf capital leaving the Western banking system, especially after September 11. Lately, it has often been said that Gulf capital might make Istanbul a worldwide financial center, and end Turkey's dependence on the IMF. As a matter of fact, although the AKP government has been successful in boosting the volume of Arab investments in Turkey, it could not raise it to a level that would reduce Turkey's dependence on money borrowed from western financial institutions⁵⁰. In this sense, the rich and fast developing countries of the Persian Gulf can be regarded as an extremely important asset for Turkish development.

Turkey no longer views the Arab world as a unified ethnic collective, developing its relations with certain countries on a bilateral basis according to its changing interests. Similarly, the Arab states tend to pursue their own state interests regardless of the nature of Turkey's relations with Israel and the West. In light of these developments, it is clear that no unified Arab consensus regarding Turkey's role in the area has emerged. In fact, it is possible to discern several voices within the Arab world based on some realist and economic considerations⁵¹.

Conclusion

Until the last decade starting with the times of Mustafa Kemal Atatürk the Turkish elites have been rejecting the Ottoman heritage, turning their look away from the Middle East. During the Cold War NATO provided Turkey its national security guarantee, whereas Turkey contributed to the policy of credible deterrence. Thus, the Turkish orientation towards the West was out of objective and historical reasons. Along with that as it is possible to mark the new Turkish foreign politics is in the process of making. There have been a lot of motives and reasons for reorientation, from inside as well as externally. The collapse of the Soviet Union, the unexpected developments in the Middle East, such as the crisis in the Gulf in 1990-91, the war in Iraq and which is more important the new vector of the Turkish government in face of AKP have contributed to the shifts and reorganization of the main priorities of the Turkish foreign policy, giving a more significant importance to the Middle Eastern region.

Turkish elites recently have increasingly become aware of the fact that the pronunciation of the Eastern aspects of Turkey's national identity, namely, the legacy of the Ottoman Empire, might accrue her more benefits than costs. The democratic seizure of power by AKP has been steadily commemorated by changes inside Turkish as well as serious changes in the

Turkish foreign policy. Unlike previous Turkish governments, the AKP government has been putting more emphasis on Turkey's Islamic and Middle Eastern characteristics. Islamic identity has been one of the basic points for the AKP, and even the party program concluded with a religious phrase.

The world is currently witnessing a new Turkey, eager to be a major player all over the world, and the Middle East in this case has become an extremely important priority.

ԱԹՎԱԶՅԱՆ ԱՆՆՈՒՆԻԿ
(10-4/04)

**ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԱՐՏԱԶԻՆ ԶԱՂԱԶԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐ
ԱՌԱՋՆԱԿԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԽԱԵԼՔՈՄ
ԱՆՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՆԴՈՐ**

Վերին տարիներին Թուրքիան արագ անձափելով զարգացնում է իր հարսբերությունները Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ: Սակայն այս եղջերաքակամությանը ամրապնդող ուղարկության չի արժանացել մասնագետների կողմից: Սույն հոդվածը անդրադարձ է այդ եղջերաքակամությանը և Թուրքիայի անտիվությանը Մերձավոր Արևելքում: Զննարկվում են այդ զարգացմանության դրդապատճառները, ինչպես նաև 2002 թ.-ից Թուրքիայում կատարվող Արդարություն և Զարգացում կոսակցության արտաքին զարգացմանության առաջնահերթությունները: Մասնավորապես հատուկ ուղարկության է արժանացել արարական երկրների հետ Թուրքիայի համագործակցության ընդլայնումը:

REFERENCES

1. Brown C. S., Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003, Turkish Studies, Vol. 8, March 2007, № 1, p. 85-119.
2. Makovski A., The New Activism in Turkish Foreign Policy, SAIS Review, Vol. 19, № 1, 1999, p. 92-11.
3. Khoury S., Continuity and Change in Syrian Political Life: the Nineteenth and Twentieth Centuries, American Historical Review, Vol. 96, № 5, p. 1384-1386.

4. Aybet G., Müftülier-Baç M., Transformations in Security and Identity after the Cold War: Turkey's Problematic Relationship with Europe, *International Journal*, 2000, p. 567-82.
5. Kramer H., *A Changing Turkey: the Challenge to Europe and the United States*, Washington DC, Brookings Institution Press, 2000, p. 202.
6. Aybet G., Müftülier-Baç M., Transformations in Security and Identity after the Cold War: Turkey's Problematic Relationship with Europe, *International Journal*, 2000, p. 567-82.
7. USAK Dış Politika Algılama Anketi, Ankara, August 2009.
8. Altunışık M., *Turkey's Changing Middle East Policy*, UNISCI Discussion Papers, № 23, May 2010.
9. Bengio O., Özcan G., Old Grievances, New Fears: Arab Perceptions of Turkey and its Alignment with Israel, *Middle Eastern Studies*, Vol. 37, 2001, p. 52-92.
10. *Ibid.*
11. *The Forgotten Muslims: Arab Perceptions of the Balkans*, Hamizrah Hehadash, Vol. 45, 2005, p. 131-132.
12. Podch E., *The Quest for Hegemony in the Arab World: The Struggle over the Baghdad Pact*, Leiden, E. J. Brill, 1995, p. 145.
13. Sayari S., Turkey, the Changing European Security Environment and the Gulf Crisis, *Middle East Journal*, 1992, Vol. 46, p. 9-21.
14. Gül A., Turkey's Role in a Changing Middle East Environment, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 15, № 1, Winter 2004.
15. Onis Z., Turkey in the Post-Cold War Era: in Search of Identity, *Middle East Journal*, Vol. 49, 1995, p. 46-68.
16. Davutoğlu A., *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, KİTAP Yayınları, 2001, s. 323-454.
17. Peffer J., *Turkiye Kijkt opnieuw naar het Oosten*, <http://www.ipsnouvelles.be/news.php?idnews=8939>
18. Oguzlu T., Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West?, *Turkish Studies*, Vol. 9, № 1, March 2008, p. 3-20.
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*
21. *The Future of Turkish Foreign Policy*, Lenore G. Martin, Dimitris Keridis, BCSIA Studies in International Security, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2004, p. 47.
22. Flanagan J., Brannen J., *Turkey's Shifting Dynamics Implications for U.S.-Turkey Relations*, A Report of the U.S.-Turkey Strategic Initiative, Center for Strategic & International Studies, June 2008.
23. Oguzlu T., Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West?, *Turkish Studies*, Vol. 9, № 1, March 2008, p. 3-20.
24. Meral Z., Paris J., *Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity*, *The Washington Quarterly*, Vol. 33, № 4, 2010, p. 75-86.
25. Oguzlu T., Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West?, *Turkish Studies*, Vol. 9, № 1, March 2008, p. 3-20.

26. Atlioğlu Y., *İslam Konferansı Örgütü (İKO) ve Türkiye*, TASAM Stratejik Yorum, January 15, 2005.
27. Bilgin H., Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah, *Turkish Studies*, Vol. 9, № 3, September 2008, p. 407-421.
28. Çınar M., Turkey's Transformation under the AKP Rule, *The Muslim World*, Vol. 96, July 2006, p. 469-486.
29. Özbudun E., Democratization Reforms in Turkey: 1993-2004, *Turkish Studies*, Vol. 8, № 2, 2007, p. 179-196.
30. Jenkins G., Symbols and Shadow Play Military-JDP Relations, 2002-2004, in M. Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey Democracy and the AK Parti* (Utah: University of Utah Press), 2006, p. 185.
31. Güster M., Yavuz H., Turkish Paradox: Progressive Islamists and Reactionary Secularists, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Vol. 16, № 3, 2007, p. 289-301.
32. Allah milletimizin yar ve yardımcısı olsun (May God be Friend/Lover and Supporter of Our Nation), AK Parti Programı (AKP's Party Program), s. 44.
33. British Foreign Secretary Jack Straw, interview by Sedat Ergin, *Turkey Changes with the AKP*, *Hürriyet*, 3 March 2004.
34. Zaccaroni M., The Impact of the EU Connection on Turkey's Domestic and Foreign Policy, *Turkish Studies*, Vol. 10, № 1, March 2009, p. 25-36.
35. Davutoğlu A., Turkey's Foreign Policy Vision, an Assessment of 2007, *Insight Turkey*, Vol. 10, № 1, 2008, p. 77-96.
36. http://www.cnnturk.com/HABER/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&bahtID=191314
37. Aras B., The Turks and Jerusalem, *Contemporary Review*, Vol. 279, № 1629, 2011, p. 201-208.
38. <http://www.milliyet.com/2005/12/05/siyaset/siy01.html>
39. Hale W., Turkey, Middle East and the Gulf Crisis, *International Affairs* Vol. 68, № 4, 1992, p. 679-692.
40. <http://www.balkananalysis.com/turkey/2011/01/27/turkey-%E2%82%A9-transforming-relations-with-the-arab-world-the-impact-of-recent-turkish-high-level-visits-to-the-gulf-region/>
41. Meliha Benli Altunisi, *Turkey: Arab Perspectives*, Tesev Publications, May 2010.
42. Davutoğlu A., *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, 2001, s. 323-454.
43. Kardeş Ş., Turkey: Redrawing the Middle East Map or Building Sandcastles?, *Middle East Policy*, Vol. 17, № 1, Spring 2010, p. 115-136.
44. Davutoğlu A., Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, *Insight Turkey*, Vol. 10, 2008, № 1, p. 77-96.
45. Meral Z., Paris J., Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity, *The Washington Quarterly*, Vol. 33, № 4, 2010, p. 75-86.

46. Soysal I., Turkish-Arab Diplomatic Relations after the Second World War (1945-1986), *Studies on Turkish Arab Relations*, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations, 1986, p. 264.
47. Kemal K., The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State, *New Perspectives on Turkey*, Vol. 40, 2009, p. 29-56.
48. Robins P., Turkey and the Middle East, *The Royal Institute of International Affairs*, 1991, p. 100.
49. Olson R., Turkey's Relations with the Gulf Cooperation Council from 2003 to 2007: New Paradigms, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 19, № 3, 2008, p. 68-87.
50. Kutley M., Istanbul as a Center of Global Finance, *The Journal of Turkish Weekly*, 28 February 2008.
51. Various articles in Henri J. Bakker (ed.), *Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East*, Washington, DC: US Institute of Peace, 1996.

ՄԱՅՈՒՆ ԸՄՆՑՈՒՅԸ ՕՐՈՒՋԱԿԱՆ ՏԵՂԵՐԻ ՆԱՄԱԿԱՅԻ

Մ.թ. V-VIII դարերում Կենտրոնական Ասիայի, Ալթայի տարածքներից միջինասիական տարածքներ ներխուժեցին բազմաթիվ բյուրքախոս ցեղեր:

Նրանցից էին օդուզական ցեղերը, որոնք, միասնատնվելով Միջին Ասիայի արքաառաջամական և իրանական ցեղերին¹, մի քանի դարերի ընթացքում կարողացան իշխող դիրք զբաղել այդ տարածքներում և գրեթե ամբողջովին փոխել դարեր շարունակ այդտեղ բնակվող ժողովուրդների մարդաբանական հատկանիշները գերիշխող դարձնելով մոնղոլիդ ռասայական տիպը, իսկ միջին դարերում այդտեղ սկսեցին ձևավորվել ներկայիս միջինասիական բյուրքախոս ժողովուրդները:

Մ.թ. XI-XIII դդ. ներխուժելով Իրանի, Փոքր Ասիայի տարածքներ, օդուզական ծագմամբ մի շարք ցեղեր, ինչպեսիք էին ջրնորները, կայրները, քայանյուրները, իվանները, սալգուրները (սալոր, սալոր), աֆշարները (աուշար, ալշար), մեծ դեր խաղացին նաև այս տարածքների պատմության մեջ:

Որտեղից էին ծագում օդուզները և ովքեր էին նրանց նախնիները:

Պատմական գրականության մեջ հայտնի է Հոննական ցեղային միությունը, որը գոյություն է ունեցել Չինաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջանում մ.թ.ա. III- մ.թ. I դդ. և իր կազմում ներառել է բազմաթիվ բյուրքախոս ցեղերի, որոնցից առավել հզոր էին օդուզական ցեղերը:

Թե այդպեք հնագույն բյուրքերը, որոնք չինական աղբյուրներում նշվում են այուգզույն ցեղանվամբ, մտնում էին այս ցեղային միության կազմի մեջ, քե ոչ, բուղդովին այլ խնդիր է, սակայն հայտնի է, որ օդուզներն այդ ժամանակ արդեն բյուրքախոս էին, քե լայնորեն կիրառում էին նաև մոնղոլերինը:

Այդ ժամանակներում՝ մ.թ.ա. III- մ.թ. I դդ, օդուզական ցեղերի կազմում արդեն տեղի էին ունենում ժառանգական դասակարգումներ, որոնց շնորհիվ մինչև այսօր էլ պահպանվում է բյուրքախոս օդուզական ծագմամբ ժողովուրդների հստակ ծագումնաբանությունը: Այս երևույթը նշանակալի էր այն իմաստով, որ մեզ հայտնի առաջին դեպքն էր քոչվոր բյուրքախոս ցեղերի համար և իր ուժը չկորցրեց բազմական տեղական ժամանակ: Բացի այդ, բյուրքախոս ժողովուրդների ռասամասնորոշյալ հարցում այն կարևոր աղբյուր է եղել և մինչ օրս էլ իր նշանակությունը չի կորցրել: Այս դասակարգումները օդուզական ցեղերի մոտ տեղի ունեցան համակարգված ձևով, որոնք պատմական գրա-

կամության մեջ կապվում են քյուրցախոս-օղուզական ժողովուրդների մախահայր Մեթուն Օղուզ խանի անվան հետ:

Ընդհանրապես, պատմական գրականության մեջ Մեթուն շանյույը նույնացվում է Օղուզ խանի՝ քյուրցախոս մի քանի ժողովուրդների լեզվաբան մախահոր անեղծվածային կերպարի հետ:

Մեթուն շանյույ, այսինքն՝ Մեթուն իշխան անվամբ հայտնի հզոր առաջնորդի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է շինական սկզբնաղբյուրներում, իսկ նրա օղուզական ցեղերը հաստատվում են Միջին Ասիայում (մ.թ. VI-VIII դդ.), Մեթուն անունը կրելովում է և միջնադարյան պատմագրության և Միջին Ասիայի քյուրցախոս ցեղերի մեջ անվանափոխվում է Օղուզ խանի:

Նրա անունով ստեղծվում է քյուրցախոս ժողովուրդների էպոսը՝ «Օղուզ Նամեն», որի մեջ տեղ գտած իրադարձություններին համընդհանուր ենք մեզ կռվականի և Փոքր Ասիայի քյուրցախոս ժողովուրդների «Էմ պապ Քոբջուլի գիրքը» էպոսում:

Ընդհանրապես «Օղուզ Նամեն» ընդունված է եամարել մախահայրական շրջանում ձևավորված էպոս, իսկ «Էմ պապ Քոբջուլի գիրքը»՝ հետիսլամական շրջանի էպոս:

Համաշխարհային գրականության պատմության մեջ քիչ չեն այն դեպքերը, նրա պատմական հեղինակություն ռմեցող որևէ անձնավորություն ավյալ ժողովրդի ստեղծած բանասիրությանը դասնում է անեղծվածային, իսկ նրա գործունեությանը տրվում են հեքիաթային, ֆանտաստիկ բնութագրումներ:

Քյուրցական բանասիրությունը նույնպես բացառություն չէ: Սակայն Մեթուն շանյույի և Օղուզ խանի կերպարները նույնացնելու և նրանց գործունեությունը էպոսների միջոցով ռատմասիրելիս կարևոր ենք համարում հաշվի առնել այն ժամանակաշրջանները, նրա հիշատակվում են նրանք:

Մեթուն շանյույի մասին առաջին տեղեկությունները շինական սկզբնաղբյուրներում են, որոնք սուկ պատմական արժանագրություններ են և հնարավորինս զերծ են մնացել հորինվածքներից:

«Օղուզ Նամեն» և «Քոբջուլի գիրքը» էպոսները ձևավորվել են հետագայում այլ աշխարհագրական և պատմական պայմանների առկայությամբ, իսկ նրանցում տեղ գտած ավանդությունները ձևավորվել և նոր տեսք են ստացել միջին դարերում, նրա սուկ էր մասնեղականության հուժկու գործուն: Այս հանգամանքն արդեն հիմք է տալիս ասելու, որ այն քյուրցախոս ցեղերի շրջանում, որոնք ընդունել էին մասնեղական կրոնը, այդ ավանդությունները ստանում են մասնեղականության դրզմաներով, այդ ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձություններ:

րով հարստացված տեսք: Ռացի կրոնական ազդեցությունից առկա է մաս, արարական և պարսկական մշակույթների զգալի ազդեցությունը բյուրքախա ժողովուրդների մշակութատեղծման գործընթացում:

Իհարկե, եթե մի կողմ դնենք կրոնական ակնյուղ ազդեցությունը, Օդոզ խանի մասին տեղեկություններն ուսումնասիրենք հարուստ բանաչառական ազդեցությունից անկախ, դրանք համեմատելով բուն պատմական աղբյուրների հետ, ապա կստանանք իրադարձությունների ճիշտ պատկերը:

Եւսի խոսենք Միքուն շահյուլի մասին յիմական աղբյուրների շուրջ:

Ըստ գեղեցական Ա. Ն. Բերնշտամի՝ մ.թ.ա. III-II դարերում նա եղել է հոմեական ցեղային միության հզոր առաջնորդը: Բերնշտամը հիմնվում է յիմական տարեգիր Շիցզիի հոմների մասին տեքստերի վրա, որոնցից 110-րդը Մաբունի մասին է²:

Այն գրվել է վերջինիս կյանքի ժամանակներում և կարելի է համարել հիմնականը մ.թ.ա. առաջին դարի հայտնի յիմացի տարեգիր Միմա Յիանի և մ.թ. առաջին դարի տարեգիր Բանգուի տարեգրություններից առաջ:

Մ.թ.ա. III դարում կազմված հոմեական ցեղային միության քաղաքական պատմությունն սկսվում է նրա առաջնորդ Տումանից, յվ համարվում է Մաբուն շահյուլի հայրը: Տումանի անվան հետ է կապված մ.թ.ա. 216 թ. հոմեական ցեղերի ներխուժումը Չինաստանի տարածք և Հոմեական բարբառոսային կայսրության ստեղծումը Արևելքում:

Միքունը, սպանելով հորը, անցնում է իշխանության: Նա երեք անգամ արշավում է Չինաստան մ.թ.ա. 204, 197, 196 թվականներին՝ կախարհ վիճակում սլահելով այն: Նա իրեն է ենթարկում մակ դիմիլիններին, Եմիսիյան դղրղղղների մախնիներին, ուլքեր այդ ժամանակ հայտնի էին գյանգյուն ցեղամուտով: Նա իրեն է ենթարկում մակ սլախական դրիչաղներին:

Հետաքրքիրն այն է, որ *գյանգյունները* առաջին անգամ *ղղղղղղղղղղ* են անվանվում նրա արշավանքից հետո: Կարծիք կա, որ այս ցեղամունը *kirk(40)* և *kis (աղջիկ)* բառերի միացումն է, և *ղղղղղղղղղղ* «*Գրքը քրք*» կարգի համաձայն այս ժողովուրդն առաջացել է քառասուն կույսերից: Ա. Ն. Բերնշտամը կարծում է, որ *ղղղղղղղղղղ* էրմիկական խմբերում եղել են ինչպես մանդալիդ հատկանիշներով հոմները, սյանբիցիները, գյանգյունները, այլև նլոսպեռիդ ռասայական հատկանիշներ ունեցող դիմիլները: Նրանց երկիրն անվանվել է *Արսկասմնրի նրկեր*³:

Միքուն անունը յիմարեն հնչել է Մաբուն, որը նշանակել է *առեղ, ծակա*, իսկ ժամանակակից բուրբերենում հնչում և գրվում է *Մոնա*:

խորհրդային գրականության մեջ օգտագործվում է նրա անվան *Մեծ տարրերակը*։

Մոզն շամլույի անվան հետ է կապվում մահ օդուզական քսանչորս ցեղերի ժառանգական դասակարգումը։

Չիմական աղբյուրների համաձայն դրանք բաժանվել են երկու մասի՝ *արևմտյան (չժուկի) և արևելյան (չուլի)*։

Օդուզ խանի վերածված Մոզնի մասին հետազայում տեղեկություններ ենք ստանում Մահմուդ Կաշգարիի (XII.) շնորհիվ։ Ի տարրերություն չիմական աղբյուրների՝ աղդեն նոր շրջանում Օդուզի հոր անունը *Քուն* խան է, իսկ Աբուլղազիի մահ *Քարա* խան⁶։

Օդուզ խանի հայտնի բարեփոխումը Կաշգարիի մոտ նույնպես մեծ տեղ է գրավում, սակայն քսանչորս ցեղերի փոխադրեն Կաշգարին թվում է քսաներկուսը, որոնց մահ ավելացնում է խալազների երկու ցեղերի՝ դրանց թիվը հասցնելով քսանչորսի։

«Իմ պապ *Քորջուղի գիրքը*» էպոսում օդուզական ցեղերը բաժանվում են Իչ օդուզ և Թաշ օդուզ խմբերի։

Ահա, Իչ քնին պատկանող այն օդուզական ցեղերի անվանումները Մ. Կաշգարիի մոտ, որոնք Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակներում հաստատվելուց հետո մեծ դեր են խաղացել տեղի ժողովուրդների կյանքում. քրնըք, կայր, քայանդուր, իվա, սալգուր (սալոր, սալըր), ախչար (ամչար, ալչար), և այլն։

Օդուզական ցեղերի և նրանց հզոր առաջնորդի մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք մահ Իբն Ֆադլյանի, Ալ Մասուդիի մոտ, իսկ հետագայում վերոհիշյալ ցեղերի դասակարգմանը հանդիպում ենք Ռաշիդ-ադ-Դիևի (XIV դ.), Աբուլղազիի (XVII դ.) մոտ, որոնց հիշատակություններում հատակ երևում են դարերի ընթացքում օդուզական ցեղերի կազմում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ցեղանվանումների նոր տարրերակները և ցեղային նոր կազմավորումները։

Մեր ժամանակակից թուրք պատմաբան Հուսեյն Նաժըք Օրբունը, իր «Turk Tarih» աշխատության մեջ օդուզական ցեղերին երկու մասի բաժանելիս, այս երկու քնները անվանում է *Ucoak* և *Bozoak*, սակայն նրա գրքում քրնըք և քայանդուր ցեղերը գտնվում են առաջին, իսկ կայր և ալչար ցեղերը՝ երկրորդ ցեղախմբում։

Օրբունի մոտ ցեղերի երկու ճյուղավորումներից յուրաքանչյուրը բաժանվում են երեք թևի։ Մրանք ընթացում երևույթների անվանումներ են⁷։

Ինչպես երևում է վերը թվարկածից, տարրեր աղբյուրներում անձանց անունների և ցեղերի փոփոխություններ կան, սակայն բոլորի մոտ ընդհանուր պատկերը նույնն է։

Իսկ ինչու պատմական ասպարեզից դուրս մնաց Մեղի ամունը՝ իր տեղը զիջելով Օղուզին:

Պատմական գեղականության մեջ այս հարցը բազմիցս քննարկվել է և շատ տարակարծությունների տեղիք է տվել: Մեղի շամյուի անվան վերափոխումը Օղուզի, մեր կարծիքով, կարված է այն ցեղերի գոյությանը և հզորացմանը, որոնք հնուց դասակարգված են Օղուզական կոչվող հայտնի ցեղերում, և նրանց էրմոնիմիկայի ստեղծման հարցում նշանակալի են եղել այդ ցեղերի հավատալիքներն ու պաշտամունքային առարկաները:

Հայտնի է, որ Չինաստանի հյուսիսային հարևաններ հունական ցեղերը յինական աղբյուրներում նշվում են յորս հայտնի և բազմական հզոր տներով՝ *Լամ, Քու Յիս, Քուամ*: Ա. Ն. Քերնշտամը այս յորս տներից Քուամը համարում է հին օղուզական տունը, կամ ավելի ճիշտ ցեղախումբը: Հեղինակը մանրամասնորեն զերբնում է այս տան անվան լեզվաբանական փոփոխությունները մինչև վերջինների՝ Միջին Ասիա հասնելը, ուր նրանց գուր դարձած էրմոնիմը փոխվում է գուզի՝:

Հին քյուրքերենում օզ բառը նշանակել է մետ և գրվել է դ հնչյունով, ուզը հին քյուրքական հոգնակիակերտ վերջածանց է: Օղուզ էին քյուրքերենում նշանակել է մետեր:

Մեզ հայտնի է, որ հնագույն օղուզական ցեղերը պաշտել են ցուլ կենդանին, որը էին քյուրքերենում հնչել է օցուզ կամ օղուզ: Այս դեպքում օղուզ բառը գրվում է ք(k) հնչյունով:

Կարող ենք եզրակացնել, որ Մեղի շամյույին իր հետևորդ ցեղակիցներն տվել են Օղուզ անունը՝ որպես հզորության և պատվի նշան:

Ժամանակի ընթացքում Մեղին իբրև իրական պատմական անձնավորություն, իր գործունեությամբ համոզեց մղվել է հետին շարք և իր հետևորդ ցեղերի, ապա ժողովուրդների մեջ արմատանալով՝ մնացել իբրև Օղուզ խան: Թեև այդ ցեղերի կյանքում մ.թ. (VII-VIII) դարերից սկսած մեծ դեր է խաղացել մահմեդականությունը իր սահմանափակող դոգմաներով, բայց այն ի գորտու չի եղել օղուզական ծագմամբ ցեղերի, ապա ժողովուրդների միջից հասնել իրենց մախլեին հավատալիքային ավանդույթները:

Այդ թվում, անկասկած, դժվար է ձեռանալ և կորցնել էրմոնիմիկան և հզոր մախառոր կերպարը:

THE ANCESTOR OF OGUZ TRIBES MOTUN SHANYUY

The ancestor of some Turkic speaking peoples is considered to be the shanyuy Motun, who is still known among these peoples as Khan Oguz. The name Motun has been given to him, when huns lived near the north-western Chinese territories and have gained power in these territories during III-I BC. Oguz tribes have been included in the Great Hunnic Empire. Then in I- V centuries AD these tribes spread into the Middle East and managed to create some of modern Turkic peoples of the Middle East. The name Motun has been changed into Oguz under the new cultural conditions. These Turkic speaking tribes have survived under various cultural, political situations, but the great ancestor's name and honour has lived among these peoples till nowadays.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒՑՑՈՆՆԵՐ

1. Воронцов М., Проблемы Большого Хорезма, Этнография и археология Средней Азии, М., 1970, с. 38-40, նույն ժողովածուից տե՛ս նաև՝ Саярхан К., Кочевники Северного Прикаспия, с. 74-76.
2. Бернштам А., Очерк истории гузнов, Л., 1951, с. 219-220.
3. Потанин Л., Очерк истории алтайцев, М.-Л., 1953, с. 79-82.
4. Бернштам А., Историческое прошлое киргизского народа, Л., 1951, с. 4-8.
5. Огюл Н., Türk Tarihi, Bölüm II, Ankara, 1946, s. 39-40.
6. Корголы Х., Огузская героическая эпос, М., 1976, с. 22.
7. Огюл Н., նշվ. աշխ., էջ 39:
8. Бернштам А., Очерк истории гузнов, Л., 1951, с. 227.

ԶԱՆԳԻՆՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՑՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՉ
ՄԻԱՌԱՄԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Զանգինների տիրապետության ժամանակաշրջանը (1128-1174 թթ.) համընկնում է պատմական անչափ կարևոր իրադարձության՝ խաչակրաց արշավանքների շրջանի հետ: Քեպես նրանց կառավարման ընթացքում լայնածավալ և կազմակերպված խաչակրաց արշավանքներ տեղի չեն ունենում, քայքայ այդ ժամանակ արդեն ձևավորվել էին Լատինական պետությունները և խնդիր էր առաջացել միավորել մուսուլմանական հողերը և կամխել խաչակիրների հետագա առաջխաղացումը: Մյուս կողմից Զանգինները իշխանության են գալիս մի տարածքում, որտեղ ոչ մուսուլման քնակությունը մախքան խաչակրաց արշավանքները իր քվաքանակով գրեթե հավասարվել էր մուսուլմանական քնակությանը, իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ քարդ և անկայուն իրադրություն էր առաջացել Զանգի-զինմի հարաբերություններում: Հենց այդ հարաբերություններն էլ կփորձենք ուսումնասիրել սույն հոդվածում:

Դեռևս Օմայյան խալիֆայության ժամանակներից վերջինիս և ոչ մուսուլմանների հարաբերությունները կարգավորվում էին խալիֆ Օմար I-ին (634-644 թթ.) սուլիով¹: Նմանատիպ հրաման է արձակվում նաև Մելիք շահի, Նուր ադ-Դինի և Մալահ ադ-Դինի կողմից²: Դա իրենից ներկայացնում էր ոչ մուսուլմանների ենթակա կարգավիճակը արտահայտող կարգադրությունների մի հավաքածու, որով կարգավորվում էր նրանց վարքը³: Նախ՝ ոչ մուսուլմանները համարվում էին պետության հովանավորության տակ գտնվողներ՝ զինմիներ, և ենթարկվում էին այդ կարգավիճակից քիսող մի շարք պարտավորությունների: Այսպես, նրանք պետք է վճարեին առանձին հարկ՝ ջիզիա, տալլերվող գոտի կապեին (գուննար), կրեին մուսուլմաններից տալլերվող հագուստ (զիյար. քրիստոնյաները կրում էին կապույտ տուրքան, իրանները՝ դեղին), իրավունք չուներին իրենց երեխաներին Դուրան սովորեցնել, ձի ստեղծել, զենք կրել, հասարակական վայրերում գինի խմել և այլն: Սահմանվում էին նաև ներքին կյանքի մի շարք դրույթներ: Այսպես մուսուլմանը կարող էր ամուսնանալ զինմի կնոջ հետ, իսկ զինմի տղամարդը մուսուլման կնոջ հետ՝ ոչ, զինմին չէր կարող ունենալ մուսուլման սուրուն, քայքայ հակառակը քույրատրվում էր⁴, և այլն: Ամեն դեպքում նրանք համարվում էին պետության հովանավորյալները և պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Սակայն այդ սահմանափակումները

միշտ չէ, որ խիստ քնույր էին կրում հատկապես մախքան խաչակրաց արշավանքները: Ուստի գետնական Մեմյոնովան նշում է, որ սուննիզմի վերածնունդը սկզբունքորեն ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել զիմմիների կարգավիճակում և վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ փոխվում էր կախված քաղաքական իրավիճակից⁶: Այսպես, թեև զիմմիներին արգելված էր զինք կրել, բայց Լուր աղ-Դինի հետևակային զորքում ծառայում էին հայեր⁷: Մասնավորապես արդեն խաչակրաց արշավանքների շրջանում զիմմիների կարգավիճակը և նրանց նկատմամբ պետության հանդուրժողական վերաբերմունքը կայուն քնույր չէր կրում: Վերաբերմունքի փոփոխությունը, ըստ Լուրյան, ուներ ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական քնույր:

Չիմմիների նկատմամբ Չանզիների վերաբերմունքը մախ և առաջ պայմանավորված էր զիմմիների նկատմամբ տեղի մուսուլման բնակչության վերաբերմունքով: Այդ խնդիրը բոլոր ժամանակներում էլ եղել է, մասնականը եթե պետությունը որոշակիորեն հովանավորել է զիմմիներին, և եթե հաշվի առնենք, որ քաղաքներում առևտրի և արհեստագործության մեջ զիմմիները առաջատար դիրք էին զբաղում, որը քնակամարար դուր չէր գալիս տեղի մուսուլման բնակչությանը: Ամսաուն էդեսիսացին նշում է, որ երբ Լուր աղ-Դինը 1170 թ. հասավ Մոքին, մուսուլմանները մեղադրեցին քրիստոնյաներին, թե իր նրանց վերականգնում են իրենց եկեղեցիները, և Լուր աղ-Դինը հրամայում է քանդել բոլոր այն կառույցները, որոնք նոր էին կանգնեցրել: Այսպիսով, քանդվեցին մետաղականների ձեռքում գտնվող Սուրբ Հակոբի տաճարը, ինչպես նաև հանքիկների Սուրբ (...) եկեղեցու որոշ մասերը⁸: Նժամատիպ դեպք է զբանգվում նաև Մարդինում: Մետուլում Լուր աղ-Դինը նույնպես հրամայում է քանդել նոր շինված եկեղեցիները և կառույցները, պարտադրում ոչ մուսուլմաններին կրկին գոտի կապել, բոլոր քրիստոնյա դպիրներին հեռացնում է դիվանատևից և արգելում քրիստոնյաներին ձի կամ քամքած ջրի մտել⁹: Մակայն այդ իրավիճակը երկար չի տևում, քանի որ Լուր աղ-Դինի Մետուլից հեռանալուց հետո «քրիստոնյաները գոտան իրենց հանգստությունը և ազատվեցին իրենց պարտադրված օրենքներից Լուր աղ-Դինի նորոգորդ» Սեյֆ աղ-Դին քարի կառավարչի մարդասիրության շնորհիվ¹⁰: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ կոնկրետ տարածաշրջանում զիմմիների կարգավիճակը մեծապես կախված էր նաև տեղական կառավարիչից:

Չիմմիների նկատմամբ ոչ տղեղամտ վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ նրանց մի մասի դրական վերաբերմունքն էր խաչակիրների նկատմամբ: Դա առավելապես վերաբերվում է էդեսիայի հայությանը, որտեղ նրանց մեծախանություն էին կազմում¹¹: Մակայն էդեսիայի հայերի դեպքը, կարծում ենք, հարկավոր է առանձին դիտարկել, քանի որ

բացի կրոնի գործունից խաչակիրների նկատմամբ նրանց դրական վերաբերմունքը պայմանավորված էր նրանց հետ բարեկամական-ազգակցական կապերով¹²։ Բնականաբար Ջանգիների վերաբերմունքը տեղեկված պայմաններում չէր կարող դրական լինել այստեղի հայերի նկատմամբ։ Հետևաբար Ջանգիների նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք ենք նկատում մակ հայ և ասորի ժամանակագիրների մոտ։ Այսպես, Ամամուն Եղեխյացին նկարագրելով Իժնդ աղ-Դինի կողմից Եղեխյան գրավելուց հետո նրա գործի կատարած քաղաքն ու ավերածությունները, միաժամանակ նշում է, որ Ջանգին մախոբոք խնդրում է քաղաքի բնակիչներին առանց կափի իրեն համեմել քաղաքը, քանի որ «չէր ցանկանում, որ այն ավերվի և բնակչությունը կուտորվի», իսկ նրք Ջանգին գրավեց քաղաքը, առաջին պահի ջարդից ու քաղաքից հետո երամայեց դադարեցնել դրանք՝ խմայելով մասնավորապես հայ և ասորի բնակչությանը, առանց որոնց հնարավոր չէր քաղաքի հետագա կենսագործունեությունը¹³, և երամայեց բնակիչներին վերադառնալ իրենց տները և տվեց նրանց ինչ պետք էր։ Մեկ այլ դեպքում, նրք Ջանգին Եղեխյայի հայերի ապստամբությունը ճնշելու համար եկել էր այստեղ միանգամայն սիրալիր վերաբերմունք էր ցույց տալիս ասորիների նկատմամբ։ Ամամուն Եղեխյացին մեծազույն հիացմունքով նկարագրում է, թե ինչպես Իժնդ աղ-Դինը այցելեց ասորական եկեղեցիները և հիացած դրանց գեղեցկությանը՝ «զարգադրում է բերել երկու խաչոր զանգ» նրանց վրա դնելու համար¹⁴։ Նշենք, որ Ամամուն Եղեխյացին գտնում է, որ Ջանգին արդարադատ, գրասիրտ և շղթրմած է ոչ միայն սարսառ մահմեդականների, այլև բարեխաչառ քրիստոնյաների նկատմամբ¹⁵։

Սակայն մույն քաղաքացական վերաբերմունքը Ջանգիի նկատմամբ չի երևում Մատթեոս Ռոնեայեցու մոտ¹⁶։ Դա կարելի է բացատրել ֆրանկների հետ Եղեխյայի հայերի վերջ հիշատակված ազգակցական կապերով, որի արդյունքում բնականաբար մախրմտրում էին քրիստոնյա բարեկամների գերիշխանությունը, քան օտար մուսուլմանների, չնայած միշտ չէ, որ նրանց այդ միջավանդությունը ֆրանկներին գնահատվել է։ Մյուս կողմից, Եղեխյայում հայերի մեծամասնությունը կազմել ինքնին արդեն վստահ էր Ջանգիների համար, քանի որ վաղ թև ուշ նրանց պետք է ձգտելին բացարձակ անկախության։

Այսպիսով, Ջանգի-գիմնի հարաբերությունները խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում գլխավորապես պայմանավորված էին խաչակիրների նկատմամբ տեղացի ոչ մուսուլման բնակչության վերաբերմունքով։ Սակայն բացատրությանը վերը նշված հայերի օրինակի (այն էլ միայն սկզբնական շրջանում) չի կարելի միանշանակ պնդել, որ տեղի ոչ մուսուլմանները ոգևորված էին քրիստոնեական արշավանքներով և նրանց ընդունում էին որպես ազատադատներ։ Միգուցե դա եղել է

սկզբնական շրջանում, սակայն Լատինական պետությունների ստեղծումից հետո պարզ է դառնում, որ նրանց կախյալ և ենթակա կարգավիճակը չի փոխվում: Ի սկզբանե խաչակիրների վերաբերմունքը արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ քաջասական էր, քանի որ վերջիններքն համարում էին հերետիկոսներ: Այս առումով խիստ հասկանալի է Անտիոքի նվաճումից հետո իսապղատաց արչավանքի առաջնորդների մատակը Ուրբանոս պապին. «Մենք հարբեցինք թուրքերին ու հնթանուներին, քայց չկարողացանք պարտության մատնել հերետիկոսներին՝ իսյաներին ու իսյերին, ասորիներին ու հակոբիկներին»¹⁷: Եթե մուսուլմանական տիրապետության տակ ոչ մուսուլմանները ասցում էին զինմի կարգավիճակով, որը տանձնատիրակում էր նրանց քաղաքական իրավունքները, քայց լայն ինքնավարություն էր տալիս ներքին կամայնքային շարժերում, ապա նույնը չի կարելի ասել իսապղատների մասին, մասնավորապես նրանց հաշիվ առնենք, որ իսապղատաց արչավանք ձեռնարկելու Հռոմի պապի մարտակներին մեկն էլ կաթոլիկ եկեղեցու իշխանությունը արևելյան քրիստոնյաների վրա տարածել էր (դա նրան հաջողվեց մարտիների դեպքում, երբ միավորվեցին կաթոլիկ և մարոնիական եկեղեցիները): Հայասնի է օրինակ, որ Եղեսիայում ժոռեկին 2-րդ միջամտում էր հակոբիկյան եկեղեցու նշանակումներին և զբաղվում քննել համայնքի ներքին գործերով¹⁸: Փաստորեն, պարզ է դառնում, որ նոր՝ քրիստոնյա տերերը այստեղի ոչ մուսուլման քնակչության համար փրկություն չէին, ինչպես կարող է թվալ առաջին հայացքից:

Ինչ վերաբերվում է հրեաներին, նրանք կարծես թե միջին դիրքում էին հայտնվել՝ չլինելով ոչ մուսուլման, ոչ էլ քրիստոնյա: Սկզբնական շրջանում իսապղատները միանգամայն քրեամաքաք էին տրամադրված հրեաների նկատմամբ: Համաձայն մուսուլմանական աղբյուրների՝ Երուսաղեմում ասցող հրեաները նույն ճակատագրին արժանացան, ինչ որ տեղի մուսուլման քնակչությունը, երբ քաղաքն ընկավ Ֆրանկների ձեռքը: Իրն Թաղրիքիքդին նշում է, որ նրանք հավաքեցին բոլոր հրեաներին եկեղեցում և վատեցին¹⁹: Այդ իրավիճակից հաջողությամբ օգտվեցին մուսուլման կառավարիչները՝ հրեաներին օգտագործելով որպես ամուր հեմարան: Հրեաների քարեկարգ վիճակի մասին է վկայում նրանց ինքնորոյն դատական և հարկային համակարգը²⁰: Փաստորեն, հրեաների այդ միջին դիրքը նրանց դարձրել էր սիրաչափման առարկա, և ընդհանրապես, ըստ գերմանացի գիտնական Կահեննի՝ այս ժամանակաշրջանում և ամբողջ միջնադարի ընթացքում հակահրեականության հետքեր չկան²¹:

Առավել դաժան էին հանգիները վերաբերվում իրենց տիրապետության տակ ապրող իսապղատներին: Ամբողջ Եղեսիային նշում է, որ Եղեսիայի զբաղվումից հետո ազատ արձակեցին բոլոր հայերին ու

ասորիներին, իսկ ֆրանկներին թալանեցին, ժողովածանակի ենթարկեցին և նրանց մի մասին գերի քշեցին²⁷: Ղա պայմանավորված էր նրանով, որ Ջանգիների (և ընդհանրապես մուսուլմանների) սրբազան պատերազմը ուղղված էր առավելապես խաչակիրների դեմ և Ջանգի-խաչակիր հակամարտության ժամանակ նրանց տեղապետության տակ ապրող խաչակիրները լուրջ վտանգ կարող էին ներկայացնել Ջանգիների համար՝ պաշտպանելով իրենց հայրենակիցներին:

Այսպիսով, տարբեր ազգության պատկանող զինմիների մկատմամբ Ջանգիների վերաբերմունքը նույնը չէր: Եթե հաշվի առնենք, որ Ջանգի-զիմմի հարաբերությունները մեծապես պայմանավորված էին խաչակիրների մկատմամբ զինմիների վերաբերմունքով, կարելի է եզրակացնել, որ Ջանգիները առավելապես անհամադրօրոշակաբան էին տրամադրված ֆրանկների և Եղեսիայի հայության մկատմամբ, և առավելապես համոզուրծող էին հրեաների համդեպ: Ղատելով Անանուն Եղեսիացու՝ Ջանգիների մկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից՝ համեմատաբար թարեմպաստ դիտրում էին հայտնվել մաս ասորիները:

VICTORIA ANDREASYAN
(YSU)

THE RELATIONS BETWEEN ZANGIDS AND NON-MUSLIMS

The period of Zangids' domination coincides with the very important historical event, that is the period of the Crusade invasions. Although there were no expansive invasions during the period of their governance, but Latin states were already formed and there was a problem to unite Muslim lands and prevent the Crusaders' further progress. On the other hand Zangids came to power on such a land where a large number of non-Muslims live and during the Crusade invasions there was complicated situation between Zangid and dhimmi relations. In this report we will look through those relations.

Zangids' attitude toward the dhimmies of different nations was different. Taking into consideration that Zangi-Zimmi relations depend on Zimmies' attitude toward the Crusade, we can come into conclusion that Zangids were much more intolerant with Franks and Armenians from Edessa and vis versa they were tolerant with Jews. Taking into consideration Anonymous Syriac Chronic's attitude toward Zangids we can say that Assyrians were in favorable position.

1. Չմայած Նուր աղ-Ղինի մահից հետո Ջանգինը շարունակում էին տիրել Մուսուլում, սակայն դա ձևական ջնադր ուներ, քանի որ նրանք համարվում էին Սարահ աղ-Ղինի վասալները: Ուստի մեկ վերջնում ենք միայն Իմադ աղ-Ղինի և Նուր աղ-Ղինի ժամանակաշրջանները:
2. *Ислам, Энциклопедический словарь*, ред. С. М. Прозорова, М., 1991, с. 214.
3. Семеенов Л., Из Истории Средневековой Сирии (сепаратистский период), М., 1990, с. 56.
4. Այս շրջանում ոչ մուսուլման ասելով հասկանում ենք հայերին, ասորիներին, հիբանեղին և ֆրանկներին:
5. Dhimma, Cl. Cahen, Extract from the Encyclopaedia of Islam, CD-ROM Edition, Vol. 1.0 © 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands II. 227a.
6. Семеенов Л., նշվ. աշխ., էջ 78:
7. Семеенов Л., նշվ. աշխ., էջ 73:
8. Ասորական աղբյուրներ Բ, Ամանուն եղևիացի, Ժամանակագրություն, բարգմանություն ջնադրից առաջարան և ծանոթություններ Լ Տեր-Պետրոսյանի, Ե., 1982, էջ 128:
9. Ամանուն եղևիացի, նշվ. աշխ., էջ 128:
10. Ամանուն եղևիացի, նշվ. աշխ., էջ 128:
11. Արաբական աղբյուրներ Բ, Իրն ալ Ասիր, Լիակատար պատմություն, բարգմանություն ջնադրից առաջարան և ծանոթություններ Ա Տեր-Առնոկյանի, Ե., 1981, էջ 255:
12. Խոսքը գնում է կոնկրետ ժամանակահատվածի մասին, այն է՝ Իմադ աղ Ղինի և Նուր աղ-Ղինի կառավարման սկզբնական շրջանը, երբ եղևիայի հայերը մի քանի անգամ փորձեցին վերականգնել ժողովրդի իշխանությունը:
13. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիցները և հայերը, Հատոր II, Ե., 2005, էջ 52:
14. Առավել մանրամասն տե՛ս Ամանուն եղևիացի, նշվ. աշխ., էջ 102:
15. Ամանուն եղևիացի, նշվ. աշխ., էջ 129:
16. Տե՛ս և Ուտհայեջի Մ., Ժամանակագրություն, աշխարհաբար բարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1991:
17. Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 135:
18. Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 260:
19. Hillenbrand C., The Crusades. Islamic Perspectives, New York, 2000, p. 66.
20. Տե՛ս և Адам М., Мусульманский ренессанс, М., 1966, с. 48-49, ինչպես նաև՝ Крестовенное строительство Петрали Регенсбургского http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
21. Dhimma, Cl. Cahen., նշվ աշխ.:
22. Ամանուն եղևիացի, նշվ աշխ., էջ 94:

**ԹՈՒՐԵՒԱՅՈՒՄ ՓԱՆՍԱԿԱՆ, ԱՊԱՍՏԱՆ ՀԱՅՈՂ
ԵՎ ԱՊՕՐԻՆԻ ԲՆԱԿԱՑՅՈՒՆ ՀԱՄՏԱՍՏ
ԱՆՉԱՆՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԸՈՒՐՉ**

1999 թ. Թուրքիան երկար բանակցություններից հետո վերջապես հայտնվեց Եվրամիությանն անդամակցելու հավակնորդ երկրների ցուցակում: Սակայն մինչև անդամակցելը Թուրքիան Եվրամիության պահանջները բավարարելու հարցում լուրջ դժվարությունների առաջ կանգնեց: Բացի մաքուր իրավունքների որոշակի նորմերից, տնտեսական ու քաղաքական ասպարեզներից, Թուրքիան պետք է մաս վերանայեր իր քաղաքականությունը երկրում ապօրինի բնակչություն հաստատած, սպասուտան հայադղ և փախստական ամձանց վերաբերյալ և կարգավորեր երկրում միգրացիոն իրավունքներն ու համապատասխանեցներ ԵՄ Կոստենդուպոլիսի և ԺՆԼԻ կոնվենցիաներով սահմանվող ստանդարտներին: Իսկ սա քիտում է ԵՄ շահերից մույնպես, քանի որ Թուրքիայի՝ Եվրամիությանն անդամակցելու դիմացում Եվրամիության սահմանները կընդլայնվեն դեպի Արևելք՝ Սիրիա, Իրան և Իրաք, որտեղ դեպի Թուրքիա արտագաղթողների, Թուրքիայից ապաստան հայցողների և այստեղ ապօրինի բնակչություն հաստատածների քիչը չատ բարձր է: Իսկ Թուրքիայի տարածքը շատ հաճախ օգտագործվում է որպես տաշանցիկ տարածք դեպի Եվրոպա անցնելու համար:

Մայն հողվածը մպատակ ունի ուսումնասիրելու Թուրքիայում ապօրինի բնակչություն հաստատած և փախստական ամձանց խնդիրները, առավել ևս որ մրանց շարքերում կան մաս ապօրինի բնակվող հայեր, և այս փաստը հաճախ օգտագործվում է բուրքական իշխանությունների կողմից քաղաքական միտումներով:

Հողվածի համար աղբյուր են հանդիսացել 2008 թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի մարզու իրավունքների համձնատողովին կից կազմված «Ապաստան հայցողների, ապօրինի բնակչություն հաստատածների և փախստականների խնդիրների ուսումնասիրման համձնատողով»-ի հրատարակած զեկույցը¹, որը քեպետ որոշակիորեն կողմնակալ է, այսուհանդերձ, 2 տարվա ուսումնասիրությունների արդյունքում բավականին կարևոր տվյալներ է ներկայացնում: Բացի այս որպես աղբյուր ուսումնասիրվել է UNHCR-ի «Ապօրինի միգրացիան և ապաստանը Թուրքիայում» զեկույցը², Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության տվյալները, բուրքանայ լրագրող Ալին Օզինյանի հետազոտությու-

նը թուրքիայում ապօրինի քնակվող հայ աշխատանքային միջոցառումների վերաբերյալ⁷, ինչպես նաև ժամույի նրապարակումներ:

Թուրքիան իր հարևան մի շարք երկրների՝ ինչպես օրինակ Միքիայի, Իրանի և Իրաքի հետ ունի առանց վիզայի ռեժիմ, ինչի հետևանքով նշված և մի շարք այլ երկրներից թուրքիա տարեկան մուտք են գործում հսկայական քվով մաքրիկ տարրեր նպատակներով: Թուրքիա մուտք գործող խոշոր խմբերը կարելի է բաժանել 3 մասի.

1. մաքրիկ, որոնք թուրքիա են գալիս քնակվելու նպատակով,

2. նրանք, ովքեր թուրքիա են ժամանում ժամանակավորապես աշխատելու՝ հիմնականում Եվրոպայից, ջատ որում և՛ բուրքեր, և ոչ բուրքեր,

3. մաքրիկ, ովքեր թուրքիա են մուտք գործում 3-րդ երկիր անցնելու նպատակով, որոնց մեջ մեծազույն մաս են կազմում աֆրիկացիները, Իրաքի և Իրանի քնակիչները:

Իրանական նեղափոխությունը, քաղաքական խառանաչվուրդ Միջին Ասիայում, առող պատերազմի ավարտը և թուրքիայի աշխարհագրական դիրքի տարանցիկ գոտի համդիսանալու հետևանքով թուրքիան այս բոլոր իրադարձությունների կողոջ դարձավ և վերածվեց ապաստան փնտրողների համար առաջին երկրի:

Իրանցիները թուրքիայի փախստականների շարքում իրենց քանակով առաջին տեղն են զբաղեցնում: Նրանց առաջին մեծ ալիքը դեպի թուրքիա սկսեց գալ իրանական նեղափոխությանը հաջորդող փուլում և Իրաք-Իրանյան պատերազմի ժամանակ, երբ թուրքիան բույլառքեց իրանցիներին, Խոմեյնիի ռեժիմից փախչելով, ժամանակավորապես ապաստանել թուրքիայում և առանց վիզայի ռեժիմ հայտարարեց Իրանի հետ: Այդ ժամանակ մոտ 1.5 մլն իրանցիներ են տեղափոխվել թուրքիա⁸: Ներգաղթածներից միայն մի փոքր մասն է մնացել թուրքիայում, իսկ մնացած մասը տեղափոխվել է դեպի նվորպական երկրներ և Հյուսիսային Ամերիկա:

Իրաքցիները թուրքիայի փախստականների 2-րդ մեծազույն խումբն են կազմում: Տարրեր գնահատականներով Իրաք-Իրանյան և Պալեստինեի պատերազմների ժամանակ՝ 1988-1991 թթ.-ին, մոտ 600.000 Իրաքի քնակիչներ են տեղափոխվել թուրքիա, որոնց մեծազույն մասը՝ քրեեր⁹:

2008 թ. ԹԱՄԺ ապաստան հայցողների, ապօրինի քնակություն հատուտաձեռների և փախստականների խնդիրների ուսումնասիրման համձմաժողովի տվյալների համաձայն թուրքիայում 2008 քվականին 20 հազ. 668 ապաստան հայցողների հայցը քավադարվել է, և նրանք ստացել են փախստականի կարգավիճակ¹⁰: Ըստ զեկույցի՝ վերոնշյալներից 8 հազ. իրաքցի են, մոտ 6 հազ.՝ իրանցի, 4 հազ.՝ աֆղանցի,

1500-ը՝ Մոմալիի և 455-ը՝ 55 տարբեր երկրների քաղաքացի են: 2008 թ. Թուրքիա մուտք գործած իրաքցիներից և իրանցիներից 11 հազ. 819 մարդ է դիմել ապաստան ստանալու հայցով, իսկ 2009 թ.-ին՝ 6 հազ. 652 մարդ: Իրաքցիների և իրանցիների նման մեծ քանակությամբ Թուրքիա ներգաղթելու պատճառն այն է, որ Թուրքիան հարևան հարմար դիրք ունի, և այստեղ մուտք գործելու համար վիզայի անհրաժեշտություն չկա, և ցանկացած պարագայում կարելի է փախչել կամ ուղղակի տեղափոխվել Թուրքիա:

Վերոհիշյալ զեկույցում նշված է, որ 1995 թ. մինչև 2008 թ. ընդհանուր առմամբ 70 հազ. օտարերկրյա քաղաքացիներ դիմել են փախստականի կարգավիճակ ստանալու համար, և նրանցից 35 հազ. 571-ի հաջոր բավարարվել է: Եթե այստեղ հաշվի առնենք այն տվյալը, որ ապաստան հայցողներից 20.668-ը միայն 2008 թվականին են ստացել փախստականի կարգավիճակ, ապա կտեսնենք, որ մնացյալ 14.000-ը փախստականի կարգավիճակ ստացել են մյուս 12 տարիների ընթացքում:

Ըստ վերջին զեկույցի՝ 1995 թ. մինչև 2008 թ. առաջին տասը ամիսը Թուրքիայում 127.000 ապօրինի բնակություն հաստատած իրաքցիներ են ձերբակալվել¹: Ապօրինի բնակվող իրաքցիների թիվը հատկապես աճել է 2001-2002 թվականներին՝ մինչև 20 հազ., իսկ այնուհետև այս թիվն աստիճանաբար սկսել է նվազել, մինչև 2006 թվականը, երբ այս ցուցանիշը հասավ 6 հազ., 2009 թվականին հասել է մինչև 9300-ի, իսկ այս տարի թվաքանակը նվազել է մինչև 3.814-ի: Մյուսը մեծամասամբ Հյուսիսային Իրաքից են գաղթում, և նրանց մեջ մեծազույն տեղադրված են քրդերը կամ սուննի-շիա մշտական հակասությունների հետևանքով Իրաքը լքած մարդիկ²: Բոլոր 127 հազ. ապօրինի բնակվող իրաքցիները արտաքսվել են իրենց երկրները: Ինչ վերաբերում է Եվրոպային, ապա ԵՄ երկրներից մինչ օրս 200 փախստականի դիմում է ստացվել, որոնցից բավարարվել է 44-ը³:

1951 թվականի ԲՄԵԿ կոնվենցիայի համաձայն Թուրքիան ապաստան տրամադրելու հարցում աշխարհագրական սահմանափակում ունի, այսինքն՝ փախստականներ կարող է ընդունել միայն ԵՄ խորհրդի ամբողջ երկրներից, իսկ մյուս երկրների ներկայացուցիչների ընդունման կարգը սահմանվում է այլ օրենքներով ու կոնվենցիաներով: Սակայն ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ Արևելքից դեպի Թուրքիա հոսքը անհամեմատ ավելի մեծ է, քան Եվրոպայից: Այս խնդրին որպես լուծում Թուրքիայի՝ ԵՄ ինտեգրման ճանապարհին առաջադրված քայլերի շարքում մասն ապա կենտր վերացնելու հարցն է դրված, համաձայն որի ԵՄ պետք է Արևելքից դեպի Թուրքիա ներգաղթի քիչ մասամբ իր վրա վերցնի: Այս քայլը մախառեսված է թե՛ «Ազգային ծրագրի

զնո», քե՛ «Ապաստանի ու միգրացիոն գործընթացի գործողությունների ազգային պլան» ծրագրերով¹⁰։ Թուրքիայի՝ աշխարհագրական սահմանափակումը վերացնելու ուղղությամբ կարևոր քայլեր են եվրոպական մի շարք երկրների հետ «տրանզիտ համաձայնագրերի»-ն անդամակցելու քայլը։ 2001 թվականին Թուրքիան Միդիայի, Իրանի, Պակիստանի, Բանգլադեշի և մի քանի այլ երկրների հետ ստորագրեց ապօրինի միգրացիայի դեմ պայքարելու երկկողմանի պայմանագիր։ Այնն ղեկավարում այս խնդրի դեմ Թուրքիան կարող է պայքարել միայն եվրոպական երկրների հետ համագործակցության ղեկավարում, իսկ ԵՄ իր ենթքին նույնպես չսահագործված է այս խնդրին լուծում տալու մեջ, քանի որ Թուրքիայի՝ ԵՄ անդամագրվելու ղեկավարում այս մեծ հասքը կուղղվի դեպի Եվրոպա, ինչը, իհարկե, ԵՄ ձեռնառու չէ։ Այսօր էլ Թուրքիան բույլ չի տալիս UNHCR-ի գրասենյակում ունեցող փախստականներին երկար ժամանակ մնալ մեծ քաղաքներում և նրանց ուղարկում է դեպի գաղտնիքը¹¹։ Վերջինիս պատճառն այն է, որ Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարարության բույլաստվածքային ապաստան հայցող անձինք կարող են բնակեցվել միայն արվարձաններում։ Նրանք բնակչության բույլաստվածքային են ստանում 6 ամսից 1 տարի ժամկետով, մինչև որ UNHCR-ը որոշում կայացնի՝ արդյոք նրանք կարող են տեղափոխվել Եվրոպա կամ Թուրքիայի կառավարությունը նրանց արդյոք բույլ տալիս է մնալ Թուրքիայում։ Համաձայն ԹԱՄԸ-ին կից կազմված հանձնաժողովի տվյալների՝ ապաստան հայցողները Թուրքիայում հանդիպում են քաղաքի խնդիրների՝ կապված քե՛ իրենց ապրուստի պայմանների հետ՝ չտեսնելով ըստարար պայմաններ իրենց ֆիզիկական գոյատևման համար (տրանսպորտ սննյակները չափազանց փոքր են, մարդաշատ, չկան պարզագույն տանիքային պայմաններ, շատերը չունեն նույնիսկ մացուր ջուր և սնունդ)։ Լիազորված անձինք, ապաստան ստանալու դիմումները ստանալով, դրանց ընթացք չեն տալիս, շատերին մերժում են՝ չժամայնալով դիմումի հետ, նրանք չեն կարողանում օգտվել առողջապահական ծառայություններից, քանի որ չունեն քաղաքացի գույք, իսկ գույք վատակելու համար նրանք չեն տալիս աշխատանքի իրավունք, քե՛ն հստակ սահմանված է ըստ UNHCR-ի կանոնների, որ ապաստան հայցողներին պետք է տրամադրվի աշխատանք։ Վերջին տարիներին UNHCR-ը միջոցներ է ձեռք առնում հնարավորինս խտացնելու համար ապաստանային բույլաստվածքայինները Թուրքիայում։ Դրա պատճառն այն է, որ Թուրքիա մուտք գործողները չեն դիմում ապաստան ստանալու համար, և շարունակում են իրենց կեցությամբ ապօրինի։ IOM (International organization for migrants)-ի տվյալներով 1995 թ. Թուրքիա մուտք գործած միգրանտներ-

րի 70%-ը չունեն վավեր փաստաթղթեր և չեն սպառաստվում դիմել փախստականի կարգավիճակ ստանալու համար¹³։

UNHCR-ը Ցուրքիայի՝ որպես տարանցիկ երկրի համար առանձնացնում է հետևյալ ուղղությունները, որտեղ օգտագործվում է Ցուրքիայի տարածքը այլ երկրներ անցնելու համար.

1. Իրան, Իրաք, Սիրիա-Ցուրքիա-Քուվեյտիա կամ Հունաստան-Բալկանյան երկրներ-Արմ. Եվրոպա

2. Իրան, Իրաք, Սիրիա-Ցուրքիա-Քուվեյտիա-Ռումինիա-Հունգարիա-Ավստրիա-Չեխիա-Սլովակիա-Գերմանիա¹⁴։

Սեկ այլ ևս հաճախ նկատվող ուղղությունը ջրային տարածքի միջոցով հետևյալն է. Միջերկրական կամ Էգեյան ծովի ափերից Հունաստան, Իտալիա կամ Հարավային Ֆրանսիա։ Ինչ վերաբերում է փոխադրման միջոցներին, ապա կախված այն քանից, թե ինչ ճանապարհ է օգտագործվում, փոխադրման միջոց կարող են հանդիսանալ պարզազույն նավակներից, ձիերից սկսած՝ մինչև քեռնափոխադրող մեքենաները։

Իրաքի, Իրանի, Ալժերաստանի քնակիչներից քացի, Ցուրքիայում ապօրինի քնակություն հաստատածների թվում կան մաս հայեր։ Նրանք ՀՀ-ից մեկնում են վիզայով, սակայն վիզայի 30 օրը լրանալուց հետո հայրենիք չեն վերադառնում։ Վերջիններս պատկանում են Ցուրքիա մուտք գործողներ 2-րդ խմբին, քանի որ Ցուրքիա են մեկնում աշխատելու նպատակով։ Նրանց քանակը կոնկրետ հայտնի չէ։ Թ. Չիլիբրը հայտարարում էր 30.000, Ա. Գյուլը՝ 50.000, հետո՝ 70.000, իսկ Ռ. Էջդողանը՝ 100.000։ ԹՎերից և ոչ մեկի աղբյուրը հայտնի չէ։ ՀՀ միգրացիոն ծառայության տվյալներին եթե հետևենք, 2000-2009 թթ. Հայաստանից Ցուրքիա մուտքերի ու ելքերի տարբերությամբ կտտանանք 5170¹⁵։

ԹԱՄԺ կից նույն համձմածողովի համաձայն 1995 թվականից մինչ օրս քնակություն հաստատելու նպատակով Հայաստանից Ցուրքիա մուտք գործած անձինք մեծ մասամբ կանայք են, որոնց էինմակալան գրառվումը տվյալ երկրում մարմնավաճառությունն է։ Համաձայն գեկույցի՝ 13 տարվա ընթացքում շուրջ 5909 Հայաստանի քաղաքացիներ հանդիսացող մեծան կանայք փոստով են Ցուրքիայից ապօրինի քնակություն հաստատելու պատճառով, մասնավորապես՝ 2007-ին՝ 800, 2008-ին՝ 500 ՀՀ քաղաքացիներ։ Ըստ համձմածողովի անդամների՝ հայ միգրանտների կողմից ապաստան հայցելու դիմում այսպես տարիներ ընթացքում եղել ընդամենը 1-ը, իսկ եթե դիմումներ ներկայացվին և դրանց պատճառները համադրատախտանին, ապա այս հայերը կտտանային փախստականի կարգավիճակ։ Այն, որ հայ միգրանտները փախստականի դասնալու համար չեն դիմում, ունի հստակ պատճառ՝

նրանք մեկնում են Թուրքիա միայն աշխատելու նպատակով և մտադրություն ունեն կրկին Հայաստան վերադառնալու: Նրանք նույնիսկ չեն կարող դիմել փախստականի կարգավիճակ ստանալու համար, քանի որ լուսնն քափարաքաղ պատճառներ, բացի այդ նրանք դիմելու դեպքում հետ կուղարկվեն Հայաստան և այլև Թուրքիա չեն կարողանա մուտք գործել այնքան ժամանակ, որքան Թուրքիայում ապօրինի ապրել են: Վերը նշված պատճառներին ելնելով՝ նրանցից շատերը երկար ժամանակ Հայաստան չեն վերադառնում: Ըստ զեկուլոյի՝ այդ կամայք հիմնականում ետստատվում են Կարում, Արցախում և Իգդիրում, ընդ որում մուտք են գործում Թուրքիա Վրաստանի տարածքով: Այսինքն, վիզայով մուտք են գործում, սակայն ապօրինի բնակվում:

Հայաստանի Ոստիկանության տվյալներով Թուրքիայից Հայաստան տարեկան վտարվում է տարբեր տարիքի և սեռի մոտ 50 ՀՀ քաղաքացի: Օրինակ, 2007 թ. վտարվողների թիվը եղել է 52, իսկ 2008 թ.՝ 45: Իսկ ՀՀ քաղաքացի համոյիսացող կնոջ նկատմամբ մարմնավաճառությանը զբաղվելու կասկածանքով դատաքննություն իրականացնելու մասին: Հայաստանում Ինտերպոլի ԱԿՄ-ն տարեկան նմանատիպ մոտ հինգ գրություն է ստանում¹³:

Նույնիսկ պարզագույն հաշվարկի դեպքում պարզ է դառնում, որ հայերի վերաբերյալ թե 30.000, թե 50000 և ասավել ևս 100.000-ը չափազանց ուռճագված թվեր են. Թուրքիայի վիճակագրության ազգային ինստիտուտի տվյալներով, որը իր ուսումնասիրություններում վկայակոչում է նաև ստամբուլահայ լրագրող Ալին Օզնիյանը, վերջին տասը տարիների ընթացքում մուտք գործած և հետագայում Թուրքիայում մնացած հայերի թիվը հասնում է մոտ 7 հազարի, և եթե սրան գումարենք հնադրավոր ևս 7 հազարի ապօրինի մուտք գործելու տարբերակը, ապա կստանանք մոտ 14-15 հազար: Այլ որևիցե պաշտոնական և հիմնավոր տվյալ այս հայերի թվաքանակի վերաբերյալ չկա:

Քանի որ հայ միգրանտների հիմնական մասը (94%) Թուրքիայում կամայք են, ուստի նրանց մեծ մասը տնայնագործներ են, հետևում են երեխաների, հիվանդների, խանութների աշխատողներ են, մի մասն էլ ռա տտարի աշխատանք է կատարում: Իսկ շատ փոքր տոկոս կազմող տղամարդիկ մեծ մասամբ աշխատանք չունեն և գալիս են Թուրքիա իրենց կամայք անվտանգության համար կամ զբաղվում են տարբեր աղետներով, հիմնականում՝ կոշկակաշտությամբ: Հայ միգրանտների միջին աշխատավարձը կարող է կազմել 500\$-800\$՝ կապված այն քանի հետ, թե ինչ աշխատանք են նրանք կատարում: Հիմնականում երեքը ապրում և աշխատում են Ստամբուլի ներքապական մասում գտնվող Քուլմսադը կոչվող բնակավայրում, քանի որ այստեղ համեմատաբար մատչելի բնակության վայր գտնելը հեշտ է:

Հայ աշխատավոր միգրանտները թուրքիայում ունեն քաղաքիվ խնդիրներ: Նրանց մի շարք խնդիրներ բացահայտում է Ալին Օզինյանի սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունը: Թուրքիայում միգրանտների շրջանում շատ մեծ խնդիրներից մեկը երեխաների կրթության և դաստիարակման հարցերն են: Ըստ ժամը է հատկապես այն երեխաների իրադրությունը, որոնք ծնվել են Թուրքիայում: Համաձայն Թուրքիայի օրենսդրության՝ Թուրքիայում պետական կրթական հաստատություններում կարող են կրթություն ստանալ միայն այն մարդիկ, ովքեր հանդեսանում են Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացիներ կամ հատուկ բույրավորում ունեցող միգրանտները, որոնք ապաստանի եայցով դիմում են UNHCR-ին կամ Թուրքիայի կառավարությանը: Հայ երեխաները չեն կարող հաճախել մեկ հայկական համայնքի դպրոցները: Ապօրինի քնակություն հաստատած հայ գույզի երեխան Թուրքիայի քաղաքացիություն կամ անձնագիր ստանալ չի կարող, սակայն մաևույնիսկ Հայաստան վերադառնալ և Հայաստանի անձնագիր ստանալ չի կարող¹⁶: Իսկ տնային սբայմաններում կազմակերպված դասընթացները արդյունավետ չեն և դասազրբերն անհասկանալի են երեխաների համար: Բացի այս հայ միգրանտները չեն կարող օգտվել առողջապահական և մի շարք այլ հաստատություններից, քանի որ լուսնն իրավական կարգավիճակ:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե հայ միգրանտներն ինչպիսի հարաբերություններ ունեն տեղաբնակ հայերի հետ, ապա այն մշակութային ու կենցաղային տարբերություններն ու առանձնահատկությունները, որոնք գոյություն ունեն տեղաբնակ հայերի և հայաստանցի հայերի միջև, պատճել է առաջացնում մրանց մեջ: Բայց, ինքսկն, պետք է նշել, որ թնայնո այս տարբերությունները փոքր-ինչ բարդեցնում են մրանց շփումը, սակայն տեղի հայերը մեծապես աջակցում են հայ միգրանտներին աշխատանք գտնելու և այլ հարցերում:

Թուրքիայում հայ միգրանտների խնդիրը շատ բարդ է Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պատճառով: Հայաստանից մեկնած անձինք բուրքական պետության կողմից որևէ պաշտպանություն չեն ստանում, հայ միգրանտների հարցը շրջանառության մեջ է դրվում միայն այն ժամանակ, երբ սրվում են հայ-բուրքական հարաբերությունները, հատկապես երբ տարբեր պետությունների պատրամեմտում սկսում է քննարկվել հայոց ցեղասպանության խնդիրը: Այսինքն՝ երբ հայ միգրանտների հարցը քարձրացվում է, այն մպատակ ունի ոչ թե այդ խնդիրը լուծելու, այլ՝ հայերին Թուրքիայից վտարելու կամ քաղաքականապես օգտագործելու:

21-րդ դարում արդեն Թուրքիան իր՝ ստրատամի տրամադրման բնագավառում բնակիչի է վճռական վառ: Որպես իր յուրահատուկ աշխարհագրական դիրքի արդյունք՝ Թուրքիայի ապաստանային համակարգի էվոլյուցիան և միգրացիոն ռեֆորմները, անկասկած, հետք կրողն են ինչպես Թուրքիայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ու Եվրոպայի, այնպես էլ այն հարյուր հազարավոր մարդկանց ճակատագրի վրա, որոնք շրջում են ապրածաշրջանով՝ ավելի բարեկեցիկ կյանք գտնելու նպատակով: Ուստի, Թուրքիայում գործող օրենքները պետք է համախառնասխեմացվեն Եվրոպայում փախստականների և աշխատանքային միգրանտների վերաբերյալ գործող բարձր ստանդարտներին:

LILIT BAGRATYAN
(YSU)

ON THE PROBLEM OF REFUGKES, ASYLUM SEEKERS AND ILLEGAL RESIDENTS IN TURKEY

This theme was chosen because it's one of Turkey's most important problems to be solved. A great number of immigrants and refugees, illegal residence of a lot of people, coming mostly from neighbor countries make Turkey take this process under its strict control. But the thing is that the datas in the report officially presented by Turkey's Human Rights Commission about the problems of refugees, asylum seekers and illegal residents in Turkey, actually do not correspond the reality, especially in the part where the problem about Armenians is discussed. So it needs to be reconsidered in order to meet the needs of scientific requirements.

In this article mentioned above misdeeds are underlined and are reconsidered together with other researches, studies and publications.

ՄԱՆԹԵՎԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. TÜRKİYE'DE BULUNAN MÜLTECİLER, SİĞİNMACILAR VE YASA DIŞI GÖÇMENLERİN SORUNLARINI İNCELEME RAPORU.
2. IDENTIFYING THE STATE OF ARMENIAN MIGRANTIN TURKEY
http://www.epfouna.com/files/epf_migration_report_feb_2010_final_march_5_1.pdf
3. Marnsart C., New Issues in Refugee Research, Working Paper No. 89, Irregular Migration and Asylum in Turkey, UNCHR, The UN Refugee Agency, Evaluation and Policy Analysis Unit, 2003, <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ebf5e054.pdf>

4. Mannaert C., *New Issues in Refugee Research*, Working Paper No. 89, *Irregular Migration and Asylum in Turkey*, UNCHR, The UN Refugee Agency, Evaluation and Policy Analysis Unit, 2003, <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ebf5c054.pdf>, p. 2.

5. Նույն տեղում, էջ 3:

6. TÜRKİYE'DE BULUNAN MÜLTECİLER, SİĞİRMACILAR VE YASA DIŞI GÖÇMENLERİN SORUNLARINI İNCELEME RAPORU, s. 47.

7. Նույն տեղում էջ 48:

8. Նույն տեղում, էջ 47:

9. Նույն տեղում, էջ 49:

10. Նույն տեղում, էջ 285:

11. About Refugees > Publications & Archives > World Refugee Survey
<http://www.refugees.org/countryreports.aspx?id=2368>

12. IOM, *op. cit.*, p. 20.

13. Mannaert C., *New Issues in Refugee Research*, Working Paper No. 89, *Irregular Migration and Asylum in Turkey*, UNCHR, The UN Refugee Agency, Evaluation and Policy Analysis Unit, 2003, <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ebf5c054.pdf>, p. 4.

14. Էրդդանը թողնելու անօրինական բնակվող հայաստանցիների քիչը հասցրել է 100 հազարի, <http://www.tert.am/am/news/2010/02/01/illegal/>, 01.02.2010.

15. Հայաստանի աստիճանօրյունը հեղքում է թողնելու 6000 հայերի արտարքման փաստը, <http://news.am/arm/news/23192.html>, 23.06.2010.

16. IDENTIFYING THE STATE OF ARMENIAN MIGRANTIN TURKEY
http://www.epfound.am/files/epf_migration_report_feb_2010_final_march_5_1.pdf, p. 21

**ԽԱՂԻ: ՈՐԱՐՏՈՒՄ ՄԻԱՍՏՎԱՄՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԵՐԱԿՆՎՄԱՆ ՓՈՐՉ**

Ուրարտուում, ի դեմս Խաղիի պաշտամունքի, ստեղծվել էր յուրահատուկ «միաստվածություն քազմատվածության մեջ»¹: Խաղիի պաշտամունքը մայնացվում էր ուրարտական պետության հետ²: Ինչպես վկայում է ասորեստանյան աղբյուրներից մեկը, «Ուրարտուում ավելի մեծը չկար, քան Մա՝ երկնքում և երկրի վրա»³: Այնքան մեծ էր նրա պաշտամունքի դերն ու նշանակությունը, որ որոշ գեոմեականներ այն անվանել են «խաղիամություն»⁴, իսկ Ուրարտուում՝ Խաղիստան⁵: Սակայն, մինչև զերագույն աստված դատնալը, Խաղիի պաշտամունքը պետք է անցներ որոշակի փուլեր՝ կապված ուրարտական վերնախավի քաղաքակրթության մարտավարական և ռազմավարական ծրագրերի իրագործման հետ:

Հայտնի է, որ ուրարտացիների քնոթրանը եղել է Մուծածրի երկրամասը՝ իր հարակից տարածքներով⁶: Միջինասորեստանյան արձանագրություններում մի շարք անձնանունների մեջ Խաղիի անվան հիշատակությունները վկայում են այն և հարակից շրջաններում և Հչուսի-ասային Միջագետքում դեռևս այդ ժամանակաշրջանում Խաղիի պաշտամունքի գոյության մասին: Այդ հիշատակությունները ակնկաղներևում են, ինչը վկայում է այն մասին, որ Խաղին սկզբում չի ասոցացվել ուրարտացիների հետ⁷: Ամենայն հավանականությամբ, ժամանակի ընթացքում նրա պաշտամունքը փոխառվել է և Խաղին դարձել է ուրարտական վերնախավի զերագույն աստված, որից հետո Խաղի պաշտամունքին են միաձուլվել հնդ-իրանական Միթրա աստծո որոշ հատկանիշներ⁸: Ըստ երևույթին, զոհն այդ ժամանակ մուծածիրյան տաքածաշրջանում Խաղին դատնում է ուրարտացիների ոչ խառնախուս, հնարավոր է իր մեջ հնդեվրոպական տարրը կրող իշխող վերնախավի՝ հատկապես քրմական դասի՝ զերագույն աստվածը: Վերջինիս պաշտամունքի տարածման գործընթացը սկսվում է ուրարտացիների Վասա լճի արևելյան ափերին հաստատվելու և, հատկապես, Իչպոիինիի, ապա՝ Իչպոիինի և Մնուտա արքաների համատեղ գանակալության շրջանում⁹:

Վանի ավազանը հնագույն ժամանակներից հայտնի է որպես Արևի աստծո պաշտամունքային կարևոր կենտրոն¹⁰: Հայտնի է նաև, որ ուրարտացիների մայրաքաղաք դարձած Տուրուշաք/Տուշպան հիշատակվել է դեռևս զոհն Սալմանասար III-ի ժամանակներից¹¹: Այս-

տեղ տարածված էր տեղական Շիվինի աստծո պաշտամունքը, ում անունը պետք է փոխառված լիներ խմբիքեթին մտն մի լեզվից, և հավանաբար ծագում է խեթ. հիւ- (հիւո, հիւոո, հիւո-ի) «աստված», հնում՝ «արևի աստված», <ժյու-», լուսավոր երկնքի աստծու հնդեվրոպական անունից¹³։ Տաշպալում պետք է մահ դաժինամա լիներ Շիվինի կինը համարվող Տաշպեա/Տաշպունիայի պաշտամունքը, ում անունից էլ հենց հավանաբար ծագում է Տաշպա քաղաքի անունը¹⁴։ Կարելի է ենթադրել, որ Իշպուխնիի և Մեմուայի կրոնական քաղաքականության ատազին քայլերից մեկն էլ եղել է տեղի Արևի աստված Շիվինիի և Տաշպա քաղաքի Մեծ աստվածուհի Տաշպեայի պաշտամունքային կարևոր գործառույթների սինկրետացումը Խաղդիի պաշտամունքին։ Կին աստվածուհու, հատկապես Իշբար-Շավուշկայի պաշտամունքի ազդեցությունն ակառփսյան է ուղարտական պատկերազարդության մեջ¹⁵։ Հետաքրքիր է, որ ուղարտական Մալտուրի արքայամունը գրվում է մահ Իշբարի գաղտնիքազերերից մեկով (Մ¹⁵XV-duri)¹⁶, ինչը կարող է վկայել ուղարտական վերնախավում «տեղական Իշբարի» (գուցե մահ տեղի Մեծ աստվածուհու) պաշտամունքի տարածված լինելու մասին։ Ինչ վերաբերվում է Շիվինիի Խաղդիին սինկրետացմանը, ապա կարևոր քայլ էր Խաղդիին նվիրված ժայռափոր դռների պաշտամունքի ներմուծումը¹⁷։ Գրանցված Խաղդիին դասում էր մահ ժայռից ծնվող մեծող-հասնող աստված, ինչը համապատասխանում էր Միքրային, Արևի աստծուն և Արա Գեղեցիկին։ Ժայռափոր դռները դասում են Խաղդիի պաշտամունքային արատեղիներ և փաստորեն տեղի է ունենում Խաղդիի, Միքրայի, Շիվինիի և Արա Գեղեցիկի պաշտամունքների սինկրետացում¹⁸։ Ուղարտական տեղությունում կային տաքեր լեռնային աստվածներ¹⁹, և Խաղդին, հավանաբար դաժնում է մահ քոլոր լեռների աստված։

Անճավից (թուրքերեն արտաբերմամբ՝ Անգալի) գտնված վահանի վրա Խաղդին պատկերված է ամբողջովին բոցերի մեջ որպես ռազմիկ՝ ուղարտական աստվածների զորքի առջևում մարտնչելիս՝ մի ձեռքին աղեղ, մյուսին՝ նիզակ²⁰, որը, ըստ երևույթին, Խաղդիի կարևորագույն ատրիբուտներից ռ¹⁹ sur-ն է²¹, իսկ վատվող բոցերը՝ Խաղդի մյուս «ատրիբուտներից»՝ Haldinni dadi-ն (Խաղդյան լույս, գուցե՝ կրակ)²²։ Վերջնականից կարելի ենթադրել, որ սկզբնական շրջանում Խաղդին, ի տարբերություն վահանի վրա պատկերված մյուս կարևոր աստվածների, չի պատկերվել որևէ կենդանու վրա կանգնած, բացի այդ, Խաղդին համարվել է մահ ռազմիկ-աստված։

Եւոյն Անճավի վահանի վրա Շիվինին պատկերված է արևի թևատարած սկավառակի շրջանի միջից դուրս եկող, ցլի վրա կանգնած, ձեռքին, ինչպես Խաղդին, աղեղ բռնած մի աստված²³։ Ինչպես նշել ենք, Խաղդին պետք է վերցնել Շիվինիի կարևոր գործառույթներից, և ժամա-

նակի ընթացքում վերջ նշված երկու աստվածների պաշտամունքն ու պատկերազրույթյունը շատ ղեկավարում ուղղակի նույնանում են: Խաչ-դին դառնում է նաև արևի աստված. նրա սիմվոլներ են դառնում արաքիչ աստծուն բնորոշ արևի թևատարած սկափառակը և ցուլը: Հետաքրքիր է, որ հաճախ Նոր ասորեստանյան շրջանում գեղարվեստի աստված Աշտուրի և արևի աստված Շամաշի պաշտամունքն ու պատկերազրույթյունը արևի սկափառակի տեսքով ուղղակի նույնացվում են²⁴:

Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան շրջաններում, հատկապես՝ Շուպրիայի տարածքում, ինչպես նաև ուրարտացիների խոտիախոս բնակչության շրջաններում առաջնային դիրք էր գրավում պատերազմի, կայծակի, անկրուսի աստված Յեչուր-Յեչընբայի պաշտամունքը²⁵: Ուստի ուրարտացիների կրոնական քաղաքականության կարևոր փուլերից մեկն էլ պիտի լիներ Յեչընբայի «Խաչդինացումը»: Մեր կարծիքով դրանով նաև ուրարտական վերնախավը ավելի զերակա դիրք էր առանում ուրարտական քաղաքական համըության խոտիախոս բնակչության նկատմամբ: Անծափի վահանի վրա Յեչընբան պատկերված է առյուծի վրա կանգնած, երկու ձեռքերին կայծակնային սիմվոլներ բռնած, կողքից կախված սրով մի աստված²⁶: Յեչընբայի սիմվոլներից առյուծը լավագույն կերպով համապատասխանում էր արքայական զաղափարախոսությանը և ևս միանում էր Խաչդինի պաշտամունքին և պատկերազրույթյանը: Յեչուրի գլխավոր սիմվոլային կենդանին համարվում էր ցուլը²⁷: Առյուծը և ցուլը համարվում էին նաև Միթրայի «աստրիքտոսներ»²⁸, և այս հանգամանքը ևս նպաստում է նշված կենդանիների Խաչդինի սիմվոլնությունը: Փաստորեն, Խաչդին սկզբում է մի-ժամանակ պատկերվել և պաշտվել որպես արևի թևատարած սկափառակ՝ իր սրբազան առյուծ և ցուլ կենդանիներով: Առյուծի՝ Խաչդինի միանումամբ էլ ավելի էր ամրապնդվում առյուծի վրա կանգնած պատկերվող տեղական «Կշքար-Շավուշկայի» սիմվոլնությունը Ուրարտուի գեղարվեստի աստծուն: Կան կարծիքներ, որ ցլի վրա պատկերվել է Յեչընբան²⁹: Մակայն, ուրարտական պատկերազրույթյան մեջ համընթացող ցլի վրա զանից մտած արքան դժվար թե յիմի ոչ այլ ոք, քան Ուրարտուի աստվածների արքա Խաչդին³⁰: Ինչ վերաբերում է ցլի վրա կանգնած արևի սկափառակի միջից դուրս եկող աստվածությանը, ապա կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս պատկերված է Խաչդին՝ փոխակերպված Շիվինի գործառույթներով: Ընդհանրապես, ցլի վրա պատկերված աստծու պատկերազրույթյունը ուրարտական պատկերազրույթյան կարևոր մասերից մեկն է կազմում և, հաճախաբար, առնչվում է Խաչդինի հետ³¹: Յեչընբայի և Շիվինիի պաշտամունքի թուլացման հատուկ քաղաքական միտում կարելի է համարել նաև այն հանգամանքը, որ նրանց ամուսնները, քացի մի քանի ղեկավարից, մշտապես գրվում են ի-

րենց համապատասխան գաղափարագրերով (չմայած այն հանգա-
մանքին, որ մրանք Խաղդիի եւն կազմում են դիցարանի գերագույն եռ-
յակը): Լույմիակ Մեհրի Դոսան հայտնի արձանագրության մեջ, որտեղ
կանոնակարգված է Իշադիմիի և Մանուայի ժամանակաշրջանի ու-
րարտական տեղության ամրոջ զիցարանը, նրանց անունները և
առնչվող «աստվածությունները» ևս գրված են գաղափարագրերով
(համապատասխանաբար՝ ԴՄ և ԴՄՄ): Իսկ Մեհրի Դոսան այսպես
կոչված յոթամասունները «աստվածություններից» տասներկուսը այս
կամ այն կերպ կապված են Խաղդիի պաշտամունքի եւն³²: Ուրարտա-
կան տեպազիր արձանագրություններից դատելով՝ կարելի է կարծել, որ
ժամանակի ընթացքում Թեյշերան և Շիվիմին կորցնում են իրենց գոր-
ծառույթները և, ըստ երևույթին, համապատասխանաբար միայն պահ-
պահում իրենց կայծակնային և առևային հատկանիշները (ուրարտա-
կան արձանագրություններում միայն մեկ զեպցում է վկայված «Ամպ-
րուպի աստվածը այրեց» և «Շիվիմին բող այրեց» արտահայտություննե-
րը)³³: Իմարկն, Խաղդիի պաշտամունքի տարածմանը զուգահեռ ուրար-
տական արքաները մեկ կորոզներ էին կանգնեցնում Վանի քաղաքի-
նության մյուս կարևոր աստվածների պատվին³⁴:

Ուրարտական տեղությունում, ի դեմս Խաղդիի պաշտամունքի,
քաղաքական միտում է նկատվում դեպի միաստվածության հաստա-
տումը³⁵: Խաղդին, ինչպես ասորեստանյան Աշշուրը, իր մեջ ներառելով
մնացած աստվածներին³⁶, դառնում է պատերազմի, երկրագործու-
թյան, բուսականության, լեռների, շինարարության, զուցե մեկ անդրաշ-
խարհի աստված³⁷: Հավանաբար Խաղդիի երկրային դրսևորումն էր
համարվում քրմապետ-արքան³⁸, զուցե մեկ համարվելով Խաղդիի որ-
դին երկրի վրա: Ուրարտուի գերագույն աստծու պաշտամունքը նույնա-
նում էր պետության, արքայի, ինչպես մեկ արքայական և քրմական
գազափարադուսության հետ: Այնքան մեծ էր Խաղդիի պաշտամունքը,
որ նույնիսկ նրա անունը հիշատակվում է Մանայի տարածքից
գտնված մի արամեերեն արձանագրության մեջ³⁹: Փաստորեն ուրար-
տական արքաները մեկ «տարիսահանում» էին Խաղդիի պաշտամուն-
քը⁴⁰:

Ասորեստանի և Ուրարտուի պայքարը կարող է դիտվել մեկ երկու
գերագույն աստվածների՝ Աշշուրի և Խաղդիի պայքար: Պատահական
չէ, որ Սարգոն II-ի արշավանքի գլխավոր թիրախը հենց «Խաղդիի տու-
նը» համարվող Մուծածիրի տաճարն էր⁴¹: Հավանաբար Խաղդին որոշ
հատկանիշներ էլ պիտի վերցրած լիներ Աշշուրից: Վերջինիս պաշտա-
մունքն Ասորեստանում ևս հասնում էր գրեթե միաստվածության և տա-
րածվում էր Ասորեստանից դուրս: Երկու գերագույն աստվածներն էլ
նույնանում էին Կենաց ծառի հետ, ինչը համազորելի է մեկ անտեսանի-

յի աստծո զաղափարի հետ: Նյութն համարվում էին մաս ժայռից ծնվող աստվածներ⁴²: Հաճախ Աշշուրի կանանցից Մուլխամ, ով համարվում էր Իշշարի գրեթե ամբողջ մեկը և ում անվանում էին «վայրի կույ», պատկերվում էր կույի տեսքով, որից սնվում էր հորքը: Վերջինս նույնանուն էր բազածառանգի հետ⁴³: Մուծածիրում հիշատակվում է պղնձե ցույխ, կույի և հորքը անկայության մասին⁴⁴: Այստեղ կույին կարելի է համարել Մուլխամի ուրարտական զուգահեռ Խաղդի կինը համարվող Բագդարթուի հետ (նրանք մաս ունեն գուշակությունը հովանավորող աստվածուհու հատկանիշներ⁴⁵): Զյին էլ կարելի է համեմատել Խաղդիի, իսկ հորքին՝ ուրարտական բազածառանգի հետ: Եթե այս համադրությունը ճիշտ է, ապա սա ևս մեկ անգամ հաստատում է ցյի՝ Խաղդիի կարևոր կենդանական սիմվոլ լինելու փաստը:

Մակայն, Ուրարտում Խաղդիի պաշտամունքի քուլագում է նկատվում հատկապես Ռուսա I-ի «հեղափոխությունից» հետո⁴⁶: Նա առաջին անգամ տարևրդի աստծուն անվանում է «տեղ», ինչը բնորոշ էր հատկապես Խաղդիին⁴⁷: Բացի այդ նա իրեն համարում է Եփրատ աստծո ծառու՝ կարգադրելով քանդել «տախ» տաճարը, որը մեծամասամբ կառված էր Խաղդի աստծո պաշտամունքի հետ, և նորը կառուցել⁴⁸: Հավանաբար, նա իր կատավարձան ինչ-որ մի շրջանում փորձում էր Խաղդիի պաշտամունքի փոխարեն առաջնությունը տալ Եփրատին: Ըստ երևույթին, Խաղդիի պաշտամունքի արժատեսցած լինելու, ինչպես մաս քրմական դասի ճնշման ներքո, Ռուսա I-ը հարկադրված է լինում կրկին ճանաչելու Խաղդիի գերակա դիրքն Ուրարտում: Մակայն, ուրարտական պետության պարտությունների և քուլագման հետ քուլագում էր մաս Խաղդիի պաշտամունքը: Նա կորցնում էր իր երրեմի փառքն ու հզորությունը: Ռուսա III Էրիմեմայորդու Գյովելների արձանագրության մեջ քչնամի Աշշուր աստծո՝ թեև որպես երկրորդական աստված հիշատակվելու հանգամանք⁴⁹, ևս վկայում է Խաղդիի պաշտամունքի քուլագման մասին: Կա կարծիք, որ յոթերորդ դարում Թեյշեթան վերականգնում է իր նախկին առաջնային դիրքը⁵⁰:

Ժամանակի ընթացքում ուրարտական պետության անկման հետ կամաց-կամաց փերանում է մաս Խաղդիի պաշտամունքը: Բայց Խաղդիի անունը պատմության ասպարեզից չի վերանում: Այն կարող է կառված լինել Բեհիսթունյան արձանագրությունում հիշատակված հայազգի Հաղդետայի անվան հետ⁵¹: Եթե ճիշտ է այն տեսակետը, որ Խաղդայների անունը ծագում է Խաղդի անունից, ապա նրանք կարող են լինել ուրարտացիների վերապրուկները⁵²: Եվ վերջապես, Խաղդիի անվան հետ է կառված Դեբրջանում գտնվող Խաղտոյ առիճ տեղանունը⁵³: Կարելի է միանշանակ ասել, որ Ուրարտոսի գերագույն աստծո

պաշտամունքը մեծապես ազդել է հայկական և իրանական դիցաբան-
մեթի, ինչպես նաև հայկական նպասի վրա⁵⁴:

MIQAYEL BADALYAN
(*"Ethnos" SCECR*)

**HALDI: AN ATTEMPT OF RECONSTRUCTION
OF THE DEVELOPMENT OF MONOTHEISM IN URARTU**

Primarily, the God Haldi was the god of Urartian ruling house and priesthood. During the co-regency of kings Išpuni and Menua Haldi became the supreme deity of Urartian state. From images of Anzaf shield we can infer that in the beginning Haldi didn't have animal symbol. After that he took the main functions of Gods Teisheba and Šišuni and was identified with the Urartian state. Along with the downfall of the Urartian empire the cult of Haldi weakened. But the name of Urartian supreme god didn't disappear and in all likelihood was preserved in Armenian, Antique and other sources.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՅԵՈՒՆՆԵՐ

1. Գրեկյան Ե., Դիվազներ Ուրարտա-Մոսածիրյան խարաբերությունների պատմությունից, Մեծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄՍԱԵԺ), XXIV, Ե., 2005, էջ 287:

2. Burney Ch., The God Haldi and the Urartian State, Aspects of Art and Iconography, Anatolia and its Neighbours, Ankara, 1993, p. 110.

3. Давков Н., Ассиро-вакхонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВНИУ), "Вестник древней истории" (այսուհետև՝ ВДИ), 2, 1951, текст (49), с. 330-331.

4. Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, Յ., 1940, էջ 114:

5. Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 107:

6. Serianidi M., Near Eastern Aryans in Central Asia, JIES, No. 3-4, 1999, 295-326; Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 108-109:

7. Salvini M., Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'état, Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico, 1989, № 6, p. 83; Zimansky P., Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, in: Drews, 2001, p. 18.

8. Պետրոսյան Ա., Ուրարտա-հնդեվրոպական և հայկական անջութումների շարք, Հայոց ազգածագման հարցեր, Ե., 2006, էջ 27:

9. Նալյն անդում, էջ 6:

10. Grekyan E., *The Will of Menus and the Gods of Urartu*, Aramazd, AJNES, I, Yerevan, 2006, p. 156.
11. Հայտնություններ Մ., Հայ առասպելագրամության, Քիչուր, 2000, էջ 43-60; Հնայնական Հ., Արևադարձային Վանա լճի պալատներ, Արևմտյան Արևելք, V, Ե., 2008, էջ 93-97:
12. Lambert W., *Salmanasar in Ararat*, *Sultantepe Tablets (continued)*, *Anatolian Studies*, 11, 1961, p. 144-158.
13. Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի արքայադոմինի և իշխող դասի ծագման շուրջ, Հայոց ազգագրական հարցեր, Ե., 2006, էջ 45-49; Дьяконов И., О происхождении населения ило-армянских диалектов, ВДН, 3, 1982, с. 27.
14. Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27:
15. Jakubiak K., *New Aspects of God Teisheba's Iconography*, AoF., 31, 2001, p. 92-93; Seidl U., *The Urartian Htar-Šawuška*, *Anatolian Iron Ages 5*, Ankara, 2005, p. 169-179.
16. Parpola S., *National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times*, *Journal of Assyrian Academic Studies*, Vol. 18, № 2, 2004, p. 17.
17. Belli O., *Monument Rock Niches with Cuneiform Inscriptions of the Urartian Kingdom in the Van Region*, *Istanbul University Contributions to Archeology in Turkey (1935-2000)*, Istanbul, 2001, p. 352-356.
18. Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27:
19. Grekyan Y., նշվ. աշխ., էջ 171:
20. Belli O., *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul, 1999, p. 38-39, figure 18.
21. Çilingiroğlu A., Salvini M., *When was the Castle of Ayanis Built and What is the Meaning of the Word Šur?*, *Anatolian Studies*, 49, Ankara, 1999, p. 55-60.
22. Belli O., նշվ. աշխ., էջ 37:
23. Կույն տեղում, էջ 46, նկար 20:
24. Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 107; Parpola S., *Monotheism in Ancient Assyria*, in: Porter 2000b, p. 171.
25. Հնայնական Մ., Վանի բազալտորոքյան պալատական կրոնը, Ե., 1990, էջ 41-44, www.Eprints.Sozos.ac.uk/706/1/AJNES%3A1-offprint.pdf; Shwemer R., *The Storm Gods of the Ancient Near East*, Summary, Synthesis, Recent Studies, Part I, p. 3, 34.
26. Belli O., նշվ. աշխ., էջ 43, նկար 19:
27. Shwemer R., նշվ. աշխ., էջ 34:
28. Дьяконов И., О символе Халла, Древний Восток, 4, Е., 1983, с. 190-194.
29. Пяотовский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 227; Հնայնական Մ., նշվ. աշխ., էջ 41-44: Չի բացառվում նաև, որ ցույց միաժամանակ լինի քն Խալլի, քն Թեյշեբայի և քն Շիվիմի պաշտամունքային կենդանի:

30. Barnett R., *The Hieroglyphic Writing of Urartu*, Anatolian Studies, Istanbul, 1974, p. 51-52.

31. *Sh u Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, ed. by R. Merhav, Jerusalem, 1991; Այս մասին տե՛ս նաև: Պետրոսյան Ա., Արամազդ, Ե., 2006, էջ 87, հղ. 337:

32. Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այստեղևն՝ КУКН), Ե., 2001, № 39, с. 44-48.

33. Арутюнян Н., КУКН, № 241F, № 244-245, № 427a, № 359.

34. Арутюнян Н., КУКН, № 120, էջ 12, 125, էջ 125 և այլն:

35. Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 34:

36. Parpola S., նշվ. աշխ., էջ 171:

37. Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 34; Գրեկյան Ե., Գրգազցի Ուրարտա-Մոմանիքյան ..., էջ 287; Grekyan Y., *The Will ...*, էջ. 157-158; Բարսեղյան Մ., Տարին և Ուրարտոի դիցարանի գեոագոլոյն հոյակը, Մերձավոր Արևելք, VI, Ե., 2009, էջ 40:

38. Այս մասին տե՛ս՝ Գրեկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության ասանճակատկերայունմերի շտրք. Ուրարտոի սարքանիքը (նախնական դիտարկումներ), ՄՄԱԵԺ, XXIV, Ե., 2004, էջ 315-338:

39. Sokoloff M., *The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation*, *Israel Exploration Journal*, vol. 49, № 1-2, 1999, p. 107-108; Տիրացյան Ն., Խաղի աստու հիշատակության արաններն մի արձանագրության շտրք, Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր, Ե., 2001, էջ 6-8:

40. Նշենք, որ չի բացառվում, որ Մանայի թագավորությունում գոյություն է ունեցել Խաղիի պաշտամունք: Այդ մասին տե՛ս օրինակ Esh'al I., *The Bukan Aramaic Inscription: Historical Considerations*, *Israel Exploration Journal*, Vol. 49, № 1-2, 1999, p. 118.

41. Սարգոն II-ի արչավանքի մասին տե՛ս օրինակ, Zimansky P., *Urartian Geography and Sargon's Eight Campaign*, *JNES*, Vol. 49, January 1990, № 1, p. 1-21.

42. Grekyan Y., նշվ. աշխ., էջ 174:

43. Parpola S., *Monotheism ...*, էջ 192-194:

44. Дьяконов И., *АВННУ*, В.ДН, 2, М., 1951, текст (49), с. 333.

45. Գրեկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության..., էջ 326; Плотниковый Б., *Урартская мифология*, МНМ, М., 1982, с. 550; Բարսեղյան Մ., «Խաղի և Բազրաբառ». Ուրարտոյում «Մշրագան ամուսնության» ծնաի գոյության խնդրի շտրք, 2008 թվականին Էրեբունի թանգարանում Բ. Պետրոզովսկու ծննդյան 100 ամյակին նվիրված գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու (իսանճմով՛ե՛ տպագրության):

46. Lanfranchi G., *Some New Texts About a Revolt Against the Urartian King Rusa I*, *OA*, 22, 1983, p. 132.

47. Арутюнян Н., КУКН, № 396.

48. Арутюнян Н., КУКН, № 392.

49. Գրիկյան Ե., Գյուղիկի սրարտական արձանագրությունը, Պատմա-
բանասիրական հանդես, (այսուհետև՝ ՊՁՀ), 2004 (1), Ե., էջ 226:

50. Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 107-108:

51. Струве В., Новые данные истории Армении эллинистическое
Бехистунской надписи, «Տեղեկագիր», № 8, Ե., 1940, էջ 36:

52. Hachak A., The Survival of the Urartian People, The Canadian Society for
Mesopotamian Studies, Bulletin 25 (1993), p. 45.

53. Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի իշխող ..., էջ 61:

54. Այդ ծածկն տես՝ Պետրոսյան Ա., Հայկական էպոսի հնագույն
սկզբնները, Ե., 1997թ; Петросян А., Армянский Мхер, западная Метра и
урартский Халат, Հայկական «Սասնա ծռեա» էպոսը և համաշխարհային
էպիկական ժառանգությունը, Ե., 2004, Ե. 50-51; Գիրշման Ռ., Արեւմտյան
քաղաքակրթությունը և Ուրարտում, Իրան-Նամ, № 5, Ե., 1993, էջ 16-17:

ՄԵՅՅԵՆ ԱՆԻ ԽՈՍՆԵՆԻԻ ՔԱՂՂԱՍՏԱՐՅԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության ներկայիս հոգևոր առաջնորդ Սեյյեդ Ալի Խամենեյիի քաղաքական կերպարը հաճախ մնում է ստվերում՝ հատկապես միջազգային Ջ.Ա.Ֆ-երի առումով: Այսպես, սկսած 1989 թվականից, այսինքն երբ մա եկավ իշխանության և նշանակվեց նրկրի հոգևոր առաջնորդ, միջազգային քաղաքականության առկարեզում մա կարծես թե մնում էր նախագահ Հաշեմի Ռախսանջանիի ստվերում, այնուհետև՝ Մոհամմադ Նաբաբադիի, իսկ Ֆեր օրերում առավել ճանաչում է վայելում ԻԻՀ ներկայիս նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադը: Մակայն, հատկապես Իրանում, բոլորը գիտեն, որ առանց Խամենեյիի գիտության, նրկրի թե արտաքին, և թե ներքին քաղաքականության առկարեզմելում ոչ մի կարևորագույն օրինք չի ընդունվում: Խամենեյիի՝ որպես նրկրի գերագույն ղեկավարի, սահմանադրական իրավասությունը գրեթե անսահմանափակ է: Նա վերահսկում է պետական իշխանության բոլոր հիմնական յմակները՝ դատարանը, բանակը և զանգվածային լրատվամիջոցները՝:

Խամենեյին իր հակաշահական գործունելությունը սկսել է դեռ Իմամ Խոմենեյիին աշակերտելու շրջանից: 1979 թվականին իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո մա սկսեց իր ակտիվ քաղաքական գործունելությունը Իրանի նորարթիս իսլամական հանրապետության պետական ասարարտում: Դատելով նրա զբաղեցրած պաշտոններից, վստահորեն կարելի է ասել, որ Ալի Խամենեյին վայելում էր Իմամ Խոմենեյիի մեծագույն վստահությունը: Այսպես՝ 1980 թվականին մա որոշ ժամանակ զբաղեցնում էր նրկրի պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: Այսինքն նրա ուսերին էր ընկած բանակը վերահսկելու պարտականությունը, որը հեղափոխությունից հետո այնքան էլ վստահելի վիճակում չէր: Եսհին հազարարթին մնալու համար շատ բարձրատեխնան գինվորականներ ձերբակալվեցին, շատերը պարզապես փախան նրկրից՝ հոգևորականների դատաստանից խուսափելու համար, քանի որ նրանց մոտ դեռ թարք էին շսհի կառավարման շրջանի հիշողությունները, երբ միլիարդավոր նավթադուրարներ էին ծախսվում բանակի մարտունակությունը բարձրացնելու վրա:

1970-ական թվականների կեսերին բանակը նորագույն սպարտզիտությանը և տեխնիկայով վերագինելու վրա ծախսվում էր 5-6 միլիարդ դոլար, որն այն ժամանակներում անհամեմատելի էր ցամաքացած նրկրի նամարը՝: Դա պատճառներից մեկը հանդիսացավ, որպեսզի շահական

վարչակարգի փոփոխման հետևանքով հաստատվելիք գույքահեռ ռազմական մի ուժ, որն անվերապահորեն կենթարկվի գերագույն հոգևորականությանը: Այդ ուժը համընդհանուր Իսլամական Հեղափոխության Պահապանների Կոնգրեսը (ԻՀՊԿ), որը 1980 թվականին սկսված Իրան-իրաքյան պատերազմի սկզբում գլխավորեց Ալի Խամենեին³: Ստացվում է, որ հենց սկզբից կրկին Խամենեինին վստահեցին ԻՀՊԿ-ի կազմավորումը, որը մախսապետ թաղկացած էր 10 հազար կամավորներից⁴, և մախսապետական էր օգտագործելու և՛ այն ներքին ուժերի դեմ, որոնք հավանական վտանգ էին ներկայացնում իսլամական ուժերի դեմ, և՛ արտաքին թշնամու դեմ՝ ավյալ դեպքում Իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում: Եվ ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների հետագա զարգացումը, ԻՀՊԿ-ն լրիվ արդարացրեց իրեն՝ կարևոր դեր խաղալով Իրաքի դեմ մղվող պատերազմում: Դատելով այն բանից, թե ներկայումս ԻՀՊԿ-ն ինչ ուժային կառույց է իրենից ներկայացնում, կարելի է ասել, որ Խամենեինին արտելով կատարեց իր վրա դրված դժվարին պարտականությունը: Մեկ տարի անց, 1981 թվականին Խամենեինի ազակցությամբ նա դարձավ Իրանի Իսլամական Հանրապետության մախսապետ և այդ պաշտոնում մնաց ընդհուպ մինչև իսլամական հեղափոխության անաջնորդի մահը:

Սեյյեդ Ալի Խամենեինի նշանակումը որպես Իրանի Իսլամական Հանրապետության թարծրագույն հոգևոր առաջնորդ տեղի ունեցավ ոչ առանց Իմամ Խոմենեինի անմիջական միջնորդության: Այն ժամանակներում, Իսլամական հանրապետության ասիմանալոգիայի համաձայն առաջնորդը պետք է լիներ մեծագույն Այաթոլլահ: Մակայն Իմամ Խոմենեինի և Այաթոլլահ Մոնթազերիի միջև, որը համարվում էր երկրի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնի միակ հավակնորդը, տարածայնություններ չի եղել եկան: Այդ համեզմամբը հեղափոխական վերնախավին դրեց դժվարին կացության մեջ: Ամերաժեպտ էր գտնել մի այնպիսի թեկնածու, որը տիրապետեր և՛ հոգևոր գիտելիքների, և՛ քաղաքական դեկլարաման փորձ ունենար: Այդպեսի թեկնածու ճանաչվեց Ալի Խամենեին: Մտեղանից երեք ամիս առաջ, Իմամ Խոմենեինն որոշ փոփոխություններ իրականացրեց երկրի ասիմանալոգիայի մեջ, համաձայն որի, երկրի հոգևոր առաջնորդ կարող էր դառնալ այն թեկնածուն, որը լավ կտիրապետեր իսլամական իրավագիտությանը և կունենար համապատասխան քաղաքական կատարման փորձ⁵: 1989 թվականի հունիսին, Խոմենեինի մահվանից հետո, Փորձագետների խորհուրդը հավանության արժանացրեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության հոգևոր առաջնորդի պաշտոնում Ալի Խամենեինի թեկնածությունը:

Այն բանից հետո, երբ Խամենեինն դարձավ ԻՀՊԿ-ի հոգևոր առաջնորդ, հոգևոր վերնախավում տարածայնություններ չի եղել եկան, թե ի՞նչ աղբյուրներ պետք է զարգանա Իրանը: Չէ որ իսլամական հեղափո-

խորքյան հետ միաժամանակ խնդիրներ էին ատօջացել ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության մեջ («հեղափոխական կոմիտեները», «հեղափոխական տրիբունալները», փառադրմունքի խմբավորումները չէին ենթարկվում ժամանակավոր կառավարությանը, ամուսնում էին նրա կարգադրությունները և նույնիսկ խառնվում էին նրա գործունեությանը⁵): Ժամանակի ընթացքում հոգևորականությանը հասցրվել էր երկրում նվազագույնի հասցնել ներքաղաքական հակասությունները: Այսպես, 1979 թվականի օգոստոսին մեծ հարված էր հասցվել մախ կազմակերպություններին, որոնցից շատերը հայտնվել էին կիսաօրինական կարգավիճակում: Մեջահեղինների և Ֆեդայիների կազմակերպությունները ենթարկվել էին զանգվածային հարածանքների: 30 հազարից ավելի մարդիկ դատապարտվել և մահապատժի էին ենթարկվել: Հրաժարական էր տվել Բազարգահի կառավարությունը⁶: Սակայն արտաքին քաղաքականության խնդիրներն, այնուամենայնիվ, մնում էին օրակարգում: Խամենեյի իշխանության գալով՝ Իրանի առջև հարց ծառայցավ՝ «⁷ ուղղությամբ պետք է շարժվի երկիրը: Կառավարող հոգևորականությունը բաժանվեց «Պրագմատիկներին» և «Իդեալական օրբորդսներին»: «Օրբորդսները» հակված էին արահայանելու երկրի իտատրական կառավարական կյանքի լռելի բնագավառների իջամականացումը, տնտեսության ամբողջականացումը պետության առաջնորդողի դերով, խաչոր մասնավոր սեփականության սահմանափակմանը և երկիրը արևմտյան աշխարհից առանձնացնելուն: Իսկ «Պրագմատիկները» սկսեցին հասկանալ, որ նախկին քաղաքական տնտեսական իտմակարգի պահպանումը եղի է իտատրական լճացմամբ և սոցիալական հետևանքներով⁸: Խամենեյին հավանաբար ավելի շատ հակված էր այն քանին, որ երկրի հեռապատերազմյան տնտեսությունը պետք է զարգացնել, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ձգտել դուրս գալու այն մեկուսացումից, որում հայտնվել էր Իրանը հեղափոխության սկզբից: «Պրագմատիկներին» անվերապահ առաջնորդ դարձավ Ալի Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին, որն էլ արդյունքում ընտրվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահ: Հենց նա էլ իր վրա վերցրեց իտմապատասխան ծրագրերի դեկավարումը, որոնց իրականացումը հնարավորություն էր ընձեռում Իրանին՝ դուրս գալու քաղաքական մեկուսացումից: Սակայն, չնայած Խամենեյին ամբողջությամբ սատարում էր Ռաֆսանջանիի ձգտումներին, բայց և իտտորությունը մնում էր խիտտ և հեղափոխական⁹: Այսպիսով, նա աշխատում էր օգնել երկրի վերականգմանը՝ նախագահ Ռաֆսանջանիի գլխավորությամբ «Պրագմատիկներին» բարեփոխական քաղաքականության օգնությամբ, և հնարավորինս չչեղվել Իմամ Խամենեյիի կոչու և հեղափոխական ուղուց, որպեսզի միաժամանակ ստանա նաև «Օրբորդսներին» կամ «Իսլամական արժատականներին» աջակցությունը:

Մեր կարծիքով հենց ԻՊՀ եղևոր առաջնորդ Ալի Խամենեյի ընտրած կառավարման ճիշտ մարտավարության շնորհիվ հնարավոր եղավ վերականգնել տնտեսությունը և երկիրը դնել եզր հիմքերի վրա: Հաշմի Ուսխանջանիի ազատականացման և բարեփոխումների ծրագիրը հաջողությամբ շարունակեց Իրանի հաջող մախազահ Մուհամմադ Խաթամին, որին որոշակի առումներով հաջողվեց Իրանին դուրս բերել միջազգային քաղաքական շրջափակումից: Ընդհիվ այդ քաղաքականության, այսօր արդեն՝ պանպանողականության կողմնակից Մահմուդ Ահմադինեժադի կառավարման օրոք, Իրանը քայլում է միջազգային քաղաքական ասպարեզում իր իրավունքների պաշտպանության ճանապարհով՝ համարձակորեն փոթժելով դիմազրավել միջազգային բազմաթիվ քաղաքական և տնտեսական ճնշումներին:

MHER BAGHDASARYAN
(IOS)

THE POLITICAL FIGURE OF SEYYID ALI KHAMENEI

Seyyid Ali Khamenei now is the most powerful leader of Islamic Republic of Iran. His way in political life of Iran started at 1979, after Islamic revolution. He was a key figure in Islamic revolution and a close confidant of Ayatollah Khomeini. Our article is about Khamenei's way in political life of Islamic Republic of Iran, from Army Minister till Supreme Leader. His right way of leading the country from isolation, helped Iran to reestablish the destroyed economy after revolution and Iran-Irak war, and now Iran became a powerful country, which can protect his political views in international political arena.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Салжальтур К., Читля Хамени. Моск. Центр Карнеги, М., 2009, с. 18.
2. Բաշրաբըլյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 691:
3. Салжальтур К., Читля Хамени. Моск. Центр Карнеги, М., 2009, с. 14.
4. Բաշրաբըլյան Վ., Իրանն այսօր, Ե., 1999, էջ 95:
5. Салжальтур К., Читля Хамени. Моск. Центр Карнеги, М., 2009, с. 16.
6. Шостаков А., "Создание духовенством Корпуса стражей исламской революции как инструмента борьбы за безраздельное политическое господство". Иранская революция 1978-1979гг., М., 1989, с. 163.
7. Мичурян В., "Возрождение Ирана в свете отвогения", Наш Современник, N 8, 1992, с. 124-128.
8. <http://www.istmira.com/istoriya-azii-i-afriki/543-iran-posle-imama-x-rifsandzhan-i-a-xetami.html>
9. Салжальтур К., նշվ. աշխ., էջ 17:

ԱՐԱՔ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՂ
ՓԱՏՏԱԹՂԹԵՐԻ ԳԱՂՏՆԱԶԵՐԾՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՂԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհայինի սկզբին՝ 1914 թ. նոյեմբերին ռազմա-
ծովային մախարար Ջեմալ փաշան նշանակվում է Սիբիրայի կառավա-
րիչ և չորրորդ քամակի գլխավոր հրամանատար: Նրա կառավարիչ
նշանակվելը սկզբում զրական վերաբերմունքի է արժանանում որոշ ա-
րաք ազգայնականների կողմից, քանի որ Ջեմալ փաշան սկզբնական
շրջանում վարձում է սիբաշահել նրանց և քարեկամություն է հաստա-
տում ոմանց հետ:

Սակայն 1915 թ. զարմանը այսպես կոչված օսմանական պատ-
րանքների ամբողջովին հողս են ցնդում, և Ջեմալի լազուզը լիովին ձա-
խողվում է: Ջեմալը վերջնականապես լուրջ կամուրջները այրում է ա-
րաքների հետ: Դա տեղի է ունենում Մուեզի ջրանցքի հարձակման ձա-
խողումից ամմիջապես հետո:

Ջեմալին հաջողվել էր մախրան Եզիպտոսի վրա հարձակում գոր-
ծելը ձեռք բերել արաքական ազգային կուսակցությունների ավելի
ճշգրիտ՝ Լամարքազիայի¹, Կահուամիայի² և Սաուդիայի³ գաղտնի
գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթեր և նամակներ⁴, որոնք
գտնվում էին Հակկի ալ-Ադմի մոտ⁵: Ընդմուտած է համարել, որ Հակկի
ալ-Ադմի օգնականներին մեկն էր՝ Մոհամեդ ալ-Շամսի ալ-Յաֆին, որ
համձնել է փաստաթղթերը բուրքերին: Նա ուղևորվում է Աբեմ, և տա-
լիս է թղթերը բուրք դեռալանին՝ Դալիք Ջեմալ Բեկին, որն էլ իր ներքին
դրամք փոխանցում է Ջեմալ փաշային: Ալ-Յաֆին արժանանում է
դրամական պարգևի և քաթձր պաշտոնի⁶:

Ջեմալ փաշային մույնպես հաջողվել էր Դամասկոսի և Բեյրութի
ֆրանսիական հյուպատոսություններից արաք ազգային գործիչներին
դատապարտող փաստաթղթեր ձեռք բերել:

Այն, թե ինչպես են հյուպատոսությունների փաստաթղթերը
հայտնվում Ջեմալի ձեռքում, տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք է
տվել⁷: Պատերազմի սկզբին Անգլիայի և Ֆրանսիայի հյուպատոսները
թողնում են իրենց հյուպատոսությունները Ամերիկայի հյուպատոսի
հսկողության տակ և լքում են երկիցը: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ թուրքե-
րը ամերիկացի հյուպատոսից թուլություն են պահանջում քննելու
երկու հյուպատոսությունները, թայց վերջինս հրաժարվում է՝ արտոճա-
տարանելով կնիքը: Բայց ի վերջո հյուպատոսը համաձայնվում է թուր-

քերին թույլ տալ քննել միայն այն սեփակաները, որոնք կնքված չեն, և բարբերին հաջողվում է գտնել մի շարք կարևոր փաստաթղթեր⁸.

Էմին Սաիդը իր «Արասական Մեծ Ապստամբություն» գրքում ներկայացնում է նաև այլ մեկնարարություն, ըստ որի թուրքերը ներխուժում են հյուսիսատոտարյունները առանց թույլատրության և վերցնում են փաստաթղթերը⁹: Երանց արարող միջազգային օրենքների կոալիտ խախտում է համարվում:

Էմին Սաիդը վերտիկալ աշխատությունում ներկայացնում է այլ մեկնարարություն ևս, ըստ որի Բնյուրթի հյուսիսատոտրյան քաղաքամեկներին մեկն է թուրքերին ցույց տվել փաստաթղթերի վայրը¹¹.

Ինչպես էլ որ հասած լինեն փաստաթղթերը Ջեմալին, վերտիկալ մեկնարարություններից որն էլ որ ճիշտ լինի, այնքան էլ էական չէ: Էական փաստաթղթերի բովանդակությունն էր և Ջեմալի հետագա արձագանքը: Այնտեղ ակնհայտ էր արար ազգայնականների պատրաստակամությունը համագործակցելու Անգլիայի և Իրանսիայի հետ այդպիսի ժամանակահատվածում (1913 թ.), երբ Թուրքիայի մասնակցությունը վերահաս պատերազմին դեռևս անհայտ էր, երբ արաքների պահանջները սահմանափակվում էին ապակեմորմացումով:

Փաստաթղթերից մեկը նամակ էր՝ հասցեագրված Ստամբուլի Իրանսիայի դեսպանին Դամասկոսի Իրանսիայի հյուսիսատոտից¹²: Հյուսիսատոտը նամակով տեղեկացնում է դեսպանին Լահլա փաշա ալ-Մուրաանի այցը հյուսիսատոտություն¹³: Այցի ընթացքում Լահլա փաշան հայտնել էր, որ արաքները ծրագրում են Բաաքսկը և Բուկաի ձորը իրար կցել¹⁴, սակայն նրանց անհրաժեշտ է Իրանսիայի աջակցությունը այս ծրագրի իրագործման հարցում: Մեկ այլ փաստաթղթում, որը դարձյալ նամակ էր՝ հասցեագրված Իրանսիայի արտգործնախարարությանը Ստամբուլի Իրանսիայի դեսպանի կողմից, վերջինս հայտնում էր Շեֆիկ քեյ ալ-Մուայազի դեսպանառան այցի մասին¹⁵: Շեֆիկ քեյը այցի ընթացքում փորձում է տեղեկանալ, թե ինչպիսին է Իրանսիայի դիրքորոշումը մուսուլման արաքների նկատմամբ, որի համար զեռացուցիչ պատասխան է ստանում դեսպանից: Եւս հայտնում է դեսպանին, թե ինչպիսի փոփոխություններ պետք է կատարվեն վարչակազմում (ապակեմորմացում), և թե ինչպես Սիբիայի 3 վիլայեթները պետք է մեկ մահանգի վերածվեն: Դեսպանը այնչէր չի խոստանում Շեֆիկին, այլ պարզապես խորհույդ է տալիս զգուշավոր քայլեր ձեռնարկել:

Կարճ ժամանակ անց Շեֆիկ քեյը այցելում է Բնյուրթի Իրանսիայի հյուսիսատոտին, որն էլ իր ներքին նամակով հայտնում է այդ մասին Իրանսիայի արտգործնախարարությանը¹⁶: Շեֆիկը հանդիպման ընթացքում հայտնել է հյուսիսատոտին, որ Իսլամիայի (քարեփոխում) կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Սիմադ մոխթարը մեկնելու է

Ստամբուլ բանակցելու համար կառավարության հետ Միջինասիայի հարցի վերաբերյալ: Իսկ ինքը՝ Ենիկը մեկնելու է Դամասկոս, որտեղ կուսակցություն է հիմնելու և համագործակցելու է Լամարքազիայի հետ¹⁷:

Կար մահ մի հետազիր ալ-Ամիր Օմար ալ-Ջազաիրիի մասին Ստամբուլի Էրամեիայի դեսպանի կողմից Դամասկոսի Էրամեիայի էյուպատոսին ուղղված¹⁸: Այնտեղ դեսպանը հարցորում էր էյուպատոսին ոչադիք լինել սիրիացի քրիստոնյաների և մուսուլմանների նկատմամբ և լսել նրանց, ջանի որ նրանց փաստաւորումը ձեռք բերելը շատ անհրաժեշտ է ֆրանսիացիների համար¹⁹: Հարկ է նշել, որ հետազրի յովանդակությունը հայտնի չէ²⁰:

Ձեռնալ փայան սկզբում ոչինչ չի նախատեսվում: Նա տեղադրում է փաստաթղթերը իր դարակում: Նրան շահագնես չէր լարել հարաբերությունները արարների հետ այն ժամանակ, երբ փորձում էր լավ կառավարիչի տարվորություն բաղձնել և հնարավորինս օգտագործել նրանց²¹: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Թուրքիան նոր էր Ջիհադ հայտարարել Անտանտի դեմ, որի բարենախառն ակարտը շատ բանով էր կախված արարների դիրքորոշումից²²: Սակայն Մուեզի ջրանցքի ռազմական գործողության ձախողումը փոխում է իրադարձությունների ընթացքը, որին նպաստում է արարների բացասական դիրքը Ջիհադի հարցում: Պարտված Ձեռնալը փոխում է իր քաղաքականությունը արարների նկատմամբ, որի հետևանքով արարները մատնվում են սովի, համաճարակի, լքվածության, սարսափումների և բաղանի: Նրա հրամանով հարյուրավոր արար ազգայնականներ կախաղան են քարծրացվում: Նրանց դատավարությունը անց էր կացվում Ալիեյում՝ Լեռնալիջրանանում²³: Մի տարի անց Մայիտին նորից մի քանի տասնյակ արար ազգայնականներ կախաղան են քարծրացվում Բեյլուբում և Դամասկոսում: Նա մեղադրում էր արար ազգայնականներին դավադրության մեջ և որպես սաբոտյոյց մերկայացնում է դեսպանատներում գտնված փաստաթղթերը: Հարկ է նշել, որ վերոնկիշյալ փաստաթղթերում նշված անուններից բազմի ուրիշ ոչ որի անուն չի հիշատակվում այլ փաստաթղթում²⁴:

Ձեռնալի վարած քաղաքականությունը ավելի է սրում հարաբերությունները արարների և բուրքերի միջև, և արարների անկախացումը անխուսափելի պահանջ է դառնում: Այս լարվածությունը հասնել էր 1916 թ. մեծ սպառնալուծությանը:

Առաջին աշխարհամարտին արարներին հայտնվում է ազատագրվել բուրքական տիրապետությունից, սակայն կարճ ժամանակ անց հայտնվում են Անտանտի ժամդատի տակ, որից ազատվելը պահանջում է ազգային ազատագրական պայքարի նրկար տարիներ:

THE DECIPHERING OF DOCUMENTS ACCUSING THE ARAB
NATIONALISTS DURING THE FIRST WORLD WAR

The naval minister & Commander-in-Chief of the Fourth Army Jamal Pasha tried at first to win the Arabs by what is called "a policy of clemency and tolerance". This was before the expedition against the Suez Canal in February 1915. The Arabs' role in Jihad was of great significance. That's why Jamal tried to use them in his favor. Shortly after the failure of the expedition and of the Jihad, Jamal Pasha carried out a ruthless policy towards the Arab nationalists by condemning them to death as traitors. As a proof he represented the documents of correspondence between some of the Arab nationalists and the English and the French embassies. As a result hundreds of Arab leaders became his victims and thousands of families were deported from Syria. Jamal Pasha's policy helped the Arabs to realize that the independence is an indispensable necessity.

ՄԱՆՈՔԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լամարքազիա կուսակցությունը ստեղծվել է Դամասկոսում 1912 թ. Ռաֆիկ ալ-Ալլոնի գլխավորությամբ: Լամարքազիա ըստը արաբներից թաղամասնաբար նշանակում է ապակենտրոնացում, որը կուսակցության հիմնական նպատակն էր: 1-82, «الأمير مصطفى الشهابي الترميني العربية (تاريخها وقواها)» էջ 81-82:
2. Ալ-Կամեռանիան եղիտությունը կան հեղափոխությունից հետո ստեղծված արաբական առաջին կազմակերպությունն է: Ստեղծվել է 1909 թ. Ստամբուլում: Այն շարունակում է իր գործունեությունը մինչև 1-ին աշխարհամարտը: Նրա գլխավոր գործիչներից էին Արդ-ալ Քադիմ Կասիմ ալ-Ֆալիդ, Ալիյ Ալի ալ-Միսրին և այլք: «الأمير مصطفى الشهابي» էջ 69-70: Գատարբյան Ա., Ալ-Կամեռանիա կազմակերպության գաղափարախոսությունն ու նպատակները, Մեմալոդ Արևելք, հ. XXVI, Ե., 2007, էջ 119:
3. «العلم لعيش الرابع والعشرون» էջ 20-24:
4. «الأمير سعيد» «الثورة العربية الكبرى» مصر, էջ 66:
5. Հակվիկ ալ-Ալլոնի Լամարքազիա կուսակցության ղեկավարի՝ ալ-Ալլոնի եղբայրն է: ՏՆ ս նույն տեղում:
6. Ալ-Յաֆին հետագայում արժանանում է դավաճանի արժանվույթ պատիհի: Ձեռնալ փաշան, որ ակզրում իրեն պարզևառում է, կարճ ժամանակ անց կազաաղան է բարձրացնում: «الأمير سعيد» էջ 67:
7. «الأمير سعيد» էջ 66, 67, 68:
8. «الأمير سعيد» էջ 68:
9. Նույն տեղում:

10. Հետազայում 1916 թ. հունիսին Ամերիկայի կառավարությունը բարձրացրեց և այս հարցը՝ դիտելով այն միջազգային օրենքների կոպիտ խախտում: *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 69:

11. Նույն տեղում:

12. Նամակի թվականը՝ 1913 թ. Դեկտեմբերի 15: Այդի ընթացքում Նախա փաշան հայտնում է մի քանի արար ազգային գործիչների ամուններ՝ Ասադի թեկ, Այդ ալ-Նեմի թեկ ալ-Բիճաի, որոնք հետագայում հայտնվում են հետևյալ դատապարտյալների շարքում: *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 67-68:

13. Նախա փաշա ալ-Մատրանը Փարիզի թուրքական դեսպանատան քարտուղարն էր կազմ ժամանակով: Նա մաս կաթողիկե եկեղեցու կենտրոնական վարչության անդամ էր և Իթքիտատ վե Թըրեկի կոասակցության անդամ: *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 67:

14. Որոնք գտնվում են ներկայիս Լիբանանի տարածքում:

15. Շեճիկ թեկ էլ-Մուսայաղը Դամասկոսի երեսփոխանն էր: Նամակի թվականն էր՝ 1913 թ. Հունվարի 15-ը: *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 81:

16. Փաստաթղթի թվականը՝ 1913 թ. Ապրիլի 22: *اسم احمد*, էջ 82:

17. Նույն տեղում:

18. 1913 թ. Հունվարի 27: *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 83:

19. Փաստաթղթերը ներկայացված են մաս հետևյալ գրքում *اسماء الجوش* «الاربع والعشوات» էջ 103-113:

20. *اسم احمد*, Աշվ. աշխ., էջ 83:

21. *جورج انطونوس (هشمة العرب)*, بيروت 1912: էջ 235:

22. Դա քայատրվում է դրանով, որ Մուհամմեդ մարզաբն ծնվել է Արաբիայում, Նուրանը արաբերենով է գրված և բոլոր ծիսակատարությունները կատարվում են արաբերեն լեզվով: Այդ իսկ պատճառով արար ժողովրդի դերը ամհամատեղելի է Իսլամում: Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, II հատոր, Ե., 2004, էջ 507:

23. Այդ իսկ պատճառով Ալիեի դատավարություն է կոչվում: Դատավարության մանրամասների համար տե՛ս *اسماء الجوش* «الاربع والعشوات»:

24. *جورج انطونوس*, Աշվ. աշխ., էջ 235:

**«ՄՇԱԿԱԹԱՅԻՆ ՄՈՂԻՆՆԵՐԸ» ՈՐՊԵՍ ԱՄՐՈՅԻ ՎԱՐՔԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԵՆՐԱՍՊԱՆՈՑՅԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔՏՈՒՄ**

Մինչև 1920-ական թթ. գիտական շրջանառության մեջ էր այն տեսությունը, որ մարդկային բնությունն (բնագոյն) է ձևավորում մարդու վարքը, իսկ 1930-ական թթ. քիհնվիտրիստներն առաջ քաշեցին այն տեսակետը, որ մարդկանց վարքի կազմակերպման հիմքում ընկած է մշակույթը՝ որպես մարդկային վարքի պատճառային ենթատեքստ¹: Արդյոք մշակութային միջավայրում առաջացած սահմանային իրավիճակներում հասարակության հասարակ անդամն իր վարքը կազմակերպում է հիմնային բնագոյնն որով առաջնորդվելով, թե՛ մշակութային միջավայրն է պայմանավորում այն: Ինչպե՞ս է անհատը հասարակության խողովակ անդամից վերածվում մարդասպանի և մասնակից դառնում զանգվածային բռնություններին, և ի՞նչ դեր են կատարում դրանում ազդեցիկագիտային ընթացքում յուրացված «մշակութային մոդելները»:

Ինչպես պատմության մեջ բոլոր հեղափոխությունները, պատերազմները և կոտորածները, այնպես էլ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունն սկսվեց ոչ թե զենքով, այլ հայտնի խոսքային ձևաչափումներով: Ժողովրդական զանգվածների վարքը կազմակերպելու և ցեղասպանությանը մասնակից դարձնելու համար իշխանություններն օգտագործում էին «մշակութային մոդելները» (հիմնականում յուրացված են ազդեցիկագիտային ընթացքում) որպես քաղաքական ենթատեքստ և ստեղծում այնպիսի հոգեբանական մթնոլորտ, որում անհատները կորցնում են առանձնահատուկ ընդունակությունները և արժատապես վերափոխվում իրենց վարքը: Դեռևս 1890-ական թթ. սկսած բուրժուական ազգայնական շարժումը, որը քաղաքական բնույթ ստացավ 1904 թ. Յուսուֆ Ալլախի «Բաղադակամության երկք ձևերը» հոդվածով, զուգակցվում էր երեք կարևոր գործոններով՝ նվաճողական քարտույթ, բերարժեքության քարտույթ, թշնամու կերպարի ստեղծում: Այն համագեցնում է victimisation-ի՝ ընտրված զոհի ոչնչացմանը²: Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել էր այնպիսի անկայուն մթնոլորտ, որի պայմաններում հեշտ էր ձևավորել այն գաղափարը, որ հայերը ներքին ամենավտանգավոր թշնամիներն են: Այն համագամանքը, որ հայերը քիչ են հարկեր վճարում, զինվորական ծառայության չեն ենթարկվում, ազելի լավ են իրենց դրսևորում առևտրում, կազմում են Օսմանյան բյուրոկրատիայի մեկ երրորդ մասը,

օգագործվում էր իշխանության կողմից հայերի նկատմամբ կրոնավոր և առաջացնելու համար: Դեռ Արդուլ Համիդ II հայտարարեց, որ «հայերը ղեզեմներստ համայնք են... մշտապես շողողորք...»: Ներշնչամքը գործում է այնպիսի պայմաններում, երբ առկա են գաղափարներ, զգացողություններ, որոնք բացատրություն և տրամաբանություն չեն պահանջում, բայց ստեղծում են խմբային հավաքական մտածողություն, ինչն էլ իր հերթին էական տարրերվում է անհատականից: Ամբոխի գործողությունները բոլոր ժամանակներում և տարրեր ներկմեջում կրկնվում են ստերիոտիպերով: Որպեսզի հասարակության անդամները համախմբվեն և մասնակից դառնան զանգվածային անկարգություններին կամ կոտորածներին անհրաժեշտ է, որ առաջնորդը հասարակության մեջ ունենա հեղինակություն, ընկալի որպես փրկիչ, օժտված լինի միջակայքում ուժով և ամբոխի մեջ հավատ արթնացնելու համար ինքը բուռն հավատա իր քարոզած գաղափարին: Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի ցեղասպանությանը ծրագրավորող անհատները միջեր էին ստեղծում ոչ միայն Մեծ Թուրանի վերաբերյալ, այլև իրենց անձի շուրջ: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ներկառը քարտուղար Բեհաեդդին Շաքիրն իր ու իր գործընկերներին համեմատում էր Քրիստոսի, Մովսեսի, Մուսամեդի հետ: Այսպիսով, տեղի է ունենում առաջնորդի փոխակերպում առաջնորդի կերպարի: Նույնիսկ ոչ սահմանային իրավիճակներում գտնվող մշակութային միջավայրում անհմար է պատկերացնել խմբային կյանքն առանց հեղինակային կողմնորոշման: Վերջինս պայմանավորվում է նաև հասարակության ավանդական ուղղահայաց կառուցվածքով:

Ամբոխի վաղըր կազմակերպելու համար ազդակ հանդիսացող «մշակութային մոդելներից» մեկը «օտարի» կերպարի շուրջ պարթզեն գործողություն պարունակող միջակայք տեղեկատվությունն է: Ազդեսիվ վարքի կազմակերպման համար կարևոր է այն, թե ինչպես է «օտարի» կերպարը տեղավորվում կոտորածներ իրականացնողների աշխարհընկալման մեջ: Օսմանյան կայսրության մահմեդական մշակութային միջավայրում հայերն ընկալվում էին որպես «բշմալի», որը բնորոշող ամենատարածված տեքստերից են՝ «ոչ մարդ», «մակարոյծներ», «անհավատներ» (գյավուր), «շարժվող իրեր», «քափառական հրեաներ», «տայա»: Այս կալումները հանդես էին գալիս ոչ թե որպես *տեքստեմա*, այլ իրականությունն արտահայտող մոդել, մշակույթի գոյության ծն, պատմական ժամանակաշրջանի արտադրանք, անհատի հոգեկան վիճակի արտահայտություն: Անգլիացի հետազոտող Կ. Մաքելի հետևությունն այն է, որ մուսուլմանները ուսային չեն ճանաչում որպես նույն մարդկային ցեղին պատկանող անձ, ինչպեսին ինքն է, նրանց սե-

փակամտությունը, կյանքն ու կամանց համարում են իրենց օրինական ավարտը⁷: Նույնն է վկայում նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում անընդհանր դեսպան Հ. Մարգենբաում⁸:

Նմանօրինակ տեքստերը դասում են հայտնի լուսնագներ, որոնց միջոցով կազմակերպվելու ժամերը հաղորդակցության մեջ են մտնում ժողովրդական զանգվածների հետ: Ինչպես հայտնի է, հաղորդակցության ընթացքում մի մասնակիցը ձգտում է որդակիորեն փոխել գրության կերպերը մտքն որևէ օրինակի նկատմամբ, ինչն էլ իր հերթին կարող է հանգեցնել վարքի վերակազմակերպման:

Ժողովրդական զանգվածներին համախմբող մշակութային մոդելներից է նաև Հայրենիքի գաղափարը: 1910 թ. եռլեռներ-Ույններ ամսաներին Մալոնիկում 13 օր տևած Իթքինուդի համագումարի կարգախառն էր «Թուրքիան միայն բուրքերի համար»: Առաջ քաշելով «Ետ դեպի Թուրան» լուսնագը՝ բուրք չովիմիստները հանդես էին գալիս բուրքական հիմ սովորությունների վերականգնման օգտին: Հատկապես Ջիա Գյոք Ալիին «Թուրան» բանաստեղծության մեջ խնդրում է առածուն բուրքերին վերադարձնել «տակն դարաշրջանը», որպեսզի «բուրքերի հայրենիքը լինի միասնական...»⁹: Դեռևս 1911 թ. նա գտել էր այն հարցի պատասխանը, թե որն է լինելու բուրքերի նոր հայրենիքը: Ըստ նրա՝ այդ հայրենիքը ո՛չ Թուրքիան էր, ո՛չ Թուրքեստանը, այլ՝ Թուրանը: Թուրանի սահմանները պետք է ձգվեր այնքան հեռու, որքան տարածվում էր բուրքերինը և բուրքերի քաղաքական մշակույթը¹⁰:

Վաղ անցյալում «տակն դարի» փնտրումը, նախնիների գեղքը պատմարան Ենիքեմանն անվանում է «սփյուռքյան ախտանիշ»: Սակայն այն հատուկ է ոչ միայն սփյուռքի ձևավորման գործընթացին, այլև ազգային գեոսակցության կերտմանը: Այդ միջերի մեջ առաջին հերթին պետք է ներդրվեն գաղափարներ, որոնք միասնիկորեն զուսավորում են էքնոզեն առասպելները, ինչն էլ վառ գույներ է հաղթարում ազգի ինտելեկտուալ կյանքին, օժտում յուրահատկությամբ և գերակայությամբ այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Մարդիկ օգուսզործում են այս ախտանիշը հատրսահարելու համար հոգեբանական ցնցումները: Այս տևաանկյունից վերադարձն ունենալն անցյալին ունի գործառության նշանակություն, քանի որ փառավոր անցյալում է նշմարվում հուսալի ապագան¹¹:

Փաստորեն առկա էր մտածողությունների ու զգացողությունների կենտրոնացում մի ուղղությամբ: Այդպիսի ներշնչանքի ազդեցությամբ մարդիկ կատարում են կրկնակի պարտականություն՝ դատավորի և դահնթ, և իրենց հանցազործներ չեն համարում: Նրանք համոզված են, որ կատարում են պարտքը Հայրենիքի նկատմամբ, որի դիմաց ապաստում են նաև պարզևտորություն և հավերժական կյանքի ապահովագ-

յություն: Մասաչի Գույանը գրել է, որ Արամայի կատարածի առօրինակ թուրքերի գեմուրյունը սահման չունեք: Կ. Պոլիս էին լցվել Արամայի քարոզի թուրք գլխավոր գործակառարանները: Փողոցների երթևեկողները հարստությանը մատնանշում էին նրանց, սրճարանների մեջ խոսակցությանը ընդհանուր առարկա էին այն «նայրենասերները», ովքեր Արամայի կատարածների ժամանակ դարձել էին նշանավոր և այլի ընկերող դեր էին կատարել: Ջարդարարները պարծենում էին, որ այդ գործն իրենց բերեց պաշտոնի բարձացում¹²:

Ջանգվածային կատարածներ իրականացնող ամբոխի մասնիկը կազմող անհատներին բնորոշ խառնվածքային գծերից է գերակայություն մեծ բերման ձգտումը: Երբամատության մեջ գոյություն ունեք մակ ծայրահեղ պատկերացումներ այն մասին, որ հայերն աշխատասեր, ստեղծագործ ժողովուրդ են և առավելություններ ունեն թուրքերի նկատմամբ: Խնդիր է առաջանում որպես «ընտրյալ ազգ» վերականգնելու արդարությունը: 1911 թ. Yemi Hayat (Նոր կյանք) ամսագրի հոդվածում Ջ. Գյոք Ալվին գրում է, որ «գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեի պատկերմամբ թուրքերը superman են... Նոր կյանքը ծնվելու է թրջությունից»¹³: Ահմեդ Աղաթ, Սեհմեդ Էմին Ռասուլզադեն իրենց գրվածքներում հասնում էին ծայրահեղ ռասիզմի, թուրքերի քացատիկության քարոզ էին կարդում¹⁴: Երիտթուրքական մամուլում շուտով թուրքերի հասցեին ավելի ու ավելի հաճախ սկսեց լսվել «Միլլեթ ի հաքիմե» (տիրապետող ազգ) արտահայտությունը¹⁵: Ընտրյալ ազգի գաղափարը ևս «նշակութային մոդել» է:

Ժողովրդական գանգվածների վարքը կառուցող մեկ այլ մշակութային մոդել է «սրբազան պատերազմը» (ջինալ): Կտտորածները նկարագրություններում հաճախ համոզվում ենք այնպիսի դեպքերի, երբ հայերի վրա հարձակվող մահմեդականները կոտորածներ են կոչվել և անում: Օրինակ, ըստ Խաթրերդի նահանգում տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրության, քրդերը հայերի վրա հարձակվելիս քղալում էին «Կեցցե՛ Մուհամեդը»: Խաթրերդ քաղաքի հայության տեղահանությունից հետո տեղի բնակչությունն ասում էր. «Մուհամեդը հաղթեց Քրիստոսին»¹⁶: Կամ մահացած քրիստոնյաների վերաբերյալ ասում էին, թե Քրիստոսը մոռացել է նրանց¹⁷: Ուրխայում ապամություններ իրականացնելուց առաջ մուսուլմանները հատվածներ էին կարդում Կուրանից¹⁸:

Որպեսզի հասարակության անդամը փոխակերպվի մարդասպանի, մասնակից դառնա կատարածներին, պետք է իր գործողությունները մտովի պատկերացնի: Մտեղծված նոր սոցիալական միջավայրի հետ փոխգործունեության մեջ մտնելու համար, նրան անհրաժեշտ են գործողության նոր ու բարձր կառույցներ: Այդ կառույցները՝ անհատին ներշնչած գաղափարները, նրա համար չպետք է լինեն նոր և պետք է

համապատասխանեմ նրա՝ սոցիալական միջավայրի մասին ունեցած պատկերացումներին: Մարդու միտքը համդեա է գալիս որպես տարածություն, որտեղ բախվում են կենսաբանական բնազդները և սոցիալական իրականությունը: Հատկապես տեքստերն արդյունավետ են լինում, եթե դրանք ըմբռնվելու են այնպիսի մարդկանց կողմից, ովքեր տիրապետում են տեքստերում ներդրված կոգնիտիվ ստրուկտուրաներին¹²: Սա նշանակում է, որ խմբի անդամ հանդիսացող անհատները համախմբվում են ոչ թե «տնտեսական բնազդով»²⁰, այլ՝ որպես կազմակերպված խումբ, եթե անգամ նրա անդամները գործում են անհատականորեն: «Մեծակային բնազդն» ընդհանրապես տեղ չի բոլորում առաջնորդի համար, նա միայն պատահական է գալիս ոեմակ, ասկայն ամբողջի վաղրի կազմակերպման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս կամ այն պատմական ժամանակաշրջանում ժողովրդական զանգվածներին հատուկ ոգևորվածությունն ու ֆանատիզմն իրենցից ներկայացնում են հոգեկան համաճարակներ, որոնք զարգանում են առաջնորդների կողմից խոսքի ներշնչման շնորհիվ:

Չնայած 1970-ական թթ. կոգնիտիվ հոգեբանությունը, էվոլյուցիոն կենսաբանությունը, պալեոանթրոպոլոգիան վերադարձան դարվինյան այն ուսմունքին, թե բնազդը շարունակական բնույթ է կրում կենդանիների ու մարդկանց մեջ, ասկայն, ամբողջի վաղրի կազմակերպման գործընթացը ցույց է տալիս, որ այս երկու տեսությունները սերտաճած են միմյանց: Ոչ թե մշակույթը կամ բնազդն է ձևավորում վաղրը, այլ «մշակութային մոդելներն» ազդակներ, գրգիռներ են հանդիսանում բնազդի արթնացման համար:

HASMİK GRIGORYAN
(AGMI)

THE "CULTURAL STRUCTURES" AS STIMULUS FOR CREATION OF THE MASS BEHAVIOUR IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The "cultural structures", that are formalized during socialization, in critical situation are used by government to create conflict between biological basic instincts and social reality in the minds of ordinary people. "Cultural structures" – "other", "homeland", "gold century", "peculiar people" – are shown as certain expression-text and become causal subtext of behavior in the crowd. In other words, "cultural structures" illustrate how the ordinary people become killers and how they commit genocide and mass killings.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՅԹՈՆԵՐ

1. Waller J., *Becoming Evil, Second Edition*, Oxford, 2007, p. 147-148.
2. Հովհաննիսյան Ա., Ուսիզմը և ցեղասպանություն 1915 թ., Հայոց ցեղասպանությունը, պատմության և պատմագրության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Ե., 1995, էջ 39:
3. Akcam T., *A Shameful Act*, New York, 2006, p. 143; Karal E., *Osmanlı Tarihi*, c. 7, Ankara, 1988, s. 484.
4. Ռիֆատ Սլամ Ջաֆ, Օսմանյան հեղափոխությունը և նոր ծագերը, *Բնյութ*, 1990, էջ 99:
5. Սուպրեզոյի՝ անարևոտի կերպարի փոխակերպման անտրյան հեղինակն է ամառիացի հոգևրան Զ. Ջրեյդը: Sh u Фрейд Э., *Психология масс и анализ человеческого я*, М., 1925.
6. Беллани В., *Психологические аспекты художественного текста*, М., 1988, с. 8.
7. Макколы К., *Ответственность Англии перед Арменией, Сборник "Положение армян в Турции до вмешательства лоржва в 1895 году"*, М., 1896, с. 145.
8. Դեպիան Մարկեթրատիի պատմածները, քարզմանց Մ. Համես-ծեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 276:
9. Դաշարյան Հ., Ծնվածի պորթը, *Բնյութ*, 1968, էջ 16-17:
10. Akcam T., նշվ. աշխ., էջ 92:
11. Пинтерман В., *Мыфы лясторы, Лясторы*, № 2-3, М., 1999, с. 6-7.
12. Սապահ Գուլյան Ա., *Պատմաֆանաստները*, Պրովիդենս, 1916, էջ 41:
13. Akcam T., նշվ. աշխ., էջ 88, ինչպես նաև՝ Ülken H., *Türkiye'de Çahdaz Döğünce Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 310.
14. Гасанова Э., *Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок 1908-1914*, Баку, 1966, с. 125, 131.
15. Таркова А., *Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе*, П., 1916, с. 117.
16. Փրոմեան Ն., *Խաղրիչի եղևոնը*, Պարսն, 1937, էջ 302:
17. Մարտիկանյան Ա., *Հոշոտված Հայաստան*, Լոս-Անջելես, 1995, էջ 94:
18. Дадрян В., *История армянского геноцида*, Е., 2007, с. 191.
19. Կեզմիտիլ ստրուկտուրաներն անհատի համըզմունքների համակարգ են, որը ճակտրվում է նրա գիտակցության մեջ բնակրության, դաստիարակության, ուսման և շրջակա միջավայրի ուսումնասիրման ու վերլուծության արդյունքում, <http://dic.academic.ru>, 08.04.2010.
20. Այս տեսության հեղինակն է անգլիացի բժիշկ Ու. Յրոբերդը:

ՌԻԱՅՆԻԿ-ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՈՒՐԱՐՏԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԻ ԸԱՐԳ ՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՍՄԱՐԱՆՈՍԵՆ Ե. ԱՂՈՆՑԻ
ԱՇԽԱՏԱԹՅՈՆՆԵՐՈՄ

XIX դարի երկրորդ կեսին հայ ժողովուրդը ծնեց հսկա անհատականություններ, որոնք նոր աստիճանի քարձրացրեցին հայագիտությունը: Այդ մեծություններն էին րամասեր Մ. Աբեղյանը, լեզվաբան Հրայր Աճառյանը, պատմաբաններ Գրիգոր Դավանեցյանը և Նիկողայոս Աղոնցը: Հայագիտության ընդհանուր պատկերի վրա Աղոնցի և նրա աշխատությունների մասին խոսելիս անհմար է խոսափել քարձր գնահատականներից, որոնք քաղաքար չեն ընուրացրելու նրա գիտական ժառանգությունը: Նա իր կյանքի վերջին տարիներին զբաղվել է Բիսյանիի-Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ, և աղյուսնցնեցը հետմահու 1946 թ. ֆրանսերեն հրատարակվել են «Հայաստանի պատմություն: Ալունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» խորագրով ստվարածավալ հատորում¹, որը ներկայացնում է հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության և ներքին կյանքին վերաբերող մանրամասնությունները: Նա իր աշխատության մեջ հիմնականում անդրադարձել է Բիսյանիի-Ուրարտուի (մ.թ.ա IX-VI դդ.) ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, տեղանուններին, ղիցանուններին:

Այս աշխատությունը աղյուսն է հեղինակի երկար տարիների օգնադիր գիտական պրպտումների, սնպազիր հարուստ աղբյուրների և ալլալեզու փաստական նյութի մանրակրկիտ հետազոտության: Հարկ է նշել, որ նրա «Հայոց պատմություն» աշխատությունը շատ հարուստ է իր ժամանակաշրջանի օտար աղբյուրներով. Ն. Աղոնցը մեծապես օգտագործել է Է. Ծոտերի, Ա. Սեյսի, Ֆ. Թյարո-Ղանժի, Ս. Ֆ. Լեման-Հաուստի, Ռ. Ֆ. Հարփերի, Վ. Բելքի, Փ. Կրեյմերի, Յ. Կնուդսոտնի, Ա. Գյոտցեի, Բ. Հրոզնիի, Յ. Զրիդրիխի, Յ. Մարկվարտի և այլոց ուսումնասիրությունները²: Հայտնի է, որ նրա հետ միաժամանակ խորհրդային Հայաստանում Գ. Դավանեցյանն ատաքինն էր, որ հայերեն գրել էր ընդարձակ մենագրական ուսումնասիրություն՝ «Ուրարտուի պատմություն»-ը³:

Նրա «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ ամենուրեք առկա են ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող հետաքրքիր դատողություններ, ուրարտական աղջականքների երթուղիների ճշգրիտ կանխագծումներ, մի շարք երկրների անունների և տեղադրումների պարզաբանումներ, ուրարտա-հայկական տեղագրական

ընդհանրությունների բացառապես ման բազում փաստեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը, նշանակությունը և օգտագործվում, ընդունվում են ուրարտագիտության մեջ: Հողվածում փորձ է արվում ընճարել և լուսաբանել, վերհիշել ուրարտական պատմաշրջանի իրադարձություններին վերաբերող անվանի նայագետի կատարած մի շարք դիտարկումները, հիմնավորել և ցույց տալ դրանց տեղը ուրարտագիտության մեջ՝ համադրելով արդի մասնագիտական գրականության հետ:

Ռիյանիի-Ուրարտուի ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևորություն են ներկայացնում նրա հետևյալ դիտարկումները: Այսպիսով, մ.թ.ա. 714 թ. ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի՝ ղեպի Մաժաժիք ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ նրա կողմից կողոպտված հարստությունների մեջ նշվում է մի քրոնզե արձանի մասին, որի վրա նիպառակված է եղել «Սարգուրի, Իշպուիմիի որդի» անունները: Այստեղ և Աղոնցը ենթադրում է, որ «Սարգուրի, Իշպուիմիի որդի»-ն ուղղակի եղել է գրագրի սխալը, որտեղ իրականում պետք է լիներ «Իշպուիմի, Սարգուրիի որդի» ձևը: Նրա այս դիտարկումը հետագայում ընդունել և իր աշխատություններում զարգացրել է Ն. Հարությունյանը⁴: Միևնույն ժամանակ կարծիքի են եղել Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը և Բ. Պիտրովսկին՝ ենթադրելով, որ Իշպուիմին Մեծուայից քաղի մեկ այլ որդի էլ է ունեցել Սարգուրի անունով, որը եղել է Մաժաժիքի կատակարիչը⁵: Հետագայում ուրարտագիտության մեջ Ն. Աղոնցի տեսակետը ընդունվել է Ն. Հարությունյանի կողմից⁶:

Ուրարտագիտական պատմագրության մեջ արժեքավոր է և այսօր էլ ընդունվում է նրա Լուտիպրի և Ուեդիպրի հատուկ անունների ստուգաբանությունը: Այս կապակցությամբ Ն. Աղոնցը գրում է, որ Ռուսա I-ի Ուեդիպրի մականունը հիշեցնում է Սարգուրի I Լուտիպրի հայրանունը: Հետևաբար, եթե ուրարտերեն ^Uuedi(ani) և ^{SAL}lutu(nie) բառերը նշանակում են «վին», իսկ ipri-ն խուրիերեն euri բառի հին ձևն է, ապա այս դեպքում Լուտիպրին և Ուեդիպրին միասին կնշանակեն աստվածուհու հովանավորյալ: Այնուհետև, Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Ուեդիպրին Ռուսայի մականունն է կամ էլ երկօրյ անունը: Այստեղից էլ ելնելով կարելի է ենթադրել, որ Լուտիպրին եղել է Արամնի մականունը, իսկ Սարգուրի I Արամնիի որդին է: Մասնավորապես, Ն. Հարությունյանը, ընդունելով Ն. Աղոնցի այս դիտարկումը, նախանկատ է համարում, որ Լուտիպրին եղել է Արամնի մականունը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ Լուտիպրից՝ Սարգուրի I-ի նորից մեկ ոչ մի արձանագրություն չի հասել և նույնիսկ հիշատակություններ չենք համոզված ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում: Հետևաբար, մնում է ենթադրել,

որ Արամն հենց մայն Լուսիային է և որ մա Սարգուրի I հայրն է⁷: Այս տեսակետը ևս ընդունվել է մասնագիտական գրականության մեջ:

Եշենք, որ Աղոնցի կողմից արված Լուսիայրի և Ունդիսքի այսպիսի հաստիկ անունների համադրությունը այսօր ընդունվել է ուրարտագիտական գրականության մեջ Ի. Դյակոնովի, Ն. Գնեկյանի կողմից: Օրինակ Մեհրի դոան դիցազանկում է վկայված «Էլիբ(ս)րի դիցազանը, միմյուր Մեհուա արքայի արձանագրության մեջ այն գրվել է «e-li-p-u-ri ձևով⁸: Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարում այս դիցանվան մեջ տեսնել խուսիերեն *ipri* բաղադրիչը, իսկ Ն. Գնեկյանը հնարավոր է համարում, որ այս դիցազանը կարող է կազմված լինել երկու բաղադրիչներից՝ «El(i)+ipri, ինչը կնշանակի՝ «էլ(ը) (ըմ) տեղ(մ է)»⁹:

Ն. Աղոնցի՝ Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը վերաբերող հաջորդ արժեքավոր ղեկարկումը դա Ռուսա I-ի կատավարման ժամանակի ճշգրտումն է: Ուրարտագիտության մեջ այս արքայի գործունեության ավարտը համարվել է մ.թ.ա. 714 թ.: Այսպիսի պատմունքի համար պատճառ է հանդիսացել այն, որ «Լուսիի աշխատակի» հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ 714 թ.-ի սրարտությունից հետո Ռուսան ինքնապառնություն է գործել: Մակայն, Ն. Աղոնցը իրավամբ ենթադրել է, որ մայն արքայի տարեգրության արդեն հաջորդ՝ իննսուրորդ տարվա տվյալների և այս ասորեստանյան արքա Մարգոնի ուշ շրջանի արձանագրությունների համաձայն՝ այսինքն՝ մ.թ.ա. 713 թ. Ռուսա I արքան Տարայի հետ համատեղ ռազմական գործողություններ էր կատարում Ասորեստանի անդրեփրատյան տարածքներում: Ուրարտագիտության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, որ այս շրջանում Ռուսան կրկին հետ է վերադարձրել ուրարտական տեղության կորցրած տարածքները և մայնիսկ վերանվաճել է Մեծածիրը¹⁰: Նրա այս ղեկարկումը հետագայում ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Ի. Դյակոնովը, Ն. Հարությունյանը, Դ. Լաքենրիչը, Գ. Լաֆրանչին, Ս. Պարպուլան և օրիններ¹¹:

Ուրարտական տեղանունների համադրությունների մեջ արժեքավոր է Ն. Աղոնցի սեպագիր արդյուրմների էրիկուախի-Որկով մայնացումը: Էրիկուախի երկիրը հիշատակվում է Մեհուա արքայի Յուակերտի արձանագրության մեջ¹², որը հայտնաբերվել է Արաջս գետի մոտ գտնվող Դաշրուտուն գյուղից: Ն. Աղոնցը ուրարտական սեպագիր արդյուրմների էրիկուախի երկրամունը մայնացրել է Մասեաց ոտն զավառի Որկով գյուղանվան հետ, որը համապատասխանում է Իզդիլիցի հարավ, Մեծ Արարատի հյուսիսարևմտյան լանջին գտնվող այժմյան Օրկաֆի տեղանվանը: Որկաֆի գյուղանունը իր աշխատություններում հիշատակել է մահ հինգերորդ դարի հայ պատմիչ Դազար Փարպեցին: Ն.

Աղոնցի այս համադրությունը ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Գ. Ղափանցյանը և Ն. Հարությունյանը¹³:

Ըստ արժեքավոր է Շերիթու դիցանվան կապակցությամբ Ն. Աղոնցի կողմից կատարված համադրումը: Մեերի դոսան արձանագրության համաձայն՝ այս դիցանունը ևս գրադեցնում է կենտրոնական տեղ ուրարտական դիցադամում: Այստեղ նա հիշատակվում է աստվածների գերագույն եղակ՝ Նուրիի, Թ՜յշերայի, Շիվիիից հետո, և նրան ևս գտնաբերվել է երկու ցուլ և չորս ոչխար¹⁴: Կարելի է ենթադրել, որ Շերիթուն երկրորդական աստվածություն չէր, քանզի Ռուսա I-ը նրա պատվին կանգնեցրել էր արձանագրություն՝ իրեն համարելով այս աստծու ծառան¹⁵: Այս դիցանվանը դեռևս 1940-ական թվականներին Գ. Ղափանցյանը, ի տարբերություն մյուս դիցանունների, անդրադարձել է առանձին ուսումնասիրությանը և աստվել մանրամասն: Շերիթուն նա դասել է ուրարտական պանթեոնի սեմական ծագում ունեցող աստվածների շարքը¹⁶: Իսկ Ն. Աղոնցը Շերիթու դիցանունը կապում է Ղազուի արձանագրության ¹⁷Sebeteria քաղաքանվան հետ և համադրում է Արևելյան Եփրատի այց ափին՝ այն համարելով Շերիթուի պաշտամունքային կենտրոնը¹⁸: Ս. Հմայակյանը, համաձայնվելով Ն. Աղոնցի հետ, նշում է, որ Ուրարտուում քացատված չէ այս դիցանվան պաշտամունքի առկայությունը Արծամիու-Արածամիի (Արևելյան Եփրատի) հետ¹⁹: Ե. Գրեկյանը, հիմք ընդունելով ուրարտական ²⁰Sebitu և արքադական ²¹Sebetu դիցանունների միմյանց համադրելու հավանականությունը, նշում է որ Շերիթուի պաշտամունքը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է ոչ տեղական ակունքներ²²:

Հաջորդ դիցանունը, որի կապակցությամբ Ն. Աղոնցը կատարել է համադրություն, դա Նուաիմին է, որը վկայված է Մեերի դոսան արձանագրության մեջ: Ի. Դյակոնովը այն կարծիք է հայտնել, որ Մեերի դոսան Նուա դիցանունից սկսած արդեն զործ ունենք լեռ-աստվածների կամ էլ աշխարհագրական որոշակի տարածքների հետ կապված աստվածությունների հետ²³: Ի. դեպ, Ն. Աղոնցը ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Նուաիմի դիցանվան տակ տեսնում է միջազգային աղբյուրներից հայտնի Nêla լեռանունը²⁴, որից էլ ելնելով այս դիցանվան պաշտամունքային արեալը Ն. Հարությունյանը տեղորոշել է Հարարիում՝ Ջուդի լեռան մերձավորությամբ²⁵, ինչը ընդունել է նաև Ե. Գրեկյանը²⁶:

Այսպիսով, ընտրած այն հանգամանքին, որ Ն. Աղոնցի ուրարտագիտության վերաբերյալ մի շարք տեսակետներ այլևս չեն ընդունվում կամ վիճելի են արդև ուրարտագիտության մեջ, սակայն դա բոլորովին էլ չի մեծացնում ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած նրա

անտի պատմիչը: Քնն անցել է մի քանի տասնամյակ, սակայն մինչև այսօր էլ Ն. Ադոնցի բազմաթիվ տեսակետներ ընդունելի և արդիական են ուրարտագիտական շրջանակներում: Հանգամանք, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է նրա ականավոր և մեծ գիտական լինելու և ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած զգալի նպաստի մասին:

Ամերիկացի հայտնի ուրարտագետ, հնագետ Պ. Զիմանսկին կարևորելով Ն. Ադոնցի «Հայաստանի պատմությունը» նշում է, որ այն հայ մեծ գիտնականի հետմահու երաստարակված աշխատություն է, ով ծնվել է նախահեղափոխական Հայաստանում և շարունակել իր գիտական գործունեությունը արտասահմանում: Նա ուսումնասիրել է Ուրարտուի պատմությունը՝ հենվելով ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր արդյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Ադոնցը զբաղվել է մաս հայերի ծագման և պարսկական արքունիքում նրանց ունեցած դերի հարցերով: *Այս աշխատությունը դասական աշխատություն է, չնայած նրան որ այժմ հնացած է²⁴. Մակայն այն չի կորցրել իր անող և զնդր ուրարտագիտության մեջ:*

SONA GRIGORYAN
(108)

THE CLARIFICATION OF SOME URARTOLOGICAL PROBLEMS OF BIAJNILI - URARTU IN WORKS BY N. ADONTZ

In the second half of the 19th century the Armenian nation gave birth to some great individuals, who contributed greatly to the development of the Armenian studies and raised them to a higher level. These great Armenologists were the literator M. Abegyan, the linguist H. Acharyan, the historians G. Ghapantsyan and N. Adontz. When one speaks of Adontz and of his contributions among other Armenologists it is impossible not to praise his work and investments in different fields of the Armenian studies. He devoted the last part of his life to the research of the history of Biajnili-Urartu. The results of his research were posthumously published in French in the work under the title "The History of Armenia. The sources in the 10th-6th centuries B. C.". He researched in his work chiefly the military and political events of Biajnili-Urartu (the 9th-6th centuries B.C.), the toponyms, the names of gods. As the American urartologist P. Zimansky believes, the work by N. Adontz "The History of Armenia" is a classical one, and in spite of the fact it is now dated, it has not lost its place and worth in the urartological literature.

1. Adontz N., Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.) Paris, 1946, p. 445 (այսինքն՝ HA), Տե՛ս նաև առյ՛ն զքի՛ «Ա. Սեդրազանի հայերն բարձամայրամբ և Գ. Սարգսյանի խմբագրությամբ՝ «Հայաստանի Պատմություն. Ավանդանքը X-VI դդ. մ.թ.ա» (այսինքն՝ ՀՊ), Ե., 1972, էջ 430: Ն. Աղոնցի ֆրանսերեն աշխատության առաջաբանը զբի՛լ է ֆրանսիացի ակադեմիկոս Ռոմն Գրոսնե՛: Ն. Աղոնցի մահվանից հետո Ռ. Գրոսնե՛ն ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն լեզվով երկհատորանոց «Հայոց պատմություն» աշխատության ստեղծմանը, և 1947 թ. Փարիզում հրատարակեց "Histoire de l'Arménie, des origines à 1071. T. I. Avec dix cartes et cinq tableaux généalogiques" (Paris, 1947, 647 p.) աշխատությունը: Ամիսամիշտ է նշել, որ այսօր 2006 թ.-ից սկսված ի շնորհիվ Պ. Հովհաննիսյանի, Գ. Գյուրբեմկյան էմբեմպոլոգիայի սկսվել է Ն. Աղոնցի երկերի բազմահատորակների հրատարակությունը և այսօր հայագիտների տրամադրության տակ է «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեր հրատարակությունը: Տե՛ս Աղոնց Ն., երկեր, Ձեռնագրային պատմություն հայոց (այսինքն՝ ՆԱՀՊ), հատոր V, Ե., 2009: Հովհաննիսյան Պ., ԵՆ. Աղոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսինքն՝ ՊԲՀ), 2001, № 1 (156), էջ 64, ինչպես նաև՝ Պեդրոսյան Ա., Ն. Աղոնց. երկեր, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 280-285: Ուրաղտագիտության մեջ Ն. Աղոնցի կատարած հետազոտությունների և դիտարկումների համար տե՛ս՝ Հարությունյան Ն., Ն. Աղոնցը և որաբանագիտությունը, ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 215-224; Գրիգորյան Ս., Սեղագիր արչյունների տեղանունների լուսաստմոյն Ն. Աղոնցի «Հայոց պատմությունում», Սերժալոթ Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսինքն՝ ՄՄԱԵԺ), համնմխած է հրատարակության:
2. Lehmann-Haupt C. F., Armenien Einst und Jetzt, I, Berlin, 1910, II, 1, Berlin und Leipzig, 1926, II, 2, Berlin und Leipzig, 1931; Friedrich J., Einführung ins Urtürkische, Leipzig, 1933; Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912; Knudtzon J., Assyrische Gebete an den Sonnengott..., Band II, Leipzig, 1892; Mordtmann A., Entzifferung und Erklärung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend, ZDMG, Bd. XXVI, 1872; Forrer E., Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches (այսինքն՝ PAR), Leipzig, 1920; Seyce A., The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, Vol. XIV, part 3, 4.
3. Պափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, (այսինքն՝ ՈՊ), Ե., 1940, ինչպես նաև նույնի՛ Կառլառն Դ., Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении (այսինքն՝ ИЛТДА), Ե., 1940.
4. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 192, ինչպես նաև՝ Арутюнян Н., Баязинян (Մարտյ) (այսինքն՝ ԵՄ), Ս.-Ս., 2006, с. 238, որ. 558, նույնի՛ Կորուս Կարտլի կենոսփրանի անվանումը (այսինքն՝ ԿՄԿԻ), Ե., 2001, с. 484.

5. Lehmann-Haupt C. F., *Musair und der achte Feldzug Sargons II (714.V.Chr.)*, Mitteilungen der Vorderasiatischen (und Ägyptischen) Gesellschaft, Band 21, 1916, S. 119-151; Παστρούκας Β., Βασίλειο υαργαρυ (Υργαρυ), Μ., 1959, σ. 110. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 191-192, ինչպես նաև՝ Հարությունյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 219-220: Հատկաճշգրտված է, որ ալթայի ստուգարանություններ առաջարկել է նաև Պ. Կրիմորը: Շուտ նրա՝ այդ ամենները ի տարբերություն Ն. Ադոնցի, մեկնարանվում են որպես «կամանց տեր»: Տե՛ս՝ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի վերնախառնի երկնակալան պատկանելիության խնդիրը, ՊԻՎ, № 3 (170), 2005, էջ 214, հղ. 29:

6. Հարությունյան Ն., նշվ. աշխ., ՊԻՎ, 1997, № 2, էջ 2:

7. Арутюнян Н., КУКН, էջ 485:

8. Diakonoff I., 1981. Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83.

9. Grekyan E., *The Will of Menus and The Gods of Urartu, Aramazd, Vol. 1*, 2006, Yerevan, p. 160, ինչպես նաև՝ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի վերնախառնի երկնակալան պատկանելիության խնդիրը, ՊԻՎ, № 3 (170), 2005, էջ 214, հղ. 29, ինչպես նաև՝ Арутюнян Н., КУКН, № 174 - Salvini M., *Corpus Dei Testi Urartei*, (այսուհետև՝ CTU), Vol. I, Roma, 2008, CTU 174 A.

10. Дьяконов И., *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (այսուհետև՝ АВНИУ), ВЛН, 1951, №№ 2, 3, 4, 72, §§ 46 (129), 52, 53, 54 (72); Luckenbill D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (այսուհետև՝ ARAB) II, Chicago, 1927, § 22, 59; Fuchs A., *Die Inschriften Sargons II. Aus Khorsabad*, Cuvillier, Verlag, Göttingen, 1994, S. 323 (Z. 164-165), 347 (Z. 76-77).

11. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 193; Дьяконов И., АВНИУ, § 46 (165); Арутюнян Н., *Башкиля (Урарту)*, էջ 310 և հղում 567; Luckenbill D., ARAB II, § 25; Lanfranchi G., Parpola S., *The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, SAA, V, Helsinki, 1990, xxvii.

12. Арутюнян Н., КУКН, № 48 - Salvini M., CTU A 5-27.

13. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 201, ինչպես նաև՝ Капанцян Г., ИЛТДА, էջ 51, հղ. 3; Арутюнян Н., *Топонимика Урарту* (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1985, с. 260-261: Հմնմ. նաև՝ Мелконянц Г., *Урартские клинообразные надписи* (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, с. 425-426; Diakonoff I., Kashkai S., *Geographical Names According to Urartian Texts* (այսուհետև՝ GNAUT), Wiesbaden, 1981, p. 31-32.

14. Арутюнян Н., КУКН, № 39, I₆, II₂ - Salvini M., CTU, Vol. I, A 3-10.

15. Арутюнян Н., КУКН, № 392, 365 - Salvini M., CTU, Vol. I, A 10-6.

16. Капанцян Г., *Об урартском вожестве Ишеарту*, «Տիշնկազիբ հասարակական գիտությունների», 1946, с. 12-16, ինչպես նաև՝ Van Loon M., *Urartian Art*, Istanbul, 1966, p. 11.

17. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 226:

18. Հմայակյան Ա., *Վանի բազալիդորթյան պեղական կրոնը*, Ե., 1990, էջ 15:

19. Grekyan E., Գշվ. աշխ., էջ 159, 169: Գ. Ղաֆանգյանը գտնում էր, որ այս դիցանունը ունեցել է միջագետքյան ծագում: Տե՛ս Kanaan G., *On yperborean sources* Hlesary, «Տեղիկազեր հասարակական գիտություններ», 1947, c. 14.

20. Diakonoff I., Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83, Grekyan E., Գշվ. աշխ., էջ 161, ինչպես նաև տե՛ս՝ Lambert W., *The God Ashur*, Iraq, XLV/1, 1983, p. 84.

21. Նալ շեռան տակ հասկացվում է Հայկական Տավրոսի արևմտյան հատվածը, իսկ Ուլլուրա երկիրը ներկայիս Խորզան է: Adontz N., Գշվ. աշխ., էջ 94, 226, 228; Diakonoff I., Գշվ. աշխ., էջ 83:

22. Арутюнян Н., ТУ, էջ 149:

23. Grekyan E., Գշվ. աշխ., էջ 171:

24. Zimansky P., *Ancient Ararat*, Delmar, New York, 1998, p. 38.

ՄԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԶԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱ
ԱՄԱԶԻՐԻ «ԴԱՄԱՄԿՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ»

Աբու Կասիմ Իբն Ասաքիբի (1105-1174 թթ.) «Դամասկոսի պատմությունը» միջմասդարյան Դամասկոսի ուսումնասիրության համար քաջատիկ նյութ է հանդիսանում, քե՛ն քաղաքի ուսումնասիրման, քե՛ն նրա շինությունների կառուցվածքի և տեղակայման, հաղխապահության և իսլամական պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից¹: Սակայն մենք դիտարկել ենք Դամասկոսի պատմությունը մեկ այլ տեսանկյունից. այն է՝ այս կամ այն ճարտարապետական շինություններ նկարագրելով որոշակի ազդեցություն ունենալ հասարակական մտքի վրա: Սույն կոնցեպտուով հողվածում կդիտարկվեն Իբն Ասաքիբի նկարագրած դամասկոսյան մզկիթները, բաղնիքներն ու գերեզմանները:

Տասներկուերորդ դարը, երբ ապրել և ստեղծագործել է Իբն Ասաքիբը, համարվում է իսլամական աշխարհի պատմության ամենակարևոր շրջաններից մեկը. խաչակիրները գրավել էին Սիրիայի ամբողջ ավաններն տարածքը, Սելջուկյան տերությունը, որը նվաճել էր խալիֆայության մի շարք տարածքներ, քաժամված էր արաբեկությունների, միջլիեռ խալիֆայի իշխանությունը ձևակաճողին, քայց պահպանվում էր²: Այդպեսին էր քաղաքական իրավիճակը տարածաշրջանում, երբ 1147 թ.-ին հյուսիսային և կենտրոնական Սիրիայի կառավարիչ դարձավ Նուր ադ-Դին Ջանգին (1118-1174 թթ.): Կարճ ժամանակահատվածում նորանոր տարածքներ գրավելով՝ 1154 թ.-ին նա զբաղեցրեց Դամասկոսը՝ դարձնելով այն իր տերության կենտրոն³: Տեղեկություններ կան, որ Դամասկոսը ղեկ չգրաված՝ Նուր ադ-Դինը իր համակիրների քամակն ռմեր քաղաքում, իսկ գրավումից հետո նա իր հեղինակությունն ամրապնդելու համար սկսեց հենվել տեղի հոգևորական էլիտայի վրա⁴: Այդ ընտանիքներից էր Բամու Ասաքիբը և դրա ամենահայտնի ներկայացուցիչ, Նուր ադ-Դինի ընկեր՝ Աբու Կասիմ Իբն Ասաքիբը, որը իր պատմությունը գրել է հենց Նուր ադ-Դինի հրահանով: Նուր ադ-Դինի նախաձեռն էր ստեղծել սունի իսլամական տերություն, և ազատագրել խաչակիրների կողմից գրաված տարածքները:

Դիտարկենք Իբն Ասաքիբի նկարագրած հասարակական կառույցները Նուր ադ-Դինի պրոպագանդայի տեսանկյունից:

Նուր ադ-Դինի ժամանակաշրջանում մեծ նշանակություն էր տրվում մզկիթաշինությանը և դա առաջին հերթին ընկալվում էր որպես

մեծ ցինաղ⁷: Սակայն այն մահ փոքր ցինաղի մղող և այն գովարանող գործիչ էր համոզյաճում: Մզկիթները իսլամի ուսումնասիրության կենտրոններ էին, որ իսլամական աշխարհի յուր կողմերից ժամանած մուսուլմանները խորացնում էին իրենց գիտելիքները⁸: Կարևոր էին մահ մզկիթների վրա բողոսած արձանագրությունները, որոնք կրոնական ճարտարապետության միջոցով ցինաղի տարածման օրինակներ են⁹: Ժամանակակիցները համախ էին նշում Լուր աղ-Դինի կառուցած կամ վերանորոգած բազմաթիվ մզկիթների մասին՝ այն դիտարկելով որպես ցինաղ: Մզկիթաշինության մասին Իրն Ասաքիլը մի քանի հադիս է հաղորդում, օրինակ՝ «*Ով Աստուտ համար սրբատեղի է կառուցում, մա իր համար տուն է կառուցում դրախտում*»¹⁰: Բացի այդ, Իրն Ասաքիլը հատուկ հատվածով ներկայացնում է Դամասկոսի պատերից ներս գտնվող մզկիթները՝ նկարագրելով դրանց մախ գտնվելու վայրը, ապա նշում ինճամ և մուազզին ունի, թե՛ ոչ: Երբեմն տեղեկություն է տրվում գրադարանի, շատրվանի կամ ջրամատակարար համակարգի (ՋՊ) առկայության մասին: Հաղորդվում է մահ մզկիթի տեղեկման մասին, ով է կառուցել, մախկնում դրա տեղում եկելոցի եղել է, թե՛ ոչ: Այսպես քաղաքի սրատերից ներս հաշվվում է երկու հարյուր երկու մզկիթ: Դամասկոսի պատերից դուրս գտնվող մզկիթները նկարագրելիս՝ Իրն Ասաքիլը առաջնորդվում է վերոնշյալ սկզբունքներով, պարզապես այս անգամ ավելացնում է, թե աղբյուր մզկիթը գերեզմանոց ունի, թե ոչ: Քաղաքի պատերից դուրս նկարագրում է հարյուր վաթսուց մզկիթ: Այսպիսով, քաղաքի մզկիթների ընդհանուր թիվը չորս հարյուր ինն¹¹: Իրն Ասաքիլը մզկիթների նկարագրություններից բացի շատ հաճախ հաղորդում է, որ սույն մզկիթը վերանորոգվել կամ կառուցվել է Լուր աղ-Դինի կողմից¹²: Վերը նշած կոնցեսպտով դիտարկելիս, փաստորեն Իրն Ասաքիլը ևս մեկ անգամ նշում է Լուր աղ-Դինի մուջտահիդ լինելու փաստը՝ ժամանակակից լեզվով ասած՝ պրոպագանդում էր Ջանգի սուլթանի գաղափարներն ու գործունեությունը: Ասաքիլը մահ հաղորդում է, թե դրանցից որոնք մզկիթապատկան հողեր՝ վակֆ ունեն¹³: Նրա նկարագրած մզկիթների մեծ մասը իրենց տրամադրության տակ վակֆ հողեր ունեին¹⁴: Պետք է նշել, որ, օրինակ պատմիչ Ջամալ աղ-Դինի (1192-1262 թթ.) նկարագրմամբ Լուր աղ-Դինը մեծ հողատարածքներ էր շնորհում թե՛ մզկիթներին, թե՛ ասենք առֆիական քնակավայրերին՝ խամակամներին¹⁵: Լուր աղ-Դինի կողմից կրոնական խավին վակֆեր տրամադրելը այնքան մեծ չափերի էր հասել, որ նույնիսկ արքունիքում դժգոհության առիթ էր դարձել¹⁶: Ուստի, մզկիթների վակֆերը պարտադիր նշելը հնարավոր է նույնպես Լուր աղ-Դինի քաղաքականությունը մատնացույց անելու համար էր:

Իրն Ասաքիի «Դամասկոսի պատմությունում» տեղ է գտել նաև խաչակիրների դեմ ուղղված քարոզչություն: Նրանց շատ սովորություններ առնվազն անհասկանալի և հաճախ անընդունելի էին մուսուլման քնակչության համար: Նուր աղ-Դինի ժամանակակից պատմիչ Ուսամա Իրն Մունկիզը, որ անմիջապես շփման մեջ էր խաչակիրների հետ, նշում է, որ համրային քաղնիքներ այցելելու սովորությունը խաչակիրները ձեռք էին բերում Մերձավոր Արևելքում հաստատվելուց հետո¹⁵: Իսկապես, մուսուլմանների պատկերացումները խաչակիրների առնվազն ոչ մաքուր լինելու մասին քավարար երկրեր ունեին: Խնդիրը առավել պարզ պատկերացնելու համար պետք է հասկանալ, թե ինչ նշանակություն ունի տարրական մաքրությունը մուսուլմանի համար: Այն երկրպագության ամենատառանցքային դրույթներից էր, առանց դրա երկրպագությունն անեինն էր: Մարգարեի «Մաքրությունը հավատքի կնան է» հաղիչը վեր է համում մաքրության ու անբասիրության կարևորությունը իսլամում: Այսպես, մարմնի մաքրությունը մտքի մաքրության մախապայման է¹⁶: «Երազամալով հարցին՝ հասկանալի է միջնադարյան մուսուլմանի քաջասական վերաբերմունքը տարրական կանոնները չպահպանող խաչակիր քրիստոնյաների նկատմամբ: Իրն Ասաքիից իր Դամասկոսի պատմության մեջ հանգամանորեն նկարագրում է Դամասկոսում գտնվող քաղնիքները, նրանց գտնվելու վայրը, երբեմն՝ թե ինչ վիճակում են դրանք¹⁷: Վայրը նկարագրելիս նա որպես ուղեցույց ներկայացնում էր քաղնիքների մուսուլալքում գտնվող ձգկիրներ, շուկաներ, հայտնի մարդկանց տներ, պարիսպներ¹⁸: Երբեմն Իրն Ասաքիից նշում է, որ սույն քաղնիքը կառուցել է Արդաբ Արքան (Մալիք ուլ-Աշի¹⁹, այսինքն Նուր աղ-Դինը): Ընդհանուր առմամբ նա հիշատակում է քառասուն քաղնիք Դամասկոսում, հիսունյոթ՝ նրա շրջակայքում: Նա նաև նկարագրում է Դամասկոսի ջրամատակարար համակարգը, որը ապահովում էր մաքուր ջրի տեղափոխումը: Քաղաքի ջրամատակարար խողովակները հարավում հարյուր քսան ինն էին, հյուսիսում՝ տասնհինգը, արևմուտքում՝ տասնինը, քաղաքի սահմաններից դեպի հարավ՝ երեքը²⁰: Ընդհանուր թիվը փաստորեն կազմում է հարյուր վաթսուներեք ջրամատակարար խողովակ:

Դամասկոսի դերի և նշանակության քարձրացման համար անհրաժեշտ էր նաև դիմել այլ գաղափարախոսական միջոցների: Դրանից կարող էր հանդիսանալ Մուհամմադի զինակիցների, իսլամական պատմության նշանակալի անձանց Դամասկոսում քաղված լինելու հանգամանքը: Ընդհանրապես, այսպիսի անձանց զերեզմանները ընդգծելից մեծ պատիվ էր համարվում իսլամական որևէ քաղաքի համար²¹: Իրն Ասաքիից իր Դամասկոսի նկարագրությունների վերջին

հատվածը նվիրում է Դամասկոսի գերեզմանոցներում քաղված հայտ-
նի մարդկանց և նրանց գերեզմանների նկարագրությանը: Եւս հաղոր-
դում է, որ Մուհամմադն ասել է. *«Դ՛մ գիմակիցներդ ցանկացած մեկը,
ով կմահանա մի քաղաքում, կդառնա այդ քաղաքի իմանը, Աննդ դա-
տաստանի օրը նրա բնակիչները կանճարանան»:* Ըստ Ասաքիրի՝ այն-
տեղ քաղված են Մուհամմադի զինակիցներից Սախլա ալ-Հանգալիյան,
Աբու Դարբան, Ֆատիկ ալ-Ասադին, Սաբրա իբն Ֆատիկը և այլք: Եւս
նաև հայտնում է իսլամի ասադին մուսազզին Քիլալի՝ Դամասկոսում
ամփոփված լինելու մասին: Իբն Ասաքիրը հայտնում է, որ իրեն ցույց
են տվել ալ-Կալիլ իբն Աբդ ալ-Մալիքի և նրա եղբայր Մասալամալի գե-
րեզմանները: Իբն Ասաքիրը հիշատակել է նաև մինչև օրս մեծ սրբա-
վայր համարվող Մուկեյյնա Բինթ Հուսեյնի գերեզմանի մասին²²: Քա-
ղաքը առավել բացառիկ ներկայացնելու համար, Իբն Ասաքիրը հաղոր-
դում է, որ Դամասկոսում են գտնվում նաև Աբրահամի և Մարիամի գե-
րեզմանները:

Այսպես, Իբն Ասաքիրի Դամասկոսի պատմության մեջ նկարագ-
րող մզկիթները և հաճախակի հիշատակումներն այն մասին, որ դրանք
կառուցվել էին Եւսր ալ-Դինի կողմից կարող էր վերջինիս կրոնական
օւլտրապագանդա» համարվել, քանի որ մզկիթաշինությունը դիտվում էր
որպես մեծ ջիհադ, իսկ այս դեպքում Եւսր ալ-Դինը՝ որպես մուջա-
հիդ: Իսկ ինչ վերաբերվում է քաղնիքների նկարագրություններին, ա-
պա այն ենթարկվոր է քննարկված էր Մուրք հոդվելը գրաված խաչակիրնե-
րի դեմ, որոնք, ինչպես հայտնի է դրանցից չէին օգտվում, այսինքն ջրտ
իսլամի՝ հոգով ևս մաքուր չէին: Ուստի, այս վերջին միջտը կարող ենք
վերջինների դեմ սրբազան պատերազմ մղելու կոչ դիտարկել: Իսկ իս-
լամի պատմության համար կարևորագույն մարդկանց՝ Դամասկոսում
ամփոփված լինելը անբացուցում է Եւսր ալ-Դինի պետության կենտրո-
նի՝ Դամասկոսի բացառիկությունը:

ASHKHEN DAVTYAN
(TSU)

THE ARCHITECTURE AS A POLITICAL PROPAGANDA IN IBN ASAKIR'S "HISTORY OF DAMASCUS"

Ibn Asakir's "History of Damascus" is a valuable source for the exploration of medieval Islamic history. Thus this article aims to present Ibn Asakir's world from another side, which is presenting Damascus architecture from the aspect of Nur ad-Din's propoganda, who was governor of Syria in the times of Ibn Asakir. The article speaks about only public buildings described by Ibn Asakir.

The masjids (the mosques) were symbolizing in the time of Ibn Askir the greater jihad, and Askir mentioning that some mosques were constricted or restored by Nur ad-Din, was presenting the governor as a mujahid. Nur ad-Din built also some public baths and this could be a fact in the understanding of anti-crusade propaganda, as it is famous that crusades were not using public baths which were so important for Muslims at first from religion point of view. At last cemeteries of Damascus and the famous people buried there are mentioned. This aims to show the uniqueness of the city of Damascus.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Extract from the Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0, CD-ROM, III: 713b, Elisseeff, © 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
2. Сомменов Л., Из История средневековой Сирии, Сельджукский период, М., 1990, с. 13.
3. Extract from the Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0, VIII: 127b, Elisseeff.
4. Сомменов Л., ԳլՎ. աշխ., էջ 16:
5. Hillenbrand C., The Crusades-Islamic Perspectives, Edinburgh, 1999, p. 161.
6. Сомменов Л., ԳլՎ. աշխ., էջ 60-63:
7. Hillenbrand C., ԳլՎ. աշխ., էջ 89-161:
8. Elisseeff N., La description de Damas d' Ibn 'Askir, Damas, 1959, p. 81.
9. Երոտ Ին Եսկր Թրիք Թեժ, 1995, 290-321.
10. Նուրի տեղում:
11. Նուրի տեղում:
12. Elisseeff N., ԳլՎ. աշխ., էջ 81-176:
13. Сомменов Л., ԳլՎ. աշխ., էջ 60-63:
14. Նուրի տեղում, էջ 206:
15. Նուրի տեղում, էջ 276:
16. Նուրի տեղում, էջ 284:
17. Բաբ Դեր Մալ Եադ Բա Դեր Գրաճ Թեժր Ե Մեժ Գրաճ Ե Նուր Ե Եսկր Թրիք Թեժ 386-389
18. Նուրի տեղում:
19. Elisseeff N., ԳլՎ. աշխ., էջ 268:
20. Բաբ Դեր Մալ Եադ Բա Դեր Գրաճ Թեժր Ե Մեժ Գրաճ Ե Նուր Ե Եսկր Թրիք Թեժ 378-386
21. Extract from the Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0, VI, 122a, S. Ory.
22. Դեր Գրաճ Թեժր Ե Եսկր Թրիք Թեժ, 418-421.

**ՄԱԾԱԾԻՐԻ ՏԱՃԱՐԸ (ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՄՈՑՑՈՆ)**

Ուրարտական ճարտարապետությունը ստեղծել է տաճարային կառույցների մի շարք ձևեր, որոնք պեղումներից գտնված օրինակներից բացի, հայտնի են նաև սնպագիր աղբյուրներից: Ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում են աստվածություններին ձոնված մի քանի շինությունների անուններ, ինչպես՝ Է, Է.ՅԱՐ, Է.ՅԱՐ ՏԱԸԼ, Է.ՅԱՐ ՏԱՐ, սասի, իսրանի, ԿԱ (ձեծիլի), ձեհիսե: Է գաղափարագրով նշանակվել են ինչպես աշխարհիկ, այնպես և պաշտամունքային կառույցները¹:

Թեև ուրարտական սնպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են տաճարների բազմաթիվ ձևեր, սակայն դրանց հատակագծային հորինվածքները, ըստ Կ. Հովհաննիսյանի, երեքն են՝

- ուղղանկյուն հատակագծով՝ երկայնական առանցքով
- ուղղանկյուն հատակագծով՝ լայնական առանցքով
- քառակուսի²:

Երկայնական հատակագծով տաճարների տեսակին է պատկանում ուրարտական սնպագիր արձանագրություններում հիշատակվող սասի տաճարը: Հայտնի է, որ սասի հիմնականում ձոնվել է Խալդի աստծուն (քաջատությանը մեզ հայտնի երկու դեպքի մեկ սասի տաճար՝ ձոնված է Խվարչա աստվածությանը՝ Էրերունիում, և մեկ տաճար՝ ձոնված Իրմուշինի աստվածությանը՝ Չաուշ-Քեհեում):

Ենթադրվում է, որ Խալդիին ձոնված սասի տաճարներում իրագործվել են ինչպես Խալդիի կնոջը՝ Ուաշուրահինին, այնպես էլ այլ աստվածություններին նվիրված ծիսական արարողություններ, ինչպես դա վկայում է Սեների դռան արձանագրությունը³:

Կարծիք կա, որ Մուծածիթի (ուրարտական Արդիմի) քաղաքի Խալդիի տաճարը ևս պատկանել է «սուսի» տաճարային տեսակին, որը թեև մեզ հայտնի է միայն իր գլխավոր ճակատի հարթաքանդակի ձևով, բայց այն ևս դասվում է երկայնական հատակագծով կառույցների շարքին: Մուծածիթի տաճարը, որը նվիրարեցրված էր երկրի գլխավոր աստծուն՝ Խալդիին, կառուցված էր հենց նրա պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Մուծածիթ քաղաքում, որ և, հավանաբար, նաև ողջ Ուրարտուի պաշտամունքի կենտրոնն էր: Մուծածիթի տաճարի վերաբերյալ մենք ենթադրություններ ենք անում՝ նվնդով Սարգոն II աղքայի՝ Դուր-Շարուկինի (այժմյան Խորասրազ՝ Իրաք) պալատի XII դահլիճի

պատին պահպանված բարձրաստիակից, որը պատկերում է Մուծածիքի տաճարի բալանը Մարգոն II-ի գործերի կողմից⁴: Տաճարը երևում է միայն դիմալին կողմից՝ բարձր, ստուծամալոց հարթակի վրա, դիմալին պատին կից սյուներով կամ որմնահեցերով, երկփեք ծածկով, որի վրա խաչի պաշտամունքային խորհրդանիշը հանդիսացող միգակ է կամ կենաց ծառ:

Ուրարտական ճարտարապետության մեջ ամենավիճելի հարցը Մուծածիքի տաճարի արտաքին տեսքի և տեղադրությանը վերաբերող խնդիրն է: Ինչ վերաբերում է տաճարի արտաքին տեսքին և ճարտարապետական հորինվածքներին, ապա տեսակետները խիստ բազմազան են: Մի տեսակետի համաձայն Մուծածիքը ներքից ընդարձակ տարածքով, արտաքինից սյունաշար, երկփեք տանիքով կառույց պետք է որ լիներ, որի վրա ամրացված է խաչի պաշտամունքային խորհրդանիշը հանդիսացող միգակ⁵: Այս տեսակետն է պնդում մահ Կ. Տրևերը, ով գտնում է, որ տաճարը ունեցել է երկփեք տանիք (ինչը, ըստ նրա, հաստի էր Առաջավոր Ասիայի և Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանի տաճարներին և դարձաշամներին), դիմալին մասից 6 սյուներ, շնայած առկա չէ ոչ խոյակ, ոչ ամտավալմենտ, ոչ էլ քիվ⁶: Ք. Օզգյուշը, սակայն, կարծում է, որ տաճարը պետք է ունենար հարթ ծածկ, որի լուսավորումը կատարվում էր բարձր պատի վրայի պատուհաններից, տանիքի անցքից, դրան անցքից կամ այդ երեքից փաժամանակ⁷: Կամեկ այլ տեսակետ, ըստ որի կառույցի բարձր հարթակը իր առջև ու ամբողջ լայնությամբ պետք է ունենար աստիճաններ, որոնք տաճարին հաղորդում էին հանդիսավորություն և մտնում ներառություն: Այս տեսակետի համաձայն տաճարը պետք է ունենար երդիկանման սրատուհան, որտեղից էլ, ըստ երևույթին, լուսավորվել է տաճարի ներսը⁸: Մակայն, ինչպես կարծում է Վ. Ջլայսը, Մուծածիքի տաճարը շրջապատված էր ոչ թե սյուներով, այլ որմնահեցերով, տաճարն ուներ երկփեք տանիք և, ըստ երևույթին, տաճարին կից աշտարականման կառույց⁹: Ինչ վերաբերում է Մուծածիքի տաճարի ճարտարապետական լուծումներին, ապա մենք, քննարկելով առկա բազմաթիվ տեսակետները, գտնում ենք, որ Մուծածիքի տաճարը հավանաբար ունեցել է ուղղանկյուն հատակագիծ, երկփեք տանիք (որը, ըստ երևույթին, կառուցվել էր փայտե նիծաններով, կղզով և կավով)¹⁰: Հավանաբար տաճարը շրջապատված է եղել որմնահեցերով: Պեղված բազմաթիվ ուրարտական տաճարներից դեռևս հայտնի չէ որևէ օրինակ, որը տաճարին կից սյունաշար ունենա: Ուստի քիչ հավանական ենք համարում Բ. Պիտոբովսկու¹¹ և Կ. Տրևերի¹² այն տեսակետը, որ Մուծածիքի տաճարը եղել է հին հունական տաճարների նախատիպը:

Դատելով Մուծածիրի տաճարի պահպանված գծանկարներից՝ որմնակեցերը զարդարվել են մեծ չափերի վահաններով, իսկ մուտքի երկու կողմերում կանգնեցվել են տաճարի չափերը գրեթե երկու անգամ զերազանցող բարձր միջակներ (որոնք, կարծում ենք, պետք է, որ ունենային դեկորատիվ կամ ծիսական նշանակություն), և ետևյալական չափերի հասնող կարասներ (որոնք, համաձայն Սարգոն II-ի բոլած արձանագրության, ուրարտական բազավորմերը լցնում էին աստվածների՝ զոնարերկու համար մախատեսված սրբազան հեղուկով՝ գինով)¹³։ Տաճարն, ըստ երևույթին, կառուցվել է հում աղյուսից և մեջքից զարդարված է եղել որմնակարներով։ Հայտնի է, որ ուրարտական բոլոր տաճարները զարդարված են եղել որմնակարներով, հետևաբար, երկրի գլխավոր տաճարը պետք է որ բացառություն չկազմեր։

Տաճարն ունեցել է մակ երդիկամման բացվածք, որտեղից էլ, ըստ երևույթին, լուսավորվել է։ Դա է ապացուցում մակ Դուր-Շարուկինի բարձրաքանակի մի տեսարան, որտեղ պարզ երևում է, թե ինչպես Սարգոն II-ի զինվորներից մեկը պարանով բարձրանում դեպի տաճարի տանիքը։ Այստեղից էլ, հավանաբար, մերս են խուժել աստղական բանակի զինվորները։ Տաճարը, ամենայն հավանականությամբ, ընդարձակ համալիր էր, որտեղ պաշտամունքային շինությունից բացի կային մակ աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական և պահեստային կառույցներ։ Այնպիսի մեծ քանակությամբ ավարը, որ Սարգոն II-ի զորքերը թալանել են Մուծածիրից, պետք է, որ տեղավորված լիներ ավանական մեծ շինության մեջ, որը Մուծածիրի փոքր չափեր ունենալու պարագայում պարզապես անհնար կլիներ։ Սարգոն II-ի արձանագրության համաձայն՝ մա տաճարից տարել է 672 ջորի և ավանակ, 920 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն և 100.225 գլուխ ոչխար, 38 տաղանդ և 18 մինա ոսկի, 160 տաղանդ և 2 մինա արծաթ, արճիճ, պղինձ, բազմազան կտորեղեն, սպասք և վերջապես ցլի, կովի և հորթի պղնձե արձաններ¹⁴։ Սարգոն II-ի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ մա այս հարստությունից բացի տաճարից հանվածակել է մակ Խաղդի աստծուն և նրա կնոջը, ինչպես մակ «Խաղդիի զննքը» (BE.LImes), որին ևս, համաձայն Մեեր դոսն արձանագրության, մատուցվել են զոհեր¹⁵։

Ի՞նչ վերաբերում է տաճարի տեղադրությանը, ապա այն ևս վիճելի հարցերից է, քանի որ մինչ օրս չեն գտնվել ոչ տաճարի մնացորդները և ոչ էլ որևէ գրավոր տեղեկություն, որոնք որևէ հավաստի լույս ավոտին այս հարցերի վրա։

Ինչպես գտնում է Կ. Հովհաննիսյանը, Մուծածիրը պետք է որ գտնվեր Նինվեից 120 կմ հյուսիս-արևելք, Վանա լճից հարավ-արևելք՝ ժամանակակից Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում¹⁶։ Ս. Հմյակյանը Մուծածիրի իշխանությունը տեղադրում է Ուրմիա լճից հարավ-

արևմուտք՝ Մեծ Ջար և Փոքր Ջար գետերի միջև ընկած տարածքում՝ այժմյան Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում, իսկ քաղաքը՝ այժմյան Մուզեսիր գյուղի մոտ¹⁷։ Բ. Պիտարովսկին գտնում է, որ յնայած Մուծածիք երկիրը մեծ չի եղել, այնուամենայնիվ, այն արևմուտքում ձգվել է մինչև Ռևանդուզ, ետքավում՝ չի անցնել Թուփուզակայից և միայն հյուսիսում՝ այն կարող էր տարածվել լեռների խորքը։ Ըստ նրա՝ Մուծածիքը գտնվում էր Հեփիլչինի մոտ, առավել ևս, որ այստեղ դեռևս պահպանվել են համաժամանակյա բերրի և քարե այլ կառույցների ավերակներ¹⁸։ Կ. Լեման-Հաուպտը, ով Մուծածիք անվանումը աստուրներից ստուգաբանում է որպես «օձի կշք» (տաճ-կե), կարծում է, որ այդ «օձի գլուխը» համապատասխանում է Մյոլեկանին, որտեղ միախառնվում են Բոսա և Թուփուզակա գետերը¹⁹։

Անդրադատելով Մուծածիք քաղաքի տեղադրության հարցին՝ մենք կարծում ենք, որ այն, ըստ երևույթին, գտնվել է Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում, քանի որ ինչպես երևում է բարձրաքանդակից, տաճարը կառուցված է քրտաչառ վայրում, ինչը լիովին համապատասխանում է Ռևանդուզի ներկայիս տեղանքին։

Ինչ վերաբերում է տաճարի ունեցած կլանական դերին, ապա ինչպես կարծում է Ս. Հմայակյանը, այն դժվար քի եղած լինել երկրի հողեր կենտրոնը, քանի որ դժվար է պատկերացնել, որ պետության պաշտամունքային կենտրոնը եղել է մի քաղաք, որը չի գտնվել այդ երկրի կազմում։ Համենայն դեպս, երբ կազմավորվում էր պետությունը, Մուծածիքը անկախ մի իշխանություն էր ու միայն Իչպուլինի և Մեմուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին է, որ Մուծածիքը դառնում է Ուրարտուից կախյալ իշխանություն՝ պահպանելով իր ինքնուրույնությունը։ Ըստ նրա՝ Մուծածիքը եղել է քաղաքակրթական տեղի համար կարևոր նշանակության մի շրջան, իսկ երկրի հողեր կենտրոնը գտնվել է այլ վայրում, ամենայն հավանականությամբ, մայրաքաղաք Տուշպայում, որտեղ և գտնվել է ուրարտական պետության ամենակարևոր պաշտամունքային շինությունը՝ Մեների դուռը՝ արձանազիր կոթող, որտեղ ներկայացված են ուրարտական բոլոր աստվածությունները, նրանց մատուցվող զոհերի տեսակները և չափը²⁰։

Ս. Հմայակյանի այս տեսակետը կարծում ենք թերի է, քանի որ ուրարտական արքաների քաղաքուման ծեսի հետ կապված ուսումնասիրություններից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական արքաները քաղաքուման օրն այցելում էին Մուծածիք²¹։ Դա տեղի էր ունենում հերթական սեզոնային այցելության ժամանակ, որտեղ մեծ տոնախմբություն էր կատարվում, հազարավոր կենդանիներ էին զոհաբերվում և այս տոնախմբություններին մասնկացում էր նաև ժողովուրդը։ Պատահական

չէ, որ արարտական արքաները քազադրության համար ընտրում էին հենց Մուծածիրի տաճարը, որը գտնվում էր ախյան Ասորեստանի սահմանից ոչ շատ հեռու²²։ Օ. Քելլին կարծում է, որ Մուծածիրի ծաղիկի տաճարը ունեցել է կարևոր ռազմավարական նշանակություն ինչպես ուղարտացիների, և ասորեստանցիների, այնպես և այդ Հին Մերձավոր Արևելքի համար։ Մի կողմից այն ունեցել է կարևոր հանքային ռեսուրսներ, մյուս կողմից գտնվել է մեծ աստղաբանական ճանապարհների վրա, որը անցնում էր Աֆղանստանով, Հնդկաստանով, հյուսիս-արևմտյան Իրանով²³։ Ուստի, հիմնավորված ենք համարում այն փաստը, որ Մուծածիրը գտնե մինչև Արգիշտի II-ի կառավարման շրջանի ավարտը եղել է նրկրի հոգևոր կենտրոն։ Հայտնի է, որ նրա հաջորդ՝ Ռուսա II-ի իշխանության շրջանում Ուրարտում կառուցվում է Խաղդի աստծո պաշտամունքի նոր կենտրոն՝ Ռուսախինիլի Քիլքանիկային, որը մահ տերության նոր մայրաքաղաքն էր²⁴։

NZHDEH YERANYAN
(YSU)

THE TEMPLE OF MUSASIR (A HISTORICO-COMARATIVE ANALYSIS)

Urartian architecture has created several forms of the temple buildings such as É, ÉBAR, ÉBAR ŠA.DI, ÉBAR TUR, susi, isani, KÁ (Զեմլա), 2ashuse. The main temple of the supreme God of Haldi in Musasir (Urartian Ardini) belongs to the form of "susi". It has been preserved on the relief of the door of Dour-Sharoukin's palace of Sargon II. The temple was probably on the platform, it had buttress on appearance, the covering was inclined, heaving a spear or the tree of life, the cultic symbol of the God Haldi, on it. The temple was, most likely, in 120 km the northeast from Nineveh, near present city Revanduz.

ՄԱՆԹՎԱԳՐԱՅԻՆՆԵՐ

1. Հմայակյան Ս., Վանի քազադրության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 65:
2. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Ե., 1996, էջ 162:
3. Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումները Ուրարտում, Պատմա-քաղաքական հանգիստ (այսուհետև՝ ՊԻՀ), 1986, № 1 (112), էջ 113:
4. Van Loon M., Urartian Art, Istanbul, 1966, p. 42.

5. Forbes Th. B., *Urartian Architecture*, BAR, Oxford, 1983; Zimansky P., *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, p. 94.
6. Тревсер К., *Очерки по истории древней Армении*, М.-Л., 1953, с. 74.
7. Özgüç Tahsin, *Altıntepe: Architectural Monuments and Wall Paintings*, Ankara, 1966, p. 41.
8. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 165:
9. Kleiss W., "Urartäische architektur" *Urartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, Vol. 2, München, 1976, C, S. 28-44.
10. Forbes Th. B., նշվ. աշխ., էջ 94:
11. Пятровский Б., *История и культура Урарту*, Е., 1944, с. 252.
12. Тревсер К., նշվ. աշխ., էջ 74:
13. Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ., *Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դարերում*, Ե., 2006, էջ 118:
14. Давконов Н., *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (այստեղիս՝ АВИНУ), 1951, N 46.
15. Калмейер П., *Символ Халки, Древней Восток*, Е., 1983, с. 188-189.
16. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 122:
17. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 93:
18. Пятровский Б., *Вавилонское царство*, М., 1959, с. 107. Խոսքը վերաբերում է հավանաբար Գերդեսյանի ամրոցին, որը կառուցվել է Սարգոնի արշավանքից առաջ՝ Ուսաս Լ-ի կողմից՝ տեղանքը առավել պաշտպանողունակ դարձնելու համար: Այս մասին տե՛ս, օրինակ, Jakubiak K., *Some Remarks on Sargone II's Eighth Campaign of 714 B. C.*, *Extrait d'Iranica Antiqua*, Vol. XXXIX, 2004, p. 190-193.
19. Lehmann-Haupt C., *Armenia Einst und Jetzt*, II, 1, Berlin und Leipzig, 1926, S. 318.
20. Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները..., էջ 116:
21. Բիսպոլ Լ., Ուրարտական արքաների թագադրման արարողության մասին, *Աշխատություններ ՀՊՊԹ*, № 7, Ե., 1981, էջ 24-30:
22. Taffet A., *A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals*, *AnAr.*, XV, 1999, p. 373.
23. Oktay B., *Survey of the Urartian Road, Network in East Anatolia*, *Istanbul's University's Contributions to Archeology in Turkey (1932-2000)* Edited by Oktay Belli, Istanbul, 2001, p. 370-373.
24. Գրեկյան Ե., Գլխավոր Ուրարտո-Մուծածիրյան հարսերությունների պատմությունից, *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ* (այստեղիս՝ ՄՄՄԵԺ), XXIV, Ե., 2005, էջ 288:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿԼՈՐ ՎԱՀԱՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԴՐԱՆՑ ԶՈՒԳՎԱՀԵՆՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ԹՎԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Համոզիսամալով մարդու կողմից կիրառված պաշտպանական հմագույմ զինատեսակներից մեկը, վահանն անցել է ձևավորման և զարգացման երկար ճամապարհ: Առաջավոր Ասիայի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի են այդպիսի րազմաթիվ արտեփաստեղ, վահանների պատկերների ենք համոզիպում ամենատարբեր հնավայրերից հայտնի հարթաքանդակների, րարծրաքանդակների, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի մեուշների վրա, զրավոր աղբյուրներում և այն: Դրանք առանձնանում են րատ իրենց ձևի (ուղղակյում, քառակուսի, օվալաձև, 8-աձև, կլոր և այն), կառուցվածքի (հարթ կամ ուռուցիկ մակերեսով, եղբերը ներս կամ դուրս ծավված, ուժրոնով կամ առանց և այն), պատրաստման նյութերի (ճյուղեր, մատղաշ ծասի կեղև, տախտակ, կաշի, մետաղ), կիրասուման (հետակա կամ մերձակա մարտի, պաշարման, ծխական, դեկորատիվ-մվիրատվական):

Արդեն Ջ. ա. XIII դարում Միջերկրական ծովի արևելյան ափագանում հայտնվում են կլոր վահանները, որը մինչ այդ չէր կիրառվում այստեղ: Դրանք ի հայտ են գալիս այսպես կոչված «ծովի ժողովուրդների» հետ: Այդ վահանները րավական մեծ են, մուս 70 սմ տրամագծով, հարթ մակերեսով, որի վրա ամրացված են մի քանի կլոր մետաղյա ուժրոններ: Հարթաքանդակներում երևում են այդ վահանները րոնելու և կրելու համար մախատեոված հարմարանքները: Բոնակները իմնականում երկուսն են, դրանք հավանաքար կաշվից րակեր են, որոնցից մեկի մեք անցկացվում էր ձեռքը, մյուսից՝ րոնվում: Երկար կաշվե րակը հնարավորույթյուն էր տալիս վահանը կրել մաև րիկուժքին: Այդ վահանները հավանաքար փայտից էին՝ երեսպառոված կաշվով: Ջ. ա. XII դարում «ծովի ժողովուրդների» երկրորդ ալիքը Եգիպտոս րերեց մույն կլոր վահանները, սակայն արդին մեկ րոնակով, ինչը վահանի կիրասման այլ եղանակ էր ենքաղդում. վահանը րոնում էին ձեռքի ափով, ձեռքը ծավված էր կամ առաք պարզած, ինչի շեռքիով հնարավոր էր աքազ շարժել վահանը և պաշտպանել մեծ մակերես (աղ. 1, ճկ. 1-3):

Եգիպտացիներն արագ ընդոթիմակեցին վահանների այս տիպը, և մույքան էլ արագ կլոր վահանները դուրս մղեցին իրենց ռազմաքվեստից: Ռաձգես III-ի կառավարման շրջանում (Ջ. ա. XIIդ.) տաճաքային հարթաքանդակներում համոզիպում են կլոր վահաններ կրող զինվորներ, որոնք կանգնած են մարտակաոքերի վրա:

ի տարբերություն եզրագրության. Բ. ա. XII դարից կրոն վանականները լայն կիրառություն են ստանում Պաղեստինում և Միջինասիայում, հավանաբար նույնպես «ծովի ժողովուրդների» ազդեցության շնորհիվ: Այստեղ հանդիպում ենք 3 չափսի կրոն վանականներ՝ 70 սմ տրամագծով միաբանակ վանականներ, մոտ 50 սմ և 30 սմ տրամագծով վանականներ (աղ. 1, նկ. 4): Դրանք պատրաստվել են փայտից, հաստ, ամուր, մի քանի շերտից բաղկացած կաշվից, մի քանի դեպքում քրոնոզից:

Հատկանշական է, որ Խերական աշխարհին անհայտ է կրոն վանակներ: Ինչպես հայտնի է, սկսած Բ. ա. II հազ. կեսերից այստեղ կիրառում էին 8-անկ վանակներ, կամ դրա տարածանալը՝ օվսարան, երկու կողերից կարճածրճերով: Հազվադեպ կիրառվել են նաև Միջինասիայից փոխառված ուղղանկյունաձև վանականներ: Խերական 8-անկ վանականները իրենց տեսքով նման են կենտա-միջինյան վանականներին, սակայն դրանցից փոքր են: Կարծիք կա, որ խերական տիպի վանականները հայտնվել են Փոքր Ասիայում Բ. ա. III հազ. կեսերից և որպես օրինակ քերոս են Ալազա հույուկից հայտնի ռակն շիկո-ճարճանդները: Պետք է նշել, որ այդ վանականները կրկնում են մարդու մարմնի ուղվագծերը, իսկ շիկո-ճարճանդները՝ վանակի ձևը: Ծանցվեն զարդանախշերով երեսադատված կաշվե վանականների վրա, շատ հաճախ ամրացվում էին մետաղական կրոն ուժրոններ²:

Մկսած Բ. ա. I հազարամյակի սկզբներից, կրոն վանականները լայն կիրառում են ստանում Առաջավոր Ասիայում և հատկապես Միջինասիայում: Դրանք տարբեր չափերի են, ռոտուցիկ կամ կոնաձև, հիմնականում ուժրոնով, սակայն հանդիպում են նաև առանց ուժրոնի վանականներ:

Ատրեստանում կրոն վանականները նույնպես լայն տարածում են գտնում: Բ. ա. IX դարում հայտնի են ասորական երկու տիպի վանականներ: Առաջինը միջին չափերի էր, մոտ 50-60 սմ տրամագծով, հարթ մակերեսով: Երկրորդ տիպը՝ քիչ ռոտուցիկ միջնամասով, լայն և նեղ ծավալած եզրերով, 35-40 սմ տրամագծով, որոնց վրա հաճախ ամրացվում էին ուժրոններ: Մրանք հավանաբար պատրաստվում էին կաշվից կամ քրոնոզից: Արդեն Բ. ա. VIII դարում փոքր վանականներ այլևս չեն հանդիպում: Ասորական քանակը սկսում է օգտագործել մոտ 60-70 սմ տրամագծով քրոնոզ վանականներ, որոնք քիչ ռոտուցիկ, կոնաձև տեսք ունեն, զարդարվում էին երկրաչափական և բուսական նախշերի դրվագումներով: Ասորական քանակում լայն տարածում են ստանում նաև հարթ վանականները, որոնք հյուսվում էին մատղաշ ծառերի կեղևից: Այդ վանականների փայտե բաղադրիչները երեսադատվում էին քրոնոզ քիթերով, իսկ ներսի կողմից՝ կաշվով: Արդեն Բ. ա. VIII-VII դդ. մեծ վանականները հիմնականում պատրաստվում էին վերը նշված եղանակով, որոնց վրա ամրացվում էին ուժրոններ, մետաղյա լայն երկրներ: Այդ վանականներն այ-

ղնն քավական մեծ էին և ծածկում էին զինվորին պարանոցից մինչև սրունքները: Այս յափսքերի մետաղի վահան պատրաստել մաստապական կիրառության համար դժվար է պատկերացնել: Կտր վահաններին գուգահեռ առաջական թանակը կիրառել է մառ ուղղանկյունաձև, տարբեր յափերի վահաններ: Ք. ա. VII դարից այս տիպի վահանները դուրս են գալիս կիրառությունից և հանդես են գալիս քավականին մեծ վահաններ՝ ներքևի մասում ուղղանկյունաձև, իսկ վերևի հատվածում՝ կլորացող: Հիմնականում հետևակալիաների համար նախատեսված այս վահանները հարթ էին, հաճախ դրանք ամրացվում էին ումրոններով: Այդ վահանները պատրաստվում էին փայտե տախտակներից և նրեսպատվում կաշվով: Ասորեստանում այդպիսի վահաններ հանդես են գալիս Եգիպտոսի գրափումից հետո³ (աղ. 1, նկ. 5-9):

Մեր ժամանակները ուրախական զինվորի արուսարին տեսքի, կիրառած զինատեսակների հետ սկսվում է հանրահայտ Բալավասթյան ջարպասների վրա դրժագված տեսարաններից, որոնք ներկայացնում են Ասորեստանի քազավոր Մալանասար III-ի ղեկավար Ուրարտու կառուցած արչավանքից հատվածներ (աղ. 1, նկ. 10): Ուրարտական զինվորները կարճ հագուստով են, լայն գոտիով, կարճ միզակով և աղեղով: Դիզակակիր զինվորները կրում են կտր փոքր վահաններ: Այդ վահաններն ռոման ուռուցիկ միջնամաս և մեղ եզրեր: Իմպպես երևում է այդ վահանները բռնում էին դաստակով: Լճան վահանակիր զինվորների և հեծյալների պատկերների զրվագումներ են համընդհանուր ուրարտական տաղավարների, կապարների, գոտիների վրա (աղ. 1, նկ. 11): Արդեն Վանի քազավորության եզրագծան ժամանակաշրջանում մեծ տեսնում ենք քավական մեծ, մինչև 1 մետր տրամագծով վահաններ (աղ. 1, նկ. 12):

Վանի քազավորությունում, դաստակով գրավոր սկզբնադրություններից, տարբեր հարթաբանողակների տեսարաններից և հնագիտական հույարձաններից հայտնաբերված գուածոներից, լրտ ամենայնի, կիրառվել են հիմնականում կտր, 0.5 մ-1.0 մ տրամագիծ ունեցող մետաղյա վահաններ, որոնք ունեցել են նրկու կամ երեք բռնակ: Դրանցից երկուսը կաշվից թուկել էին, որոնք անցկացնվում էին արմուկին, իսկ մյուս բռնակը մետաղից (բրոնզից) էր, որից էլ բռնում էին դաստակով (աղ. 1, նկ. 13): Այս ձևը հնարավորություն էր տալիս ազլիի հիշատարյան բռնել մեծ և ծանր վահանը, որը հիմնականում ծածկում էր զինվորի մամիին առավել խոցելի հատվածները: Կաշվե թուկե հնարավորություն էր տալիս ռազմերի ժամանակ վահանը կախել ոսից: Ք. ա. 714 թ. արչավանքի ցնթացքում Ասորեստանի քազավոր Մարզան II-ը, ուրարտական Մուտափր կրոնական կենտրոնից՝ որպես ավար, տանում է 25. 212 բրոնզե ծանր և թեթև վահաններ⁴, որոնք նախապես, հավանաբար, կիրառվել են որպես մարտական զենք:

Մարտական մեկ այլ տիպի վահան պատրաստվում էր փայտից կամ հյուսվում ճյուղերով, պատում կաշվով, որոնց վրա ամրացվում էին մինչև 15 սմ թափոթյալներ, 12-15 սմ հասակի տրամագծով կոմսան բրոնզե ումբոններ: Այսպիսի վահաններ հայտնի են մահ Առաջավոր Ասիայում: Զ. ա. IX-VIII դդ. թվագրվող, Անձալից հայտնաբերված դեկորատիվ-միջրատվական, հալանարար մահ ծխական վահանի մնացորդների վրա երևում են առատպեղական կենդանիների վրա կանգնած աստավծներ, որոնք իրենց ձեռքերին բռնած ունեն վերը նշված տիպի վահաններ: Այդ վահանների վրա երևում են համապատասխանարար երեք ումբոններ⁴ (աղ. I, նկ. 14, 15): Մեծ թվով այդպիսի ումբոններ են հայտնաբերվել Կարմիր ցուրից⁵, Արգիշտիիսինիլից⁶ և Վանի թագավորության այլ հնավայրերից:

Պաշտպանական համընթացների կարևոր մաս կազմող վահանը, ինչպես երևում է հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունից, կիրառվել է հետևակի և հեծելագործի կողմից: Մեծ թվով հարքաքանդակներից, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի մեուշներից պարզորոշ երևում է, որ վահանը ծառայել է որպես պաշտպանական միջոց մահ մարտակառքում գտնվող զինվորների համար:

Կիրառման առանձնահատկություններից ելնելով (մեծաբան կամ հեռակա մարտի մղում հետևակայինի կամ հեծյալ զինվորի կողմից և այլն) մարտական կողմ վահանը պատրաստվում էր տախտակից, մետաղից, հյուսվում էր ծառի ճյուղերից, երեսպատվում էր կաշվով, մետաղյա քիթղներով, ումբոններով և այլն:

Զ. ա. I հազ. կողմ վահանը լայն տարածում գտնելով Առաջավոր Ասիայում և հատկապես Վանի թագավորությունում (որ այն այդպես էլ մնաց որպես մարտական վահանի միակ ձև) շարունակեց կիրառության մեջ մնալ մահ հետագա դարերում:

ARTAVAZD ZAQYAN
(*Etknos* SCECR)

THE ROUND MILITARY SHIELDS IN THE NEAR EAST AND THEIR PARALLELS IN THE KINGDOM OF VAN

Round fighting shields which appeared Near East in 2-1 millenium B. C. widely used in Assyria and especially in kingdom of Van, where in contradiction to other countries of Near East, it became the single type of arnament, what shows archeological and written origins. They where used by horsemen, foot-soldiers, etc. This type of fighting shields continued to we after.

Цыганскы 1

1

2

3

4

5

6

7

8

9

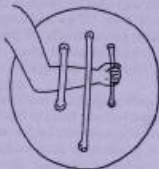
10

11

12

13

14

15

ՄԱՆՔԱԳՐՈՅԹՈՒՆԵՐ

1. Горелак М., Оружие Древнего Востока (IV тыс.- IV в. до н. э.), М., 1993, с. 179.
2. Горелак М., ՅՐԳ. շՂԻ., էջ 181:
3. Горелак М., ՅՐԳ. շՂԻ., էջ 182-183:
4. Бсак С., Доспех древней Армения, Е., 1986, с. 17.
5. Дьяков Н., Ассиро-ваклянская источники по истории Урарту (ՄԱՆԻԽՆԻՆԻՆ՝ ԱՎԻՆԴՍ), Вестник древней истории (ՄԱՆԻԽՆԻՆԻՆ՝ ՎԸԻ), 2, 1951, N 42.
6. Belli O., The Anzaf Fortresses and The Gods of Urartu, Istanbul, 1999, p. 50, 53.
7. Пнотровский Б., Кармир-Блур 1, Е., 1950, с. 24, ՅՆԻՅԻՐ՝ Кармир-Блур 2, Е., 1952, с. 39, 63.
8. Мартиросян А., Архитектура, Е., 1974, с. 93.
9. Бсак С., ՅՐԳ. շՂԻ., էջ 16-17:

**ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԹՈՒՐԹՈՒՄՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆՍԻԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒ**

Վերջին տասնամյակների ընթացքում Թուրքիայի ԵՄ անդամակցելու նկրտումները դարձել են եվրոպացիների ամենակենսական, առաքնային և քննարկվող թեմաներից մեկը: Ասվածի վկայությունն են եվրոպացիների միջև անցկացված բազմաթիվ սոցիոլոգիական հարցումները, որտեղից հետևում է, որ այդ հարցի շուրջ ամենաբացասական վերաբերմունքն են դրսևորում ֆրանսիացիները: Այսպես, հարցին, թե պե՞տք է արդյոք Թուրքիան անդամակցի Եվրամիությանը, հարցմանը ժամակցած ֆրանսիացիների 77% տվել են բացասական պատասխան, այն ժամանակ երբ Գերմանիայում, երկրում, որտեղ գտնվում է ամենամեծ թուրքական համայնքը Եվրոպայում, նրանց թիվը հասնում է 66%-ի¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Ֆրանսիայում առաջացած աշխատուժի պակասը, ինչպես նաև ծնելիության միակող տոկոսը, պատճառ հանդիսացան, որ XX դարի 50-ական թթ. կեսերից մինչև 70-ական թթ. սկիզբը Ֆրանսիան սկսեց ընդունել ոչ քիչ քանակությամբ միգրանտների, որոնց մեծամասնությունը աշխրհիցներ էին: Նրանց հետևում էին իսրայելացիները, իտալացիները, մարոկկացիները, բուլղարացիները և քուրդերը:

1966 թվականին Ֆրանսիան ստորագրեց Թուրքիայի հետ աշխատուժի արտահանման մասին երկկողմ պայմանագիր²: Դա խթան հանդիսացավ քուրդերի մաստայական արտագաղթին դեպի Ֆրանսիա:

Գիտակցելով անընդհատ աճող միգրացիայի վտանգը, որը կարող էր հանգեցնել Ֆրանսիայի պետական անվտանգության հիմքերի խաթկվմանը, 1974 թ. իշխամության եկած նոր մախազան Վալերի Ժյակար դ'Էստենը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այն կանգնեցնելու ուղղությամբ, սակայն, այնուամենայնիվ, միգրացիոն հոսքերը դեպի Ֆրանսիա շարունակվեցին ընտանիքների վերամիախորման պատրվակով կամ ընդմիջտ մնացող գրտաչաբջիկների հաշվին:

Այսպես, Ֆրանսիայի պառնապանդակաճ կառավարությունը պետական մակարդակով ձեռնամուխ եղավ ինքնակամ վերաինտեգրացիայի ծրագրի իրականացմանը, որը նախատեսում էր դրամական պարզևատուրում այն միգրանտներին, ովքեր կեանաձայնվեին ինքնակամ ցել երկիրը: Սակայն այն չդարձավ հարցի լուծում, քանի որ, յնչյաճ այդ քաղաքականությունը հիմնականում ուղղված էր միգրացիոն

հոսքերի նվազեցմանը ոչ եվրոպական երկրներից, դրանից մեծամասամբ օգտվեցին իսլամացիները և պոռտուգալացիները, քանի որ դրա իրականացումը համընկել էր այդ երկրներում բռնապետական ուժեղների վերացման հետ, իսկ երրորդ աշխարհի երկրներից, այդ թվում մաս Թուրքիայից ժամանած միգրանտները՝ այդպես էլ մնացին Ֆրանսիայում:

Այսօր եվրոպայում բնակվող բուլղարների ընդհանուր քանակը կազմում է 4 միլիոն մարդ, որոնցից ըստ տարրեր աղբյուրների 400-500.000-ը բնակվում է Ֆրանսիայի տարածքում¹:

Ֆրանսիայում է գտնվում իր մեծությամբ երկրորդ (Գերմանիայից հետո) բուլղարական համայնքը եվրոպայում: Համեմատության համար նշենք, որ Ֆրանսիայում գտնվող Արևմտյան եվրոպայում ամենամեծ հայկական համայնքը իր քանակով համեմատելի է բուլղարական համայնքի հետ: Սակայն այստեղ չարժե անգամ համեմատականներ անել կամ զուգահեռներ տանել նրանց՝ Ֆրանսիայի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական, մշակութային և գիտական կյանքին ինտեգրվածության համատեքստում: Ֆրանսիացի հայտնի սոցիոլոգ և ժողովրդագրագետ Միշել Տրիբալայի անցկացված հետազոտությունում նշվում է, որ Ֆրանսիայում բնակվող թուրք միգրանտներից, կլինեն դրանք ալժիրցիներ, մարոկկացիներ, իսլամացիներ, քի պորտուգալացիներ, բուլղար միգրանտները ամենաթվաբար են ինտեգրվում և ասիմիլացվում: Նրանք մախրնտրում են խոսել իրենց մայրենի լեզվով, քի տարբերություն այլ միգրանտների, բուլղարներն ավելի շատ են կառչած կրոնական արժեքներից, չեն խթախտում ամուսնությունները ֆրանսիացիների հետ, պակաս կրթված են²: Նրանք զուգահեռաբար ստեղծում են իրենց էթնիկ համայնքները, որոնք մեծամասամբ ռանն մշակութա-կրոնական բնույթ: Սրանք տարրեր ուղղվածության ասոցիացիաներ են, այնպիսիք, ինչպիսիք, օրինակ, արժառույթական քաղաքական իսլամի ասոցիացիան (Milli Görüş (Ազգային տեսություն), Kariyaci (իրանամետ սուֆիների աշակերտներ), ինչպես նաև միսլիմներ ֆունդամենտալիստների շարժումը, օրինակ Suleymanci կամ Fetullahci: Նրանց շարքում կան նաև ժայռահեղական ուղղվածության կազմակերպություններ, օրինակ Türk Federasyonu (Թուրքիայի Դաշնություն), որն իր մեջ ներառում է տարրեր ուղղվածություններ, որոնք մտա են բուլղարական Ազգային Գործունեություն կուսակցությանը (MHP): Ֆրանսիայում այն հայտնի է իր կողմից իրականացրած բազմաթիվ բռնության ակտերով՝ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված միջոցառումների, ինչպես նաև Ֆրանսիայի տարրեր քաղաքներում ամենազոհների ինչպես նաև հայտնի նվիրված բազմաթիվ հուշահամալիրների քայքայում ժամանակ³:

Այս կազմակերպությունների ծավալած գործունեությունը հիմնականում ուղղված է միգրանտների ընտանիքների լիովին ինտեգրման խնդիրներին՝ թուրք կամանց անգլոսոցիալության վերացման, կրիսաներին ֆրանսիական դպրոցներում ռասանելու, լեզվի դասընթացների, բանահյուսության, խորհրդակցությունների կազմակերպելու և այլնի միջոցով:

Այս կազմակերպությունները ամմիջակամորեն կախված են DITB-ից (Դիյանետի՝ թուրք աշխատողների միություն) – տրամախորհուրդական կազմակերպությունից, որը գտնվում է Թուրքիայի կրոնի հարցերի մախարադի ամմիջակամ հսկողության ներքո: Նրանց մեծամասնությունը վարկավորվում է պետական իշխանության մարմինների կողմից: Նրանք ֆինանսավորում են առանձին տարբեր ամհատներից և մասնավոր կազմակերպություններից: Նմանատիպ ասոցիացիաներ ֆինանսավորող ամնամեծ ֆոնդը Սոցիալական գործունեության ֆոնդն է, որը համոզում է աշխարհիկ քննարկող ժախակողմյան ասոցիացիաներին վերափոխվել մշակութայինի և օգնել թուրք միգրանտներին արագ ինտեգրվել⁶:

Ֆրանսիայում թուրքական համայնքի պաշտոնական ներկայացուցիչը համարվում է Ֆրանսիայում թուրք մուսուլմաններին համակարգող կոմիտեն, որն ամուր կապերով կապված է պաշտոնական ԱՏԿարայի հետ: Այն ստեղծվել է 2001 թվականին: Նրա հսկողության տակ են գտնվում 200 մզկիթներ և ընկերակցություններ:

Ֆրանսիայում թուրքական կազմակերպությունների համագործակցությունը, մասնավորապես այն փաստը, որ նրանք ֆրանսիական տարածքում են ստանում թուրքական պետությունից, վկայում միմիայն պաշտոնական ԱՏԿարայի կողմից թուրքական համայնքներին ցուցաբերվող բարձր աջակցության մասին: Կարող ենք ենթադրել, որ նմանատիպ գործողությունները վկայությունն են նրկար տարիներ Թուրքիայի կողմից մանրամասն մշակված և իրականացվող այն պետական քաղաքականության, որն ուղղված է «խաղաղ ճամապարհով» Նվրուսային տիրամայում իր ամջնդիատ աղվացող քնակության հաշվին: Համաձայն Ֆրանսիայի վիճակագրության և տնտեսական ուսմունքի ազգային ինստիտուտի տվյալների, եթե 1990-ական թթ. սկզբին Ֆրանսիայում բնակվող թուրքերի քանակը չէր գնազանցում 200.000, ապա արդեն 1994 թվականին այն հասնում էր 400.000-ի⁷, իսկ 2005 թ.՝ մինչև

⁶ DITB – Diyanet İsleri Türk İşçi Birlikleri (Դիյանետի թուրք աշխատողների միություն).

⁷ Դիյանետ – կրոնի հարցերով շարժրագույն խորհուրդ:

450.000⁴: Այսօր Եվրոպական Միության երկրների տաքածքում ընդհանուր առմամբ բուրբերը կազմում են ամենամեծ էքսիկ խումբը⁵:

Քուրը մահմեդականների այդպիսի քանակությունը Եվրամիության երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում հղի է լուրջ քաղաքական հետևանքներով ինչպես Ֆրանսիայի, այնպես էլ ողջ Եվրամիության համար: Մասնավորապես եթե հաշվի առնենք խորհրդարանականների Եվրախորհրդարան ընտրվելու կարգը, ապա Եվրոպայում մահմեդական քնակության աճի այսօրվա տեմպերի ճշեցում միջմասնակետ, եթե ոչ կարճաժամկետ հետանկարում, Եվրոպական խորհրդարանի պատվիրակների մեծամասնությունը կլինի ոչ եվրոպացի, որը քնակաճաբար իր ազդեցությունը կբողմի ընդունվող որոշումների վրա, այդ իսկ պատճառով որոշ եվրոպական երկրների՝ ԵՄ հիմնադիրների մտավախությունները եվրոպական ինքնության պահպանման համատեքստում մեծապես արդարացված են:

Ֆրանսիայում բուրբական համայնքը այդի չի ընկնում իր ակտիվությանը: Ի տարբերություն լավ իմտեզոված հայկական համայնքի, Ֆրանսիայի բուրբերը ձգտում են որքան ենթարկվոր է լավ տեղավորվել և բազմանալ: Այսպես, եթե մի կողմ բողմենք պատմական և մշակութային մտեցումները և նրանցից զատ վործենք համեմատության եզրեր գտնել Ֆրանսիայի բուրբական և հայկական համայնքների միջև, ապա կարող ենք մշել հետևյալը՝

1. Ի տարբերություն բուրբական կազմակերպությունների, Ֆրանսիայի հայկական կազմակերպությունները Հայաստանի Հանրապետությունից չեն ստանում ոչ մի ֆինանսական աջակցություն (ավելի շուտ լինում է ընդհակառակը):

2. Ֆրանսիայի հայերը իրենցից անմիջական վտանգ չեն ներկայացնում Ֆրանսիայի պետական անվտանգությանը, քանի որ նրանք, առաջին հերթին քրիստոնյա են, և միտված չեն «երկրաչափական սցեզրեսիայով» բազմացմանը:

3. Ֆրանսիայում բուրբերի հետագա ավելացումը անպայման կհանգեցնի անհամաչափության, երկրում քնիկ ֆրանսիացի քնակչության «ծախասարակչության» խախտմանը:

Եթե միևնույն ժամանակ հաշվի առնենք անգրագիտության մակարդակը, հատկապես բուրբ կանանց շրջանում և Ֆրանսիայում բուրբական համայնքի կրթվածության ցածր մակարդակը, ապա վստահորեն կարող ենք հաստատել, որ բուրբ քնակչության քանակի ավելացումը իր բացասական հետքը կբողմի և կհանգեցնի ֆրանսիացի ժողովրդի մշակութային մակարդակի անկմանը, ինչը չի կարելի ասել հայկական համայնքի մասին, որը միշտ հայտնի է եղել իր վառ ներկայացուցիչներով մարդկային կենսագործունեության բոլոր քնագավառներում, որ-

ոնք, իրենց հերքին, զարգացրել և առաջ են մղել Ֆրանսիայի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական կյանքը և արժանիորեն ներկայացրել նրա գիտությունն ու մշակույթը ամբողջ աշխարհում:

Այսպիսով, կարող ենք ենթադրել, որ սպասողականության և սեփական քնակչության ավելացմանը խրախուսող բուրքական քաղաքականությունը հանդիսանում է մանրամասն մշակված ծրագիր, որն արդեն ոչ հետազոտող ապագայում կարող է հանգեցնել Եվրոպայի տիրապետմանը: Դրա նախատիպը մենք արդեն տեսնում ենք Գերմանիայում, երբ պատմության մեջ առաջին անգամ Ենրքիմ Սաքսոնիայի իտղում սոցիալական ապահովության և ինտեգրացիայի մախտար է նշանակվում Քրիստոնիա-դեմոկրատական խորհրդի ներկայացուցիչ, բուրքական արմատներ ունեցող Այզալ Օզկանը, որն ակնհայտորեն վկայում է այն, որ Թուրքիայի վարած ժողովրդագրական էքսպանսիայի քաղաքականությունը այսօր արդեն տալիս է իր առաջին լուրջ ծիկերը, և եթե այն ժամանակին չկասեցնել, ապա մեման ճակատագրից չի խուսափի մահ Ֆրանսիան:

KARINE KHOJATAN
(RA(S)U)

THE DEMOGRAPHIC POLICY OF TURKEY IN EUROPE AFTER THE EXAMPLE OF FRANCE

The policy of Turkish "conquer" of Europe, particularly of France through the increasing number of its population in European states can be considered as thoroughly developed program, held by Turkish government.

Permanently increasing weak-integrated and passive Turkish community today can be considered as a serious threat for the Republic of France. The same we can say about the whole Europe, as the growing number of Turkish population can become the cause of decline both the role of European Union, as one of the actors of international relations in international scene, and the European civilization in whole.

The article is devoted to Turkish community in France, to the policy of Turkish government, realized through the community and to the threats, that can be menaced France in case of further increasing of Turkish population.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՑՑՈՒՆՆԵՐ

- 1 Many European Adults Believe that the European Union Should Not Take in New Members, The Harris Poll #59, June 20, 2007, http://www.harrisinteractive.com/harris_poll/index.asp?PID=775
- 2 Manço U., Turcs d'Europe: une présence diasporique unique par son poids démographique et sa complexité sociale, Les dossiers du net, 10 novembre 2004, <http://www.dossiersdunet.com/spip.php?article306>
- 3 Kaya A., Kentel F., Euro-Turks: A Bridge or a Breach between Turkey and the European Union, Istanbul, 13 September 2004, p. 12.
- 4 Kaya A., Kentel F., հղվ. աշխ., էջ 16:
- 5 Kaya A., Kentel F., հղվ. աշխ., էջ 6:
- 6 Kastoryano R., "Être Turc en France et en Allemagne", Paris, Janvier - Juin 1992, № 13, p. 8.
- 7 "French Turks Cling to Homeland Traditions", "Turks. US Daily News", October 25, 2004, <http://www.turks.us/article.php?story=20041025125542432>
- 8 "Turks in France are Confused Too", "Turks. US Daily News", May 28, 2005, <http://www.turks.us/article.php?story=20050528102119909>
- 9 Eurostat news release, "Population of Foreign Citizens in the EU27 in 2008", 184/2009 - 16 December 2009, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-16122009-BPVEN/3-16122009-BP-EN.PDF

ԱՐԵՎԵՆՆԵՐԻ ՊԱՐՄԱՎԱՍՏԱՆԻ XIV ՍԱՏՐՎՊՈՒԹՅԱՆ
ԷԹՆՈԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ԸՈՒՋ

Պատմահայր Հերոդոտոսը գրում է. «Սագարտիները, սարանգները, քամանները, ուտիները, մյուկները և Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ աղքատ բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղաբնակներին, այս քոլոսը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնյոթերորդ մահամզն էր»¹: Պատմահայրը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս անդրադառնում է նշված ցեղերին, որոնցից մախ կրմնեմք առաջինն հիշատակված սագարտիներին, հետո մյուս ցեղերին ու ժողովուրդներին վերաբերող տեղեկությունները:

Սագարտիներ: Հերոդոտոսը սագարտիներին հիշատակում է մասնաճյուղի տեղեկություններում: Ըստ պատմիչի՝ սագարտիները պարսկական վաչկատուն ցեղերից էին (I, 125): Սագարտիները հիշատակվում են մասնաճյուղի Հելլասից առաջվա թամակի կազմում. «Կային մասնաճյուղի վաչկատուն մարդիկ, որոնք կոչվում են սագարտիներ: Նրանց ազգությունը և լեզուն պարսկական է, քայքայ համոզմունքը պարսկականի և պակտյուականի միջև մի բան է: Նրանք հանում էին ուր հազար հեծյալ: Նրանք, սովորաբար, չունեն ոչ պղնձ, ոչ երկաթի զենքեր, քացի դաշույններից, և օգտագործում են կաշվե նրբերից հյուսած օղապարաններ, որոնց էլ ապակիմած, նրանք գնում են պատերազմի... Նրանք կանգնած էին պարսիկների կողքին» (VII, 85-86): Վերջին տեղեկության մեջ մեկ անգամ ևս Հերոդոտոսը նշում է սագարտիների պարսկական ծագումը, իսկ նրանց համոզմունքի որոշ նմանությունը պակտյուականին սագարտիներին կապում է Աքեմենյան տերության արևելյան շրջանների հետ: Պակտյուիկեն գտնվել է Ինդոս գետի վերին շրջանից հյուսիս-արևմուտք ընկած շրջանում և, թերևս, համապատասխանում է ներկայիս Աբդանտանի Փակտիա, Փակտիկա մահամզներին և մտել է VII սատրապության կազմի մեջ²: Ըստ մասնագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքի՝ սագարտիները բնակվել են, հավանաբար, Իրանական քարձրավանդակի կենտրոնական լեռնային և անարատային շրջաններում: Գոյություն է ունեցել մասնաճյուղի արևմտյան մարական խումբը³: Մրանց գոյության մասին, քացի էին պարսկական աղբյուրից, վկայում է մասնաճյուղի տեղեկությունը (VI, 2, 5-6), ըստ որի՝ սագարտիները գտնվել են Մարաստանում, Պազոսի լեռներում⁴: Մտնվանու Բյուզանդացու աղբյուրը Սագարտիան համարում է թերակղզի Կասպից ծովում, որտեղ ապ-

յում էր սագարտիներ ժողովուրդը⁷: Այս տեղեկության մեջ անհայտ է, քե հեղինակը որ թերակզմն նկատի ունի, սակայն այս սագարտիներին նույնպես կարելի է կապել արևմտյան խմբի հետ: Ի. Խլուպինը կարծում է, որ սագարտիները սխալմամբ են ընդգրկվել XIV սատրապության մեջ վրկանների փոխարեն, ինչն անընդունելի է⁸: Սագարտիան Մաղական կայսրության արևելյան մասն էր⁹: Մասնագիտական գրականության մեջ, իսմաձայն գոյություն ունեցող տեսակետի, սագարտիները նույնամուտ են աստուրական արքայրենների Ջիկեթուտին, ընդ որում, և՛ սագարտիները, և՛ զիկեթուտացիները հեծյալներ էին¹⁰: Ռ. Մելիցովը, հետևելով է. Գրամատովսկուն, ընդհանրապես բացառում է արևելյան սագարտիների գոյությունը¹¹: Սակայն Հերոդոտոսի տեղեկությունները սագարտիների մասին վկայում են վերջիններիս արևելյան խմբի գոյությունը, ընդ որում արևելյան խմբի գոյությունը հնարավոր էր ինչպես սագարտիների վայկատուն լինելու հանգամանքով, այնպես էլ Աքեմենյան արքունիքի առանձին ցեղերի վերաբնակեցման քաղաքականությամբ (նմու., օրինակ, XIV սատրապության մեջ հիշատակվող տեղահանվածների):

Սարանգներ: Առանձին ջոկատով հիշատակվում են նաև Քսերքսեսի բանակի կազմում (VII, 67): Մեկ այլ տեղեկության մեջ էլ նրանց մասին Հերոդոտոսը գրում է. «Ասիայում կա մի դաշտավայր, ջոջոր կոչմանը լուծելով չբզապատված, իսկ այդ լուծելով անցնում են հինգ մեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պառականել է քորասմենիսի և գամկում է նույն քորասմենի, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային» (III, 117): Այս տեղեկությունն ամուրջ է¹², քանի որ դաշտավայրը չէր կարող գտնվել նչված ցեղերի բնակության սահմաններում, որոնց այխարհագրությունը բացառում է որևէ նույնացում, և մեզ համար միայն կարևոր է սարանգների և թամանների համատեղ հիշատակվելը: Սարանգները բնակվել են ներկայիս Միսրանի տարածքում, Իրանի և Ալդանատանի սահմանում, Խամուն լճի մոտ¹³: Ի. Խլուպինը սարանգներին տեղադրում է Հյուսիսային Իրանում, Էրուրսից հարավ¹⁴: Ա. Օլմսթրոնգ տեղադրում է Արեւայի հարավում, Էտիմանդեր գետի ձախում¹⁵: Միշտ ձևն է Ջարանգ կամ Դրանգիանա, որը փորձել են բացատրել՝ որպես «ծովային երկիր»¹⁶: Գրանգներ-գարանգները հիշատակվում են հին արքայրեններում¹⁷: Ջրանգ շահաստանը հիշատակվում է նաև «Շահբիտունիհա-յի Էրան» պահպակական աշխարհագրական տրակտատում¹⁸:

Թամաններ: Բնակվել են Արախտիայում, ներկայիս Հարավային Ալդանատանում: Ռ. Ֆրայը թամանների անունն ուղղելով կապում է Ի-

սիրոյ Քարակացոյ հիշատակած Ամատի շրջանի¹⁷ հետ, որը համապատասխանում է ներկայիս Ախթամատանի Չարսի նահանգին¹⁸։ Ըստ ուսումնասիրողի՝ բամանների անունը, թերև, պահպանվել է Գանդահարից արևելք գտնվող Չաման քաղաքի անվան մեջ¹⁹։ Ե. Հերցֆելդը կարծում է, որ բամանները Արախոսիա աշխարհագրական անվան էրնիկական անվանումն է²⁰։

Ուտիներ: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, Հերոդոտոսի մոտ խոսքը գնում է ուտիների երկու առանձին խմբի մասին, մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում (III, 93.2), մյուսը (VII, 68)՝ Արաքսից հարավ՝ Իրանական Ադրբեջանում²¹։ Ի. Դյակոնովի կարծիքով, մեծածաղաքայան ուտիները մտել են Այսրկովկասում առաջացած Սկյութական քազավորության կազմի մեջ²²։ Է. Գրանտովսկին կարծում է, որ եղել է ուտիների մեկ ցեղ՝ Կուրից հարավ և Արաքսի ստորին հոսանքից արևմուտք²³, այսինքն, ըստ Էոթյան, մկատի ունի Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի տարածքը։ Ուտիները կապվում են հին պարսկական Յատուխյայի հետ և, հավանաբար, Կրմանի իլաճանկան ժամանակաշրջանի ցուտիքի նախնիներն են, որոնց չպետք է շփոթել գուտու-գնչուների հետ²⁴։ Ուտիները մտնում էին Կրմանի մեջ։ Ռ. Մելիքովը, ընդունելով Յատուխյայի տեղադրությունը Կրմանում, քաջատում է ուտիների նույնացումը Յատուխյային²⁵։ Նշենք, որ հայոց Ուտիք աշխարհի անունը կապված է «ժուլխո» քառի հետ և ուտիների ցեղանվան հետ ոչ մի ծագումնաբանական առնչություն չունի²⁶։ Քսենոքսեսի հունական արշավանքին ուտիները, մյուկերը, պարթևկանիները, ըստ Հերոդոտոսի, զինված էին պակտյուացիների նման, զնդ որում, ուտիները և մյուկերը հանդես են գալիս միասին, իսկ պարթևկանիները՝ առանձին (VII, 68)։ Հետևաբար ուտիների, ինչպես նաև մյուկերի նույնացումը Ուտիքին և Մուդանին արժեստական է և անհիմն։

Մյուկեր: Մյուկերին ևս որոշ ուսումնասիրողներ քաժանում են երկու խմբի մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում, երկրորդը՝ Արաքսի մոտ²⁷։ Ռ. Մելիքովը մյուկերի նույնացումը հին պարսկական արձանագրությունների Մակա երկրին քաջատում է և տեղադրում է Մուդանում²⁸։ Ռ. Խոսայր մյուկերին համարում է մեկ ցեղ և նույնացնում Մակա-Մեկրանին²⁹։ Է. Գրանտովսկին խոսում է մյուկերի մեկ խմբի մասին և տեղադրում Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Մուդանի տարածքում³⁰։ Այս տարակարծությունների պատճառը Հեկատոսու Միլթացու տեղեկությունն է. «մյուկերից մինչև Արաքս գետը»³¹։ Այս տեղեկությունը սուկ ցույց է տալիս Ասիայի սանձանը հարավից՝ Կարմիր ծովի ափին քնակվող մյուկերից մինչև հյուսիս՝ Արաքս գետը, որը կարող է լինել Ամու-Դարյան կամ էլ Ինդոսը։ Հետևաբար ճշված տեղեկության Արաքսի նույնացումը հայկական երասխին քաջատվում է,

քանի որ Աքաքեղ Հերոդոտոսի մոտ համապատասխանում է Սեփիդ-
նուդին, Դանուբին, Ամու-Դարչային, քայք ոչ երասխին¹⁷:

Կազմի ծովում գտնվող կղզիների բնակիչները Հերոդոտոսը նկա-
տի ունի Պարսից ծոցի արևելյան հասվածի և Աքաքական ծովի կյու-
սթանում մինչև Հինգու գետն ընկած կղզիները:

Այսպեսով, XIV սատրապությունը տեղադրվում է Մարական
սատրապությունից հարավ-արևելք և Պարսքից արևելք ընկած շրջան-
ներում: Հեռևարար, մյուսների և ռաիների այդ շրջաններից դուրս տե-
ղորդումները չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների տեղեկություննե-
րով:

HOVHANNES KHORIKYAN
(IOS)

ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE XIV SATRAPY OF ACHAEMENIAN PERSIA

Many important and wrinkled issues on the administrative policy and
historical geography of Achaemenian Persia were examined in the article, the
elucidation of which has an important meaning for studying the history of the
Empire as well as obeying peoples. The Mycians and Utians of the XIV Satrapy are
situated only in Maka and Kirman.

ՇՆՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, քարգմ. Ա. Կեղյաչաքյանի (այ-
ստեհտև՝ Հերոդոտոս), Ե., 1986, III, 93: Տե՛ս՝ նաև Herodotus (with an English
translation by A. D. Godley), Vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1957,
(Loeb Classical Library), p. 121. Այստեհտև էջումները տե՛ս տեքստում:

2. Նոյն տեղում, III, 102; IV, 44; VII, 408: Այս Պակտյոթիկեն տարբեր է
XIII սատրապության մեջ մտնող Պակտյոթիկից (տե՛ս Խորիկյան Հ., Սատրա-
պական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV
դարերում, Պատմա-քանասիրական հանդես (այստեհտև՝ ՊԻՀ), 2005, № 3, էջ
173-192): Ըստ Ե. Հերցֆիլդի՝ պակտյոթացիները պարսկամիտոսների էթնի-
կական անվանումն է տե՛ս՝ Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in
Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 337.

3. Делакосов Н., История Малой А.-И., 1956, с. 339, прим. 1, с. 340.
Մրանք, դասելով Բեհիսթունի արձանագրությունից, գտնվել են նախկին Աս-
քիստանի մասը կազմող Արքիլայի շրջանում: Տե՛ս՝ «Դարսիի Հյուստայի Բիս-

բանյան արձանագրությունը», Բարձր բնագրից, ստուգարան և ծանր. Գ. Լարանդեյանի, Ե., 1964, էջ 16-17:

4. Marquet J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Bd. I, Göttingen, 1896, S. 231; Гравтоский Э., Сагартия и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, Краткие сообщения Института народов Азии, XLVI, 1962, с. 246.

5. Stephani Byzantii Ethniconum quae supersunt. Ex recensione Aug. Meinekii, I, Ber., 1849, p. 549.

6. Хлопц Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, Страны и народы Востока, М., 1969, вып. 8, с. 187 и след. Վրկանները ժախ են XI ստորապարտյան մեր: Տն'ս' Խորիկյան Հ., Արեմնյան Պարսկաստանի XI և XV ստորապարտյանների տեղադրության շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ «Լրագիր հասարակական գիտությունների», 2006, № 1, էջ 147-157:

7. Olmstead A., History of the Persian Empire, Third Impression, Chicago, 1960, p. 115.

8. Гравтоский Э., Ранняя история иранских племен Персидеи Азии, М., 1970, с. 272-273; Аветис Н., Племена и племенные группы в Атропатене, Вестник древней истории (այսինչուս' ВДН), 1987, N 3, с. 67-68. Զիկեղտաղիների նույնացումը հայկական Սեփրոնի կասկածելի է, տե՛ս Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 301-302:

9. Гравтоский Э., նշվ. աշխ., էջ 170, 272; Меликов Р., Этноческая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с. 138-139. Ստագարան մասնաշխատական զրականության միջ ստուգարանի են «Գրարչյ», «ձիակառք» և այլն: Տն'ս' Kent R., Old Persian Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 173; Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 340; Гравтоский Э., նշվ. աշխ., էջ 274; Меликов Р., նշվ. աշխ., էջ 136:

10. Տարակարծությունների մասին տե՛ս Доватур А., Калистов Д., Шитов Н., Народы южной страны в "Истории" Геродота, М., 1982, с. 201-202.

11. Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 357:

12. Хлопц Н., նշվ. աշխ., էջ 289 և հար.:

13. Olmstead A., նշվ. աշխ., էջ 46:

14. Фрай Р., Население Ирана, М., 1972, с. 78. Տն'ս' մաս Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 331:

15. Страво, География в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г. Стравопосского, Л., 1964, с. 673; Դանիելյան Է., Խսիդոք Քարակազմ պարթևական կայանները, ՊՐՀ, 1971, № 4, էջ 175; Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, էջ 114, 123, 247, 252; Ռոսիոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, էջ 423:

16. Խուրշուդյան Է., «Շահեդիստանիիս-յի էրան» (պանդավական աշխարհագրական տրակտատ), Իրան-ման, Ե., 1993, № 4, էջ 27:

17. Դանիելյան Է., Խսիդոք Քարակազմ պարթևական կայանները, էջ 175:

18. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 78:

19. Լույս տեղում:
20. Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 332-334:
21. Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Erzn, Bd. II, Leipzig, 1901, S. 172; Ալեքս. Н., История Мидии, Баку, 1960, с. 103, прим. 5; Меликян Р., նշվ. աշխ., էջ 117:
22. Дамкован Н., նշվ. աշխ., էջ 280:
23. Гратковский Э., նշվ. աշխ., էջ 239 և հաջ.:
24. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 79: Տե՛ս նաև Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 300: Ռոտմիրի Յանտոյայի և ճյուղերի Մակայի հետ կապում է նաև Ե. Հերցֆելդը, տե՛ս նույն տեղում, էջ 196, 300:
25. Меликян Р., նշվ. աշխ., էջ 115:
26. Арутюнян Б., Рауф Меликян, Этноческая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), «Գիտության գրքաս», 2005, հ. 5, էջ 144-146: Հմմտ. Կարապետյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այսպրառում և հարակից նահանգներում), Ե., 1998, էջ 185:
27. Marquart J., Untersuchungen..., II, S. 174; Ալեքս. Н., նշվ. աշխ., էջ 103, ծմբ. 5; 104, ծմբ. 6:
28. Меликян Р., նշվ. աշխ., էջ 122:
29. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 79:
30. Гратковский Э., նշվ. աշխ., էջ 236 և հաջ.: Մեր կարծիքով, Մուրան անունն ալիքի շուտ կազմում է մոզերի, քան քե, ինչպես կարծում է Ի. Ալիևը, ճյուղերի հետ: Այս կազակցությանը տե՛ս՝ օրինակ, Ալեքս. Н., Палеон..., էջ 63: Այս անունով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Մեծ Հայքի Փայտուկարան աշխարհի գավառամասերի վրա, որոնց անվանումների կապը գրադարանական պաշտամունքի և հավատալիքների հետ միանգամայն հնարավոր է: Օրինակ, Որմիզդ-Պերոն գավառամասը կապվում է Սևորա-Մազրայի հետ և նշանակում է «Որմիզդի հաղթանակի վայր», տե՛ս Хурстудян Э., Армения и сасанидский Иран, Алматы, 2003, с. 228, прим. 332, 333.
31. Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, ВДН, 1947, N 1, с. 300.
32. Արաբիի նույնացումների մասին տե՛ս Ալեքս. А., Алякян-Алузук в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 76; Խորիկյան Հ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ասորապետության մատիմների տեղադրության շուրջ, Մեծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետ՝ ՄՍԱԵԺ), հ. XXVI, Ե., 2007, էջ 27; նույնի՝ Ապրտարտուի մի տեղեկության շուրջ, ՊԸՀ, 2008, № 1, էջ 229:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԻՐԱՆԻՄ
ԻՆՏԵՆ-ՀՈՒՍՊՆՆԵՐԻ ՕՐՈՐ

Միջնադարյան Իրանի հարկային համակարգի պատմական զարգացումը և առանձին հարկերի ու պարտավորությունների ընդհանուր բնույթագիրը դարձել է ուսումնասիրության հիմնական առարկա: Չնայած բազմաթիվ ուսումնասիրությունների առկայությանը՝ այսօր էլ բազմաթիվ յնկնարանված և չբացահայտված հարցեր կան հարկերի և մրանց բնութագրերի վերաբերյալ: Ըստ հարկադրման սկզբունքի՝ կան համեմատական, առաջադիմական և հետադիմական տիպի հարկեր: Համեմատական հարկադրումն այն հարկադրումն է, երբ բոլոր եկամուտների վրա սահմանվում է հարկի միասնական լադի դրույք: Առաջադիմական հարկադրման դեպքում եկամուտների ամուսնի գույքը մրանց անում է մաս հարկային գամմումների տակադ: Հետադիմական հարկադրումն այն է, երբ հարկերը մեծ տակադով ընկնում են թվազ եկամուտների վրա: Իրանի հարկային համակարգում, ինչպես երևում է, կիրառվում էր երրորդ սկզբունքը: Հարկային համակարգի պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը միջնադարյան Իրանի պատմության անցիլ-տմոտեսական ամենաբարդ խնդիրներից է: Բարդությունը կայանում է նրանում, որ վառուացի աղբյուրները քիչ են, կան անհասկանալի և խճճված փաստեր, և առկա է հատկապես այն համազամանքը, որ միևնույն տեքմինը տարբեր ժամանակներում և տեղերում նույն իմաստը չի ունեցել: Տպագրություն է տեղեկվում, որ Իրանում և տանմանակից երկրներում միասնական հարկային համակարգ գոյություն չի ունեցել, սակայն մանիթական օրենսդիրների տեսության համաձայն այդպիսի միասնական համակարգ պետք է գոյություն ունենար: Այսպեսով, առաջացավ այն գաղափարը, որ տարբեր երկրներում և չրջաններում ընդունվի միասնական հարկային տեքմինադոլիս, այն դեպքում, երբ գործնականում հարկերը և դրանց լադիերը տարբեր չրջաններում տարբեր էին: Այս մասին հետակ խոսում է Նասիր ադ-դին Ցուսին իր ֆինանսական քննախառության մեջ. «Նարաջը վիլայիերում գամմվում էր հարկային կանոնադրության համաձայն. յուրաքանչյուր վիլայաբում խարաջը գամմվում էր այնքան, ինչքան ուզում էր տվյալ վիլայիերի աբաշտոմյան»¹: Այստեղից էլ առաջանում է հիմնական դժվարությունը:

Պետական հարկերը (սուկուկի դիվան) կազմում են կենտրոնացված ֆեոդալական ռեմտայի հիմքը և բաժանվում են իրավաբանական երկու կատեգորիայի.

1. խաւովի շարի, այսինքն շարիաթի հարկեր, որոնք հիմնված են մահճեղական իրավունքի վրա և հիշատակվում են 'Լուրանում ու հադիսներում, այլ կերպ ասած, որոնք այն հարկերն էին, որոնք գոյութեամբ ունեին խալիֆայության ժամանակ և շարունակվում էին օգտագործվել մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում, բայց փոփոխված տեսքով:

2. ռուսում-ե ուրֆի հարկերը հիմնված չէին մահճեղական իրավունքի վրա և չեն հիշատակվում նրա սկզբնաղբյուրներում:

Ինչպես գիտենք, մահճեղական իրավունքը ընդունում է հարկի 5 տեսակ.

1. գաքաթ՝ առևտրից և անշարժ գույքից գանձվող հարկ,

2. ուչթ՝ եռլից 1/10-ի գանձում,

3. խարաջ՝ եղային հայկ, ուչթի համեմատությամբ ավելի բարձր էր, սկզբում գանձվում էր միայն ոչ մահճեղականներից, 8-րդ դարից սկսած՝ նաև մահճեղականներից,

4. ջիզյե՝ շնչահարկ, որը գանձվում էր պետության կողմից բուլլատրեի կրոնների հետևորդներից, այսինքն քրիստոնյաներից և գրադաշտականներից,

5. խումա՝ ռազմավարի 1/5 մասը, որը ձեռք էր բերվում անհավատների դեմ մղված պատերազմի ժամանակ:

Մնացած մյուս հարկերը իրավաբանորեն դասվում են ռուսում-ե ուրֆիի կամ քարիֆաթի շարքին: Իհարկե, հարկերի այս բոլոր տեսակները չեն, որ կիրառվել են Իլխանների օրոք:

Արդեն հայտնի է, որ մինչև մոնղոլների արշավանքները հիմնական հարկը եղել է խարաջը: Մոնղոլների արշավանքներից հետո առաջացավ նոր հարկ՝ կուսչուր կամ կուչուր (մոնղ.՝ աբտաաեղ), այսինքն արտավայրերից գանձվող հարկ, արարականացված զրականության մեջ հանդիսանում է կուրբուր կամ կուֆուր ձևով: Եվ ջանի որ 13-րդ դարում մոնղոլ-քուլտրների մոտ տնտեսությունը հիմնված էր անասնապահության վրա, ապա նման հարկի առաջացումը տրամաբանական է: Երբ մոնղոլները նվաճեցին մատակցաց և քաղաքային բնակչություն ունեցող մի շարք երկրներ, նրանք սկսեցին հարկի այս տերմինով անվանել նաև մյուս հարկերը²: Այսպիսով, արդեն 13-րդ դարի 40-ական թվականներին մոնղոլական կայսրության մեջ կուսչուր տերմինով անվանվում էին եռթյամբ լրիվ տարրեր երկու հարկեր՝ քուլտր անասնապահներից և քաղաքի ու գյուղի մատակցաց բնակչությունից գանձվող հարկեր: Ինչ վերաբերում է առաջին տիպին, ապա դրա բնութագիրը և կարգը լրիվ հասկանալի է արքայրներից, և հակառակը, մատակցաց բնակչությունից գանձվող կուսչուրը իրենից ճերկայացնում է հանդուկների մի շարք: Անհասկանալի է, թե ինչու Իլխանների օրոք որևէ վիզայիթի մատակցաց բնակչու-

յունից կուպուր գանձվում էր, մեկ այլ վիզայեթից չէր գանձվում: Ա. Ալի-գադին քաջատրում է նրանով, որ կուպուրը գանձվում էր այն վիզայեթից, որտեղ քաղաքների իշխանությունը մեծ է, և դա կապում է իխանների հողային քաղաքականության հետ¹: Սակայն այս տեսակետը սկզբնաղբյուրներում չի հիմնավորվում: Անհավանական է նաև Ա. Ալի-գադին այն տեսակետը, թե Ղազան խանի օրոք կուպուր գանձվում էր ինքու և դիվանին պատկանող հողերից, իսկ խարազը գանձվում էր մասնավոր սեփական հողերից: Ուշիղ աղ-դինը իր աշխատության մեջ խոսում է կուպուր գանձվող վիզայեթների մասին², իսկ Ա. Ալի-գադին նշում է, որ կան վիզայեթներ, որոնցից գանձվում էր միայն կուպուր, կան այնպիսիները, որոնցից գանձվում էր միայն խարազ: Վ. Բարառյոզը հակառակն է պնդում. նույն վիզայեթից գանձվում էր և կուպուր, և խարազ³: Այսինքն, արդյուրմնըը հակասում են մեկը մյուսին: Հենց սա է, որ մնում է անհասկանալի: Պետք է նշել, որ իրականությանն առավել մոտ է Վ. Բարառյոզի վարկածը: Ղազան խանի անցկացրած ռեֆորմներից հետո կուպուրի գանձումը պահպանվեց մի քանի վիզայեթում և սահմանվեց որոշակի կարգ: Բայց և այնպես, Ղազան խանի հրովարտակում կուպուրի հատակ չափ չէր սահմանվում, այլ միայն նշվում էր գանձման ժամկետը՝ տարին 2 անգամ, ամեն անգամ հարկի կեսն էր գանձվում⁴: Աղբյուրներից պարզ է դառնում, որ կուպուրը գանձվում էր միայն դեամով:

Իլխանների պետության անկումից հետո արդյուրմնըը հարկերի շարքում չեն հիշատակում նստակյաց քնակչությունից գանձվող կուպուրի մասին: Բայց, ինչպես երևում է, անհետացել է միայն կուպուր անվանումը, իսկ հարկի տեսակը շարունակում է գոյություն ունենալ որիչ անվան տակ և արդեն 14-րդ դարի վերջին կուպուր տերմինը ընդհանրապես կիրառությունից դուրս է գալիս: Դրա փոխարեն որպես անասանհարկի տերմին կիրառվում է մավաշի, իսկ 16-դարից սկսած օգտագործվում է յոթան քաղի տերմինը:

Խարազ տերմինը ծագում է հունարենից, արամեացիների միջոցով (արմ. keraga) մտել է Սասանյան Իրան խարազ ձևով (xarag), հետո նույն իմաստով ընդունվել արաբների կողմից և կիրառվել խարազ արաբականացված տարբերակով: Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջանի խարազ ինտոլոուտի պատմությունը լավ ուսումնասիրված է: Ինչպես հայտնի է, արաբական խալիֆայության ժամանակ կար խարազի 3 տարատեսակ.

1. մուկատան, որը կախված մթերքի չափից, տարածքից և հողի տեսակից տարբեր չափի էր գանձվում,

2. վազիֆե, հողատեղը ենթարկվում էր արաբական գավթիչներին պայմանագրի հիման վրա, վազիֆեի չափը մշտական էր անկախ քերքից, հողից և սովորաբար գանձվում էր դրամով,

3. միասին, որը վճարվում էր դրամով:

Խարաջ միասին, ինչպես երևում էր աշխարհագրերի տեղեկագրերից, գանձվում էր տնտեսապես զարգացած շրջաններից: 13-14-րդ դարերում սլավոնական էր խարաջի 2 տեսակ՝ քնամթերքով և գումարով գանձվող հողատար: Մակայն մուկասամն և միասին հին տերմինների փոխարեն աղբյուրներում ավելի հաճախ համոյիպում են քա ջինս (քնամթերքով) և քա մադդ (դրամով) տերմինները: Այս հարկի 2 ձևերն էլ հիշատակվում են Ղազան խանի երովարտակում: Հնդ որում, քնամթերքով գանձվող խարաջը ավելի հաճախ է հիշատակվում, քան դրամով գանձվողը: Դա կապված է 13-րդ դարում Իրանի տնտեսական անկման հետ: Պետք է վստահ մշել, որ Հուլադունների օրոք դրամով գանձվող խարաջը գանձվում էր տնտեսապես զարգացած շրջաններից: Ժամանակի ընթացքում հիմնական խարաջի հետ մեկտեղ սկսեցին գանձել նաև հավելյալ խարաջ՝ ֆար (արաբ.՝ ճյուղ): Վասաֆի տեղեկությունների համաձայն՝ ֆարը գանձվում էր հիմնական խարաջի 1/10-ի չափով և նշանակված էր դիվանի ֆինանսական սլաշտոնյաների աշխատավարձը վճարելու համար: Հիմնական խարաջի (ասլի) հետ մեկտեղ ֆարի գանձումը հիշատակվում է սկզբնաղբյուրներում, հատկապես Ռաշիդ ադ-ճեմի և Վասաֆի աշխատություններում: Ֆարը հայտնի էր մինչև մոնղոլների արշավանքները, և ինչպես երևում է, շարունակվում է կիրառվել նաև Ղազան խանի տեղումներից հետո:

Մալ արարական տեղեկման ունի մի շարք իմաստներ՝ կարողություն, հարստություն, փող, ամասուն: Իրանում մալը ստացել է հարկ իմաստը՝ սկզբում օգտագործվելով փողով գանձվող հարկի իմաստով, իսկ հետագայում ձեռք բերել ընդհանուր հարկի իմաստ: 13-14-րդ դարում մալը որպես հարկային տերմին ունի 2 իմաստ՝ ընդհանուր հարկ և հողային հարկ, այլ կերպ ասած, կիրառվում էր որպես խարաջ տերմինի հոմանիշ: Մալ տերմինի առաջին նշանակությունը աղբյուրներում բազմիցս մշվել է, իսկ երկրորդի մասին հիշատակումները քիչ են: Նիզամ ալ-ժուրի Միասաթ-Մամեում ասվում է, որ իքթայի տերերը լուսնին այլ իրավունքներ, քան «գյուղացիներից գանձել մալ հարկը խաղաղ ճանապարհով»⁸: Ինչպես գիտենք, իքթա հողերից մալի (նույն է ինչ խարաջի) գանձումը պետությունը բողել էր իքթայի տիրոջ իրավասության տակ: Սկզբնաղբյուրներում խարաջ տերմինը հաճախ փոխարինվում է մալով: Մալ քառից կազմվել է մալ-ն քիմաս (արաբ. մալ վա ջի-հաս) քառակապակցությունը: Ջիմաս քառացի նշանակում է պատճառներ, կողմեր, բնամթերքով գանձվող հարկ⁹: Մալ-ն քիմասը նույնպես օգտագործվում է որպես խարաջի հոմանիշ:

Բնիմիցկին նշում է, որ ռումմանիքով շրջանում բաներն (պարսկ. քամին) ունի նույն իմաստը, ինչ խալիֆայության ժամանակ

մուկասամեն, այսինքն խարաջը, որը գանձվում էր քնանքերըով պետության կարիքները հոգալու համար¹⁰։ Ի.Պ. Պետրուշևսկին նշում է, որ Ջալալյանների փաստաթղթերում ասվում է, որ մի քանի վիզայեթներում մուքասարիքը պարտավոր էր գանձել քահրե քերքի 2/10 -ի չափով¹¹։

Ուշը արաբական տերմինի պարակերեն հոմանիշն է դառնալը, որը նշանակում է տասանորդ։ Սկզբում ուշրը գանձվում էր մահմեդականներին պատկանող հողերից (մուլկ)։ Իրանը այն ամենակ հողերն էին, որոնք տրվում էին ոչ մահմեդականներին, նրանք էլ հետագայում ընդունում են խլամ և պահպանում իրենց ունեցվածքը։ Սկզբունքորեն ուշրը միայն զումարի չափով էր տարբերվում խարաջից։

Բացի վերը նշված հարկերից, Իրանում Իվլասների օրոք գանձվում էին քազմաթիվ այլ հարկեր՝ քանդա, քաժ, քաղ-շոմարե, քեզար և այլն։ Հարկերի այս քազմազանությունը և հաշվարկի մեկ միասնական միավորի քազակայությունը հանգեցրին տնտեսության ոչնչացմանը։ Իհարկե, Ղազան խանի ռեֆորմներից հետո հարկային համակարգում զրական առաջընթաց նկատվեց, քայք և այնպես, իրավիճակը շարունակում էր նույնը մնալ։

ANNA KIRAKOSTYAN

(YSU)

THE TAX SYSTEM OF IRAN IN THE PERIOD OF IL-KHAN DYNASTY

As we saw Iran's tax system under Il-khans differs from its diversity. Till mongol's invasion the most extended tax actually was *xaraj*, which was levied by food and money. Sometimes as the homonym of the word *kharij* was used *mal*, *bakre* and *ushr*, though they also had their own rule. Mongol's brought new kind of tax the name of *qubchur* (mongol. pasture). From here comes the name of this tax which is the tax levied from pasture. The origin of this kind of tax was logical because their economy was based on cattle breeding in the 13th century. During time to time mongols began to levy from the people of villages and cities. As we saw, from the end of 14th century the term of *qubchur* was going out of use. Instead of that, the term of *mavashy* comes to use.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՅԹՅՈՒՆԵՐ

1. Minovi M., Minorsky V., Nasir ad-din Tusi on Finance, BSOS, Vol. X, part 3, 1940, p. 761.
2. Бартольд В., Персидская надпись из стены Азнейской мечети Манучи, Сочинения, т. 4, М., 1966, с. 330.
3. Али-заде А., К вопросу о положении крестьян в Азербайджане в X-XI вв., Труды Института истории Академии наук Аз. ССР, т. 3, Баку, 1953, с. 105.
4. Рашка-ад-Дия, Сборник летописей, т. 3, М.-Л., 1946, с. 248.
5. Бартольд В., Բշխ. աշխ., էջ 331:
6. Рашка-ад-Дия, Բշխ. աշխ., էջ 260:
7. Рашка-ад-Дия, Բշխ. աշխ., էջ 235:
8. Заходер Б., Сиксет-яма. Книга о правлении везира XI столетия Низам ад-мульк, М.-Л., 1949, с. 24.
9. Վ. Ֆ. Մինորսկին Բշում է, որ շինար տերմինը պետք է նշանակի ոչ թե փոքր գանձվող հարկ, այլ՝ բնակրերով:
10. Белевичий А., К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху, Советское востоковедение, № 5, 1948, с. 111-128.
11. Петрушевский И., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков, М.-Л., 1960, с. 377.

ՉԻՆ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԶՄԱՎԱՐՄԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՌՈՐՋ

20-21-րդ դարերի սահմանագծին Եգիպտոսի Արաբական հանրապետության (ԵԱՀ) արտաքին քաղաքականությունում ձևավորվող ապիսկան վեկտորը սպայմանավորված էր 1990-ականների սկզբներին միջազգային հարաբերությունների ժամակարգում երկրներ աշխարհի անկման արդյունքում ՄԱԿ-ի համաշխարհային գերիշխանության դեմ նոր հուսալի գործընկերների որոնման ձգտումներով¹: Բարձր գնահատելով ասիական մայրցամաքի խաղողագույն տեղություն Չինաստանի ժողովրդական հանրապետության (ՉԺՀ) հսկայական ներուժը, նրա նշանակալի տեղը միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից ժամակարգում՝ Կահիրեն ի դեմս նրա տեսնում է համաշխարհային ատաջատար տեղության: ԵԱՀ-ի համար կենսական կարևորություն ստացավ ՉԺՀ-ի հետ ռազմաքաղաքական սերտ կապերի պահպանումն ու առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացումը²:

Կահիրեն ու Պեկինը հանդես են գալիս այլ պետությունների ներքին գործերին միջամտության և ուժի կիրառման քաղաքականությունից հրաժարվելու օգտին՝ հաստատելով բանակցությունների և խորհրդակցությունների միջոցով վիճելի հարցերի կարգավորման ամերաժեշտությունը³: ԵԱՀ-ը կարևորում է ՉԺՀ-ի դիրքորոշումը՝ մերժավորաբանկյան հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ⁴: Պեկինը սրաշտաբանում է միջազգային հանրության, ԵԱՀ-ի և Արաբական Պետությունների Լիգայի (ԱՊԼ) հետ համագործակցության և ՄԱԿ-ի համապատասխան բանաձևերի ու «հողի դեմաց խաղաղության» սկզբունքի հիման վրա երկխոսության և քաղաքական բանակցությունների միջոցով Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) հակամարտության կարգավորման խաղաղ գործընթացը՝ իսկուհա գաղով քաղաքական մեկուսացման և սպառնալիքյան տարածքների տնտեսական չրջափակման դեմ⁵:

Եգիպտոսը կարևորում է ՉԺՀ-ի դիրքորոշումը նաև՝ իրև ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մշտական անդամի⁶: Իր հերթին Պեկինը պաշտպանում է ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի բարեփոխման և նրա մշտական անդամների կազմում Աֆրիկան ու ՄԱ-ն ընդգրկելու նպատակով Եգիպտոսի զբաղեցրած դիրքորոշումն ու այդ ուղղությամբ գործադրած քայլերը⁷: Ե՛լենք, որ Կահիրեն ձգտում է զբաղեցնել ՄԱԿ-ի ընդլայնված ԱԽ-ում մշտական նոր անդամի տեղը՝ հիմնավորելով այն տարածաշրջանային ու միջազգային գործերում ունեցած իր ներդրումով, ՄԱ-ում, Աֆրիկայում և արաբախ-

լամական աշխարհում ռոնեցած կշռով⁸: Որոշ փորձագետներ գտնում են, որ ՉԺՀ-ը այնուհանդերձ, պաշտպանում է ԵԱՀԿ-ի դեքորացումը որոշ վերապահումներով՝ կապված ԱԽ-ի մշտական անդամների կազմում Վասպուրիայի ներառված ընդգրկման վտանգի հետ: Բացի այդ, Պեկինը հատակ գիտակցելով ժողովրդականացման ՄԱԿ-ի բարեփոխումների ներթափանցիկ փաստի անհավանականությունը, սեփական ազգային շահերից ելնելով՝ «աֆրիկական խաղաքուղին» օգտագործում է դեֆանսագիտական աջակցություն ստանալու մարտակող⁹:

Եզիպտոսը, ինչպես ԱՊԼ-ը, պաշտպանում է «ենկ Չինաստանի» սկզբունքը՝ համոզես գալով «Ժայլմանի անկախության» ցանկացած ճնշում և պաշտպանելով ազգային վերամիավորման մարտակող լինական կողմի լուրջ բանքերը՝

Պեկինը կարևորում է Եզիպտոսի դերը տարածաշրջանային ու միջազգային գործերում և, հաշվի առնելով եզիպտական դիվանագիտության ավանդական ակտիվությունը, Լահիրին կարևոր գործընկեր է դիտում արաբամուսուլմանական աշխարհում¹⁰: Պատահական չէ, որ եզիպտայինական հարաբերությունները հատուկ տեղ են զբաղեցնում լին-արաբական երկխոսության, մասնավորապես 2004 թ. նունկարին հիմնադրված Չին-արաբական համագործակցության համաժողովի շրջանակներում¹¹: Համաժողովի նպատակն է նպաստել լին-արաբական հարաբերությունների խորացմանը, ամրապնդել և ընդլայնել փոխշահավետ համագործակցությունը քաղաքական, ակտրա-տնտեսական, կրթակալության, համակրտար, ստուջապանության և այլ ոլորտներում¹²:

ԵԱՀԿ-ը մաս աֆրիկյան տերություն է, հետևաբար ՉԺՀ-ԵԱՀԿ հարաբերությունները հատուկ տեղ են զբաղեցնում լին-աֆրիկյան երկխոսության շրջանակներում: ՉԺՀ-ը ԵԱՀԿ-ին դիտում է նաև իբրև աֆրիկյան տարածաշրջանի ատանցքային դերակատարի և գլխավոր գործընկերոջ՝ վերջինիս իբրև կամուրջ դիտելով արաբական աշխարհի և Աֆրիկայի հետ կապերի ընդլայնման ճանապարհին¹³: ՉԺՀ-ի շահերն Աֆրիկայում հսկայական են, ուր արագ տեմպերով մեծանում է Պեկինի տնտեսական ներկայությունը: Եզիպտոսն իր կողմից փորձում է այդ գործընթացից աստվելագույն օգուտ քաղել և ձգտում է Պեկինի ուշադրությունը գրավել ոչ միայն ՄԱԿ-ի, այլ աֆրիկյան երկրի իր կարգավիճակով՝ լինական գործոնն օգտագործելով ոչ միայն արաբներին ու ժողովրդականներին, այլ աֆրիկացիներին միջազգային բառերարքեում ներկայացնելու նպատակով¹⁴: Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ի և ընդհանրապես Արևմտյան լսարանի համար հաճախ է նշվում ինչպես ՉԺՀ-ԵԱՀԿ «հատուկ» ընույթի հարաբերությունների¹⁵, այնպես էլ «Հարավ-Հարավ» համագործակցության ու համերաշխության՝ իբրև զարգացող երկրների միջև հարաբերությունների լավագույն օրինակի¹⁶:

1997 թվից երկու երկրների միջև համագործակցության ուղղությամբ գուցաքերված անմատչելի ակտիվությունն ու պաշտոնական այցելությունների հաճախացումը պակասեցին 1999 թ. ապրիլին Պեկինում երկու երկրների միջև 21-րդ դարին ուղղված ռազմավարական գործընկերային հարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ համատեղ հուշագրի ստորագրումով¹⁸։ 2006 թ. հունիսին «ՉԺՀ-ի և ԵԱՀ-ի միջև խորացված ռազմավարական բարձր ուղղություններով համագործակցության իրականացման ծրագիր» ստորագրվեց, որի շրջանակներում քաղաքական համաձայնագիր և երկու երկրների արտաքին գերատեսչությունների միջև ռազմավարական երկխոսության մեխանիզմների հաստատման վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր ստորագրվեց¹⁹։

Հարկ է նշել, որ երկու երկրների միջև ռազմավարական համագործակցության խորացման, հատկապես Աֆրիկայում ՉԺՀ-ի տնտեսական (հատկապես մալթային) և քաղաքական (հատկապես «մեկ Չինաստանի» ընդունման) շահերի անվտանգության և խաղաղության պաշտպանության գործում կարևորվում է վերջիններին զինված ուժերի միջև հարաբերությունների ամրապնդումն ու խորացումը։ Այս առկայությամբ մեծ դեր է խաղում ՉԺՀ-ի Ժողովրդի Ազատագրման բանակը՝ ԺԱԲ-ը (PLA)²⁰։

Նշենք, որ ԵԱՀ ՉԺՀ-ի ռազմական առաքումները ռազմատնտեսական օգնության ծրագրի շրջանակներում սկսել են դեռևս 1950-ականների վերջերից, որոնց հետագայում առավել մեծ ծավալներ ընդունեցին 1976 թ. ԽՍՀՄ-ի հետ ԵԱՀ-ի քարեկանության պայմանագրի խզումից հետո։ Այնուհետև, երկու երկրների միջև ծավալվեց ռազմական և ռազմավարական բնույթի համագործակցություն՝ կապված մասնավորապես ՄԱ-ում Պեկինի դիրքերի ամրապնդման ձգտումներով²¹։ 1976 թ. մարտի 25-ին մալթազահ Սադաթն իր կույրում հայտնում է, որ Պեկինը Կաեիրին անվարձահատույց բժով 30 «ՄԻԳ» ինքնաթիռի շարժիչ, դրանց համար մի քանի տոննա պահեստամաս և ռազմական այլ հանդերձանք է տրամադրել։ Չինացիներն իրենց վրա էին վերցրել նաև եզիպտական ինքնաթիռների վերանորոգման գործը։ 1976 թ. ապրիլի 21-ին Պեկինում ԵԱՀ-ն ու ՉԺՀ-ը ռազմական համաձայնագիր ստորագրեցին, ըստ որի ՉԺՀ-ը պատրաստվում էր ԵԱՀ-ին 10 մլն դոլլարի խորհրդային արտադրության «ՄԻԳ» («ՄԻԳ-19» և «ՄԻԳ-20») ինքնաթիռների շարժիչներ և պահեստամասեր, 50 մլն դոլլարի ռազմական տեխնիկա և ԵԱՀ-ի արդյունաբերության համար ռազմավարական հունք²², 60 մարտական ինքնաթիռ՝ գերտնտեսական կից «F-6 B Ընկյան» տեսակի կործանիչներ տրամադրել²³։ 1977 թ. ամռանը ԵԱՀ-ում հայտարարվեց, որ մալթայի 15 ամիսներին ՉԺՀ-ն ար-

դեն երբորդ անգամ օգնության կարգով զենք է տրամադրել ԵԱՀ-ին: Որոշ տվյալների համաձայն՝ 1978 թ. նոյեմբերի դրությամբ Պեկինը ցանկանում էր ԵԱՀ-ից հետազոտման նպատակով խորհրդային «ցամաք-օդ» տեսակի «СAM» հրթիռ, հակատանկային «MAT» հրթիռ, «S-62» տանկ ձևոք քրեկ, որի դիմաց պատրաստվում էր «ՄԻԳ-17» և «ՄԻԳ-21» ինքնաթիռների համար չինական արտադրության պահեստամասեր տրամադրել²⁴:

1980-ականներին Պեկինը ՄԱ-ի երկրներ, ներառյալ ԵԱՀ է առաքել զրեքս 350 «Silkworm» կարգի հրթիռ²⁵: Պեկինն ավելացրեց Եգիպտոս անհատույց և արտոնյալ կարգով թագմական առաքումները: 1982-86 թթ. ՉԺՀ-ը ԵԱՀ-ին վաճառել է քվով 80 «F-7» կործանիչ, 1984 թ.՝ քվով 96 «Hai Ying-2 ShShM/SShM», 1983-84 թթ.՝ քվով 7 «Hainan» կարգի արագ հարձակման օդամակ, 1984 թ.՝ 6 «Fuzengfen» արագ հարձակման օդանավ, 1984-85 թթ.՝ 3 «Jianghu» կարգի Ֆրեյստ արագընթաց նավանավ, 1982-85 թթ.՝ 6 «Roceos» կարգի սուզանավ²⁶: ՉԺՀ-ն իբրև փոխհատուցում ԵԱՀ-ից ստացավ խորհրդային արտադրության որոշ զինատեսակների նմուշներ, որոնց ՉԺՀ-ում սեփական մոդելի մշակման հիմք ծառայեցին: 1986 թ. ՉԺՀ-ի տեխնիկական օգնությամբ ԵԱՀ-ում կառուցված գործարանում նավարկեց «F-7» կործանիչը, որը «ՄԻԳ-21»-ի ձևավոխված տարբերակն էր²⁷:

1990 թ. հունիսին չին-եգիպտական արձանագրություն է ստորագրվել համառոտ «Sakr» կարգի հրթիռային գործարանի արդիականացման վերաբերյալ՝ խորհրդային հակաօդանավային հրթիռների առավել նոր տարբերակ, «ցամաք-ցամաք» «Scud-B» և «Silkworm» կարգի և եգիպտական «Sakr» կարգի հրթիռների արտադրության նպատակով²⁸: 1996 թ. երկու երկրների միջև ուսգմական համագործակցության վերաբերյալ համառոտ արձանագրություն է ստորագրվել, որի համաձայն ՉԺՀ-ը պարտավորվում էր արտոնյալ պայմաններով ԵԱՀ-ի րանակին զենքի որոշ տեսակներ տրամադրել²⁹: 1999 թ. ՉԺՀ-ը ԵԱՀ-ի հետ 347.4 մլն դոլլարի պայմանագիր է կնքել համառոտ 80 նառ «K-8E» ռեակտիվ հրահանգիչ արտադրելու վերաբերյալ: ՉԺՀ-ը պարտավորվում էր ԵԱՀ-ին վաճառել ինքնաթիռների ամբողջական նուսրագիծ, արտադրամասեր և նյութեր, ինչպես նաև տեխնիկական պլանցություն տրամադրել, լայնածավալ տեխնիկական ուսուցում կազմակերպել «K-8E» ռեակտիվ հրահանգիչների հետ կապված³⁰: 2005 թ. օգոստոսին Եգիպտոսի Արդյունաբերականացման արարակամ կազմակերպության՝ ԱԱԿ-ի (Arab Organization for Industrialization (AOI) ակիացիան օգային «K-8E» կարգի բոխչային հրահանգիչների արտադրության արտոնագիր ստացավ և Չինաստանի Ազգային Ամիատեխնոլոգիական ներկրող և արտահանող կորպորացիայի (China National Aero-

Technology Import and Export Corp-CATIC) հետ ԵԱՀ-ում 350 մլն ԱՄՆ դոլլար արժույթյամբ թվով 80 «K-8E» կարգի հրահանգչի համառոտ արտադրության և մոնտաժման պլանատանքներ սկսեց²¹:

Նշենք նաև, որ Պեկինը ողջունում է տարածաշրջանային և միջազգային մասշտաբներով խաղաղության և կայունության ձեռքբերման, մասնավորապես ՄԱ-ն ու Աֆրիկան միջուկային զենքից ազատ գոտու վերածման ուղղությամբ Եզիպտոսի տարրեր մախսածեանությունները²²: ԵԱՀ-ն ու ՉԺՀ-ը համարվում են միջուկային զենքի չտարածման պայմանագիրը (NPT) ստորագրող երկրներ: Փաստենք, որ կողմերի միև քաղաքացիական նշանակությամբ միջուկային էներգիայի խաղաղ օգտագործման ոլորտում համագործակցության փորձեր են արվել դեռևս 1981 թ., երբ ԵԱՀ-ի մախսագահ Անվար Սադատը հանդես եկավ Միջերկրականի ափին միջուկային երկու էլեկտրակայան կառուցելու մասին հայտարարությամբ: Այս առնչությամբ Պեկինը պատրաստվում էր միջուկային 4 մարտազինակի համար անհրաժեշտ նյութերի արտադրական կարողությամբ 300-600 ՄՎ հզորությամբ էլեկտրակայաններ կառուցել²³: Իսրայելի միջուկային արսեմալի և Իրանի միջուկային ծրագրի կենսագործման համատեքստում սեփական միջուկային ծրագրի զարգացումն անհրաժեշտություն համարելով, Կահիրեն 2002 թ. դիմեց Ռուսաստանին ու ՉԺՀ-ին՝ Ալեքսանդրիայում միջուկային ռեակտորի զարգացման գործին աջակցելու խնդրանքով²⁴: 2006 թ. նոյեմբերին ԵԱՀ-ն ու ՉԺՀ-ը համաձայնության եկան միջուկային էներգիայի խաղաղ օգտագործման ոլորտում համագործակցության վերականգնման շուրջ²⁵, երբ դրանից քննաձեռն երկու ամիս առաջ Եզիպտոսը հայտնեց խաղաղ ատոմի յուրացման ոլորտում 1986 թվից ի վեր կասեցված հետազոտությունների վերսկսման մտադրության մասին²⁶:

Նշենք, որ Պեկինն ու Կահիրեն մտադիր են ամրապնդել համագործակցությունը նաև տեղեկատվության փոխանակության ոլորտում՝ անարևելյության, մաքսանենգության (այդ թվում՝ փառք սպառազինության), թմրամիջոցների ապօրինի շրջանառության, փողերի լվացման և անդրազգային տնտեսական հանցագործության դեմ պայքարի մպատակով²⁷:

Այսպիսով, ՉԺՀ-ը, որը, ի դեպ, գտնվում է իր նսկայական զինուժի արդիականացման փուլում, համարվում է Կահիրեի զինվածության այլընտրանքային և առաջատար առաքողներից մեկը²⁸: Անշուշտ Պեկինի համար զենքի արտահանումն իրրև դիվանագիտական գործիք է ծառայում²⁹ պայմանավորված ոչ միայն կոմերցիոն, այլ ռազմավարական և քաղաքական նկատառումներով³⁰: Այն կարող է ապառնալ ԱՄՆ-ի շահերին՝ փոխելով տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռություն:

նք: Մակայն ԱՄՆ-ը չարունակում է մնալ ԵԱՀ-ի զինված ուժերի գլխավոր մասակարարը, որի հետ, իբրև տարածաշրջանային առաջատար դաշնակցի, Կահիրեն չարունակում է սերտ ռազմաքաղաքական և ամուսնական հարաբերություններ պահպանել: Կահիրեն չի պատրաստվում ժող արագայում հրաժարվել աներիկամետ կողմնորոշումից՝ հոգուտ Պեկինի հետ ռազմավարական դաշինքի հզորացման: ԾժՀ-ը ևս կանխատեսելի արագայում նման դերի չի հախակնում՝ խուսափելով վտանգել ԱՄՆ-ի հետ իր բարեկամական և կառուցողական հարաբերությունները: Դեռ ավելին, ԾժՀ-ն ԱՄՆ-ի հետ դրական հարաբերությունների պահպանման կարիք ունի տարածաշրջանում Ռուսաստանի ու Վապոնիայի հետ մրցակցության համատեքստում: Վերջինս ԵԱՀ-ին սատարում է ԱՆ-ի մշտական անդամի տեղի զբաղեցման հարցում⁴¹: Բայր դեպքերում Կահիրեն Պեկինի հետ իր ռազմաքաղաքական կապերը դիտում է իբրև իր տարածաշրջանային դիրքերի ուժեղացման և ԱՄՆ-ից իր կախվածության բուլացման միջոց՝ հզորացող ԾժՀ-ին ՄԱ-ում Վաշինգտոնի ազդեցությունը սահմանափակող գործոն դիտելով: Պեկինն էլ իր հեյրին, ի հակակշիռ Կենտրոնական և Հարավ-արևելյան Ասիայում Վաշինգտոնի ներկայության ընդլայնման, որը համարվում է ԾժՀ-ի ազդեցության ոլորտը, փորձում է իր ներկայությունն ապահովել ԱՄՆ-ի համար ազդեցության ոլորտ համարվող ՄԱ-ում:

AGHAVNI HARUTYUNYAN
(IOS)

ON THE SINO-EGYPTIAN MILITARY-POLITICAL COOPERATION

Egypt coming into strategic cooperative relations with China in 1999, signed the Deepening Bilateral Strategic and Cooperative Relations with China in 2006. China supports Egypt in playing a bigger role in international and regional affairs. Egypt supports of the "One China" principle. China backed Egypt in its attempts of assuming the role of representing Africa and the Middle East (ME) alongside the five permanent members with the hope of reforming the UN Security Council. China's position toward ME conflict has based on the UN resolutions on the ME issues, the principle of land for peace and commitment to agreements and notes of understandings which have been reached. China-Egypt ties have become a model of China-Arab, China-African relations and South-South cooperation. Egypt is an influential Arab, Muslim and ME power, and Beijing sees Cairo as a strategic gateway toward expanded ties with the Arab world and Africa. The Forum on China-Africa Cooperation and China-Arab Cooperation Forum are an important component of bilateral strategic cooperation.

The military cooperation between China and Egypt has developed with the joint efforts of the two armed forces which enhanced exchanges and cooperation between the two sides in various fields. China's economic interest in Africa also leads to a need to ensure security around them. Beijing is an alternative source for Egypt's armed forces. China began to sell arms to Egypt since the mid of 1970-s which gained the wide momentum in the 1980-s. The sides are cooperating in the area of military industry, implementing joint programs of weapons production. To achieve peace and stability in the ME, Beijing and Cairo have made vigorous efforts towards the negotiations with a view to making the ME a zone without nuclear weapons or weapons of mass destruction. China and Egypt had agreed to cooperate on the peaceful use of nuclear energy in 2006. Egypt is counting on Chinese support for reviving its peaceful nuclear program that was suspended in 1986. Beijing and Cairo intend to strengthen cooperation in information sharing to struggle against the terrorism, smuggling (including small arms smuggling), illegal circulation of drugs, money laundering and transnational economic crimes. Cairo sees expanding political and military ties with China as a way of both enhancing its regional role and decreasing its dependence on the U.S., also hoping that an emerging China can stand up to the U.S. in the M.E. Beijing is presenting itself as a potential alternative to the U.S. in the ME, as a reaction to US expanded presence in Central and Southeast Asia, regions China considers to be in its sphere of influence.

СПИСОК ЦИТИРОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Современная внешняя политика Египта: приоритеты и особенности. Пространство и время в мировой политике и международных отношениях, т. 6, М., 2007, с. 140.
2. Xinhua News Agency, Cairo, 31.10.2006.
3. Манга-заде П., Основные направления египетско-китайского сотрудничества в начале XXI века, Ближний Восток и Современность, Сборник статей, М., 2007, с. 78.
4. Xinhua News Agency, Cairo, 31.10.2006.
5. Встречи Сунь Бянян с официальными представителями Египта, Жэньминь Жиэбао онлайн, 27.06.2006. <http://russian.people.com.cn/315204536045.html>; Transcript of Premier Wen's Press Conference in Cairo, Xinhua News Agency, 2006.06.19. http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-06/19/content_620692.htm; Chinese Envoy Holds Talks with Egyptian Officials, china.org.cn, June 17-24, 2006. <http://www.china.org.cn/english/international/172819.htm>
6. Xinhua News Agency, Cairo, 31.10.2006.
7. Zambelis C., Down the River Nile: China Gains Influence in Egypt, China Brief, Vol. 5, Issue: 22, 1969, The Jamestown Foundation, 31.12.2005; David H. Shinn, China's Approach to East, North and the Horn of Africa, Elliott School of International Affairs, The George Washington University, 21.7.2005, p. 14.

8. Манвел-ялс П., Позция Арабской Республїки Египет по вопросу реформирования ООН, Ближний Восток и Современность, Вып. 29, М., 2006, с. 186.

9. African Security Review, Vol. 17, № 1, Institute for Security Studies, March 2008, p. 44.

10. В отношениях стратегического сотрудничества между Китаем и Египтом достигнуты плодотворные результаты, Жэньминь Жиэняо оулашэ, 18.05.2007. <http://russian.people.com.cn/31520/5748750.html>

11. Mubarak, Zemin Discuss Situation in Palestinian Territories Egypt-China, Arabic News, 1.24.2002. [shhttp://www.arabicnews.com/ansub/Daily/Day/020124/2002012430.html](http://www.arabicnews.com/ansub/Daily/Day/020124/2002012430.html)

12. Kuangyi Yao, Development of Sino-Arab Relations and the Evolution of China's Middle East Policy in the New Era, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol. 1, № 1, 2007, p. 4-5; Liu Huaqiu, Brilliant Achievements and Great Innovation. China's Diplomatic Work in the 30 Years of Reform and Opening Up, China International Studies, Beijing, Winter 2008, p. 10.

13. Yang Fuchang, China-Arab Relations in the 60 Years' Evolution, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol. 4, № 1, 2010, p. 8; Zhou Yihuang, China Basic Series, China Diplomacy, China International Press, 2004, p. 107.

14. Zambelis C., Public Diplomacy in Sino-Egyptian Relations, China Brief, The Jamestown Foundation, Vol. 7, Issue: 7, 18.05.2007.

15. Chinese Soft Power and its Implications for the United States. Competition and Cooperation in the Developing Worlds, CSIS, Washington, D.C., March 2009, p. 70. երկկողմ ազդեակարական հարաբերությունների զարգացման գործում կարևոր դեր է խաղում շին-աֆրիկյան համագործակցության համաթղթից (FOCAC)-ը:

16. Al-Ahram Weekly, November 9-15, 2006.

17. Руководители Китая и Египта отметили поздравлениями по случаю 50-й годовщины установления дипломатических. Жэньминь Жиэняо оулашэ, 31.05.2006. <http://russian.people.com.cn/31521/4420087.html>

18. 21st Century-Oriented Strategic Cooperative Relationship Between China and Egypt, Embassy of the PRC in the Republic of Estonia, 2004.05.17 <http://www.chinembassy.ee/eng/zggk/xzgwjjs/t110311.htm>

Նման համաձայնագիր ՉԺՀ-ց ստորագրել էր աշխարհի ասիանասիակ բլոկ երկրների՝ այդ բլոկում աջակցական երկրների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Ալժիրի հետ: Այս մասին տե՛ս՝ Egyptian-Chinese Relations, Egypt State Information Service, 2006. <http://www2.sis.gov.eg/En/Politics/Foreign/EAsia/chinara/040314100000000001.htm>

19. Встреча премьеры Госсовета КНР и президента Египта, Жэньминь Жиэняо оулашэ, 07.11.2006. <http://russian.people.com.cn/31521/5006550.html>
Wang Jinglie, Review and Thoughts over the Relationship between China and the Middle East, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol. 4, № 1, 2007, p. 25.

20. Puskas S., Resources, Security and Influence: The Role of the Military in China's Africa Strategy, China Brief, The Jamestown Foundation, Vol. 7 Iss. 11, 30.05.2007. 2001-06 pp. ժԱԲ-ը տարածաշրջանում իսպախացնում էր զինվորական անձնակազմի վերապատրաստման ծրագրեր, ստաբիլ աշխարհում աֆրիկական երկրների պաշտպանության, քանակի շինարարության գործին, մասնակցում ՄԱԿ-ի խաղաղապահ (PKO) գործողություններին և այլն: Եզիպտոսն Աֆրիկա մայրցամաքի այն տակավորիկ երկրներից (որոնց բովանդակում՝ Սուդան, Կիզիբիա, Ալժիր) է, որտեղ ԾՇՀ-ը, հիմնականում մալթային և բնական այլ պաշարների հետ կապված շահերից ելնելով, պաշտպանության կցորդների նախապայք-գրանցման է պահում:

21. С. Джан Ша, Ближний и Средний Восток в системе мирохозяйственных связей КНР, Вып. 2 (56), М., 1990, с. 36.

22. Шерухина Н., Военно-техническая помощь Китая Египту, Восток и Современность, Вып. 2, М., 1978, с. 96-99; Encyclopaedia Year Book 1977, USA, p. 161; *المستقبل*, 10.11.1979.

23. Far Eastern Economic Review, 7.12.1979.

24. Шерухина Н., *Եզվ. աշխ.*, էջ 101-102:

25. Yitzhak Shichor, Mountains Out Of Molehills: Arms Transfers In Sino-Middle Eastern Relations, Middle East Review of International Affairs, Vol. 4, No. 3, September 2000, p. 70-71. Եզիպտոսի, Իրանի ու Իրաքի կործանիչ ինքնաբերական, սուզանավերի, հակահրթիռային ֆրոնտալ արագորթաց համաձայնագրի՝ 1/2-ը, պարիկային թավերի՝ 1/3-ը, դաշտային երկուսն ու՝ 1/4-ը:

26. Byman D., Roger Cliff, China's Arms Sales Motivations and Implications, Santa Monica, CA, 1999, p. 50.

27. С. Джан Ша, *Եզվ. աշխ.*, էջ 36:

28. Adel Darwish, China to update Egypt's Missiles, Independent, 14.06.1990, p. 2.

29. Мамед-заде П., Египетские интересы в Китае: О результатах визита Хосни Мубарака в Пекин, Официальный вебсайт Института Ближнего Востока. <http://www.imes.ru/rus/stat/2006/16-11-06a.htm>

30. Evan S. Medeiros, Bates Gill, Chinese Arms Exports: Policy, Players, and Process, Strategic Studies Institute, August 2000, p. 13.

31. Egypt to Produce Chinese Air Trainers, Bangladesh Strategic & Development Forum, 3.03.2006, p. 4.

32. Мамед-заде П., Основные направления египетско-китайского сотрудничества в начале XXI века, *Եզվ. աշխ.*, էջ 78:

33. Nuclear Weapons Program, Federation of American Scientists (FAS), 4.02.2005. <http://www.fas.org/nukes/guide/egypt/nuke/index.html>

34. Nuclear Threat Initiative: Egypt Profile, Monterey Institute of International Studies, May 2003.

35. The Middle East Times, 8.11.2006.

36. Ezzat D., China Helps Solve Nuclear Puzzle, Al-Ahram Weekly, Issue № 819, November 9-15, 2006.

37. Puska S., 624. ատյես:
38. Michael G. Roskin, Nicholas O. Berry, *The New World of International Relations*, New Jersey, 2002, p. 241. ԵԱՀԿ-ի ազգնալսան ճեղքի քննարկումները ԾԺՀ-ից 2004 թ. կազմել են 200 մլն ԱՄՆ փողար:
39. Pan E., *China, Africa, and Oil*, *The New York Times*, 18.01.2006.
40. Byman D., Cliff R., 624. ատյես, էջ 27:
41. Calabrese J., *The Risks and Rewards of China's Deepening Ties with the Middle East*, *China Brief*, *The Jamestown Foundation*, Vol. V, Issue: 12, 24.05.2005, p. 5.

ՄԱՊՈՒԿԱՅԻ ԵՎ ԶՈՒՎԵՑՔԻ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒՅԱՆ ԸՆԴՐՁ

Մասպոնիայի և Զուվեյթի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների սկիզբը դրվեց Զուվեյթի անկախության հաստատումից մի քանի ամիս անց՝ 1961 թ. դեկտեմբերի 8-ին¹:

Տոկիոյի իսամաթ Զուվեյթն առաջին հերթին խոշոր մավթային պաշարներ ունեցող երկիր է², որն ապահովում է Մասպոնիայի մավթային պահանջարկի 13-20%-ը³ և դասվում Մասպոնիա մավթ առաքող երկրների առաջին հնգյակում⁴: Մասպոնիան, որը մեծ կախվածություն ունի մավթի ներկրումներից⁵ և համարվում է աշխարհի երրորդ խոշոր մավթային ներկրողը (ԱՄՆ-ից և Չինաստանից հետո), հետաքրքրված է Զուվեյթի հետ քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների ամրապնդման հարցում:

Նշենք, որ Տոկիոն Զուվեյթի մավթաարդյունահանմանը սկսել է մասնակցել 1957 թ.-ից, երբ «Ժազոլ արևի» երկիրն իր մեծ կապիտալի շնորհիվ ստեղծեց «Արաբիեն օյլ» մավթային կազմակերպությունը⁶: Հարկ է նշել, որ այս կազմակերպությունը մտավ «Յոթ քույրեր»⁷ կոչվող միջազգային մավթային կազմակերպությունների կազմի մեջ և մեծավարակերպան տարածաշրջանում առկա ամերիկյան ու անգլիական մավթային մենաշնորհների փրկակցության պայմաններում իրավունք ստացավ հետախուզական աշխատանքներ ծավալել Պարսից ծոցի ծովափնյա շրջաններում: Այնուհետև, 1957 թ. դեկտեմբերին «Արաբիեն օյլ»-ը կոնցեսիոն պայմանագիր ստորագրեց Մաուդյան Արաբիայի, իսկ 1958 թ. հուլիսին Զուվեյթի հետ՝ Մաուդյան Արաբիայի ու Զուվեյթի սահմանագծում սեղակայված «Էյզոբ գոտում» հետախուզական աշխատանքներ ծավալելու նպատակով⁸: Հետախուզական աշխատանքների արդյունքում՝ 1960 թ. «Արաբիեն օյլ»-ը հայտնաբերեց Խալջի մավթահանքը, որում կոնցեսիոն հիմունքով սկսեց իրականացնել մավթի արդյունահանում, մշակում և վաճառք⁹: Նշենք, որ այս մավթահանքից արդյունահանված վառելանյութի 90%-ը «Արաբիեն օյլ»-ն առաքում է Մասպոնիա¹⁰:

Հետագա հետախուզական աշխատանքների արդյունքում 1963 թ. հայտնաբերեց Հաուր, իսկ 1967 թ.՝ Լուլու մավթահանքերը և Դոբա կոչվող քնական գազի հանքերը¹¹:

Նշենք, որ քաջի «Արաբիեն օյլ» մավթային կազմակերպությունից Մասպոնիային մավթամատակարարման մեջ իրենց քաժինն ունեն

նակ «Քուվեյթ օյլ»¹² և «Ամին օյլ»¹³ նավթային կազմակերպությունները:

Սակայն հատկանշական է այն փաստը, որ Սեքնավոր Արևելքում (ՄԱ) տիրող քաղաքական իրավիճակի փոփոխության և տարածաշրջանում փառեզմայրի համար առկա մրցակցային մրուդորոտում հաճախ փոփոխվել է Քուվեյթից Վապոնիա ներկրվող նավթի քանակը¹⁴: Նշենք, որ առաջին անգամ Վապոնիա ներկրվող քուվեյթյան նավթի քանակը կրճատվեց 1973 թ. նավթային ճգնաժամի ընթացքում, երբ Քուվեյթը մավթարդյունահանող երկրների հետ միասին կրճատեց նավթի արդյունահանման քանակը՝ փորձելով նավթը որպես տնտեսական ճնշամիջոց օգտագործել կապիտալիստական երկրների վրա ազդելու և ՄԱ-ում խաղաղություն հաստատելու նպատակով¹⁵: Այսպես, եթե 1967 թ. դրությամբ Քուվեյթն ապահովում էր Տոկիոյի նավթային պահանջարկի 17%-ը և զբաղեցնում էր իր նավթային ներկրումների քանակով երրորդ տեղը (Ռուսիից և Սաուդյան Արաբիայից հետո), ապա 1973 թ. դրությամբ Քուվեյթն ապահովում էր Տոկիոյի նավթային պահանջարկի ընդամենը 13%-ը¹⁶: Նման իրավիճակում Վապոնիան ստիպված էր առաջին անգամ (երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո) միջազգային ասպարեզ դուրս գալ որպես ԱՄՆ-ի քաղաքականությունից անկախ պետություն և փորձել բարեօրացիական հարաբերություններ հաստատել ՄԱ-ի երկրների հետ: Հենց այդ նպատակով Վապոնիայի փոխվարչապետ Տակեո Միկիմ 1973 թ. դեկտեմբերի 10-28-ն այցելեց ՄԱ-ի երկրներ, այդ թվում Քուվեյթ՝ արաբական երկրներին «համոզելով» Տոկիոյին վերաբերվել իրեն քարեկամական երկրի¹⁷: Չնայած պաշտոնական Տոկիոյի կողմից ձեռնարկված քայլերին՝ նավթի քանակի կրճատումը բացասական հետք բռնեց Վապոնիայի տնտեսության վրա, որի արդյունքում արդյունաբերության քանակը 1974 թ. կրճատվեց 4%-ով, իսկ 1975 թ.՝ 11%-ով¹⁸: Նման իրավիճակում Վապոնիան ստիպված էր վերանայել իր ենթոգետիկ քաղաքականությունը, որի արդյունքում մի շարք միջոցառումներ կիրառվեցին նավթի ներկրման կախվածության թուլացման¹⁹ և այլընտրանքային ենթոգետիկ զարգացման ուղղությամբ²⁰:

Թեպետ մինչ 1980-ականների վերջերը Քուվեյթի նավթը հիմնականում ապահովում էր Վապոնիայի և Պակիստանի նավթային պահանջարկը²¹, սակայն այդ թվականներին նկատվեց նավթի արդյունահանման քանակի որոշակի նվազում, որը պայմանավորված էր իրանաիրաքյան սրտերազմով²² և Նավթ Արդյունահանող երկրների կազմակերպության (ՆԱԵԿ) կողմից անդամ-երկրների վրա արդյունահանվող նավթի քանակի քվոտայի սահմանումով²³: Չնայած դրան, Քուվեյթը, անտեսելով ՆԱԵԿ-ի կողմից սահմանված քվոտան, 1990 թ.

ավելացրեց իր նավթաարդյունահանման քանակը՝ հասցնելով այն մինչև 2.03 մլն բարելի մեկ օրում²⁴, որից օրեկան 291000 բարել նավթն ատաքում էր հապոնիա²⁵: Նավթամատակարարումը երկար շարունակվեց Իրաքի կողմից Քուվեյթի թոմազավթման պատճառով, քանզի այրվեցին ավելի քան 800 նավթահանքեր²⁶, որն էլ նպատուեց նավթի արդյունահանման և նավթամատակարարման քանակի ընդհատմանը:

Ելնելով նավթի ներկրումներից ունեցած կախվածությունից՝ հապոնիան չափազորգոված էր ՄԱ-ում խաղաղության հաստատման գործում, որը ոչ միայն ապառնալիք էր դիտվում Տոկիոյի նավթային ներկրումների, այլև Քուվեյթում և Իրաքում գտնվող հապոնացի քաղաքացիների անվտանգության համար, որոնց այլ օտարերկրացիների հետ միասին պատանդ էին վերցվել Իրաքի կողմից²⁷: Ընդհանուր առմամբ պատանդ էին վերցվել Քուվեյթում գտնվող 245, իսկ Իրաքում գտնվող 214 հապոնացի քաղաքացիներ, որոնց մեջ կային մահ ղեհապահատան աշխատակիցներ: Տոկիոն և միջազգային համրությունը ջանքեր չէին խնայում հարցին շուտափույթ լուծում տալու ուղղությամբ, որի առյույնքում հաջողվեց 1990 թ. սեպտեմբերին ազատ արձակել պատանդության մեջ գտնվող կամանց և երեխաներին, իսկ մյուս պատանդներն ազատ արձակվեցին արդեն 1990 թ. դեկտեմբերի 6-ին²⁸:

Իրաքի ագրեսիան կանխելու և Քուվեյթի անկախությունը վերականգնելու նպատակով 1990 թ. օգոստոս և հոկտեմբեր ամիսներին արտգործնախարար Տարտ Նակայաման և վարչապետ Տոսիկի Կաի-իուն այցելեցին Մաուրյան Աքարիա, Օման, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Թուրքիա և Միրիա²⁹, որի ընթացքում վերոնշյալ երկրների առաջնորդները պատրաստակամություն հայտնեցին ջանքեր լինայել խնդրին շուտափույթ լուծում տալու ուղղությամբ: Այնուհետև, հապոնիան հանդիպում ունեցավ Իրաքի արտգործնախարար Հիասսի Օվադայի հետ³⁰: Մակայն պաշտոնական Տոկիոյի կիրառած բոլոր ջանքերը հաջողությամբ չպահվեցին, քանզի Իրաքը հրաժարվում էր կատարել Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) Անվտանգության Խորհրդի (ԱԽ) ընդունած բանաձևերը: Այդ պատճառով էլ միջազգային համրությունը որոշեց խնդրին ռազմական լուծում տալ քազմազգ ուժերի միջամտությամբ³¹: Ի պատասխան դրան՝ իրաքյան զորքերը 1991 թ. հունվարի 29-ին ուժրակոծեցին քուվեյթասատյան սահմանագծում գտնվող Խաֆջի նավթահանքը³², արդյունահանման ժամանակավոր ընդհատման պատճառ դառնալով: Նշենք, որ հապոնիայի կառավարության ֆինանսական աջակցության շնորհիվ, 1993 թ. դրությամբ լիովին վերականգնվել էր ինչպես մշյալ նավթահանքը, այնպես էլ նախաբառեր-քազմյան շրջանում արձանագրված նավթային ներկրումների քանա-

կը³³։ Ավելին, 1991-1993 թթ. ընթացքում Վասպուրիան Քուվեյթին տրամադրեց 468.8 մլն ԱՄՆ դոլարի փոխառություն և 1.1 մլն ԱՄՆ դոլարի դրամաշնորհ³⁴։ Գնահատությանը հասցված վնասների փոխհատուցման և ևս 13 մլրդ ԱՄՆ դոլարի օգնություն՝ Պարսից ծոցի ականազերծման նպատակով³⁵։

Քուվեյթից Վասպուրիա առաջվող նավթի քանակը պահպանվեց մինչև 1997 թ., երբ Ասիայում սկսվեց ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը³⁶, և Տոկիոն առիաված էր նվազեցնել նավթի ներկրման քանակը ոչ միայն Քուվեյթից, այլ ընդհանրապես ՄԱ-ի ներկրներից³⁷։ Մակայն արդեն 2000-ականներից Վասպուրիան կարողացավ լիովին հաղթահարել ճգնաժամը և վերականգնել նավթի ներկրման քանակը³⁸։

Հարկ ենք համարում նշել, որ որոշակի նավթամատակարարման քանակի նվազում է նկատվում 2010 թ.։ Այսպես, 2010 թ. հունիսի դրությամբ՝ Քուվեյթը Վասպուրիա է առաքել իր արդյունահանվող նավթի ընդամենը 5.1%-ը, որը 2009 թ. նույն ամսվա դրությամբ կազմել էր 9.5%-ը³⁹։

Երկկողմանի համազորակցությունը չի սահմանափակվում միայն նավթամատակարարմամբ, Վասպուրիան նաև համազորակցում է «Քուվեյթ օյլ» նավթային կազմակերպության հետ՝ Ալ-Ֆուրբ-յում աշխարհի ամենամեծ նավթամշակման գործարանը կառուցելու նպատակով։ 6.3 մլրդ դոլար արժողությամբ այս գործարանը, որն օրեկան պետք է 600.000 քարել նավթ մշակի, նախատեսում են ավարտին հասցնել 2010 թ.⁴⁰։

Վասպուրիայի և Քուվեյթի միջև ակտիվորեն զարգանում են նաև առևտրատնտեսական հարաբերությունները։ Դեռ 1989 թ. Վասպուրիայի նկատուող Քուվեյթի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններից կազմել էր 668 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ 1990-1991 թթ. Իրաքի կողմից Քուվեյթի թունազակման պատճառով այդ ցուցանիշն ընկավ մինչև 418-437 մլն ԱՄՆ դոլար։ Մակայն արդեն 1993 թ. երկկողմանի առևտրատնտեսական հարաբերություններից առաջված նկատուող կազմեց 974 մլն ԱՄՆ դոլար⁴¹։ Հետագա երկկողմանի առևտրատնտեսական հարաբերությունների ընդլայնմանը նպաստեցին 2006 թ. սեպտեմբերին Վասպուրիայի և ԵՀԽ-ի անդամ-ներկրների միջև կնքած Ազատ Առևտրի համաձայնագիծը⁴², 2009 թ. հունվարին Վասպուրիայի և Քուվեյթի միջև կնքած հարկերի կանոնակարգման վերաբերյալ պայմանագիծը⁴³։ Վերջինիս նպատակն է խոստատիվ կրկնակի հարկումից՝ դրանով իսկ խթանելով երկկողմանի ներդրումները։ Ավելին՝ տնտեսության բնագավառում երկկողմանի հարաբերությունների առավել ամրապնդման նպատակով դեռ 2008 թ. ստեղծվել էր Վասպուրիա-քուվեյթյան միացյալ համձայնագրովը⁴⁴։

Այժմ Վապոնիան համարվում է Քուվեյթի առևտրային գլխավոր գործընկերը, որոնց երկկողմանի առևտրաշրջանառությունը 2009 թ. դեղատրայամը կազմել է 10.53 մլրդ ԱՄՆ դոլար⁴⁵: Նշենք, 2008 թ. դեղատրայամը Քուվեյթի արտահանման 18.4%-ը բաժին է ընկնում Վապոնիային, 14.6%-ը՝ Կորեային, 11.5%-ը՝ Հնդկաստանին, 6.1%-ը՝ Չինաստանին: Իսկ Քուվեյթը մերկրվող ապրանքների 11.9%-ը բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին, 9.2%-ը՝ Վապոնիային, 8.1%-ը՝ Գերմանիային և 7.6%-ը՝ Չինաստանին⁴⁶: Վապոնիայից Քուվեյթը հիմնականում մերկրվում են էլեկտրական սարքավորումներ: Հարկ է նշել, որ քուվեյթյան կառավարությունը ձեռք է բերել ճապոնական «Հիթայի» և «Միցուրիչի» ընկերությունների բաժնեթղթեր 35 մլն դոլար արժողությամբ, բացի այդ համարվում է ճապոնական «Սոնի» ընկերության 0.3%-ի բաժնետեր: Ավելին, 2006 թ. Վապոնիայի Միքսուրիչի կազմակերպությունն իր մերկայացուցչությունը բացեց Քուվեյթում⁴⁷:

Երկկողմանի համագործակցությունը տարածվում է նաև գյուղատնտեսության ոլորտում: Վապոնական կազմակերպությունների արակցությամբ Քուվեյթում ստեղծվել են պետական ձերմաներ, որոնցում հիպոտեկ մեթոդով անցնում են բանջարեղեն և մրգեր: Ծնայած նրան, որ ողջ պարարտանյութը մերկրվում է Վապոնիայից, այս ձերմաները թույլ են տալիս Քուվեյթին արտահանել ստացված բանջարեղենը և մրգերը Սաուդյան Արաբիա, Լիբանան, Միքիա և Բահրեյն: Իսկ Վապոնիան իր հերթին Քուվեյթից մերկրում է մեկ տարում մոտ 10 հազար տոննա առեցված խխունց և խնձեղենի⁴⁸:

Հարկ է նշել, որ երկու երկրների միջև համագործակցությունը չի ասեմանափակվում վերոնշյալ ոլորտներով, այլ տարածվում են նաև կրթական, բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման, չրթակա միջավայրի ստեղծման, բժշկության, գիտության և այլ ոլորտներ, որոնց խթանմանը նպաստում են բարձրատեխնոլոգիայի երկկողմանի փոխաջեղությունները և նրանց միջև բարեկամության ու համագործակցության վերաբերյալ կնքած պայմանագրերը⁴⁹:

YEVA HARUTYUNYAN
(JOS)

ON THE COOPERATION BETWEEN JAPAN AND KUWAIT

Diplomatic relations between Japan and Kuwait were established in December 8, 1961. Japan having a great oil demand and being third biggest oil importer (after USA and China) in the world is interested in cooperation with Kuwait, in which

concentrated about 9.3-13% of world oil reserves. Kuwait supplies about 13-20% of Japan's oil demand.

Tokyo has started to participate in Kuwait's oil extraction since 1957 after establishing its oil company- Japanese «Arabian oils. Due to its exploration work, in 1960 «Arabian oils recovered Khafji oil field, supplying about 90% of whole produced oil to Japan. Later Hout, Lulu oil fields and Dora gas field were recovered.

It is noteworthy that frequently the quantity of imported oil to Japan depended on the political situation in the Middle East. For the first time Kuwait's oil supplies were reduced during 1973 oil crisis. So if in 1967 Kuwait supplied 17% of Japan's oil demand and was on third place after Iran and Saudi Arabia, in 1973 Kuwait imported only 13% of Tokyo's oil demand.

Then the quantity of oil supplies decreased in the 1980's, which was connected with Iran-Iraq war and with determination of oil production quota by OPEC. Due to the quota of OPEC Kuwait had to produce only 1.5 million barrels per day (b/d). But Kuwait ignored the quota's determination and started producing 2.03 million b/d, of which 291000 b/d was delivered to Japan. The oil imports were reduced after Iraqi invasion to Kuwait, as 800 oil fields were fired. However, due to Japan's financial support, Kuwait could reconstruct oil fields and restore the quantity of oil supplies to Japan.

Tokyo also cooperated with «Kuwait Oil, Company to construct the world's giant oil refinery in Al-Zura area. The plant is expected to be completed by 2010 at a total cost of \$6.3 billion with a capacity of 600,000 b/d.

The relations between Japan and Kuwait are also actively developing in trade sphere. For promoting trade relations Free Trade Agreement (FTA) was signed between Japan and GCC countries and also in 2009 a tax treaty between Japan and Kuwait to promote investment and economic exchanges between the two countries. The tax treaty should stipulate rules for avoiding double taxation on companies and reducing taxation on stock dividends and other investment income.

Japan is Kuwait's top trade partner. The trade exchange worth in 2009 was \$10.53 billion.

It should be mentioned that the export in 2008 from Kuwait to Japan was 18.4% and import was 9.2%.

The bilateral relations spread also on agricultural sphere, in which Japanese companies supported Kuwait for constructing state farms to breed vegetables and fruits by hydroponic methods.

Cooperation between two countries is not restricted with mentioned fields and includes also different fields of cooperation such as education, science, medical, high technologies, environment and other spheres which are enhancing by high-level officials visit and by signing agreements about friendship and cooperation.

1. http://www.mofa.gov.jo/region/middle_e/kwait/index.html

2. Զուվեյթը՝ ի շնորհիվ մավթի խոշոր պաշարների հայտնաբերման, 1960-ականների սկզբներից դարձավ մավթի արդյունաբանման քանակով երրորդ երկիրն աշխարհում՝ զիջելով միայն ԱՄՆ-ին և Վենեսուելային: Զուվեյթում են տեղակայված համաշխարհային մավթային պաշարների 9.3-13%-ը: Այս միասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, ամկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան (1918-2005 թթ.), IV, Ե, 2007, էջ 630; Oil Diplomacy: Facts And Myths Behind Foreign Oil Dependency, Washington, 2002, p. 54; Kostiner J., Conflict and Cooperation In The Gulf Region, London, 2009, p. 62.

3. Нсеев В., Филокк А., Кувейт: контуры экономических перемен (осмысления в условиях перехода от избытка к относительному дефициту капиталов), М., 2003, с. 64-65.

4. Մկանժ 2000 թվից Զուվեյթը հապոնիա մավթ ժառանգարման քանակով 5-րդ ամենախոշոր երկիրն է՝ զիջելով միայն Սաուդյան Արաբիային, Արաբական Միացյալ Էմիրությունը (ԱՄԷ), Իրանին և Կատարին: Այս մասին տե՛ս

<http://www.kuna.net.kw/News/AgenciesPublicsite/ArticleDetails.aspx?id=2091426&Language=en&searchtext=japan-kuwait>

5. Տոկիոյի մավթային պահանջարկը կազմում է 99.7%: Գապոնիան իր մավթային պահանջարկի 98%-ը մերկում է, որից 86%-ն ստացում է մերձավորարևելյան երկրներից, 70%-ը՝ ԵՎԿ-ի երկրներից: Այս միասին տե՛ս Носов Н., Энергетические дипломатия Япония, Япония 2004-2005, Ежегодник, М., 2005, с. 83; The Middle East, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1997, p. 165.

6. Նշենք, որ «Արաբիեն օյլ»-ը միակ մավթային կազմակերպությունն է Զուվեյթում, որն ունի օտարերկրյա կապիտալ և վերջինիս ակտիվների 40%-ը պատկանում են Գապոնիային: Տե՛ս այս մասին տե՛ս Нсеев В., Филокк А., նշվ. աշխ., էջ 64:

7. Այդպիսի անվանում են ստացել յոթ խոշոր մավթային կազմակերպությունները, որի մեջ մտնում էին «Տեկոսկոն», «Գալֆ», «Էքսոն», «Մոբիլ», «Սոկաթ»՝ «Ստանդարտ օյլ օֆ Կալիֆորնիա» «Ուոլայ Դաուլ Շեյք» և «Բրիթիշ Պետրոլիում» մավթային կազմակերպությունները: 1984 թ. «Սոկաթ» և «Գալֆ» միավերվեցին՝ առիճելով «Շերոն» մավթային կազմակերպությունը: Հարկ է նշել, որ այս յոթ մավթային կազմակերպություններն ամերիկյան և անգլիական ծագում ունին և արտահայտում էին վերջիններիս շահերը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Այս մասին տե՛ս Peterson J., The Politics of Middle Eastern Oil, Washington, 1983, p. 3.

8. Калзухеко Того, 50 лет японской дипломатии (1945-1995), М., 1996, с. 120.

9. Այս մավթահանքից ստացված որը եկամտի 80%-ը բաժին է հասնում Գապոնիային, իսկ մնացած 20%-ը կախատարապես բաժանվում է Սաուդյան

Արաբիայի և Ջորջիայի միջև: Նշենք, որ Սաուդյան Արաբիայի հետ կոնցեսիոն պայմանագրի ժամկետը սպառվեց 2000 թ. փետրվարին, իսկ Ջորջիայի հետ՝ 2003 թ. հունվարին: Բամակոցութունների արդյունքում «Արաբիեն օյլ» հաշտվեց 2008 թ. 20 տարի ժամկետով երկարաձգել «Եզզոք գոտու» քուվեյթյան ճառագիտման անդամակցության մարտարդյունահանումը: Այս մասին տե՛ս <http://www.aoc.co.jp/e/his/history.html>

10. 1961 թ.-ից մինչ այսօր «Արաբիեն օյլ» կազմակերպությունն արդյունահանել է ընդհանուր առմամբ 3.9 մլրդ բարել մավր, որից 2.8 մլրդ առաքվել է Վապոնիա: Այս մասին տե՛ս <http://www.aoc.co.jp/e/pro/outline.html>

11. <http://www.aoc.co.jp/e/his/history.html>

12. «Ջորջիայ օյլ»-ն արդյունահանում է ամբողջ քուվեյթյան մավրի 90%-ը, որից 15-18%-ն առաքվում է Վապոնիա: Այս մասին տե՛ս <http://www.fundinguniverse.com/company-histories/Kuwait-Petroleum-Corporation-Company-History.html> Նշենք ավելին, «Ջորջիայ օյլ»-ի և Վապոնիայի «Արաբիեն օյլ»-ի միջև 2009 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված պայմանագրի համաձայն՝ 2010 թվից «Ջորջիայ օյլ»-ն օրական արդյունահանող 100.000 բարել մավրից 40.000-ը պարտավորվում է առաքել Վապոնիա: Այս մասին տե՛ս <http://www.aocsl.co.jp/e/ir/pdf/091029jigyo.pdf>

13. «Ամին օյլ»-ն ամերիկյան մարջային կազմակերպություն է, որը 1981 թ. ամբողջովին ազգայնացվեց Ջորջիայի կառավարության կողմից: «Ամին օյլ»-ն արդյունահանված մավրը փաճառում է ավելի քան 20 երկրների, որոնց մեջ է ընդգրկվում նաև Վապոնիան: Այս մասին տե՛ս Hosen B., Филонов А., Ելվ. աշխ., էջ 64-66; http://www.bllcl.org/files/3938_1982_kuwait_v_aminoil.pdf

14. Родригес А., Нефть и эволюция социальных структур арабских монархий, М., 1989, с. 235.

15. Մանրամասն առաջին մարջային ճգնաժամի և Վապոնիայի քաղաքականության մասին տե՛ս Հարությունյան Ե., Վապոնիայի քաղաքականությունը մերձավորարևելյան երկրների նկատմամբ 1973 թ. մարջային ճգնաժամի ընթացքում, Արևելաստեղծական ուսումնասիրություններ 1, Ե., 2009, էջ 129-136:

16. Wu Yuan-Li, Japan's Search For Oil, A Case Study On Economic Nationalism and International Security, Stanford, 1977, p. 72-73.

17. Боскитуров А., Японская дипломатия в борьбе за источники энергетического сырья (1970-1980гг.), М., 1988, с. 107.

18. Долгоруков П., Экономика Японии на рубеже 70-80-х годов, Япония, Ежегодник, М., 1980, с. 5; Kostiner J., Ելվ. աշխ., էջ 46:

19. Այսպես՝ 1979-1980 թթ. Վապոնիան մավրի սպառումը կրճատեց 5%-ով, իսկ 1980-1981 թթ.՝ 7 %-ով: Այս մասին տե՛ս Социально-классовая структура современной Японии, Специальный выпуск, N 3 (210), М., 1980, с. 177.

20. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Ե., Վապոնախրամական նարարներությունները մարջային երկրորդ ճգնաժամի ընթացքում (1979-1981 թթ.), Մերձավոր Արևելք, VI, Ե., 2009, էջ 127-129; Япония-Близкий

Восток: торговые отношения, Атлас, Ежегодный вестник иностранной информации, N 12, М., 19.03.1990, с. 51.

21. Economist Intelligence Unit-Country Report, N 1, Kuwait, 1990, p. 11.

22. Այդ թվականներից Քուվեյթի արտահանում էր մեկ օրում 614.000 բարել ճշակված նավթ, իսկ ծովափնյա շրջաններից՝ 20.000 բարել նավթ մեկ օրում: Այս մասին տե՛ս http://www.monagshay.com/history/kuwait/kuwait-oil_industry.html

23. Իրանաիրազյան պատերազմի ժամանակ (1980-1988 թթ.) Իրանը եւճախ հարձակումներ էր գործում նաև Քուվեյթի նավթային օբյեկտների վրա և ղեկավարում էր վերջինիս նավթային բազաները: Այս մասին տե՛ս Меткумов Е., Кувейт в 60-80-е годы. Социально-политические процессы в условиях политики, М., 1989, с. 155-156; Micah L. Sifry, Cerf C., The Gulf War Reader, History, Documents, Opinions, New York, 1991, p. 53.

24. ՆԱԵԿ-ի՝ Վիեննայում տեղի ունեցած խորհրդածրոջի ժամանակ (1989 թ. նոյեմբերին) Քուվեյթի համար սահմանվեց մեկ օրում 1.5 հազար բարել նավթի արդյունահանման քվոտա: Այս մասին տե՛ս Kostiner J., Նշվ. աշխ., էջ 85:

25. Fred R., Thomas A., Japan's Relations With Primary Energy Suppliers, Houston, Rice University, 2000, p. 18.

26. Նավթահանքերի արժեքի արդյունքում Քուվեյթը կորցրեց իր նավթային պաշարների 2%-ը, որը կազմում է մոտ 100 մլրդ բարել նավթ: Այս մասին տե՛ս Долуча нефть в ее изгнании, Атлас, Ежегодный вестник иностранной информации, N 38, М., 17. 09. 1990, с. 37.

27. The Hostage Problem, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1991, p. 58.

28. Նույն տեղում, էջ 59:

29. The Gulf Crisis and Japan's Foreign Policy, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1991, p. 38.

30. Նույն տեղում, էջ 39:

31. Cheveland William L., A History Of The Modern Middle East, Boulder: Westview Press, 1994, p. 161; Khadduri M., Ghareeb E., War In The Gulf (1990-1991), The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications, N. Y., 1997, p. 169-179.

32. Clevenger D., "Battle Of Khafji", Air Power Effectiveness in the Desert, Vol. 1, N.Y., 1996, p. 4.

33. Нсаев В., Филоник А., Նշվ. աշխ., էջ 60:

34. Sezai Özpelik, The Japanese Foreign Policy Of The Middle East Between 1904-1998: Resource, Trade and Aid Diplomacy, Humanity and Social Sciences Journal, 2008, p. 140.

35. Japan's Response to the Post-Gulf Crisis Problems, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1991, p. 55-56.

36. Молодяков В., Молодякова Э., Маргарян С., История Японии. XX век, М., 2007, с. 417-426.

37. Нсаев В., Филоник А., Նշվ. աշխ., էջ 62:

38. 2002 թ. դրությամբ Ջնդիթի արտահանում էր Մալդիվյանի նավթային պահանջարկի 13%-ը: Այս մասին տե՛ս <http://www.persiangulfonline.org/interestgroups/oilfacts.htm>

39. http://www.kuwaittimes.net/read_news.php?newsid=MjA3MjM0NzYxNA
A—

40. Kuwait's Crude Oil Exports to Japan Hit 2-Year Low, Al Watan Business, 31.07.2010.

41. Sezai Özpellik, նշվ. աշխ., էջ 140:

42. <http://www.stimes.com/stimes/Japan/TE04D901.html>

43. Ջնդիթի արտահանում էր ՄԱԻ նավթադրամահանող կրկնկրից, որի հետ Մալդիվյան կնքեց այդ պայմանագիրը: Այս մասին տե՛ս <http://www.japantimes.co.jp/cgi-bin/ob20090114a9.html>

44. Միացյալ Կոմիտեն ստեղծվել է Ջնդիթի վարչապետ Շեյխ Լահր Ալ-Մոհամադ Ալ-Մոհամադ Ալ-Մաքսուի 2008 թ. հուլիսին Մալդիվյա կառավարած այն ժամանակ: Հարկ է նշել, որ այս հանձնաժողովն արտահանում էր արարական կրկնկրից: Այս մասին տե՛ս

<http://www.kuna.net.kw/NewsAgenciesPublicsite/ArticleDetails.aspx?id=2092152&Language=en&searchtext=japan-kuwait>

45. Abe Visit To Expand Ties Beyond Oil, 02.05.2007, http://www.kuwaittimes.net/read_news.php?newsid=MjA3MjM0NzYxNA—

46. <http://www.state.gov/r/pa/ci/bgn/35876.htm>

47. Heales B., Филоник А., նշվ. աշխ., էջ 184-185:

48. Եռյն տեղում, էջ 103:

49. Japan's Diplomacy with Leadership Toward the New Century, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1999, p. 150.

ՀԱՅ ՀԵՏԱԳՈՏՈՂՆԵՐԸ ԱԼԻՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Թուրքիայում բնակվող ալեիմների էթնիկ ծագման, ինչպես նաև ալիտության՝ որպես կրոն ճակատքման հարցը շարունակում է մնալ բազմաթիվ ուսումնասիրողների, վերլուծարանների ուշադրության կենտրոնում, քանզի այն ունի բազմաթիվ շրացատարական կողմեր: Գատնառաներից մեկը, քննել, այն է, որ այս թեմայի վերաբերյալ մյուս-թերը հիմնականում մակերեսային են: Ուստի, այն ուսումնասիրություն-ները, որոնք այս թեմայի շուրջ կատարել են հայ հետազոտողները, կարևոր են մյուսի հետազոտությունների համար և արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն ալեիմների, այլև որոշ հայ ընտանիքների մասին ու հնարավորություն տալիս պարզաբանելու նրանց էթնիկ ծագումը:

Ընդհանուր առմամբ հայ հետազոտողների կողմից ալիտության հարցը լրարժեք ուսումնասիրելու ուղղությամբ որոշ փորձեր կատարվել են հիմնականում մախաթ դարի առաջին տասնամյակների ընթաց-քում, սակայն, դժբախտաբար, մինչ օրս չկա որևէ համակարգված գի-տական աշխատություն, իսկ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերացումից հետո, երբ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, երկրում ընդհանուր գիտական ուղղվածությունը և հետաքրքրությունները փոխ-վեցին, ինչի հետևանքով ալիտության վերաբերյալ ուսումնասիրության հարցը մոլորեց հետին պլան:

Այս թեմայի շուրջ կրկին որոշ հետաքրքրություն առաջացավ վեր-ջին տասնամյակում, որի արդյունքում ալեիմների, ինչպես նաև նրանց մի մասի հայկական ծագման վերաբերյալ հոդվածներ սկսեցին լույս տեսնել հայկական պարբերականներում:

Ալեիմների ազգային ինքնության հարցը վերլուծելիս հարկավոր է նշել, որ այլազգի ուսումնասիրողների մեծ մասը պնդում է, թե Թուր-քիայում բնակվող ալեիմներն ազգությամբ քուրդ և քուրդ են: Մակայն, հայ հետազոտողները, ինչպիսիք են՝ Ն. Տաղավարյանը, Գ. Հալաբյա-նը, Գ. Երևանյանը և այլք, իրենց աշխատություններում քազմիցս նշում են, թե ալեիմների մի մասն ունի հայկական ծագում, որի պատճառով էլ ալեիական հավատամքում, ծիսակատարություններում, սովորույթնե-րում և դավանարանական ստեղծումներում քազմաթիվ են քրիստոնեա-կան տարրերը:

Ստորև կներկայացնենք այն քիչ քվով հայ հետազոտողներին, ով-քեր կատարել են ուսումնասիրություններ ալեիմների մասին:

Ն. Տաղավադյանը, ով երեք տարի եղել է Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան, ուսումնասիրություններ է կատարել ալևիների վերաբերյալ՝ ճանփորդելով Փոքր Ասիայում: Նա համոզվում էր հայտնում, որ ալևիության արմատները ձգվում են մինչև մամիքիություն՝ IV-VII դարեր, ապա պավիլիկյաններ, բողոքականներ՝ X-XI դարեր, իսկ որպես նոր կրոն՝ ձևավորման գործընթացն սկսվում է այն շրջանում, երբ պավիլիկյաններն ու բողոքականները, որպես աղանդավորներ հալածվելով, իրենց հալածողներին դիմադրելու համար մերձենում են արաբներին և առերևույթ ընդունում իսլամ¹: Հեղինակը մանրամասնորեն անդրադառնում է ալևիական սովորույթներին, նկարագրում դրանց նմանությունները քրիստոնեական ծեսերի հետ՝ փաստելով, որ քվրաչները իրենց սրբավայրերի հետ մեկտեղ ուխտի են գնում նաև քրիստոնեական վանքերը²:

Արժեքավոր են Տաղավադյանի բերած վիճակագրական տվյալները 20-րդ դարի սկզբին քվրաչների բվի վերաբերյալ, ըստ որոնց նրանց բիվը հասնում է մեկ միլիոնի, մասնավորապես՝ Սեբաստիայում՝ 350 հազար, Դերսիմում և Մալաթիայում՝ 300 հազար, Էրզրումում՝ 100 հազար, Էնգուրիում՝ 100 հազար և այլն³:

Ալևիությունը, ալևիների կենցաղը և ավանդույթները ուսումնասիրել է Գևորգ Հալաչյանը՝ շրջելով Դերսիմի գյուղերում: Նա իր աշխատությունում ներկայացնում է տեղաբնակների ավանդույթները, սովորույթները, պատմում է փոքր Մեյիզ Ջաֆերի հետ իր երկխոսության մասին, ինչը թավական հալուստ տեղեկություններ է հաղորդում ալևիների, նրանց սրբազան զգրքի, դրանց՝ սերմնաբերունդ փոխանցման կարգի մասին: Նա խոսում է նաև Դերսիմի տարբեր շրջաններում քնակվող Միջագյաններ կամ կրճատ՝ Միրոներ տոհմանունը կրող, տեղ-տեղ հայախոս, տեղ-տեղ՝ քրդախոս և տոհմային ավանդույթներն ու նախապետական սովորույթները պահպանած հայ քնակչության մասին⁴: Հալաչյանը իր շրջագայության ընթացքում համոզվում է, թե Քեչիչ Դադի ստորոտում գտնվող մի քանի բուրբակյան գյուղերի քնակչուներ նախկին հայեր են, ովքեր բոլորացել են 17-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած ցուլալիների արշավանքների ժամանակ⁵:

Հեղինակը վստահաբար նշում է, որ Դերսիմը և իր քնակչությունը՝ ալևիները, ունեն հայկական ծագում, և նրանց մի մասը քուրդ-ալևի անվան տակ ծածկված հայեր են, ովքեր պահում են հայկական ավանդույթները⁶:

Դերսիմն իր քնակչությանը ուսումնասիրել է նաև Ս. Հայկունին, ով նույնպես պատմում է ալևիների մասին, նկարագրում շրջանի գյուղերը, նրանց կենցաղը, սովորույթները՝ ընդգծելով այն փաստը, որ գրեթե ամեն մի դերսիմցի, բուրբերենի և քուրդերենի հետ միասին, խոսում է

ճան հայերեն⁷: Նա մկարագրում է Հավրդի Մուրթ Կարասպետի վանքը և անդրադառնում հարակից շրջաններում բնակվող Միտրաքցի հայերին, պատմում ալկիզդեաների մասին⁸:

Մեկ այլ հետազոտող⁹ Գ. Երևանյանը, նույնպես նյութեր է հավաքել ու տպագրել Դեբսիմի ու նրա բնակիչների մասին, որոնցում հեղինակը համոզված էր, թի Դեբսիմում բնակվող ալկիմները քրիստոնյա հայեր են եղել, ովքեր քրդացել են 15-րդ դարից հետո: Այս տեսակետը հաստատելու համար հեղինակը նկարագրում է դեբսիմցիների ծեսերը, ավանդույթները, որոնք հեռու են իսլամից և մոտ են քրդատոնեությունը ու տարածված են հատկապես հայերի մոտ¹⁰: Նա ևս, մյուս հեղինակների նման, մանրամասնորեն անդրադառնում է Միտրաքյանների հայկական ծագմանը¹¹, նշում, որ Դեբսիմի բնակչության թիվը 20-րդ դարի սկզբին 200 հազարից ավել է եղել, թեև պետք է նշել, որ այդ թիվը իրականում ենթադրություն է, քանզի Դեբսիմում երբեք մայրդահամար չի կատարվել¹²:

Անդրամիկ ամուսնով մի ճամնապարհորդ, 19-րդ դարի վերջին շրջանում Դեբսիմում, ուսումնասիրել է մահաճգի գյուղերը, նրանց դիրքն ու շրջակայքը, բնակչությունը, վերջինիս կենցաղը, ավանդույթները: Այս հեղինակը ևս պատմում է Դեբսիմում քոլրաշների հետ համերաշխ բնակվող Միտրաքյան հայ ցեղախմբի մասին, որի անդամները, ըստ հեղինակի ունեցած տեղեկության, հայոց Մամիկոնյան տոհմի շատակողներն են¹³:

Քոլրաշների մասին գրում է նաև Պ. Նաբանյանը, ով ուսումնասիրել է Բալուն¹⁴ շրջակա բնակավայրերի բնակչությանը: Արժեքավոր են հատկապես Նաբանյանի ներկայացրած վիճակագրական տվյալները Դեբսիմի և Չաքոսանջակի բնակչության վերաբերյալ, որոնց համաձայն՝ այդ թիվը կազմել է մոտ 140 հազար, որից 100 հազարը՝ ցուրդ, 10 հազարը՝ բուրդ և 30 հազարը՝ հայ¹⁵:

Հեղինակը մանրամասն խոսում է նաև ալկիմների կրոնական արարողությունների և սովորույթների մասին, որոնք գրեթե նույնությամբ համընկնում են վերը նշված ուսումնասիրողների նկարագրություններին:

Չնչկածագի հայրենասերների միության կողմից տպագրված «Պատմագիրք Չնչկածագի» գիրքը ևս արժեքավոր նյութեր է պարունակում ալկիության ուսումնասիրման համար: Գրքում ներկայացվում է Դեբսիմի վիճակագրությունը 19-րդ դարի վերջին, մանրամասն նկարագրվում ալկիմների կրոնը, սովորույթները և նմանությունները հայերի ավանդույթների հետ¹⁶:

Ալկիմների ծագման, ինչպես նաև ալկիության ու վերջինիս նկատմամբ հայկական տարրի ազդեցության մասին թեմային անդրադարձել

են մահուան հարցի այլ հեղինակներ, որոնց հարցը տեղեկությունները նույնպես արժեքավոր են նյութի ուսումնասիրման համար:

Այս հեղինակներին է Կ. Մասունին, ով անդրադարձալով Գերսիմի բնակչության կրոնին, նշում է, թե նմադրություն կա, որ դերսիմցիները բնակչության հետևողների հարցումներն են: Ես անդրադարձում եմ 16-րդ դարում տեղի ունեցած թղթաշական պատմություններին, վերաբերում դրանց շարժառիթները՝ նշելով, որ այդ շարժումների քնն-համար մարտական ազգային չէր, այլ ուղղված էր անկախություն պահպանելուն և օսմանյան իշխանության հաստատման դեմ¹⁵:

Ալեխոսյան վերաբերյալ որոշ ուսումնասիրություն կատարել է մահ Ա. Ալաջյանեանը, ով, մանրամասնորեն անդրադարձալով Գերսիմի շրջանի բնակիչների էթնիկական և կրոնական կազմին, նշում է, որ դերսիմցիները եկվորներն են, ովքեր իշխել են հայերին: Այդ եկվորները սելջուկյան արշավանքների ժամանակ գաղթել են դեպի արևմուտք և բնակություն հաստատել Գերսիմում, իսկ բնիկ տարրը ձուլվել է նրանց՝ պահելով, սակայն, հին հավատքի տարրերը և հարգանքը սրբատեղիների նկատմամբ: Հեղինակը, ալեխոսյանը բավական հեռու համարելով իրանից, նշում է, որ ալեխներն արտաքուստ իսլամադավան են բժում, սակայն նրանց ավանդույթներն ու կրոնական հավատալիքները լեցուն են այնպեսի սովորույթներով և ծիսակատարություններով, որոնք գոտ քրիստոնեական են, ինչպես, օրինակ, հարգողությունը, խառտվանությունը և այլն¹⁶: Ալաջյանեանն իր աշխատությունում խոսում է Միքայելյան հայ տան մասին, որը Գերսիմում դարեր շարունակ պահել է իր գոյությունը Հավորի վանքի շուրջ¹⁷:

Ե. Աղոնցը ևս համոզմունք է հայտնում, թե ալեխները պատմականորեն VII-IX դարերում տեղի ունեցած հայկական պավլիկյան աղանդավորական շարժման հետևողներին են՝ որպես հիմք ընդունելով այն համոզմանը, որ պավլիկյան շարժման հետևողները գրադեցրել են մահ Գերսիմից մինչև Խարթերը ձգվող տարածքը: Այս կարծիքն Աղոնցը հիմնավորում է պատմական այն իրադարձությամբ, երբ Բյուզանդիայի ճնշման տակ պավլիկյանների մի մասը միանում է պաշտոնական եկեղեցուն, իսկ մյուս մասը, Բյուզանդական եկեղեցու նկատմամբ տաժաժ իր մոլեռանդ ատելության պատճառով, չի ցանկանում ճանաչել նրա իշխանությունը և գերադասում է ընդունել իսլամ¹⁸:

Հայ հետազոտողների կողմից ալեխների և ալեխության ուսումնասիրմանն ուղղված աշխատությունները, քննակնարար, այսքանով չեն տանձանակալակում: Բազմաթիվ համատու անդրադարձներ ենք ծանդիպում հայ այլ հետազոտողների և պատմիչների աշխատություններում, որտեղ նշված են Օսմանյան կայսրությունում բնակվող շիա մուսուլմաններին մեամվող ժողովրդի մասին, ինչպես մահ տեղեկություն-

ճեր են հաղորդում հայերով քնակեցված գյուղերի ու ավանների կոմսախոխության մասին, որոնք համընկնում են այլ հետազոտողների ավելի ուշ կատարած ուսումնասիրություններում Մկարագրած ալեիներով քնակեցված շրջաններին: Համոզված ենք, որ գոյություն ունեն մաև այլ աշխատություններ, որոնք դեռևս անհայտ են մեզ:

Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրելով վերոնշյալ մյուսերը, ակներև է դառնում, որ ալեիների՝ որպես կրոնական խմայնք ճանաչուման, ինչպես մաև հետագայում համայնքի մեծացման հարցում մեծ է հայկական տարրի ներգործությունը, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ հետազոտողներ: Սակայն, խնդիրը հանգամանորեն ուսումնասիրված չլինելու պատճառով, դեռևս հնարավոր չէ հստակ պատասխանել այն հարցերին, քե ո՞ր դարից սկսած, ի՞նչ պայմաններում և որքա՞ն հայեր են ալեիություն ընդունել:

YARDAN HARUTYUNYAN
(ԻՕՏ)

ARMENIAN RESEARCHERS ABOUT ALEVIS

Alevism have been studied by Armenian researchers. There were few attempts to study Alevism fully in the modern Armenian historiography, but unfortunately there is no such a study as these books do not interpret all aspects of this religion. Only in the first quarter of the 20th century some researchers tried to study Alevism and Islamized Armenians. But after few years Armenia became one of the Soviet republics and the academic priorities changed and these topics were left in shadow.

The researches introduced in this article are very important not only for identity of some Armenians, but for Alevis also, especially for the ethnic origins of Alevis and for studying the formation of Alevism as a religion. The authors describe Alevi communities, their villages, the lifestyle and religious rites. They tell about the origin of the name "Dersim", the Armenian tribe called "Miragyan", the similarities between Armenians and Alevis, especially between inhabitants of Dersim (Tunceli) region in Turkey.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն. Տաղավարյանի գտնում է, որ այս վերջին երկու շաբաթների գաղափարախոսությունները երկր են հանդիսացել ոչ միայն ալեիության, այլև եվրոպական և հայկական բողոքականության առաջացման համար: Տե՛ս Տաղավարյան Ն., Զբիտոնեական բողոքականության և գրգռվածներու աղանդին ծնունդը, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 5:

2. Տաղավարեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 57:
3. Տաղավարեան Ն., նվ. աշխ., էջ 49:
4. Հայազյան Գ., Դեղսիմի հայերի ազգագրությունը, Ե., 1973, էջ 249-252:
5. Հայազյան Գ., նվ. աշխ., էջ 297:
6. Թափառական, Կիսանկախ Տերսիմի հայկական ծագումը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր 1931, էջ 146:
7. Հայկունի Ս., Դերսիմ, «Արարատ» ամսագիր, մարտ 1896, էջ 133:
8. Հայկունի Ս., նշվ. աշխ., փետրուար 1896, էջ 85-86:
9. Երեանեան Գ., Պատմություն Չարամնազի հայոց, Պեյրոս, 1956, էջ 83-84:
10. Երեանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 98:
11. Երեանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 76:
12. Անդամիկ, Տերսիմ, Թիֆլիս, 1900, էջ 97-108:
13. Նաթանյան Պ., Արատը Հայաստանի կամ տեղիկազիրը Բաղուայ և շրջակա քաղաքացի ու գիտությունը, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 100-102:
14. Պատմագիրը Չղչկածազի, Պեյրոս, 1971, էջ 189-190:
15. Սասունի Կ., Քիչու ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերությունները, Պեյրոս, 1969, էջ 51-52:
16. Ալբոյանեան Ա., Քրտական ազգութեան նկարագիրը և ցեղակցական յարաբերություններ հայոց նկատմամբ, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, օգոստոս, 1931, էջ 89-90:
17. Ալբոյանեան Ա., Պատմական Հայաստանի անձնանները, Գանձեր, 1950, էջ 460:
18. Արմը Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989, էջ 20:

ԱՐԵՎՏԱԿԱՅ ՄԱՄՈՒԸ «ՄԱՄՈՒԻ ԱԳԱՏՈՑՅԱՆ»
ԵՎ ԳՐԱԶՆՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԵՐԶՄՆՈՒՄ

1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրության հռչակումով վերացվեց գրաքննությունը, և արևմտահայ մամուլը սկսեց ազատ գործել՝ ձեռք բերելով ազգային-քաղաքական մեր բովանդակություն¹: Հուլիանում մեթոդաբանություն է գրաքննության վերացման և վերահաստատման կարճ շրջանում արևմտահայ մամուլի հետ տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ բանադրապետությամբ Օսմանյան կայսրության մյուս ազգությունների պարբերական մամուլի լուսարանմանը, որոնց հետ կատարվում էր գրեթե մույն իրողությունները: Ինչպես նշում է արևմտահայ լրագրող Եմովը Արմենը, մամուլի ազատությունը, որքան կազդուրիչ ազդեցություն կարող էր ունենալ մտավորական կյանքի վրա, մույնքան էլ վտանգավոր էր, քանի որ լրագրողները, «երկար տարիներ վարժված լինելով միայն դեկլարավելու, անպատրաստ էին իրենց ասօրև բացված ծավազնագությունը»: Սահմանադրության հռչակումից հետո տիրող համատարած ոգևորության սրայմաններում արևմտահայ մամուլը դարձավ աննախընթաց զարգացումների քննախարակ²:

1908 թ. հուլիսի 10/23-ին Օսմանյան սահմանադրության հռչակումն անակնկալ էր բուրք հասարակության համար, քանի որ գրաքննությունը հետևողականորեն բացվում էր ծավալվող իրադարձությունները: Միայն հուլիսի 10-ի առավոտյան թերթերում գետնոված մի կարճ սրբաբանական հաղորդագրություն՝ «Անհամատ կայսրը բարեհաճել է սահմանադրություն շնորհել» բովանդակությամբ, տեղեկացնում էր սահմանադրության հռչակման մասին: Այնուհետև թերթերը իրար հաջորդող հավելվածներով ծանուցում էին մամուլի ազատության, կայսրության բոլոր ժողովուրդների հավասարության, բանտարկյալների ազատ արձակման և շնորհված աչք արտոնությունների մասին: Հաջորդող օրերին լրագրերը լի էին «օսմանցիներին ազատություն պարգևելու» համար սուլթանին ուղղված օրհնություններով: Ուսումնասիրված բոլոր արևմտահայ թերթերում բազմաթիվ էին սահմանադրության հռչակումն ողջունող և դրույթները վերլուծող հոդվածները: «Բյուզանդիան»-ում լույս տեսավ Բյուզանդ Քեչյանի հեղինակությամբ խմբագրականների շարք՝ «Պատմական տարին 1908. «Համիտեան» ռեժիմը տապալված-ազատություն ի Թուրքիա. Հայ ազգն 1908 թ. յեղափոխութեան մեջ» խորագրով: Թուրքական մամուլի դեկլարացիաները կասկա-

ժամերով էին վերաքերվում հոյակված սահմանադրությանը՝ մտավախություն ունենալով, որ այն կազմակերպված է սուլթանական պալատի պաշտոնյաների կողմից՝ ժողովրդին ստուգելու նպատակով: Քեկ մայրաքաղաքում կազմակերպվում էին ազատությունը փաստաբանող հավաքներ, քայքայում սուլթանի համդեպ վախն առկա էր, հույժնակ որոշ թերթեր որոշակի մտավախությամբ տպագրեցին վերոհիշյալ պաշտոնական հազդրագրությունը¹: Արևմտահայ պարբերականների անհետատես և զգուշավոր դիրքորոշմանն է անդրադարձել Նեմլը Արմենը՝ նշելով, որ պոլսահայ մամուլի համար առաջին փորձությունը եղավ մարտի 31-ի հակասահմանադրական շարժումը, երբ որոշ թերթեր («Մանգումե», «Շամանակ», «Արևից») շտապողականությամբ ցուցաբերելով, քարձր գնահատեցին բռնապետության վերադարձն ազդարարող շարժումը, այնինչ, եթե վախենում էին դրանք քննադատել, կարող էին միայն արձանագրել դեպքերը²:

1908 թ. և դրան հաջորդող մի քանի տարիներին արևմտահայության կյանքում շարունակվում էին իրենց հասարակական ու մշակութային կարևոր նշանակությունը պահել «Բյուզանդիոն» (1886-1918 թթ., տնօրեն՝ Բ. Քնյամ) և «Մանգումե-ի էֆքյար» (1866-1919 թթ., հրատարակվում էր հայերեն, տնօրեն՝ Հ. Գալսեղյան) օրաթերթերը և «Արևելյան մամուլ» շաբաթաթերթը (հրատարակվել է մինչև 1909թ): Մակայն ազդեցիկ թերթերի մի մասը, ինչպես «Մասիսը», «Մտրեանդակը», «Օսդիկը» (կանանց շաբաթաթերթ), «Երկրի ճայնը», «Հանրագիտակց», «Արշալույսը», «Արձագանքը» և այլ պարբերականներ 1908 թ. հետո դադարեցին հրատարակվել, որը հավանաբար պայմանավորված էր հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերով, որոնց հիմքում ընկած էին Օսմանյան կայսրությունում ծավալված քաղաքական փոփոխությունները:

Դարասկզբին՝ մինչև Արդու Համիդի բռնապետության ավարտը, Կ. Պոլսում և Չմյուռնիայում լույս էին տեսնում չորս երկու տասնյակ հայկական պարբերականներ, իսկ 1908 թվականից մինչև Մեծ կոլեզը՝ ավելի քան 120 թերթեր և ամսագրեր³: Հեղափոխությունից հետո սկսեցին լույս տեսնել Կ. Պոլսում՝ «Շամանակ» (1908-1914 թթ.), «Նոհալ» (1909-1914 թթ.), Չմյուռնիայում՝ «Դաշինք» (1909-1919 թթ.), «Աշխատանք» (1910-1914 թթ.) թերթերը և այլն: Ազատ մամուլի ժամանակաշրջանում կարևոր երևույթ էր այն, որ Կ. Պոլսում և գավառներում հայտնվեցին ազգային կուսակցությունների հրատարակությունները, որպիսիք մինչ այդ բացառապես լույս էին տեսնում արտասահմանում: 1908-1914 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվում էին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության «Ազատամարտ» (1909-1912 թթ.), «Երգիկ» (1911-1912 թթ.), «Ազդակ» (1912-1913 թթ.), «Շամք» (1913-1914 թթ.) և այլ պարբեր-

քականներ, «Անրակազմյալ հնչակյանների «Առավտը» (1909-1922 թթ.), Հնչակյան կուսակցության «Կայծը» (1911-1914 թթ.), «Լոռ աշխարհը» (1912 թ.), սահմանադրական ռամկավարների «Արևելյան մամուլ» (1908-1909 թթ.), ազգիս ղեկավարողների «Լոռ հոսանքը» (1909 թ.) և այլն⁶: Լոռ լույս տեսնող թերթերի մեջ եղան այնպիսիք, որոնք միայն մի քանի քաղաքումներ ունեցան («Քնար հայկական»՝ 3 թիվ, «Օգոստոս»՝ 3 թիվ, «Երասխա»՝ 8 թիվ, «Լ.խա»՝ 5 թիվ, «Չայն կրթության»՝ 1 թիվ և այլն)⁷: Հայ լրագրությունն իր նյութական և քաղաքական գոյությունը պահպանելու համար կրում էր բազմաթիվ ստորագումներ, քանի որ «սպասում չի գտնելով դաշարելուն հեն, կար մահ նախազորուած անբարոյականություններու մէջ թնայած ըլլալուն համար գրաքննութեան կողմէն խափանելուն վտանգը»: Հայ լրագրատեղեւորից շատերը, հովանավորելով կառավարության կողմից, իրենց թերթերը գերմանացիներին գրաքննության ենթարկելուց և մրցակից թերթերն էլ փակել տվեցին⁸:

Մամուլի ազատության այդ շրջանում թերթերն իրենց անվանումներին ավելացնում էին «ազատ», «անկախ», «ժողովրդական» վերաբերյալները, որոնք հստակ պատկերացում չէին տալիս այդ թերթերի քաղաքական ու կուսակցական կողմորոշման մասին, ինչպես դա եվրոպական թերթերի պարագայում էր (ազգայնական, հանրապետական, ընկերակարական, հակակղերական, արքայական և այլն)⁹, սակայն դրանով նրանք ցանկանում էին ընդգծել իրենց ոչ կուսակցականությունը: Արևմտահայ մամուլի էջերում մեծ տեղ էին զբաղեցնում պոլսահայ մամուլի ներկա վիճակի թերություններն ընդգծող հոդվածները: Կարծիքներ էին հրատարակվում, որ մեծ քանակությամբ թերթեր ունենալու վտխարեն արևմտահայությանն անհրաժեշտ են առողջ բովանդակությամբ մի քանի պարբերականներ, որոնց ուշադրությունը կսևեռվեր հայ ժողովրդի անտեսական և չիզիկական շլուծվող խնդիրների վրա¹⁰:

1908 թ. սեպտեմբերի 26-ին Կ. Պոլսում գումարվեց պոլսահայ մամուլի ներկայացուցիչների ժողով, որտեղ որոշվեց հայկական պարբերականների միջև քաղաքական համաձայնություն մշակել՝ վերջ տալով փոխադարձ վարկարկելուններին, լրագրողական շանտաժին, գրագողությանը, նպաստել հեղինակների իրավունքների պաշտպանությանը, ստեղծել ավելի մուտ և անկեղծ հարաբերություններ տարբեր ազգայնություններին պատկանող պարբերականների շրջանում: Սույն հայտնազերը բացի «Բյուզանդիոն»-ի ներկայացուցից, առգրագրեցին «Արևելք», «Մաղիկ», «Հայրենիքի քնար», «Ներխուխ շարքիչ», «Մանգում», «Մուրհանգակ» թերթերի արտոնատերերը¹¹:

Արևմտահայ մամուլի առումնափոխությունը բույլ է տալիս ասել, որ պոստահայ մամուլին միշտ էլ հատուկ է եղել անհամադրժողական վերաբերմունքը միմյանց նկատմամբ, և սահմանադրության հռչակումը հնարավորություն ընձևեց մրցակից թերթերին՝ արտահայտելու տարիներ շարունակ կուտակված անձնական հակակրակները: Թերթերը սկսեցին միմյանց վարկաբեկել և քննադատել, մամուլը լցվեց համիդյան վարչակարգի օրոք լրտեսությանը ու մատուցյալը գրադվող մարդկանց մերկացումներով: Սահմանադրության հռչակման առաջին օրերին և. «Խղում ծավալված դեպքերի ակամատես արևմտահայ գրող, հասարակական գործիչ Հակոբ Սիրունին փաստում է, որ գրաքննության վերացմամբ մարդիկ կորցրել էին իրենց խոսքի արժեքը և, քանի որ ազդեցիկ լուրերի պահանջարկ կար, գրում էին այն, ինչ թելադրում էին իրենց կամ այն, ինչ լսում էին փողոցում: Թերթերում մեծ տեղ էր հատկացված բռնապետության տարիների վերապրումներին, խոսվում էր համիդյան վարչակարգի պատճառած վնասների և ավերածությունների մասին. ժողովրդին հոգեհարազատ այդ բուռն հրատարակություններում կենդանիների անուներն էին ընտրված Արդու Համիդին որակելու համար»¹²:

Ժամանակակիցներն իրենց հուշագրություններում բազմիցս անդադարում են այն թեմային, որ գոյցն հայ իրականությունից դուրս գտնվողի համար դժվար էր պատկերացնել, որ սահմանադրության հռչակումը՝ նույնիսկ իր ձևական բնույթով, նշանակալից երևույթ էր արևմտահայության համար, և յկար մի հայ, ով ուրախությամբ լցված չլիներ: Բուրբը հավատացած էին, որ վերջ կդրվի երկարատև բռնապետությանը, հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող հալածանքներին, մշտական ջարդերին և կոռուպցիոնին¹³:

Դեպքերի հետագա ընթացքը հետզհետե բուրբին համոզում էր, որ հակառակ երկոթորդերի վերահաստատած սահմանադրության, նրանց կառավարման ձևը ոչ միայն հարազատ էր հին վարչակարգին, այլև ավելի դաժան և վճռական էր իշխանությունը պահպանելու մրցապայքարում: Թեև կառավարությունը ամուր հենարան ձեռք չերելու համար սկզբնապես որոշ զիջումներ էր անում ազգային փոքրամասնություններին՝ թույլատրելով նրանց բացել դպրոցներ, բարձրագույն, երատարակել թերթեր, ամսագրեր, գրքեր, ծառայել բանակում, սակայն այդ ամենը ձևական բնույթ ուներ: Կառավարության նշակած մամուլի, ժողովների, միությունների ազատության մասին լիբերալ օրենքներն անկենսունակ էին մնում, քանի որ երկոթորդերը համակված էին համաբուրգական կայսրության հիմնման գաղափարով: Եռուսով իթիհատական իշխանություններն ընդունում են արհմիությունները, ազգային կուսակցությունները, գործադուլներն արգելող օրենքներ: Ամենուրեք,

փոքր ընդմիջումներով հաստատում են ռազմական դրություն և մամուլի գրաքննություն¹⁴:

Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննության ճնշումների աստիճանական ուժեղացումն ու շարունակական ընթացքը սկսվել էր օսմանյան գրաքննության սկզբնավորումից (1850-60-ական թթ): Այն կասեցվեց համիդյան բռնապետության տապալումով, որից հետո երիտթուրքերը կիրառեցին գրաքննական բռնությունների մի նոր համակարգ: Գրաքննությունը թուրքիայում անմիջականորեն արտացոլել է նրկեում քաղաքական վարչակարգերի փոփոխությունները: 1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննության ճնշումներն ամսանյի չափերի հասան, իսկ 1894-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում և մինչև բռնապետության ավարտն արևմտահայ մամուլն ու երապարակախոսությունը հայտնվեցին գրաքննության կատաղյալ տիրապետության տակ¹⁵:

1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո սքարքերական մամուլի գործունեության համար սկսված բարեփոխարտ ժամանակաշրջանը, սլայմանավորված գրչաքննական եսկոդության վերացմամբ, մեծ ռզևությունն ատաջացրեց արևմտահայ մտավորականությանը շրջանում: «Ինչ ծանր անարգանք էր մարդկային համեարտն այն ատելի և անմիտ գրաքննության ներկայությունը մամուլյն քով: Այդ խափարի սլաշտոնեայք խույս տվին լույսն, կը հուսանք, որ ալ չվերադառնան», - գրում է արևմտահայ գրող-երապարակախոս թիողիկը (Յեղորոս Լարքնիճյան) 1909 թ. «Ամենուն տարեցույցում»¹⁶: Լշված շրջանում ընդլայնվել էր արևմտահայ մամուլի հասարակական նշանակությունը, նոր որակներ էր ստացել երապարակախոսությունը, արժեքավոր էր հատկապես երիտթուրքական վարչակարգի քացահայտ կամ քողարկված, քայց և ընկալելի քննադատությունը: Սակայն, սահմանադրության հաստատումից շատ չանցած, նորից գրաքննություն հաստատվեց երկրի մեջ. կատապարության տեսակետին անհամապատասխան որևէ արտահայտություն կամ ղեպերի սխալ արձագանք հաճախ քերում էր այս կամ այն քերքի ժամանակավոր դադարեցմանը: Մասնավորապես Կ. Պոլսի բոլոր քերքերը ճաշակել էին գրաքննության այս դատությունը: Չնայած իր վերապահ և զգուշավոր ուղղությանը՝ «Ժամանակ»-ը ևս մի քանի անգամ դատապարտվեց ժամանակավոր դադարումների¹⁷:

Կիլիկիայի կոտորածներից հետո երիտթուրքական իշխանությունները սաստկացրին արևմտահայ մամուլի նկատմամբ հետապնդումները: «Չայն հայրենյաց» շարաքաթերքը հաղորդում է, որ «Մանգումն-ի էֆքայում» տալված «Ընդհանուր ցարդ» հոդվածի համար Ա. Քյուրքճյանը և քերքի արտոնատեղը ներարկվել են հետապնդումների,

մբանց գործերը հանձնվել են Պատերազմական ստյան, իսկ «Բյուզանդիան» օրաթերթի հրատարակումը դադարեցվել է (տուգամքների ենթարկվեց և առժամանակ դադարեցվեց մաս «Մանգոլմ-ի էքսյաբը»)՝ Մամուլի նկատմամբ վերսկսված հետապնդումների առիթով թնդիկը գրում է. «Տարագրական տեսչության մոլեգնուտ հարկերի տակ վերստին իր կեղակարծ ներկայությունն էր դրել» գրաքննությունը, որի նպատակն էր «սանձել մասնավորապես իրերապարտավ պայքարը» և հատկապես «իրենց կասաքննիչը բորտիամ... տարիների թոնակայության դեմ քիմաետույզ հարձակումներ» գործող լրագրողներին¹⁹։ Երբ իշխանությունների վարած քաղաքականություննց դժգոհ բուրքական մամուլի շատ նեկայացուցիչների յուրքն արտահայտվում էր մամուլի էջերում։ Այդ իսկ պատճառով չուտով գրաքննության ենթարկվեց մաս բուրքական մամուլը, անգամ մի քանի թերթերի դեկավարներ ու լրագրողներ սպանվեցին²⁰։

Հատկանշական է, որ սահմանադրական վարչաձևը բռնակալությունը տապալելու համար իր «ժողովրդավարական» գաղափարները տարածելուց հետո վերահաստատեց գրաքննությունը²¹։ Բանն այն է, որ երկարուրերը մեկ տարվա անհաջող փորձից հետո հասկացան, որ «խայրենասիրության» տակ քաջնված պանթուրքական գաղափարները չէին զարգանում ոչ բուրք ժողովուրդների շրջանակներում, որից հետո հանգեցին բոնի մեթոդների իրականացման եղանակացությանը²²։

Փաստորեն, մամուլի ազատության ծուլակումից մեկ տարի անց սուլթանի և կառավարության հասցեին հնչող քննադատությունը վերացնելու անվան տակ Խորհրդարանը մշակեց մամուլի նոր օրենք, որով խոսքի և գրի ազատության դեմ սահմանափակումներ դրվեցին։ Այս օրենքը վրդովմուռնք առաջացրեց մամուլի ներկայացուցիչների շրջանում²³։

Այսպիսով գրաքննության վերացումն ի սկզբանե երկուբուրքական կառավարության կողմից ձևական ընույթ էր կրում, որի նպատակն իրենց նորաստեղծ կառավարության լիբերալ կարգախոսներին՝ «եղբայրություն, ազատություն, հավասարություն» համապատասխանող քաղաքականություն վարելու տարվորություն ստեղծելն էր։ Սակայն գրաքննության կասեցմամբ կայսրությունում տեղի ունեցող դեպքերին տրված քննադատական արձագանքները սկսեցին իջեցնել սահմանադրությունը վերահաստատած կառավարության վարկանիշը, որի արդյունքում Խորհրդարանը յուշացրեց մամուլի ազատությունը սահմանափակող օրենք ընդունել։

Այնուամենայնիվ, վստահ կարող ենք ասել, որ 1908 թ. սկսվում է արևմտահայ մամուլի զարգացման մի առանձին փուլ, բարձրանում է մամուլի ոչ միայն մշակութային, այլև ազգային-քաղաքական դերը։

Այս շրջանում մամուլը, ըստ հնարավորի՞, իր քննադատական կարծիքն է հայտնել արևմտահայության կյանքում տեղի ունեցող գործընթացներին, խոր արձագանք է տվել Ադամայի կոտորածներին, մամուլի ազատության զեն նրիտությունական կառավարության իրականացված քայլերին, արևմտահայության հողագրկման և հայերին հուզող այլ խնդիրներին:

YATEVIK GHALTAKHCHYAN
(AGMI)

THE WESTERN ARMENIAN PRESS IN THE PERIOD OF REESTABLISHMENT OF THE "FREE PRESS" AND CENSORSHIP

After the Young Turks' 1908 revolution the 1876 constitution was reconstructed in the Ottoman Empire. The Western Armenian periodical media began its free activity after the abolition of the censorship control. But in reality all these liberal steps had formal character. Shortly for abolishing the criticism address to the Government, Parliament accepts a law on limiting the free speech.

ՅԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1908 թ. երիտուրքների հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում վերականգնվեց 1876 թ. սահմանադրությունը, և երկրում առժամանակ հաստատվեց մամուլի ազատություն: Երիտուրքների հեղաշրջումից հետո հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և քաղաքական կուսակցությունների զիրարդեման փոփոխություններին է անդադարծել Ա. Համբարյանը և կուսակցական պաշտոնաթերթերի նրասարակույնների միջոցով ներկայացրել նրանց վերաբերմունքն երիտուրքների հեղաշրջմանը՝ անդադարստմալով նաև նշակված սահմանադրության էությունն ու դրա զույգներին: Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), Ե., 1990:

2. Ենուկ Աբմէ, Թրքա-հայ գրականությունը մամուլի ազատութեան թակասին, Ղալաթիա, 1909, էջ 10:

3. Տե՛ս Միլոնի Հ., «Ազատամարտ»-ի սերունդը, Հայրենիք, Բուսան, 1924, N 7, էջ 74:

4. Ենուկ Աբմէ, նշվ. աշխ., էջ 13:

5. Օսմանյան կայսրությունում գրաքննության կանոնադրարդար վոր նոր պարբերականներ նրասարակվեցին, ինչպես դա հետևեց Ֆրանսիական հեղափոխությանը: Տե՛ս Keskin T., Feminist/Nationalist Discourse in the First year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909), Readings from the Magazines of

"Demet, Mehaşi an Kadın" (Salonica), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2003. Հնդաֆոլտությունից հետո լույս ընծայված պարբերականների քննամուտը թիվը ներկայացնելու համար ենդինակը մեքրեթում է տարբեր աղբյուրներ. դամեցից մեկի համաձայն, երբ 1879-1907 թթ. լույս էին տեսնում 103 թուրքալեզու քերթեր, ապա միայն 1908 թ. հրատարակվեցին 240 նոր պարբերականներ, իսկ, ըստ մեկ այլ աղբյուրի, 1908 թ.՝ նոր քերթերը 353 էին, 1910 թ.՝ 130, 1911 թ.՝ 124:

6. Նատուտյան Ա., Արևմտահայ մամուլը XX դարի սկզբին, ժամանակագրական (Տեսություն և պատմության հարցեր), պ. Ա. Ե., 1999, էջ 79-81:

7. Նալաուտյան Ա., Ել մը հայ մամուլի պատմությունը Պոլսո «Ազդակ» շաբաթաթերթը, Հասկ հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան Բ.-Գ. տարի, 1981-82, Ամբիլիաս, էջ 211:

8. Ենույց Արմեն, նշվ. աշխ., էջ 43:

9. Ենույց Արմեն, նշվ. աշխ., էջ 16:

10. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 17-30.VI.1909:

11. Հայրենիքի քնար, Կ. Պոլիս, 27 սեպտեմբերի, 1908, էջ 155-156:

12. Ապո-իւ-Համբաթի վերջին խաղը, Կ. Պոլիս, գրառում Պ. Պալանց, 1909, էջ 32:

13. Թագուրեան Գ., երգազանքի ու տազնազանքի տարիներ 1908-1915, Գանձերէ, 1961, էջ 14:

14. Հովսեփյան Մ., Կ. Պոլսի ՀՀԴ մամուլը ազգային-ազատագրության քառակիր 1909-1915 թթ., Ե., 2003, էջ 28:

15. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Նատուտյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Ե., 1989, էջ 18:

16. Արամալյան Մ., Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» 1907-1929, Ե., 1981, էջ 27:

17. Տե՛ս Ազատեան Թ., ժամանակ քառասնամյա հիշատակարան 1908-1948, Կ. Պոլիս, էջ 141:

18. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 10-23.IV.1909: «Կոհակ» շաբաթաթերթն իր առաջին համարում տխուր զեպագիտություն է համարում այն, որ «Կոհակը» սկսեց հրատարակվել այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլսում մեկը ծյուսի հետևից փակվում էին հայ պարբերականները:

19. Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1916-1920 թթ., էջ 270:

20. Ahmarian J., Turkey has Recognized the Armenian Genocide (1895-1923), Los Angeles, 2010, p. 18.

21. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 26, VI-9.VII: 1895-1908 թթ. երկարուրբերի՝ մամուլի միջոցով բռնազննական կարգերի դեմ պայքարելու մասին տե՛ս Желтоков А., Печать в османовенно-болгарской в хулулурной жонии Турции (1729-1908), М., 1972, с. 239-291.

22. Զարևանդ, Միացյալ, անկախ Թուրքամիա, Ե., 1993, էջ 36:

23. Տե՛ս Տեր-Նալաուտյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223:

ՀԱՅ ՏԱՐԿԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻԿՐՈՍԻՒ
ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿՅՄՆՔՈՒՄ 1920-1925 թթ.

1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունից հետո Միքիայում ապաստանած հայերը, աստիճանաբար, ինտեգրվում են Միքիայի սոցիալական կյանքում, անգամ նրանց դերն ու նշանակությունն այնքան է մեծանում, որ որոշ բնագավառներում մեծաշնորհ են ժողովրդում: Խնդիրն այլ էր քաղաքական ոլորտում, քանի որ եթե տարագիրները ստիպված էին ինտեգրվել սոցիալական կյանքում, ապա քաղաքական բնագավառում նրանց ժամանակ էր հարկավոր իրավիճակին համակերպվելու, քաղաքական դաշտը և նրա կանոններն ընկալելու համար: Հայ տարագիրների մտա կարճ ժամանակ անց նկատվում է քաղաքական աշխուժացում, որն արդեն ժամանակի հրամայականն էր:

Մտեղծված քաղաքական մտք պայմաններում ակտիվ գործունեություն են ծավալում ազգային կուսակցությունները՝ կարևոր միջոց դառնալով հայրենակիցների վրա ազդելու և որն ավելի կարևոր է՝ արարական կողմի հետ համագործակցելու համար: Հայ տարագիրների մտա համախոսման մեծ հսկում էր նկատվում: Ուսումնասիրողների մեծ մասը նրանց մտա նկատել է անսովոր կենսաուժ, աշխատասիրություն, միմյանց օգնելու պատասխանատվություն, ինչի շնորհիվ վերջիններս կարողացել են ոչ միայն վերապրել, այլ դառնալ տարածաշրջանի ամենակենսունակ համայնքներից մեկը¹:

Կուսակցությունների գործունեությունը մույնպես համարվում է կարևոր քաջատություն. «Վերջիններս իրենց ազդեցության ոլորտով և ունեցած դերով մտանցան նկեղեցուն: Հայերը ցուցաբերեցին տարագիրներից կազմված համայնքի համար հազվագյուտ քաղաքական կազմակերպվածություն»²:

Այսպիսով, շատ արագ տարագիրների գանգվածը դառնում է քաղաքական կազմակերպված ու դիմամիկ մի համայնք: Վերապրելու խնդիրը լուծելուց հետո հայերը ձգտում էին արսիական իրենց ազգային ինքնությունը ու իրենց ներդրումն ունենալ Հայկական հարցի լուծմանը: Մա եզակի համադրություն է մոդեռնիզացիայի և ավանդականության, անհատականության և համակեցության:

Արար պատմարան Մամիք Արքաչն իր «ԲՆԵՂՆԻ ԵՆ ՀԱՅԵՐԸ ԵՏՈՒՆԵԿ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ Ե ԳԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՑ» հոդվածում մի քանի պատճառներ է բերում հայ տարագիրների նման վարվելակերպը քաջատրելու համար: Դրանցից առաջինը հենց ցեղասպանությունը վերապրելու,

հայրենիքը, հարազատներին, սոցիալական կարգավիճակը կորցնելու փաստն էր: Այնուամենայնիվ, հեղինակը եզրակացնում է, որ դրանք ժամանակավոր քնույր էին կրում և հայ տարազինները կարողանում են այդ դժվարությունները հաղթահարել³:

1920-ական թվականների սկզբներին Միջինայի քաղաքական ուղղւտում նոր զարգացումներ են տեղի ունենում՝ կապված ժամանակի մեծ տերությունների վարած քաղաքականության, նոր կնքված պայմանագրերի և դրանցից բխող հետևանքների հետ: 1920 թ. Հայաստանի խորհրդայնացումը, Սան-Ռեմոյի պայմանագիծը, որի համաձայն Միջինայի մանդատը հանձնվում է Ֆրանսիային, նոր փոփոխություններ են առաջ բերում Միջինայում հաստատված հայերի մտւ: Չնայած Ֆրանսիան սկզբից ևեք ռազմական դրութւում էր մտքերը երկրում, քայց մանդատի հաստատումից դժգոն ժողովուրդն ազգային-ազատագրական պայքար է սկսում. ապստամբություններ են բռնկվում Հալեպում, Լաթակիայում, Հատրանի շրջանում և այլուր:

Նման քարդ իրավիճակում էլ ակտիվանում են հայ քաղաքական ուժերը ի դեմս հայ ազգային կուսակցությունների, որոնք նշված ժամանակահատվածում արդեն խառքային տարակարծություններ ունեին: Քաղաքական քննուցումը կատարվում է մի կողմից Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունների, մյուս կողմից էլ Դաշնակցության միջև: Նրանց տարածայնությունների կտվանը խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն էր: Հնչակյան քաղաքական գործիչ Մ. Աղազարյանն այսպես է քննութագրում տեղի քաղաքական ուղղությունները. «Կուսակցական հակամարտ ծրագիրները երկուսն են՝ կեղրոնախոյս և կեղրոնաձիգ, որոնք ոչ մէկ առնչութւն ունին տեղական պահանջներում հետ»⁴:

Դեռևս 1919 թ. մարտից Հալեպում գործում էր Հնչակյան կուսակցության «Հալեպի ուսումնական միությունը»: Հալեպի մէջ Հնչակյան շումչը «տիրապետող է հայ գաղթականութեան վրայ: Եատերը չեն սխալի, երբ Հալեպը Հնչակեան քեղ կ'որակին»⁵: 1922 թ. կազմվում է կուսակցության Դամասկոսի ուսումնական միությունը, որը նույնպես ակտիվ գործունեություն էր ծավալում: Հնչակյան կուսակցությունը հայտարարում էր. «Մովետական Հայաստանի վայելած քաղաքական ինքնավարութիւնը ներկայ ըմբռնումով համապատասխանում է քաղաքական անկախութեան, որում հայկական Հարցը այսպես թէ այնպես լուծուած պէտք է նկատել»⁶:

Չնայած համայնավար իրավակարգը դեմ էր Ռամկավար ազատական կուսակցության սկզբունքներին, քայց վերջինս ընդունել էր Հայաստանի խորհրդայնցման փաստը: 1922 թ. նրանց ընդհանուր ժո-

դովը որոշել էր. «Մեր ուժերը տրամադրել հայկական կառավարությանը, Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական վերաշինության» :

Ուսման վարձերին ու հնչակյաններին համարում էին մի ուղղությամբ գործող կուսակցություններ, այսինքն. «Իրապարակ կուզան իրենց կեղծամտից ծրագրով և կը մեռնին պայքարի: Դեպի պետականացում, միտքին եւ կապ Հայաստանի. նեոտ արեւմտեան խարխաղ դիւանագիտութիւններ»¹:

Այլ էր դաշնակցականների քաղաքական ուղին: «Ը. Զ. Դաշնակցութիւնը իր մայր արմատէն անջատուելու օրէն իսկ, եղած է միշտ կեղտոնախոյս և համայնատիրական իր առանցքին վրայ»: Առաջ բերելով «Անհայրենիք պետություն» գաղափարը՝ դաշնակցությունը ցանկանում էր սփյուռքահայությանը կազմակերպել որպես քաղաքական ուժայն միավոր և հակադրել Խորհրդային Հայաստանին: Մամուլատային իշխանությունները հովանավորում էին Դաշնակցությանը: Ա. Ալպոյանը մկատել է, որ «դաշնակցականը ֆրանսիական դիվանագիտության ձեռքին գործիքների էին, և կոթնած անոր՝ տեսակ մը ազդեցութիւն ստեղծած էին իրենց համար և հաջողած էին դիրքեր գրավել»²:

Իրենց ներքին դաշնակցական գործիչները մույն մեղադրանքն ուղղում էին մշտա կուսակցությունների անցամեներին: Այս կապակցությամբ դաշնակցական գործիչ Վ. Նավասարդյանը գրում է. «1920-ի դեկտեմբերի 2-ից մինչև 1923-ի մայիս հեռացան մեզմից բոլոր նրանք, որոնց հասարակական դասամերը մայր էր մտել մեզ մօտ... Ծագելու համար իշխանադրի օրհանում»³:

Թեղև այս եզրակացությունը շատ խիստ է արված, քայքայ չի կարելի բացատրել նրանց փոխանագործակցությունը, որը մեր լարվածության հիմք կարող էր դառնալ՝ ներքին անգամ լարելով հայ-արարա-ֆրանսիական առանց այն էլ լարված հարաբերությունները: Ծնայած դաշնակցական բոլոր գործիչները Միջինում հայերի վիճակի աստիճանական քարելավման համար առաջնակարգ տեղ էին տալիս ֆրանսիական մանդատի վարած քաղաքականությանը: «Ծռոնմանը, քէ արարներուն ու հայերուն համար կենաց մահու խնդիր մըն է Ֆրանսայի հոգառարությունը»⁴: Դաշնակցականներն առաջ էին քաշում մեկուսացման քաղաքականությունը՝ բերելով հետևյալ հիմնավորումը. «...գաղութ իր ապրած շրջանակին մէջ պիտի մեկուսանայ, չափտի ըլլա քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անջատումով միանալու համար ազգային, իր ազգայնութեան համարպատասխան կազմակերպութեան, որ պետք է ճանաչուի մահու Ազգերու դաշնակցութեան կողմ»⁵:

Հայ տարագիրների քաղաքական կյանքը միայն ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ չի սահմանափակվում: 1921 թ. Յրանախան Զեմալական Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն պարտավորվում էր իր գորքը համել Կիլիկիայից: Այս գործընթացը նույնպես անդրադառնում է հայերի քաղաքական հայացքների վրա: Կիլիկիայից Բեյրութ տեղափոխված մի շարք հնչակյան գործիչներ՝ Հ. Մաղեյանի մախաձեռնությամբ 1923 թ. սկզբին Հնչակյան կուսակցության երիտասարդական կազմակերպությունում ստեղծվում է «կոմունիստական բջիջը», որի հիմքի վրա 1924 թ. «Մարտական» կոմունիստական խումբը, որը նոր եղևույթ էի Սիրիայի քաղաքական դաշտում: Արդեն 1925 թ. մայիսին հայ և արաբ կոմունիստները որոշում են կայացնում հիմնել Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը: Կազմվում է Կեմալական կոմիտե, որի քարտուղար է դառնում Յ. Յազրեկը, անդամներ՝ Զ. Շիմալյան, Հ. Մաղեյանը, Հ. Բոյաջյանը և այլք:

Հետագայում Մաղեյանը նշում է, որ Խորհրդային Հայաստանը կապող օղակ է՝ յուրացնելու Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության սկզբունքները և վերջիններիս տարածման հիման վրա էլ նրանք հնարավոր էին համարում Սիրիայում և Լիբանանում արաբ ժողովրդի հետ համատեղ պայքարում խստել ազգային անկախության¹⁴: Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար Ա. Մյասնիկյանը 1924 թ. գրել է. «Պետք է ուղղել քաղաքական գիծը և հրաժարվել «խաղի հեղինակներից՝ դաշնակցականներից ու հայկական ազգայնականությունից»¹⁵: Հստակ ցուցում կար. մինչև հայ տարագիրները չեն խզել իրենց կապերն ազգայնականների հետ, անօգուտ է մտածելն անգամ իրենց իրավիճակի քարելավման մասին:

Հայերի համար սիրիական նոր տարրերակց՝ կոմունիստի ծնով, իր մեջ ակնարկ անգամ չունեղ տեսլ ու կեմստունակ այլընտրանքի, շնորհիվ որի հայկական հարցը նոր քննաքնն պիտի ստանար: Գոյություն ունեղ մահ Խորհրդային Հայաստանը, որի շուրջ կարեղի էր համախմբել Սիրիայի և Լիբանանի հայ րնակալությանը, և սկզբնական շրջանում Սիրիայի հայ կոմունիստներն այդ ուղղությամբ էին աշխատում, սակայն, Խորհրդային Հայաստանը չէր կարող դառնալ համահայկական կապերի, փյուռքանայության քաղաքական գործունեության ինքնուրույն գործունը: Իր հերթին, արաբ կոմունիստների հետ միափոքվելով, հայ կոմունիստներին տեսլ հնարավորություն էր վերստանվում իրենց համարելու տեղի քաղաքականության համակարգի քաղկացուցիչ տարր, իսկ արաբների համար էլ հիմք էր ծառայում, որ այդ Սիրիայի արաբները հայ համայնքին համարեղին իրենց րնակալության անրաժամելի և լիիրավ անդամ: Այնինչ հայկական ազգային կուսակ-

ցոյրյունները հայերի ներկայութիւնը տարածաշրջանում ժամանակավոր ին համարում, իսկ այդ երկրները ժամանակավոր բնակավայր իրենց հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա վերադառնալու ճանապարհին:

1925 թ. սեպտեմբերի 26-ը Դուրգի ապստամբության ժամանակ կոմունիստական կուսակցությունն ապստամբների հետ համերայութեան և նրանց օգնություն ցույց տալու շարժում է կազմակերպում¹⁶: Եվ երբ արար և դուրգ ապստամբները մոտենում էին Դամասկոսին, ֆրանսիական իշխանությունները զենք են բաժանում տեղի քրիստոնյաներին: Այս պարագայում կարևոր է նշել, որ Դամասկոսի Հայոց առաջնորդը մեծամասն է հայերին զենք բաժանելու անաջակող, ասելով, որ հայերը բարեկամ են տեղացիներին:

Այսպիսով, սկզբնական շրջանում՝ ցեղասպանությունը վերապրելուց հետո, դժվար էր տարագիր հայի համար ընկալել քաղաքական խնդիրներ, դրանցից առաջացող պահանջներն ու հետևել վերջիններին: Եվ միայն որոշ ժամանակ անց հնարավոր եղավ շարունակել և զարգացնել քաղաքական կյանքը լրիվ նոր պայմաններում: Միջիայի արարների ու հայ տարագիրների միջև քաղաքական փոխհարաբերությունները բարդ զարգացումներ են ունենում: Առաջին հերթին հայ տարագիրների համար դրված էր Միջիայում կայանալու, իրավական կարգավիճակ ստանալու խնդիրը: Իսկ ազգային կուսակցությունների հակաբևեռ հայացքներ ունենալու փաստը պատակաբար էր մտնում համայնքի ներսում, որի արդյունքում վերջինս կորցնում էր իր ամբողջականությունը և համատեղ պայքարելու հաստատականությունը: Չնայած հարկ է նշել, որ քաղաքական կուսակցությունները երբեմն կարողացել են վեր կանգնել իրենց կուսակցական ծրագրերից, տարածայնություններից ու միասնական լինել, որի դրսևորումներն էին 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ի Հալեպի Քառասուն Մանկանց սկեղծու բազում գումարած համազգային միտինգը և ազգային իշխանությունների կազմակերպած օգտահանդեսը, երբ «Հայութիւնը կը ներկայացնէր ամբողջականութիւն մը՝ կարծել է թե՛ գոյութիւն ունեցող քաղաքական հոսանքները իրարու մէջ ձուլուած լինէին»¹⁷:

Մյուս կողմից էլ հայերի քաղաքական գործունեությունը միայն ներհամայնքային գործունեությամբ չի սահմանափակվում. նրանք համագործակցում են իրենց արար համախոհների հետ՝ հիմնելով Միջիայում կոմունիստական կուսակցությունը: Այս պարագայում նույնպես նրանք որոշակի խնդիրներ են ունենում ֆրանսիական մանդատի իշխանությունների հետ՝ այս անգամ հայտնվելով արարների և ֆրանսիական իշխանությունների միջև: Այստեղ հանգամանքները գործում էին ի վնաս հայերի, քանի որ համայնքի ներսում երկփեղկվածությամբ

բույլ չէր տալիս համատեղ գործելու: Ֆրանսիական կողմը փորձում էր իր աջակիցների շարքերում տեսնել դաշնակցականներին, իսկ արաբներն էլ հնչակյանների ու ռամկավարների օգնությամբ հակադարձել իրադարձությունների ըմբացքն ի օգուտ իրենց: Հայ տարագիրները, գնահատելով արաբ ժողովրդի ցուցաբերած օգնությունը, փորձում էին հնարավորինս յեզոքություն պահպանել արաբա-ֆրանսիական հարաբերություններում:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները կարողանում են հաջողությամբ լուծել իրենց առջև դրված խնդիրները: Ծանկության դեպքում մրանք կարողանում են դուրս գալ կուսակցական շրջանակներից՝ գիտակցելով, որ որոշ խնդիրներ արդեն ազգային միասնական լուծում են պահանջում: Նրանք նպաստում են հայ տարագիրների վերապրելու խնդրի լուծմանը, նոր սոցիումի առեղծմանն ու մրա՝ նոր հասարակությունում ինտեգրմանը: Աստիճանաբար հայ համայնքն ամբողջովին ընդգրկվում է Սիրիայի հասարակական, քաղաքական կյանքում՝ որպես կի դիրքեր զբաղեցնելով Սիրիայի իշխանական համակարգում:

*NARINE MARGARYAN
(AGMI)*

THE PARTICIPATION OF ARMENIAN REFUGEES IN THE POLITICAL LIFE OF SYRIA IN 1920-1925

After the Armenian Genocide hundred thousands of Armenian refugees found themselves in Syria facing myriad of problems among which the central one was social, economic and political integration with host nation. The integration process in social and economic system passed more smoothly and soon Armenians were important part of Syrian economy. The situation was different in political sphere. Here Armenians faced both external and internal problems. Internal one was the struggle between traditional Armenian parties which continued even after the Genocide. Other issues were connected with French authorities policy aimed at creating divergence and resentments between Arab population and minorities in Syria and using them as one of the pretexts for their prolonged presence in country. Nevertheless, Armenians were able to overcome all those difficulties and at the mid 1920s were actively participating in Syrian political life.

ՄԱՆԹԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Дятлов В., Мелконян Э., Очерки социокультурной этнологии, Армянская диаспора, Е., 2009, с. 109.
2. Дятлов В., Мелконян Э., նշվ. աշխ., էջ 109:
3. «Ալաշաբադ» Բացառիկ, Մեծ Եղեռնի 80-ամեակին առիթով, Թեյրուք, 1995, էջ 127-129 (արարեղծ):
4. Աղազարեան Մ., Դեպի անհայրենիք պետություն, Սփյուռքի պատկալը, Պէյրուք, 1926, էջ 21:
5. Զուլաբյան Գրիգորյան Գրիգորյան Հնչակեան կուսակցության քառասունամեակին, Փարիզ, 1930, էջ 272:
6. Իզմիրյան Կ., Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկայիս, Պէյրուք, 1964, էջ 262:
7. Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1947, էջ 204:
8. Աղազարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 23:
9. Աղազարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 21:
10. Թադևոսյան Հ., Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախի պատմություն, 1841-1946, Ե., 1986, էջ 209:
11. Նախասարգյան Վ., Դաշնակցության քաղաքական ուղին, Գահիրե, 1925, էջ 10-11:
12. Արալ Ն., Սուրիա և մեր, Կահիրե, 1932, էջ 14:
13. Աղազարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 114:
14. Косая Г., Крылатый феникс над Египетом Восток, М., 2001, с. 310.
15. Косая Г., նշվ. աշխ., էջ 312:
16. Հովհաննիսյան Ն., Մարզայան Հ., Միրյան անկախության համար մղված պայքարում, Ե., 1975, էջ 134-135:
17. Նանյան Մ., Զուլազարե 1918-1948, Պէյրուք, 1949, էջ 16-17:

**ԻՍՐԱԵԵԼ ՊԵՏԱԹՅԱՆ ԱՏԵՂԾՈՒՄԷ ԵՎ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՄԱՍՈՒԽ ԱՐՉԱԳԱՆՔԸ (1948 թ.)**

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1947 թ. նոյեմբերի 29-ի որոշմամբ՝ 1948 թ. մայիսի 14-ին ստեղծվել է Իսրայել պետությունը։ Երես ստեղծման նախադրյալները դրվել էին դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին տարիներին (1917 թ.), երբ բրիտանական կողմը խոսեց Պաղեստինում «իբրևական ազգային օջախ» ստեղծելու մասին։ Ավելի ուշ՝ 1920 թ. Մեծ Բրիտանիան Ազգային լիգայից ստացավ Պաղեստինի կառավարման մանդատը և սկսվեց աշխարհի տարբեր երկրներից հրեաների հոսքը դեպի այս տարածաշրջան։ Մինչդեռ իբրևական պետության ստեղծման գաղափարը իրականություն դարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո։ Մեծ Բրիտանիայի ենթամանդատային Պաղեստինը հռչակվեց անկախ և նրա տարածքում ստեղծվեց երկու ինքնուրույն՝ արաբական և իբրևական պետությունները¹։ Իհարկե նման որոշումը չէր կարող բարեհաճ ընդունվել Պաղեստինի արաբների կողմից. վերջիններս մերժեցին այն ընդունել և միջազգային ասպարեզում առաջ եկավ արաբ-իսրայելական իսկամարտությունը, որը մինչ օրս լուծում չի ստացել։

Թուրքիան, որը տարածաշրջանում առաջատար պետություններից էր և առևտրա-տնտեսական կապեր ուներ Պաղեստինի հետ, չէր կարող անտարբեր մնալ այս խնդրի նկատմամբ։ Դրանով է պայմանավորված, որ 1948 թ. մայիսին բուրքական մամուլը ուշադրությամբ հետևում և գնահատական էր տալիս պաղեստինյան իրադարձություններին։ Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել, թե բուրքական մամուլը և բուրք հասարակությունը ինչպես են արձագանքել Իսրայել պետության ստեղծման փաստին։

Թուրքական մամուլի վկայությամբ՝ բուրք հասարակությունը, պաղեստինցիների նման, ևս բարեհաճ չի ընդունել Իսրայել պետության ստեղծումը։ Այս բնույթին չորսհատուկ տեղ հատկացրած բուրքական բնօրինակից պետք է առանձնացնել «Ստամբուլ»-ը։ Պարբերականը, Սերձավոր Արևելքում իբրևական պետության հայտնվելուց մեկ օր անց՝ 1948 թ. մայիսի 15-ին², հրատարակեց մի հոդված, որում հիշեցրել է, որ Թուրքիան ՄԱԿ-ում դեմ է քվեարկել Պաղեստինի մասնատմանը և միաժամանակ վստահեցրել, որ եթե նույնիսկ համընդհանուր Իսրայել պետությունը ղե-ֆակտո ճանաչվի, ապա Թուրքիան կլինի վերջին այն երկրների թվում, որը կգնա այդ քայլին³։ Թեքքը գրել է.

«Թուրքիան ցանկացել և ցանկամուտ է մերձենալ Արարական երկրների հետ: Թուրքիան չի ցանկանում ամել այնպիսի քայլ, որը կհանգեցնի ՄԱԿ-ում Պաղեստինի մասնատման դեմ քվեակելու արդյունքում ձեռք բերված համակրանքի կորստին»⁶: Միաժամանակ թեթև հաշվի է առել նաև տնտեսական գործոնը և տեղեկացրել, որ Պաղեստինը լարդող տեղն է գրադեցնում այն երկրների ցուցակում, որոնց հետ Թուրքիան առևտրա-տնտեսական կապերով կապված է⁷:

Բացի այդ, ուշագրավ է այն փաստը, որ շուրջ Թուրքիան ՄԱԿ-ում դեմ էր քվեարկել Իսրայել պետության ստեղծմանը, սակայն չէր պատրաստվում հետևել հարևան արարական երկրներին և ռազմականորեն աջակցել պաղեստինցիներին: Թուրքական մամուլը չէր բացնում, որ Թուրքիան Իսրայելի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում կպանդարանի չեզոքությամբ⁸: Այդ առիթով մայիսի 15-ին թուրքական «Թասվիթ» պարբերականը նշել է. «Եթե նույնիսկ Թուրքիան չճանաչի նորաստեղծ հրեական պետությունը, ապա արարական երկրներին ցուցաբերած աջակցությունը կլինի բարոյական կամ էլ, հնարավոր է՝ դիվանագիտական բնույթի»⁹: Նույն օրը՝ մայիսի 15-ին «Ստամբուլ» թերթը, իր հերթին, տեղեկացրել է, որ արարական լեզիոնը Թուրքիայից զենք և զինամթերք է խնդրել, սակայն, հաշվի առնելով այն փաստը, որ դրանք Թուրքիային տրամադրել էր, Իսրայել պետության կազմավորմանը հավանություն տված՝ ԱՄՆ-ը, կատարությունը ստիպված է եղել մերժել արարների խնդրանքը¹⁰:

Այսինքն՝ փաստ է, որ 1948 թ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը ամբողջովին կախված էր ԱՄՆ-ի դիրքորոշումից: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո «Տրամենի գոկտրինայի» (1947 թ.) և «Մարշալի սլամի» (1948 թ.) իրագործման հետևանքով Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ ռազմական և տնտեսական օգնություն, փոխարենը Թուրքիայում տեղադրվեցին ԱՄՆ-ի ռազմական հանգույնները: Սկիզբ դրվեց թուրք-ամերիկյան մերձեցմանը և Ամկարան դարձավ Վաշինգտոնի ռազմական դաշնակիցը այս տարածաշրջանում: Ինտրկն, եթե հարցը դիտարկում ենք այս տեսանկյունից, ապա Թուրքիան չէր կարող որևէ քայլ ձեռնարկել երեական նորաստեղծ պետության դեմ, քանի որ ԱՄՆ-ն պաշտոնապես ճանաչել էր Իսրայելը¹¹: Այդ դեպքում թուրքական մամուլում, հատկապես «Ստամբուլ»-ում, տեղ գտած այն սպառնալիքը, թե «Թուրքիան կլինի վերջին այն երկրների թվում, որը դե-ֆակտո կճանաչի Իսրայելը», լույս միայն խոսքեր էին: Դա մախևառաջ մայիսի 15-ին խոստովանել է նույն «Ստամբուլ» թերթը: Այն գրել է. «Բնչպիսին էլ լինի Թուրքիայի դիրքորոշումը, այն ամբողջովին կախված է ԱՄՆ-ի դիրքորոշումից: ...Ամերիկայի կողմից հրեական պետության ճանաչումը այստեղ (խոսքը Թուրքիայի մասին է. - Զ.

Մ.) մեծ տպավորություն է ստեղծել¹⁶։ Քաղի այդ դա հաստատել է նաև պատմությունը, պաշտոնական Անկարան այդ տարիներին Իսրայելի դեմ որևէ կտրուկ քայլ չի ձեռնարկել, ավելին՝ ճամաչել և դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել վերջինիս հետ 1949 թ.¹⁷։ Այսինքն՝ Թուրքիան առաջին երկրների թվում էր, որ գնաց այդ քայլին։ Մակայն հետաքրքրաշարժ է նաև այն փաստը, որ Իսրայելի դե-յուրե ճանաչումը Թուրքիայի կողմից տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ արդեն գոյություն չուներ Պաղեստին պետությունը։

Պաղեստինյան խնդրի հետ կապված թուրք հասարակությանը 1948 թ. հուլիս է նաև այն հարցը, թե ինչով է պայմանավորված Իսրայելի նկատմամբ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի որդեգրած մեծ թարիղդադիական քաղաքականությունը։ Թուրքական թերթերը, ի տարբերություն ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի գործողությունները որակում էին որպես տարածաշրջանում կայունության ու խաղաղության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլեր։ Պարբերականներում (մայիսի 17-ի «Յաւալիք», «Ստամբուլ», «Կազիք» թերթերում) տեղ գտած հիմնական պատճառաբանությունը հետևյալն էր ԱՄՆ-ն իմանալով՝ Իսրայելում իր ազդեցությունը տարածելու ԽՍՀՄ-ի մտադրությունների մասին, դիվանագիտական կարևոր քայլ է դիմել՝ առաջիններից ճանաչելով հրեական պետությունը¹⁸։ Ըստ վերը նշված թերթերի՝ այս կերպ Վաշինգտոնը առավելություններ է ձեռք բերել և նվազագույնի հասցրել այն հավանականությունը, թե Պաղեստինը կդառնա ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի նոր հակամարտության քառերանգ¹⁹։ Ինչ վերաբերում է ԽՍՀՄ-ի դիրքորոշմանը, ապա այս առիթով մայիսի 22-ին «Ջումիյուրիեթ» թերթը վստահեցրել է, որ Խորհրդային Միության համառ պաշտպանությունը Պաղեստինում Իսրայել պետության ձևավորման հարցում հիմնականում պայմանավորված է Մոսկվայի ծավալապաշտական ծրագրերով²⁰։ Պարբերականը գրել է. «Մեր թիկունքները վստահված են, քանի որ կարմիր սիոնիստական պետության ստեղծումը Պաղեստինում մեր հարևանների միջամտությանը կհանգեցնի։ Արդյունքում Մերձավոր Արևելքի կենտրոնում կստեղծվի կարմիր ճակատ, որը չի բացառվում, որ կհարձակվի մեր վրա»²¹։ Ի վերջո հրապարակախոսը կոչ է անում կառավարությանը հմարավոր իրավիճակից խուսափելու համար քայլեր ձեռնարկել²²։ Վերը նշված վստահի մասին գրել են նաև թուրքական «Վաթան» ու «Թյուրքիե» թերթերը²³։ Իսկ մայիսի 27-ին «Ջումիյուրիեթ»-ը երկրի կառավարությունից պահանջել է հակամարտությունը լուծելու նպատակով միջնորդի դերում հանդես գալ Պաղեստինի հակամարտող կողմերի միջև²⁴։ Կառավարությանն ուղղված այս կոչը պայմանավորված էր մայիսի 23-ի Թուրքիայի արտգործնախարար Նեջմիթթին Սադաթի պաղեստինյան հարցի վերաբերյալ արած նայտաբարության հետ։ Նա ասել է. «Մենք անհամազուտացած ենք, որ պաղեստինյան

տինյան հարցը մման շրջադարձ ունեցավ, որը խանգարում է Մերձավոր Արևելքում խաղաղության, կայունության և անվտանգության հաստատմանը: Ի սրտանց զանկանանք, որ զսեմի այնպիսի լուծում, որը վերջ կդնի հակամարտությանը և կվերականգնի արաբների իրավունքները²¹: Թուրքական մամուլը վերլուծելով Մադաթի այդ նշանը, համզել է այն եզրակացության, որ կատավարությունը դեմ է Պաղեստինի բաժանմանը, սակայն, պաշտոնական Անկարայի արաբական հարցում որդեգրած այս դիրքը սահմանափակվում է միայն դրանով և ներկա պահին չպետք է սպասել, որ Թուրքիան որևէ կերպ կմիջամտի այս հարցին²²: Մայիսի 23-ին «Մտամբուլ» թերթը գրել է. «Մադաթի նշանից պարզ է դարձել պաղեստինյան հարցում Թուրքիայի դիրքորոշումը: ...Սակայն կատավարությունը չի պատրաստվում որևէ ձևով միջամտել այս խնդրին, ինչը անբույլատրելի է»²³: Մայիսի 25-ին էլ «Թասվիթ»-ը կոչ էր անում կատավարությանը պասիվություն չցուցաբերել և Մերձավոր Արևելքը փրկել «կարմիր տետրից»²⁴: Ընչտեև, որ թուրքական թերթերում լույս տեսած հոդվածներից պարզ է դառնում, որ վերջիններս մախրմտորում էին հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով: Չնայած, որ թուրք հասարակության որոշ խավեր փորձել են քննաչափանք ներքաշել Իսրայելի դեմ կազմակերպվող ռազմական գործողություններին: Մայիսի 7-ին թուրքական «Մտամբուլ», «Ջումիլուրիներ», «Թասվիթ», «Վաքիթ» թերթերը իրազեկել են, որ ոմն Ջևաթ Ռիֆաթ Աթիլիան, որը համոզեցանում է, այսպես կոչված, պաղեստինական կուսակցության ղեկավարը, Պաղեստին ուղարկելու նպատակով՝ համոզել է նկել կամավորներ հավաքագրելու կոչով: Ըստ վերջ նշված պարբերականների՝ դրան դեմ է արտահայտվել կատավարությունը²⁵: Թերթերը ևս դատասպարտել են այդ մախրածոնությունը: Այս առիթով մայիսի 7-ին «Վաքիթ»-ը գրել է. «Ավելի կարևոր խնդրներ են ծառայել մեր առջև, քան անապատում թուրքական արյուն քսփելը»²⁶: Թուրքական պարբերականները հետագայում որևէ կերպ չեն ակնարկել, թե եղել են կամավորական ջոկատներ, որոնք մասնակցել են արաբա-իսրայելական պատերազմին: Հավանականությունը մեծ է, որ թուրք հասարակությունը չի արժագանքել այդ կոչին:

Պաղեստինյան հարցը հետագա ամիսներին ևս եղել է թուրքական մամուլի ուղադրության կենտրոնում: Ավելին՝ հոդվածների քննաչափ չէր փոխվել: Կրկին խասվում էր տարածաշրջանում կայունության ու խաղաղության հաստատման, Մերձավոր Արևելքը «կարմիր տետրից» փրկելու մասին:

Այսպիսով, 1948 թ. մայիսին թուրքական մամուլում նրատարակված հոդվածներից կարելի է պատկերացում կազմել, թե Իսրայել պետության առեղծման փաստին ինչպես է արժագանքել թուրք հասարակությունը և իստակապես ինչ հարցեր են նրանց հուզել: Վերջիններիս

զմահատմամբ՝ նորաստեղծ պետությունը սպառնալիք էր մահ թուրքիայի համար: Թուրքական թերթերում տեղ գտած հրապարակումներից համգում ենք այն եզրակացության, որ դա սթայմանավորված էր հետևյալ համզամանքներից.

1. Ինչպես ԱՄՆ-ը, այնպես էլ Խորհրդային Միությունը Իսրայել պետության ստեղծման հարցում իր յուրահատուկ ծրագրերն է ունեցել: Սերժանտը Արևելքից Մեծ Բրիտանիային փոստերը միայն ԽՍՀՄ-ի առջև ծառայած խնդրի մի մասն էր: Ըստ որոշ արևմտյան հեղինակների՝ Մուսկվան, Պաղեստինում պարսիների և հրեաների միջև անլուծելի հակամարտության գոտի ստեղծելով, որում մերքաշվեցին ԱՄՆ ու արևմտահեղուպական երկրները, ապահովում էր երկրի հաջողային սահմանների անվտանգությունը²⁶: Այսինքն՝ ի դեմս Իսրայելի դաշնակից էր գտնում տարածաշրջանում: Եվ եթե հաշվի ենք առնում այն փաստը, որ այդ տարիներին խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները լարված էին և Անկարան համդես էր գալիս ԱՄՆ-ի դաշնակցի դերում, ապա իհարկե չէր ցանկանա իր հարևանությամբ ունենալ ԽՍՀՄ-ի դաշնակից պետությանը: Դա իրական սպառնալիք կլիներ Թուրքիայի համար:

2. Զաղաքականից բացի գոյություն ունեց մահ անտեսական գործունը, որը առիպում էր Անկարային Իսրայել պետության ստեղծմանը դեմ արտահայտվելու: Թուրքիան անտրակական կապերով կապված էր Պաղեստինի հետ և վերջինս ծանդիսանում էր առաջինիս համար կարևոր արտաքին շուկաններից մեկը²⁷: Այսինքն՝ Թուրքիայի համար լուրջ անտեսական ծարված էր Պաղեստինի մասնատումը:

Բացի այդ, ինչպես վկայում են թուրքական թերթերը, պաշտոնական Անկարան Պաղեստինի իրավունքները սրաշտպանելով՝ ցանկանում էր բարձրացնել իր հեղինակությունը արաբական աշխարհում: Սակայն, ի տարբերություն արաբական երկրների՝ Թուրքիան իր դժգոհությունը հայտնել է լույս խաղերով, որևէ քայլ չձեռնարկելով ԱՄՆ-ի հովանու ներքո գտնվող Իսրայելի դեմ:

Այսօր միանշանակ կախող ենք ասել, որ իսրայելա-թուրքական հարաբերությունները զարգացման տարբեր փուլեր են ունեցել: Սակայն փաստ է մնում այն, որ Թուրքիան եինգ տասնամյակից ալվի Իսրայելի ռազմական դաշնակիցն էր տարածաշրջանում և միայն վերջին տարիներին (2002 թ. Թուրքիայում իշխանության եկած իսլամամետ Արդալություն ու Զարգացում կուսակցության օրոք) որոշակիորեն փոխել է Անկարայի արտաքին քաղաքականությունը: Թուրքիան իր առջև նպատակ է դրել Իսրայելի հետ հարաբերությունները սասեցնելու դիմաց քաղաքական հարաբերությունները արաբական աշխարհի հետ: Ավելին՝ վերջին ամիսներին միջազգային հանրությունը ուշադրությամբ հետևում է թուրք-իսրայելական հակամարտությանը՝ փորձելով կանխատեսել եր-

կո երկրների հարաբերությունների հետագա զարգացման ընթացքը, ինչը ևս բնական դարձնում է էլ ավելի կենսաբերական, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս մեկ անգամ էլ ամփոփաբանելու բուրձ-խրայիական հարաբերությունների ճակատման նախադասությունը:

CHRISTINE MELKONYAN
(105)

THE FORMATION OF THE STATE ISRAEL AND THE RESPONSES OF THE TURKISH PRESS (1948)

On November, 29th, 1947 the General Assembly of the United Nations has made a decision on a cancelling of the mandate of England to Palestine. Palestine was divided into two independent states: Arabian and Jewish, and in May, 14th, 1948 it was formed the states Israel.

1948 the Turkish press carefully observed and made comments on events in Palestine. Especially main themes of comments were creation of the state Israel, a recognition its USA and the USSR, and also begun the military actions between the Arabian states and Israel. In May, 1948 the Turkish press did not hide, that does not recognize Jewish the state, but soon in 1949 Turkey has recognized Israel de jure.

In spite of the fact that mutual relations between Turkey and Israel have strong enough time base, relations at the present stage have rather tense and inconsistent character, as does a theme of more actual.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՑՈՆՆԵՐ

1. 1947 թ. նոյեմբերի 29-ի որոշման համաձայն՝ հիմնական պետությամբ՝ Իսրայելի, հաստատվել էր 14 հազ. կմ² տարածությամբ, այսինքն՝ Պաղեստինի տարածքի 56 %-ը: Մանրամասը տես՝ Հովհաննիսյան Լ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. IV, Ե., 2007, էջ 289-294; Никитина Г., Государство Израиль, М., 1968, с. 50-60.

2. 1948 թ. մայիսի 15-ին սկսվել է արաբ-իսրայելական առաջին պատերազմը: Անդերթղամանի, Եզնալտտի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբանանի և Սաուդյան Արաբիայի ջանակները մերժածեցին Իսրայել, արդյունքում վերջինիս հաջողվեց պահպանել ոչ միայն իր անկախությունը, այլ նվաճեց 6,7 հազ. կմ² տարածք, ինչպես նաև Երուսաղեմի արևմտյան մասը: 1949 թ. Իսրայելի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Հորդանանի և Սիրիայի միջև ստորագրվեց զինադադարի ժամանակավոր համաձայնագրեր, որոնք սակայն չփոխադրեցին հաշտության պայմանագրերով, այլ ընդհակառակը՝ հակամարտությունը էլ ավելի սրվեց և արաբ-իսրայելական պատերազմները շարունակվեցին: Տես՝ Հով-

Խամիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 295-297; Никитина Г., նշվ. աշխ., էջ 175; Kirk G., *The Middle East in the War*, London, 1953, p. 384-386.

3. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, *Окзор турецкой прессы, май-август*, 1948, Отделка турецкой печати на образовании государства Израиль, с. 8. Հիշեցնենք, որ 1947 թ. նոյեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում 33 «կողմ», 14 «դեմ» և 10 «ծեղնալսե» ժայնքի էրման վրա է ընդունվել Պաղեստինի տարածքում Իսրայել պետության ստեղծման փորձերյալ նախագիծը:

4. Նույն տեղում:

5. Նույն տեղում, էջ 9:

6. Նույն տեղում, էջ 8:

7. Նույն տեղում:

8. Նույն տեղում, էջ 9:

9. Իսրայել պետությունն ԱՄՆ-ն ճանաչել 1948 թ. մայիսի 14-ին, այժմը՝ աննիզապես պետության եղակումից հետո: ԽՍՀՄ-ց նորաստեղծ պետությունը դե-յուրո ճանաչել է հոլակումից երեք օր անց՝ մայիսի 17-ին: 1949 թ. Իսրայելը դե-յուրո ճանաչել է Թուրքիան, 1950 թ.՝ Սեմ Բրիտանիան և Ֆրանսիան: Իսրայելի և Գերմանիայի Ֆեդերատիվ համրապետության միջև ղիվա-նագիտական հարաբերությունների հաստատվել են 1952 թ. սեպտեմբերին: Սանրամաղ տե ս՝ Никитина Г., Государство Израиль, М., 1968.

10. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, *Окзор турецкой прессы, май-август*, 1948, Отделка турецкой печати на образовании государства Израиль, с. 8.

11. Makovsky A., *Turkish-Israeli Ties in the Context of Israeli-Arab Tension*, <http://www.washingtoninstitute.org/>, 10.10. 2000.

12. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, *Окзор турецкой прессы, май-август*, 1948, Отделка турецкой печати на образовании государства Израиль, с. 9.

13. Նույն տեղում, էջ 10:

14. Նույն տեղում:

15. Նույն տեղում:

16. Նույն տեղում:

17. Նույն տեղում:

18. Նույն տեղում:

19. Նույն տեղում:

20. Նույն տեղում, էջ 11:

21. Նույն տեղում:

22. Նույն տեղում:

23. Նույն տեղում, էջ 9:

24. Նույն տեղում:

25. Նույն տեղում:

26. Rapoport L., *Stalin's War Against the Jews: The Doctor's Plot and the Soviet Solution*, New York, 1990, p. 238.

27. Sh u' Kirk G., նշվ. աշխ., էջ 112:

**ԹՈՒՐԿՄԵՆՆԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊՈԼՍՏԱԿԱՑ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
1945-1947 ԹԹ.**

Երկյուրդ աշխարհամասրտից հետո Թուրքիայի կառավարող շրջանները քանզ չէին խճայում երկիրը ղեակկրատական ներկայացնելու ուղղությամբ: Դրա համար նրանք փորձում էին օգտագործել ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների, մասնավորապես ստամբուլահայերի ներհամայնքային խնդիրները: Նման քայլերից էր Անկարայում վարչապետ Մաքսաթօղլուի հայկական «Մարմարա» և «Ժամանակ» թերթերի խմբագրապետների հետ հանդիպումը¹:

Այդ հանդիպման ժամանակ մա շնորհակալություն էր հայտնել վերջիններիս կառավարությանն օժանդակելու համար: Հավանաբար, այս շնորհակալությունն ուղղված էր հատկապես «Մարմարա» թերթի խմբագրությանը, որն իր ամբողջ 1945 թ. հրատարակած համարներում հիշատակել է քարժրատիճան թուրքաճայերի անունները՝ նշելով, որ նրանք եղել են Օսմանյան կայսրության հնազանդ և նվիրված քաղաքացիներ²: Հանդիպման ընթացքում վարչապետը, ի յուր թուրքի, հայտարարել էր նաև, որ ճայերը, ինչպես մյուս ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները, կալող են ունենալ իրենց երգչակմերը, սեփական լեզվով ֆիլմեր նկարահանել, սովորել զինվորական վարժարաններում (այս իրավունքը տրվել էր պատերազմից հետո) ինչպես նաև ընտրվել պետական կառավարման համակարգում: Այս հայտարարությունը նարտակ ուներ ցույց տալու թուրքական կառավարության «ճայամետ» վերաբերմունքը: Հարկ է նշել, որ ըստ վարչապետի, պետական կառավարման համակարգում ընդգրկվելու համար՝ ճայերի կողմից որևէ քայլ չէր ձեռնարկվել³: Վերջիններս հասկանում էին, որ գործնականում դա աննար էր, քանի որ իրավականորեն և սոցիալապես պաշտպանված չէին: Մաքսաթօղլուն, որպես թուրքական կառավարության «քարնհանո» վերաբերմունքի օրինակ էր բերել Կարողիկոսի ընտրությանը տատրոպաճայ պատվիրակության ազատ մեկնումը և այդ գործում պետության աջակցության պատրաստականությունը, որից, տակայն, պատվիրակությունը հրաժարվել էր:

Վարչապետ Մաքսաթօղլուն մատմանչել էր նաև «Մարմարա», «Ժամանակ», «Նոր յուր» և ճայկական այլ թերթերի ազատ վաճառքը՝ հայտարարելով, որ Թուրքիայում, անկախ ազգային և կրոնական պատկանելիությունից, բոլորն ունեն իրավունքներ⁴:

Կառավարությունն իր նպատակներին ժառայեցրեց նաև թուրքական մամուլը, որն էլ սկսեց հարցազույցներ վերցնել ստամբուլահայ

վերնախազի ներկայացուցիչներից՝ Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանից, Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցի տնօրեն Փեչուխմադյանից, ԱՄՆ նկնած բուրգահայերից և նույնիսկ ԱՄՆ-ում Հ. Յ. Դ. կուսակցության բյուրոյի ներկայացուցիչ Միլոն Վրացյանից: Ուշագրավ է Վրացյանի հայտարարությունը, որի ժամանակ նա մասնավորապես ողջունել էր Թուրքիայի վերածնունդը և դրական էր գնահատել մեծ մտածողունը: Այս հարցազրույցի հրատարակումով բուրգական իշխանությունները փորձել էին ի ցույց դնել այն վատաբեր, թե իբր պոլսահայ վերնախավը, անգամ Հ. Յ. Դ. կուսակցությունը բողոք չունեն՝ ընդդեմ իրենց երկրի: Թուրքական քարոզչական ապարատի մեծանուն քայլը նպատակ ուներ նաև վարկաբեկել Դաշնակցություն կուսակցությանը:

Հարկ է նշել, որ 1946 թ. հուլիսին կայանալու էին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի ընտրությունները: Այդ ընտրություններում բուրգական կառավարությունը, ստամբուլահայության դրական վերաբերմունքն ստանալու համար, սկսեց ճնշում գործադրել ԹԱՄԺ-ի հայ պատգամավորներ՝ Պերճ Կեղեցատեչյանի և Գևորգ Արսլանյանի վրա:

Կառավարության մեծանուն «սիրաչափերու» այս քաղաքականությունն ուներ իր դրսևապատճառները: Դրանցից մեկ համար կարևոր է 1943 թ. Նյու-Յորքում ձևավորված Ամերիկահայ Ազգային կոմիտեի դիմումը ներկայացված՝ Ման-Հրանցիսկեյում ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, 1945 թ. մայիսի 3-ին, Թուրքիայում գտնվող հայերի ծանր վիճակի և «Հայկական հարցի» լուծման վերաբերյալ⁶: Այստեղ կարևոր է այն, որ բուրգական կառավարության ճնշման ներքո անցկացված հարցազրույցներն ուղղված էին ընդդեմ Ամերիկահայ Ազգային կոմիտեի, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, ներկայացրած դիմումի՝ ցույց տալու, որ այն չի համապատասխանում իրականությանը: Թուրքական իշխանությունների համար կարևորություն էր ներկայացնում Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի կողմից ԽՍՀՄ Միեմիստրների խորհրդի նախագահ Ի. Ստալինին՝ հայկական հարցի լուծման համար և հայտարարությունը, որ նրանք միանում են՝ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին ուղղված Ամերիկահայ ազգային կոմիտեի դիմումին⁷:

Գլխավորապես բուրգական կառավարությանն անտանգատացնում էր ԽՍՀՄ կողմից՝ հայերի անունից ներկայացված տարածքային պահանջների հարցը: Կարևոր պատճառ էր նաև 1945 թ.-ի նոյեմբերի 21-ն ԽՍՀՄ ղեկավարության ընդունած որոշումը՝ արտասահմանի հայերի հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ⁸, և Կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանի 1946 թ.-ի հունիսի 1-ին արտասահմանի հայության ղեկավար մարմիններին շրջաբերական նամակը՝ հայրենադարձությանը օժանդակելու կոչով⁹:

Ամերսթեյտ է նշել, որ այս մամուլ-կոչի սրատնառով քաղում խաչնդատներ առաջացան արքեպիսկոպոս Գևորգ Արսլանյանի և նրա կողմնակիցների, ինչպես նաև հայրենադարձվել ցամկացողների դեմ¹⁶։ Ի հակառակ վերջ մշվածի՝ ՀՀ Ազգային արխիվում պահվող ՀԽՍՀ արտգործնախարարության ֆոնդը վկայում է, որ 1946 թ. հունիսի 1-29-ը, Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու համար, հյուպատոսարան են դիմել քաղմարիվ հայեր։ Ստորև մեքկայացնում ենք այդ գյուղարմակ հայերի սվյալներն՝ աղյուսակի տեսքով¹⁷։

ամիս ամսաթիվ	ընդունվել է	գրամցվել է	աղյամարդ	կիմ	երեխա
հունիսի 1	32 մարդ				
հունիսի 3	15 մարդ				
հունիսի 5-8		227 մարդ	82	89	56
հունիսի 10	40 մարդ	156 մարդ	63	58	-
հունիսի 15	63 մարդ	259 մարդ	86	100	73
հունիսի 17		242 մարդ	89	89	64
հունիսի 19	40 մարդ	115 մարդ	45	40	30
հունիսի 24	30 մարդ	104 մարդ	38	32	34
հունիսի 26		114 մարդ	40	43	31
հունիսի 29	41 մարդ	143 մարդ	48	57	38

Միևնույն ժամանակ Խորհրդային Հայաստան մեկնելու համար ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարան են դիմում նաև քաղաքացրմակ, քարծրագույն կրթության տեր մարդիկ՝ բժիշկներ, իրավարամներ և այլն¹⁸։

ԽՍՀՄ ղեկավարության ընդունած Հայրենադարձության որոշումն ավելի շիկացրեց ախրող մթնալուրտը ստամբուլահայ համայնքի վերմախալում։

Նախքան մթնալուրտին ամդրարստուալը՝ նշենք Կ. Պուլսի Հայոց պատրիարքարանի դերը համայնքում։ Պուլսահայ համայնքը ավանդաբար համախմբված է եղել պատրիարքարամի շուրջ, որը մաս կարգավորում էր համայնքի մեքքին կրանքը։ Այդ կարգը ստեղծվել էր դեռևս

ստիճանական կատարարության ժամանակաշրջանից: Ինչպես հայտնի է, պատրիարքը, բացի եղևոր առաջնորդից, հանդիսանում էր մասնաբաժնի համայնքի կատարարի: Պատրիարքի ձևերում էին կենտրոնացած բավականին մեծ ֆինանսական և նյութական միջոցներ:

Վերջ նշված կարգը, առանց էական փոփոխությունների, պահպանվեց մինչև երկրորդ աշխարհամարտը: Սակայն այն խախտվեց 1944 թ. պատրիարք Լաբոյանի մահից հետո:

1944 թ. պատրիարք Լաբոյանի մահից հետո պատրիարքի տեղապահ ընտրված Գևորգ արքեպիսկոպոս Աբալանյանի և Սր. Փրկիչի հիվանդանոցի իրավաբանների միջև վեճ էր առաջացել: Այդ վեճի շարունակում էր հետևյալում: Գևորգ արքեպիսկոպոս Աբալանյանը կրոնական ժողովից հեռացրել էր պատրիարքարանին անցանկալի անձանց, որոնք Սր. Փրկիչի հիվանդանոցի իրավաբանների խորհրդի անդամներն էին: Ոչազգալ է, որ վերջիններս հարց բարձրացրեցին պատրիարք Լաբոյանի՝ Սր. Փրկիչի հիվանդանոցին բռնկված կռակի վերաբերյալ: Ըստ նրանց՝ Աբալանյանը կռակը չէր փոխանցել հիվանդանոցին և նույնիսկ չէր կնքել պատրիարքարանի դրամարկղը: Այդ հարցն իր լուծումն ստացավ դատարանի միջոցով՝ իրավաբանների (1945 թ.): Այդ ընթացքում կալանքի տակ էին վերցվել Աբալանյանի բանկային հաշիվները¹³: Վեճի առարկա էր դարձել հիվանդանոցի նրատարակած գրքանի օրացույցը: Ըստ պատրիարքարանի՝ օրացույցը պետք է նրատարակվեր իր հսկողության ներքո և բաղկացած լիներ 3-4 էջից՝ 1944 թ. նրատարակված օրինակի նման: Ի վերջո, վեճն ավարտվում է իրավաբանների կողմից: Վեճի առարկա էր դարձել մասնաձևի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար պատվիրակության անդամների ինքնակամ նշանակումը՝ Երվանդ Ինճյան, ԼորդՅեք Պարմալյան, Միքայել Թողաճյան, Պոսակ քահանա Ստեփանյան, Թորոս Ազատյան, Աբալանյանի բողոք՝ Վաղուժան Աբալանյանը, և այդ ճանապարհորդության համար Ստամբուլի հայ եկեղեցիներից գումարների հավաքումը: Այս հարցի հետ կապված նշենք, որ այն չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի պատվիրակության անդամների անունները նշված են եղել Ազգային-եկեղեցական ժողովի անդամների ցուցակում¹⁴: Դա ուղղակի Աբալանյանին վարկաբեկելու հերքական քայլերից էր, իսկ կաթողիկոսի ընտրությանը չմասնակցելու փաստը միտումնավոր էր տարածվել Ստամբուլում, ըստ որի ընտրության մասնակիցների թիվը եղել է 111, իսկ 6 անդամների թիվն ավելացվել է հետո:

Սի փոքր շեղվելով թեմայից՝ նշենք, որ այդ ընթացքում էջմիածին են ուղարկվել բողոքի երկու հեռագրեր, որոնց տակ ստորագրել էին Հմայակ Մ, վարդապետ Պախթարյանը, Ջարժայր Օ վարդապետ Կեռադարյանը, Փեչուխյանը, Գալուստ Արևյանը: Սրանով նրանք

Գևորգ 6-րդին հայտնում էին, որ Արսլանյանը խախտում է եկեղեցական օրենքներն ու ավանդույթները: Վերջիններին մեծ մասը վերջ նշված հոգաբարձուների խորհուրդի անդամներն էին, որոնց տեղապահ Արսլանյանը հետագրել էր պատրիարքարանից:

Սուսանյով այդ հետագրերը՝ Վեհափառը հայտարարել է, որ արտասահմանի հայ պատրիարքների պետք է նշանակվեն իր կողմից՝ հակասություններին վերջ դնելու նպատակով: Նաև Սուսանյովում էր քարձրացվել պատրիարքի ընտրության հարցը: Առաջադրվել էին 3 թեկնածուներ՝ Գոսան նախկուպու, Գարեգին արքեպիսկոպու Խաչատուրյան և Արտավազդ արքեպիսկոպու Սուրճյան: Վերջինս կաթողիկոս Չորեքյանի ընտրյալն էր¹⁵: Նշենք մեև, որ Սուսանյովում վարկարկվեցին կաթողիկոս Չորեքյանն ու Պատրիարքի տեղապահ Արսլանյանը: Վարկարկվեան համար պատճառ հանդիսացավ Վեհափառի արտասահմանի հայ պատրիարքների իր կողմից նշանակվեան վերարքայալ հայտարարությունը՝ անվստահություն հայտնելով համայնքին: Կրակոթ պատճառ էր հանդիսանում իր «գործակալի» Արտավազդ արքեպիսկոպու Սուրճյանի, պատրիարք նշանակելու ցանկությունը: Ինչպես մեև Արսլանյանի՝ Էջմիածնից վերադառնալուց հետո, հայտարարությունն այն մասին, որ Ամենայն Հայոց Վեհափառն իրեն հանձնարարել է պատժել անհնազանդներին: Արսլանյանը հայտարարել էր մեև, որ լուսսահող Նարեյանի նրամանով վաճառքի են հանվել պատրիարքարանի և մատենադարանի քազմարիվ թանկարժեք իրեր:

Ուշագրով է, որ այս ժամանակահատվածում Արսլանյանը դիտարկվում էր մեև որպես ԽՄԿՄ գործակալ, որի համար իրրև պատճառ էին դարձել կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցող պատվիրակության կողմից թուրքական կառավարության իրեն առաջարկված աջակցությունից նրաժարվելը, ընտրությունից հետո Հայաստանում 8 օր ավել մնալը, 1945 թ. հունիսի 25-ին Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի վերջին նիստում, որին մասնակցում էր Սուսանյովի պատվիրակությունը դեմում-մամակ էր գրվել Սուսանյանի հայկական հարցի վերաբերյալ¹⁶:

1945-1947 թթ. պուլսահայ համայնքը պատակովնեց՝ թաժանվելով նրկու րևեոներին: Առաջինը՝ ի դեմս պատրիարքարանի, նրկոթողը՝ մոթ ուժ հավաքող Սր. Փրկիչ հիվանդանոցի:

Վերջ նշված վաստերը մեզ րեբում են այն եղրահանգման, որ հետպատերազմյան շրջանում հայ համայնքում տեղի էին ունենում լուրջ տեղաշարժեր, որոնց ընթացքում պատրիարքի տեղապահ ընտրված Արսլանյանը փորձում էր վերականգնել պարիիրարքարանի դերն ու նշանակությունը համայնքում, որի համար կատաղի պայքար էր սկսվել Սր. Փրկիչ հիվանդանոցի շուրջ րևևուացված գործիչների դեմ:

Սա նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում թուրքական կառավարության վերջ մշված քայլերի իրագործման համար:

Պոլսահայ համայնքի վերնախավում տիրող այս անառողջ մթնոլորտի պատճառների վերլուծությունը մեզ հնարավորություն է ընձեռում հասկանալու նաև այն զործընթացների տրամաբանությունը, որն իր արտացայտմն է գտնում նաև տամբուլահայ համայնքի ներկա կյանքում: Սա նաև անուղղակիորեն պատասխանում է այն հարցին, թե ինչու է Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանի անձը շարունակում մնալ վարկարեկված, իսկ նրա 1944-50 թթ. պաշտոնավարման շրջանի յուրացանկյութ ուսումնասիրություն՝ չխրախուսվող:

Այնուհայտ է դառնում, որ թուրքական իշխանություններն անուղղակիորեն մասնակցել են համայնքի պատակտմանը: Պատահական չէ Արսլանյանի քանկային հաշիվների կալանքի տակ վերցնելու հանգամանքը, ինչպես նաև վարչապետ Մարաջոլլուի հայտարարությունը՝ Էջմիածին մեկնող ստամբուլահայ պատվիրակության, իր կառավարության կողմից աջակցության առաջարկից հրաժարվելը:

Ընդհանուր առմամբ հայ համայնքի շուրջ ստեղծված իրավիճակը՝ հետպատերազմյան շրջանում, լիովին արտացոլում է թուրքական ավանդական քաղաքականությունը ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների հարցում: Արտացոլած, ըստ ընթացակարգի թուրքիստյան բնակվող ազգությունների իրավունքները, ներքուստ շարունակում են վերջիններիս նկատմամբ խտրական քաղաքականությունը: Ստամբուլահայ համայնքի պարագայում ստեղծված իրավիճակը թուրքական կառավարությանը հնարավորություն էր ընձեռում ոչ միայն բուլացնել, այլև լիովին վերահսկողության տակ պահել ամբողջ համայնքը, իսկ խմորամեների ցանկացած դրսևորման կամխարգելման համար հիանալիորեն օգտագործել ներհամայնքային խնդիրները, ինչի օրինակը մենք տեսնում ենք Պատրիարքարանի և Սբ. Փրկչի եկեղանդանոցի միջև եղած հարաբերություններից:

Թուրքական կառավարության նպատակն էր պատակտել պոլսահայ համայնքի միասնականությունը, ինչը նրան, ըստ էության, լիովին հաջողվեց:

ARMEN MELQUMYAN
(IOS)

THE POLICY OF THE TURKISH AUTHORITIES AND THE ARMENIAN COMMUNITY OF CONSTANTINOPLE IN 1946-1947

The article describes the policy that government of Turkey carried towards Armenian people in Constantinople after II World War. It covers the reasons for a

split in the community of Istanbul and the Turkish authorities indirect participation in it.

ՄԱՆՈՅԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Մարմարա», Կ. Պոլիս, 9. VII. 1945:
2. Տն ս՝ «Մարմարա», 1945 թ. գրեթե յոլոր համաքմերը:
3. Նույնը, 9. VII. 1945:
4. Նույնը, 9. VII. 1945:
5. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս 3. VI. 1945:
6. Ամերիկահայ ազգային խորհրդի կոլեբը՝ ողորակված Անվտանգության խորհուրդ և ՄԱԿ՝ «Հայկական հարցը» լուծելու վերաբերյալ, 03.05.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ» ց. 1, գ. 119, թ. 1:
7. Ելմիամնի եկեղեցական ժողովի կոլեբը ՍՍՀՄ միմիստրների սովետի նախագահին՝ «Հայկական հարցի» մասին, 22.04.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 116, թ. 6:
8. ՍՍՀՄ Արտաքին գործերի միմիստրության շրջաբեղական նամակը ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի դեսպանություններին, եզնագտատում և Իրարում ՍՍՀՄ միմիստրներին՝ հայերի մերզաղը կազմակերպելու մասին, 11.04.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 117, թ. 1:
9. Հայկական ՍՍՀ Միմիստրների սովետին կից Լուսավորչական եկեղեցու գործերի խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 136, թ. 1:
10. Կ. Պոլսի պատրիարքի տեղապահ Գևորգ Արսլանյանի նամակը Ամնայն Հայոց Կարողկոս Գևորգ 6-րդին Թուրքիայի հայերին ծանր վիճակից փրկելու և Հայաստան տեղափոխելու անհրաժեշտության մասին, 18.10.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 136, թ. 3:
11. Ստամբուլի ՍՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարանում կայացած գրույքների գրառումները, 29.07.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 134, թ. 10:
12. Նույնը, թ. 11:
13. Մարմարա, Կ. Պոլիս, 3. VI. 1945:
14. ՀԽՍՀ Միմիստրների խորհրդին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 8, թ. 4:
15. Մարմարա, Կ. Պոլիս, 3. VI. 1945:
16. ՀԽՍՀ Միմիստրների խորհրդին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 8, թ. 22:

**«ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԶԱՐԳԱՏՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ
ՀԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

1990-ական թթ. սկզբներին Խորհրդային Միության փլուզմամբ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի ուղղությամբ: Թուրքիան փորձեց հաստատվել Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալեզու հանրապետություններում: Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում և Կովկասում առաջացել էր քաղաքական վակուում: Այնտեղ հաստատվելու համար պայքար սկսվեց տարբեր պետությունների միջև, հատկապես սուր մրցակցություն ծավալվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև:

1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությունը արտահայտվեց «թուրքական զարգացման մոնոպոլիա» կամ «թուրքական մոդելի» կիրառմամբ: Սույն հորվածի մեջ ներկայացրել ենք այն պատճառները, որոնք նպաստեցին «թուրքական զարգացման մոնոպոլիա» (այսուհետև՝ ԹՁՆ) գաղափարի կիրառմանը Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալեզու հանրապետություններում: Միաժամանակ փորձել ենք ներկայացնել ԹՁՆ-ի ծախսողման պատճառները:

ԹՁՆ-ի գաղափարը առաջ էր քաշվել ԱՄՆ-ում: Նպատակն էր իր ամենավստահելի դաշնակիցներից մեկի՝ Թուրքիայի օգնությամբ վերացնել իրանական սպառնալիքը հետխորհրդային տարածաշրջանում¹ և հնարավորինս բուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱԳՀ տարածքում: Այս առումով Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը համընկնում էին, քանի որ Թուրքիան ոչ միայն շահագրգռված էր ամբապնդելու իր դիրքերը Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում, այլև եանդես գալ որպես Ռուսաստանին հակակշռող ուժ²:

ԹՁՆ-ի նայեցակարգի հեղինակն ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերն էր: Նա 1992 թ. սկզբներին այցելեց Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններ և այս երկրների ղեկավարներին խորհուրդ տվեց օգտագործել Թուրքիայի օրինակը իրենց երկրների քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար՝ միաժամանակ նշեց, որ այն մաս պաշտպանվում է Արևմուտքի կողմից³: Այս գաղափարը պաշտպանեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը, և 1992 թ. փետրվարի 13-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպու-

մից հետո, մա թուրքիային ներկայացրեց որպես «ղեկավարական, աշխարհիկ պետության մոդել, որը կարող է առաջադրվել Կենտրոնական Ասիայում»⁴։ Սակայն իրականում ԹՂ-ի հայեցակարգի հեղինակն էր ամերիկյան RAND վերլուծական կենտրոնի առաջատար մասնագետներին⁵՝ պրոֆեսոր Գրեկըն Զալերը⁶։

ԹՂ-ի հայեցակարգի հեղինակները նրանում ներառում են երեք կարևոր հասկացություններ.

1. աշխարհիկ պետության սկզբունքը, որտեղ քնակության մեծամասնությունը կազմում են մուսուլմաններ,

2. քաղաքացիական համակարգը, որը համագործակցում է Արևմուտքի հետ

3. ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարը։

Հիմնվելով այս սկզբունքների վրա՝ ԹՂ-ի գաղափարները Եվրոպայում աջակցություն գտան։ Այսինքն՝ այդ գաղափարները Եվրոպայում կիսում էին։ Մասնավորապես դա ակնհայտ դարձավ, երբ 1992 թ. հունիսին Եվրոպայի խորհրդի քաղաքագր Ջեքքին Լալամինը այցելեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններ⁷։ Նա իր հայտարարություններում նշեց, որ թուրքիան կապահովի իրական մոդել Կենտրոնական Ասիայի՝ վերջերս անկախացած հանրապետությունների հետագա զարգացման համար⁸։

ԹՂ-ի առաջ քաշումը և, հատկապես, նրա պաշտպանությունը Արևմուտքի կողմից ոգևորությանը ընդունեցին թուրքիայում։ Վերջինս ձգտում էր տարածաշրջանում հաստատել իր ազդեցությունը և այս առումով անհանգստանում էր Ռուսաստանի և Իրանի համագործակցությունից⁹, քանի որ թուրքիայի համար հիմնական մրցակիցները այս երկու պետություններն էին։ Ուստի և ողջունեց Արևմուտքի դիրքորոշումը, որն էլ նպաստում էր իր դիրքերի ամրապնդմանը, միաժամանակ, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Կենտրոնական Ասիայի հիմն հանրապետություններից (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Վրչստան, Թուրքմենստան և Տաջիկստան) յոթը թյուրքալեզու են (քացի Տաջիկստանից)։ Ըստ էության, թուրքիան պանթյուրքիստական իր նպատակները քաղաքկում էր մախկին ԽՍՀՄ մանրնդական հանրապետություններում ԹՂ-ի տարածման անհրաժեշտությամբ¹⁰։

Թուրքական կատավարող շրջանները կարծում էին, որ թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետությունների համար կարող է դառնալ զարգացման լավագույն օրինակ։ Այսպես՝ թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Հիլմեթ Զեքինը թուրք-ամերիկյան փոխախորհրդում իր կուլյի ժամանակ նշել է, որ այս ուր էտապում թուրքիան և ԱՄՆ-ն ունեն իրենց շահերը և հետադրությունները։ Նա թուրքիային ներկայացրել է որպես տարածաշրջանի կայուն երկիր, նշելով, որ ունի ժո-

ղովորավարական կատուցվածք և ազատ շուկայական տնտեսություն, որի փորձն ու արդյունքներն օրինակ կարող են ծառայել նոր անկախացած պետությունների համար¹⁰։

Հատկանշական է, որ Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալիզու հանրապետությունները 1990-ական թվականների սկզբներին մեծ ոգևորությամբ էին վերաբերվում թուրքիային։ Նրանց վերաբերմունքը ԹՂԿ-ին, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր էթնիկական, լեզվական և մշակութային ընդհանրություններով թուրքիայի հետ, ինչը նրանց վստահություն էր ներշնչում։ Այսպես, Ուզբեկստանի մախազահ Իսլամ Զարիժովը, պաշտոնական այցով գտնվելով թուրքիայում, հայտարարել էր. «Մեր օրինակը թուրքիան է, և մենք մեր պետությունները կկառուցենք համաձայն այս օրինակի»։ Նա արաշտարանում էր բյուրքերին միավորելու գաղափարը՝ քաղաքական և տնտեսական առումով։ Դրստամի մախազահ Ասկար Ակաևը դիտարկել էր. «Թուրքիան ասող է, որը մյուս բյուրքերին ցույց է տալիս ճշմարիտ ուղին»¹¹։ Կամառոխի հայտարարություններով հանդես էին գալիս Կազախստանի և թուրքմենստանի մախազահները։

Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալիզու հանրապետություններում ԹՂԿ-ի կիրառմանը կարող էր նպաստել նաև նրա աշխարհիկության սկզբունքը, քանի որ այդ պետությունները նպատակ ունեին զարգանալ որպես աշխարհիկ պետություններ։ Բացի դրանից այս երկրների ղեկավարները խոստանում էին, որ կկատուցեն ժողովրդավարական արժեքներով պետություններ՝ հիմնված քաղաքականակցական համակարգի վրա։

Մյուս կողմից Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալիզու հանրապետությունները փորձում էին համագործակցել Արևմուտքի հետ։ Այս առումով թուրքիային համարում էին միջնորդ, մասնավորապես տնտեսության և բնական ռեսուրսների բնագավառներում համագործակցելու համար¹²։

Թուրքիան իր հեջիին փորձում էր օգտագործել բյուրքալիզու հանրապետությունների հետ մշակութային և լեզվական ընդհանրությունները։ Հատկապես մեծ տեղ էր հատկացվում բուրքերենին, որի հետ կապված թուրքիայի մշակույթի մախաբար Ֆիքրի Մադդարը ընչ է. «բուրքերենն ամենակարևոր գործոնն է բյուրքերին միավորելու համար, որոնք բաժանվել են մի քանի հարյուրամյակներ առաջ»¹³։ Բացի դրանից թուրքիան ձգտում էր այս երկրներում ռուսական այրուրենը փոխարինել լատինատառ այրուրենով, անգամ հրատարակում էր դասագրքեր և տրամադրում այդ երկրներին։ Այսինքն՝ փորձում էր ստեղծել միասնական կրթական համակարգ, որի հիմքում կլինեին բուրքերենը։

ԹՂ-ի հիմնական գաղափարներից էր Կենտրոնական Ասիայի բյուրջաբեզու հանրապետություններում հաստատել ազատ չունեցողական տնտեսություն: 1980 թ. հունվարի 24-ի որոշմամբ Թուրքիայում քննուկնեց ազատ չունեցողական տնտեսության սկզբունքը և իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ: Այս բարեփոխումների հեղինակն էր Թուրքիայի վարչապետ Թուրքուբ Օզալը: Նա այսպես էր քաջադրում բուրջաբեզու տնտեսության փնակը. «Ամբ փակ տնտեսությունը պետք է քաջփի և միավորվի համաշխարհային տնտեսության հետ: Անգ մտն կան երկար հերթեր, սև շուկա, գործազրկություն: Մենք պետք է կատարենք չունեցողական տնտեսություն...»¹⁴: Այս բարեփոխումներով բուրջաբեզու չունեցողական տնտեսությունը կարող էր օրինակ ծառայել բյուրջաբեզու հանրապետությունների համար, որը ևս նպաստեց ԹՂ-ի կիրառմանը:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասանձնացնել երեք կարևոր գործոններ, որոնք նպաստեցին ԹՂ-ի գրավիչ դառնալուն: Առաջին. Կենտրոնական Ասիայում առաջացած քաղաքական վակուումը զբաղեցնելու համար Իրանը և Թուրքիան առաջարկեցին իրենց քաղաքական մոդելները: Իրանական մոդելը իրենից ներկայացնում էր Իրանի պետական ռեժիմը՝ եզակուր իշխանության գլխավորությամբ: Այսինքն՝ իրանական մոդելի հիմնականում կրոնական բնույթը նրան խաչընդոտեց, որ այն չընդունվեց կենտրոնափակ հանրապետությունների կողմից: Բացի այդ ԹՂ-ին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Արևմուտքը: Երկրորդ. ԹՂ-ի գրավչությունը սրայնամավորվեց Թուրքիայի և բյուրջաբեզու հանրապետությունների միջև առկա կրոնական, լեզվական, էթնիկական և մշակութային ընդհանրություններով: Երրորդ. Թուրքիայի ազատ չունեցողական տնտեսությունը ցանկալի ուղի կարող էր լինել բյուրջաբեզու հանրապետությունների հետագա զարգացման համար:

1990-ական թթ. կեսերից սկսած ԹՂ-ն կորցնում է իր դիրքերը: Նա սրայնամավորված էր մի շարք հանգամանքներով: 1990-ական թթ. սկզբներին Ռուսաստանը պատիվ դիրքեր էր գրավել: Սակայն 1993 թ. հետո նա ցույց տվեց, որ ինքը վերականգնում է իր դիրքերը մակնիմ խորհրդային տարածքներում, որն էլ նայունի էր «տանհաններին մտն» քաղաքականություն անվամբ¹⁵: 1994 թ. Ռուսաստանը մի շարք համաձայնագրեր ստորագրեց բյուրջաբեզու հանրապետությունների հետ: Մյուսնց վրա Արևմուտքը ուշադրություն չցարձրեց, քանի որ նրա համար կարևորը տարածաշրջանում կայունության հաստատումն էր, որն էլ փաստորեն կարող էր ապահովել միայն Ռուսաստանը: Բացի այդ տարածաշրջանում շարունակում էին մնալ ուսական քաղաքները, որը կարևոր հանգամանք էր ազդեցությունը վերականգնելու համար: Այսինքն՝ Ռուսաստանի ազդեցության վերականգնումը քաջասարք անդրադարձավ ԹՂ-ի հետագա զարգացման վրա: Թյուրքական հանրապետությունները մոր էին ազատ-

վել «ավագ եղբոր» իշխանությունից և չէին ցանկանում վերադառնալ մախկին կարգավիճակին¹⁶։ Հաշվի առնելով այն, որ Թուրքիան լուրջորեն այն հնարավորություններն, ինչն ուներ Ռուսաստանը, հատկապես տնտեսության և էներգետիկ ռեսուրսների հարցերում:

Մյուս կողմից, թուրք պաշտոնյաների հայտարարությունները Արևմուտքի համար էինք դարձան ենթադրելու, որ կարող են վերածնվել պամբյուրցական գաղափարները: Թուրքիան ուներ բազմաթիվ ներքին խնդիրներ: Չմայած, որ Թ. Օզալի բարեփոխումներից հետո թուրքական տնտեսությունը որոշակի աճ գրանցեց, սակայն 1990-ական թթ. կեսերից սկսվեց ճգնաժամ, լարված էր Թուրքիայի մեքսադաքական կյանքը, սքվել էր քրդական խնդիրը և այլն: Այս ամենն էլ հաշվի առնելով բյուրջական հանրապետությունների ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենք ուզում են մոդելի լավ մասերը և սկսեցին քննարկել ուրիշ մոդելներ, մասնավորապես չինականը: Լշինք մահ, որ այս հանրապետություններում 1990-ական թթ. սկզբներին շարունակում էին գործածել մախկին խորհրդային օրինքները և երկար ժամանակ էր պահանջվելու դրանք փոխելու համար¹⁷:

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան փորձեց կենտրոնասիական հանրապետությունների և Արևմուտքի միջև հաճելու գալ որպես միջուկ: Սա ոգևորեց այս երկրների ղեկավարներին, սակայն նրանք չուտով հիասթափվեցին: Այս առումով քննադատիչ պատասխան է տվել Ռոբերկատանի մախկան Ի. Ջարիմովը թուրք լրագրողի հարցին՝ երկրում թուրք-սկյուպական գործարանի մասնաճյուղ հիմնելու հետ կապված. «Եթե ես ճիշտ հասկացա, ապա Ռոբերկատանը պետք է կատուցի իր հարաբերությունները Եվրոպայի հետ Թուրքիայի միջոցով: Մենք այս հարցում կարող ենք համոզելու գալ մահ ատանց միջոցառումներ»¹⁸:

Այսպիսով 1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ Անկարայի իրական հնարավորությունները թույլ չեն տալիս նրան խոստացված օգնությունը ցույց տալ նորանկախ հանրապետություններին: Այս երկրները շարունակում էին իրենց հարաբերությունները զարգացնել Ռուսաստանի հետ, հատկապես տնտեսության և բնական ռեսուրսների քննազննությունում, հետևաբար նրանք հիշտությամբ կարող են թեքվել դարձյալ Մոսկվա¹⁹: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Թուրքիայի կատավառող շրջանները ևս հասկացան, որ իրենց հնարավորությունները սահմանափակ են: Դա ներկայացվեց Թուրքիայի զարգացման ուրբուրող հեզամյա պլանի շրջանակներում Անկարայի հարաբերությունները բյուրջալիզու հանրապետությունների հետ հատուկ համձնամտողովի ներկայացրած զեկույցում: Այնուեղ նշվում էր. «Եթե դուք պատրաստ եք իրականացնել մախկին խոստումները և շատաչարկել չիրականացվող ծրագրեր, ապա դա կհարձրացնի այդ երկրները»:

րի փոփոխությունը մեր նկատմամբ»: Ձեկույցում մանրամասն խոսվում է Թուրքիայի և բյուրջական համրապետությունների միջև առևտրական, մշակութային և կրթական հարաբերությունների մասին²¹:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կարող ենք նշել, որ 1990-ական թթ. սկզբներին կենտրոնախական համրապետություններում Թուրքիան, ԹՀՆ-ի հետ կապված, որոշ հարողություններ ունեցավ: Մակայն 1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ ԹՀՆ-ի քաղաքականությունը ձախողվում էր, քանի որ Թուրքիայի հետապնդած նպատակը՝ ստեղծել բյուրջական քաղաքական, տնտեսական համրություն, չէր համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Բացի այդ բյուրջապետ երկրների քաղաքական վերնախավը մախըմտրեց վերջին ԹՀՆ-ի որոշ մասերը:

*NELLY MINASYAN
(ASPU)*

THE USE OF "TURKISH MODEL" IN THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA

At the beginning of 1990's some changes took place in Turkish policy which was connected with the collapse of the Soviet Union. The "Turkish Model" came to constitute a part of Turkish foreign policy in Central Asia.

It was promoted by the US Secretary of State James Baker in the result of his visits to Muslim republics of Central Asia on the beginning of 1992. In fact the author of this concept was one of the leading specialists of RAND think tank professor Graham Fuller.

The popularity of the "Turkish Model" in Central Asia is determined by the support of West and at the same time by the linguistic, cultural, religious and ethnic similarities between Turkey and Turkic republics. Thus we can state that "Turkish Model" become popular during 1991-1993. In the middle of 1990's it become obvious that the policy of "Turkish Model" was failing, which was connected with the failure of Turkish Policy in Central Asia. This was determined by the change in the position of Western countries mainly toward Iran and Russia. Besides that Turkic political elite preferred to take some parts of the "Turkish Model".

ԾԱՆՈԹՎԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Milliyet, 18.01.1992.
2. Torbakov I., Ankara's Post-Soviet Efforts in The Caucasus and Central Asia: The Failure of The "Turkic World" Model, Eurasian Insight, May 14, 2009, New-York, p. 4.

3. Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence- Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, <http://sam.gov.tr/perceptions/Vol.1/March-May1996/MILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>

4. Dietrich Jung with Wolfgang Piccoli, Turkey at the Crossroads Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London and New York, 2001, p. 180.

5. Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Ֆրանսիան Հարավային Կովկասում. աշխարհաազնավարական զինադարար. 21-րդ դար, 2005, ե., N 4, էջ 36:

6. Milliyet, 13.07.1992.

7. Bal I., The Turkish Model and the Turkic Republics. - Perceptions: Journal of International Affairs, September-November, Vol. 3, № 3, 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.pdf>.

8. Uslu N., The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives, Turkish Journal of International Relations, Vol. 2, № 3 & 4, Fall & Winter 2003, p. 166-167.

9. Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 36:

10. Արուսիին գործերի մախարար Հիլմեր Օթթինի բարդ-անդրիկյան քիզնս խորհրդում ելուքի անդրդական տնքուղ տն u' // Turkish Review, Winter 1992, Vol.6, № 30.

11. Овсенян Л., Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада, Центральная Азия и Кавказ, № 2 (62), 2009, с. 134.

12. Oyan B., Türk Dış Politikası, Cilt 2. 1980-2001, İstanbul, 2001, s. 394.

13. Bal I., նշվ. աշխ., էջ 394:

14. President Turgut Özal's Address at the European Studies Centre Global Panel, 9 April, Turkish Review, Spring 1991, Vol. 5, № 23.

15. Onis Z., Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, MERIA, Vol. 5, № 2, June 2001, p. 17.

16. Aydın M., Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, Turkish Studies, 5:2; [http:// www.informaworld.com/impj/ title-content-t/713636933](http://www.informaworld.com/impj/title-content-t/713636933)

17. Torbakov I., նշվ. աշխ., էջ 5:

18. Трофимов А., Ташкент между Анкарой и Тегераном. Уроки 90-х и перспективы, Центральная Азия и Кавказ, № 5 (17), 2001, III, с. 131.

19. Uslu N., նշվ. աշխ., էջ 182:

20. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Bölge Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkıtma Planı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Muhtesarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK:528, Ankara, 2000. s. 32-57; <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/olk528.pdf>

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՄԻՐԱՆԻ ԴԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՄՆ-Ի ԴԻՐՁՈՐՈՇՈՒՄԸ 1970-ԱՎԱՆ ԹԹ.

Մերձավոր և Միջին Արևելքում 1960-ական թթ. վերջերին և 1970-ական թթ. սկզբներին տեղի ունեցած իրադարձություններն որոշիչ են եղել տարածաշրջանում Իրանի դերի քարձրացման համար: Մի կողմից երկու եզոր պետությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի անընդմեջ մրցավազքը տարածաշրջանում մեկը մյուսի դեմ հակազդեցության գոտիների տեղեփելու համար, մյուս կողմից արարա-խախտչական պատերազմները, ինչպես նաև Իրանի ներքին ուժգն-տնտեսական զարգացումն ու առաջընթացը նպաստել են Իրանի դերի կարևորմանը: Եշված խնդիրն եղել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, որոնցից են Վ. Բայրոտյանը, Գ. Իսկանդարյանը, Հ. Ալիքեյլին, Ռեիտլլահ Ռամազանին, Սալիմ Խանը և այլք: Մույն հողվածը շարադրելիս մեր նպատակն է եղել ցույց տալ շահական Իրանի համար 1970-ական թթ. ժամանակահատվածի կարևորությունը և այն հանգամանքները, որոնց զարգացման արդյունքում Իրանը ձեռք էր բերել տարածաշրջանում անվտանգության պահպանման, ԱՄՆ-ի համար վտանակելի երկրի կարգավիճակը:

Դեռևս 1968թ. հունվարի 16-ին Անգլիայի վարչապետ Հարոլդ Վիլսոնը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ըստ որի, ելնելով Անգլիայում տիրող տնտեսական ճգնաժամային պայմաններից, մինչև 1971թ. անգլիական ուժգնական ինտերնետերը պետք է դուրս բերվեն Պարսից ծոցի շրջանից: Այս հայտարարությունը որոշ անհանգստություն առաջացրեց հատկապես ԱՄՆ-ի մոտ, որի կարծիքով Ծոցի երկրները դեռ պատրաստ չէին լրացնել այդ վակուումը և կան շատ ներքին խնդիրներ, որոնք թույլ չէին տա Ծոցի երկրներին ապահովելու տարածաշրջանի անվտանգությունը և պաշտպանությունը: Միացյալ Նահանգների անհանգստությունը կապված էր Խորհրդային Միության ներխուժման հավանականության և տարածաշրջանի արարական մի շարք երկրներում լիբերալ արմատականների շարժման ակտիվացմամբ: Ընդհանրապես Ծոցի շրջանը մշտապես եղել է ինչպես մեծ տերությունների, այնպես էլ մերձավորարևելյան պետությունների արտաքին քաղաքականության կենտրոնում: Պարսից ծոցը հարուստ է բնական ռեսուրսներով: Այստեղ է կենտրոնացված մալթի մեծագույն սրաշարները՝ Լալիթային ընկերություններն ամեն տարի ընդարձակում էին իրենց նկատմունքը Պարսից ծոցի նավթի արտահանման

շնորհիվ: Ամբողջ 1970-ական թթ.-ից սկսած մավթի ամենամյա կանույ-
քի ծավալը կազմում էր 1 մլրդ տոննա²: Բացի այն, որ Շոցի շրջանը
անտեսության և ներքին առևտրի զարգացման երաշխիք էր, այն մաս
համարվում էր նզակի նշ դեպի օվկիանոս:

Ունենալով իր հետահար մարտակներն՝ Իրանը նույնպես վաբում
էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն Շոցի նկատմամբ, որը
սկսվել էր դեռևս 1960-ական թթ. և ընտրագրվում էր որպես «ակտիվ
կտրախ» քաղաքականություն³: Իրանն ամեն կերպ ձգտում էր վերցնել
Շոցի հետ կապված բոլոր հարցերի լուծման գլխավոր դերը և դեռ էր
անգլիական և ամերիկյան միջամտությանը: Լախյան Շոցից Անգլի-
այի դուրս գալը, Իրանն արդեն նախագծել էր Պարսից ծոցում ռազմա-
կան հենակետեր ստեղծելու ծրագրեր: Նա արդեն կանաչացնում էր իր
նավատորմից ծոցում: Մինչև 1972թ. վերջը Իրանի շահ Մուհամմադ
Ռեզա Փահլավին նավատորմի շտաբերը տեղափոխում է Խորեմ-
շահից Բանդար Աբրա, որը Պարսից ծոցի հարավ-արևելյան հաս-
վածում էր: Եանական Իրան ուներ համապատասխան աբառագին-
վածություն: Այն միակ երկիրն էր Իսրայելից հետո տարածաշրջանում,
որի օդուժը ներառում էր 3-4 տիպի խանտոմներ⁴: Եսեը մտադիր էր
ավելացնել դրանց քանակն՝ առավելագույն կերպով կազմակերպելու
Պարսից ծոցի օդային պաշտպանությունը: Չնայած արաբական
երկրների հետ ունեցած որոշակի լարվածության, որը կապված էր
մայրցամաքային ծանծաղուտի սահմանների որոշման հարցի հետ⁵,
շահն, այնուամենայնիվ, նախընտրում էր համագործակցել այս շրջանի
երկրների հետ և լուրջ քայլեր էր ձեռնարկում նրանց հետ առևտրա-
անտեսական համագործակցության ընդլայնման համար: Կարծում
ենք, որ այդ համագործակցության նպատակն արևմտյան պետություն-
ների՝ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի դեմ հակազդեցության
ստեղծումն էր: Այս մասին Իրանի շահը հայտարարում էր. «Մենք չենք
պատրաստվում երավիրել ոչ Մեծ Բրիտանիային, ոչ Խորհրդային
Միությանը և ոչ էլ ԱՄՆ-ին: Մենք կցանկանայինք, որ Պարսից ծոցը
լինի փակ ծով»⁶: Կարծում ենք շահի մասն հայտարարությունն
անհիմն չէր, քանզի վերջին երկու տասնամյակներում Իրանում տեղի
ունեցած ռազմա-տնտեսական, ֆինանսական զարգացումն ու առաք-
յաղացումը թույլ էր տալիս շահական Իրանին լինել տարա-
ծաշրջանում ազդեցիկ ու առաջատար երկիր: Այս ամենը հաշվի էր
առնվում Միացյալ Նահանգների կողմից, որը մշակում էր հատուկ
ծրագրեր իրանական քանակի վերագինման համար՝ որդղելով այն
նորագույն ռազմական տեխնիկայի տեսակներով⁷: Այս հնարավո-
րությունները հաշվի առնելով ԱՄՆ-ի ղեկավարող շրջանները՝ մեծ
հույսեր էին կապում Իրանի հետ տարածաշրջանում կայունության և

անվտանգության պահպանման համար: Այս նույն կարծիքին էր նաև Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Մեյերը, ըստ որի Իրանը՝ շահական կառավարությունը, ամենախրաական առաջնորդն էր Մերձավոր Արևելքում: Ըանը նախընտրում էր ամբողջական համագործակցություն Մաուդյան Արաբիայի և այլ արաբական համակարգերի հետ¹: Նա չէր հանդուրժում Խորհրդային Միության կողմից օժանդակվող արաբ արմատական-հեղափոխականներին, ինչն ԱՄՆ-ի համար մեծ երաշխիք էր Մերձավոր Արևելքում իր ազդեցության պահպանման համար: Նշենք, որ մինչև 1970-ական թթ. սկզբները Միացյալ Նահանգները տարածաշրջանում վարում էր «երկու հեծարանների» քաղաքականություն². հենվելով Իրանի և Մաուդյան Արաբիայի վրա, սակայն Մաուդյան Արաբիայում ակտիվացող արմատական շարժումները հուսադրող չէին, իսկ 1973թ. արաբա-իսրայելական պատերազմի ընթացքում Լո-Ռիադը մշտապես դժգոհություն էր հայտնում ԱՄՆ-ին Իսրայելին դիվանագիտական և օսպական աջակցություն ցուցաբերելու համար, որը լարվածություն առաջացրեց այս երկու երկրների հարաբերությունների մեջ³: Սակայն, նշենք, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված բարդ իրադրությունը, ազատագրական-հեղափոխական շարժումների ի հայտ գալը, հետագայում նաև (1960-ական թթ. վերջերից սկսած) արաբա-իսրայելական պատերազմները չէին կարող թույլ տալ, որ ԱՄՆ-ը վերջնականապես վատթարացներ հարաբերությունները Մաուդյան Արաբիայի հետ: Կարծում ենք՝ արաբա-իսրայելական պատերազմները դարձան այն պատճառներից մեկը, որի արդյունքում արաբական մի շարք երկրներ փոխեցին իրենց արտաքին քաղաքականության կողմնորոշումը՝ հօգուտ արաբական երկրների միասնության և Պաղեստինի պաշտպանության, ինչը լարվածություն ստեղծեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հետ հարաբերություններում: Սա, իհարկե չէր վերաբերում շահական Իրանին, որը քաջական ճկուն ու զգուշավոր էր վարում իր արտաքին քաղաքականությունը՝ գերծ մնալով իր մեծ դաշմակից՝ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների վատթարացումից: Այս երկու երկրների համագործակցությունը շահավետ էր նաև ԱՄՆ-ի համար, քանզի տարածաշրջանի երկրներում տեղի ունեցող մշտական ներքին ու արտաքին բախումները, հեղափոխական շարժումները կայունության երաշխիք չէին կարող համարվել, որի շնորհիվ Միացյալ Նահանգները կարողանալ պահպանել և ամրապնդել տարածաշրջանում իր ազդեցությունը: Օրինակ, այդ երկրներից Քուվեյթը, չնայած քնական պաշարների առկայության, հայտնի էր իր ներքին մշտական խնդիրներով: Իրաքի հետ ունեցած լարված հարաբերությունները ստիպեցին Քուվեյթին քարեզավել իր հարաբերությունները Իրանի հետ: Այդ առիթով Քուվե-

յթի արտաքին գործերի նախարարն Իրանի արտաքին գործերի նախարարի հետ համադրված մամուլի հայտարարում է. «Իրանի կառավարությունն արտահայտեց Իրանի պատրաստակամությունը պաշտպանել Զուվեյթի եմիրությունն ընդդեմ Զուվեյթը բռնակցելու Իրանի փորձերի»¹¹: ԱՄՆ-ը, ինչպես նաև Իրանը կարևորություն չէին տալիս Իրանի հետ համագործակցությանը, քանի որ այնտեղ նկատում էին սովետական ազդեցությունը (դեռևս 1958թ. հեղափոխությունից սկսած): Ամերիկյան քաղաքականությունն ափսիս տեղ էր տալիս միապետությունների պահպանմանը տարածաշրջանում, քանի որ միապետության ղեկավարումն ու նրա վրա ազդեցություն գործելն ափսիս դնում էր: Քաղաքացիական պատերազմից տարածաշրջանների մեջ էր Իրանի հետ: Նախ մայրցամաքային ժամնադուռի հարցը, երկու երկրներն էլ հետապնդում էին Պարսից ծոցի նկատմամբ իշխող քաղաքականության հաստատում, երկուսն էլ օժանդակում էին մեկը մյուսի քրոսական շարժումները և մշտական ինտրիգների առթիւ ստեղծում: Կար նաև Շառ ալ-Աքար գետի հարցը: Այն վերջնական լուծում է տալու 1975թ. Ալժիրում կնքված համաձայնագրով՝ Շառ ալ-Աքար գետի միջնազինեց որպես ընդհանուր սահման ճանաչելու մասին, որը ամրապնդվում է նույն թվականի հունիսին Բաղդադում ստորագրված պայմանագրով¹²: Իրանի չափն Իրանին համարում էր Օնցում հեղափոխության արտահանող, ինչն ու մի կերպ չէր կարող ընդունել՝ հավաստելով, որ իր գործերը կմտնեն ցանկացած արաբական երկիր, եթե այնտեղ լինի արժատական հեղափոխության վտանգը¹³: Մյուս արաբական երկրներից Օմանն ընդարձակ, քայքայող էր: Քաղաքացիական պատերազմում տեղի ունեցած հեղափոխական ապստամբությունն այն վտանգներից էր, որն անհամատեղում էր և՛ ԱՄՆ-ին, և՛ Իրանին: Վերջինս այդ ապստամբությունը ճնշելու համար Օմանի սուլթան Վարուս բեն Մայիդի խնդրանքով 1973թ. զորք է ուղարկում Դոֆար: Արդյունքում ապստամբությունը ճնշվեց: Մյուս փոքր եմիրատներն ու շեյխական թագավորությունները բնակչությամբ փոքր էին, քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, վերջինիս և՛ ԱՄՆ-ի ղեղավորմամբ շեյխական թագավորություններից ձևավորվում է Արաբական Միացյալ Էմիրատները (այստե՛ստ՝ ԱՄԷ): Ենթակազմ փոքր թագավորություններից Բահրեյնի ներկայությունը, ճակատան ալդ ստեղծված համադրվածության մեջ, Իրանի համար անցանկալի էր, քանզի ըստ Իրանի կառավարության համոզման՝ Բահրեյնը պատմականորեն համարվել էր նրա անբաժանելի տարածքային մասը: Այս հարցը, կարծես թե, լուծվում է 1971թ. օգոստոսի 14-ին, երբ Բահրեյնը, որոշ ժամանակ անց՝ Վաթարը՝ սեպտեմբերի 1-ին, հայտարարում են

իրենց անկախության մասին: Իրանի շահը տարածքային հավակնոթյուններ ունեւ մահ ԱՄՆ-ի երկրներից Եւրոպայի նկատմամբ, որի հետ, սակայն, 1971թ. նոյեմբերի 29-ին կնքվում է պայմանագիր, ըստ որի՝ Արու Մուսա կղզին թողնվելու էր Իրանի ինքնավարության ներքո: Հաջորդ օրն իսկ Մուհամմեդ Ռեզայի հրամանով իրանական զորքերն արագ կերպով տեղակայվում են Արու Մուսայում, ինչպես մահ գրադեցնում են Մեծ ու Փոքր Թոմերը և թագմական հեռակետեր ստեղծում այդ կղզիների վրա¹⁴: Խնդիրն այն էր, որ Արու Մուսա կղզու վրա հսկողություն ունենալն ազդում էր մավարկության վրա: Այն ընկած էր Հորմուզի նեղուցի նեղ անկյան վրա, որով անցնում էին աշխարհի մատակարարվող մակթի 1/5-ը: Կղզիների գրավման առիթով Իրանի արտաքին գործերի միստրաք Արքաա Ալի Խալաբքաարը հայտարարում է, որ Իրանը գրավել է կղզիները նրա համար, որ այլ երկիր (հավանաբար Իրաքին ի նկատի ունեւ - Մ. Ն.) չկարողանար սպառնալ մավարկությանը Հորմուզի նեղուցի վրա և չվնասեր առափնեյա պետություններին¹⁵: Մրանով Իրանը վերահսկողության տակ վերցրեց Հորմուզի նեղուցը¹⁶: Չմայած, որ շահի այս քայլն արարական աշխարհում հակազդեցություն առաջացրեց, մրանցից և ոչ մեկը քացահայտ դեմ դուրս չեկան Իրանին (քացատությանը Իրաքի, որի հակաիրանական քարոզչությունը տարածաշրջանում շատացվեց):

Այսպիսով, Իրանի դերն ու դիրքորոշումը տարածաշրջանային շատ հարցերում վճռորոշ էր դարձել: Այն չմայած պայմանավորված էր նրա ներքին եզրուրյամբ, հատկապես թագմական ոլորտում ակնառու առաջխաղացմամբ, ձեռքբերումներով, սակայն այն լիակատար չէր լինի առանց արտաքին եզր ուժի՝ ԱՄՆ-ի օգնության: Ամերիկյան քաղաքականության մեջ էլ փոխադարձաբար ընդունում էին Իրանի կարևոր դերն ու հնարավորությունները: Այս է վկայում ամերիկյան պետդեպարտամենտից ստացված տվյալները, որ Իրանն ԱՄՆ-ի ծրագրերի համար միակ անկյունաքարն էր, քանի որ Օոցի երկրներում արարական ազգայնականների շարժումները կարող էին քերել Օոցի վերջնական թուլացմանը և դրան հետևող Խորհրդային միջամտության ամխուսափելիությանը¹⁷: Իրանը միայնակ կարող էր հսկահարված տալ Պարսից ծոցի սահմանակից ցանկացած երկրին: Տեսնելով Իրանի քանքերը տարածաշրջանում խաղաղության, անվտանգության պահպանման համար՝ ամերիկյան քաղաքագետները և մասնավորապես ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի Մերձավոր Արևելքի և Հարավային Ասիայի հարցերի պետքարտուղարի օգնական Ալիբեդ Լ. Արնթոնը նշել էր. «Տարածաշրջանում առանց Իրանի աջակցության ԱՄՆ-ի ցանքերը խաղաղությունն ապահովելու շատ ավելի դժվար կլինեն»¹⁸: Եվ, չմայած տարածաշրջանի երկրները ուրախությանը չլին

ընդունում Իրանի օրհցօր անող հզորությունը և կարևորությունը, այն-
 րամեծայնիսկ, չէին կարող եաշվի շնատեղ Յրա հետ: Արտաքին քաղա-
 քականության քննազավառում ձեռք բերած առավելությունները խոսում
 էին այն մասին, որ շահական Իրանը դառնում էր այն հզոր երկիրը, որի
 մասին երազում էր շահը: Նա, իր արտաքին քաղաքականության մեջ
 մեծ նշանակություն տալով ռազմական հզորությանը, կարողացավ
 ապացուցել, որ արտաքին վտանգը շատ ավելի կործանիչ կարող էր
 լինել երկրի համար, քան ներքինը, սակայն անտեսել վերջինս նշա-
 նակում էր գնալ դեպի դանդաղ ամկման:

NELLI MIRZAKHANYAN
 (IOS)

THE INCREASING ROLE OF IRAN IN THE REGION AND THE POSITION OF USA IN 1970S

Situations, taken place in Middle East in the late of 1960s and in the early of
 1970s were decisive for increasing role of Iran in the region. On the one hand the
 uninterrupted race of two powerful states of USA and USSR to create areas of
 counteraction in the Middle East and on the other hand arab-israeli wars furthered
 the increasing role of Iran. It was either due to military-economic development of
 Iran. Since British Premier H. Wilson announced on January 16, 1968 that British
 forces would withdraw from the Persian Gulf by the end of 1971, the foreign policy
 of Iran on the Gulf became more active. Military and economic advancement of Iran
 and the aid of USA promoted to have stable and dictating posture on the problems of
 the region. For the USA which was seeking a stable state for its influence on the
 Middle East, Iran was to be one of that.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ծոցի նկատմամբ քաղաքականության ակտիվացմանն առիթ հանդի-
 սացավ մահ վիտատեխնիկական առաջընթացը, որի շնորհիվ հնարավոր
 դարձավ շահագործել նավթով հարուստ ծովի ընդերքը:
2. Азархан Г., Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978 гг., М.,
 1989, с. 44.
3. Азархан Г., И24. աշխ., էջ 44:
4. Hurewits J., The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security,
 Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, Vol. 401, (May
 1972), p. 115.
5. Նշենք, որ մարցամարտին ծանծաղուտի վերաբերյալ բարձրագույն
 րյունը սկսվել էր դեռևս 1957թ.-ից, երբ Իրանի կառավարությունը հայ-

տարարում է այս շրջանի սահմանափակ հատվածն որպես ազատ մակրային շրջան և մտադիր էր տրամադրել այն օտարերկրյա մակրային քննարկություններին կոնցեսիաների ձևով: Այս որոշման դեմ որպես եկան մյուս Մոցի երկրները, որոնց պնդմամբ ծանծաղուտի շրջանը հավասարապես պատկանում է Մոցի մյուս պետություններին:

6. Saleem Khan M., *Emerging Power in the Persian Gulf, Economic and Political Weekly*, Vol. 7, № 10 (March, 1972), p. 561.

7. Ахмедов Г., *Взл. азгя.*, էջ 48:

8. US Department of State, *Foreign Relation of the United States 1964-68 Iran*, Vol. 22. http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/z.html.

9. Իսլամդարյան Գ., Իրանը՝ Պարսից ծոցի ազդեցիկ գործոն (1960-70-ական թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄԱԼԵԺ), Ե., 2007, էջ 86:

10. Саудовская Аравия (Справочник), Главная Редакция Восточной Литературы, Изд. "Наука", М., 1980, с. 105.

11. Հովհաննիսյան Ն., Ալաբական երկրների պատմություն, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան 1918-2005 թթ., IV հատոր, Ե., 2007, էջ 644:

12. Agreement between Iran and Iraq to settle border and political disputes, <http://www.answers.com/topic/algiers-agreement-2002>.

13. Saleem Khan M., *Iran, Iraq and the Gulf, Economic and Political Weekly*, Vol. 10, №28 (July, 1975), p. 1044.

14. Hurewits J., *Взл. азгя.*, էջ 116:

15. Abu Musa: Island Dispute between Iran and the UAE, <http://www1.american.edu/ted/abumusa.htm>.

16. Իսլամդարյան Գ., *Взл. азгя.*, էջ 90:

17. US Department of State, *Foreign relations of the United States 1964-1968*, Vol. 22, Iran, http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/zh.html.

18. Roushollah K. Ramazani, *Iran and the United States, An experiment in enduring friendship*, *Middle East Journal*, Vol. 30, № 3, 1976, p. 333.

ՀՆԱԿԱԿԱՅ ԳԱՐՄԹԸ 20-ԴՊ ԿԱՐՈՒՄ

Հնդկաստանի հայկական գաղտօրջ եղել է աշխարհի մյուս հայկական գաղտօրջների մեջ ամենաակտիվներից և նարտատներից մեկը: Հնդկաստանում է տպագրվել առաջին հայկական պարբերականը, գրվել առաջին սանձամաղոթությունը, կառուցվել են դպրոցներ, հայկական պատմամշակութային հուշարձաններ, եկեղեցիներ: Եղել են հայեր, որոնք կարևոր գործ են կատարել ոչ միայն իրենց նայրենակիցներին, այլև հյուրընկալ երկրի իսմար:

Թվարկենք Հնդկաստանի պատմության մեջ հայտնի հայերից մի քանիսին: Արդու Հայ՝ Մոդուլական ղեմատոխայի կայսր Ալքարի արքունիքի գլխավոր դատախազը, որի դուստրը՝ Ջուլիաման՝ կայսեր հարեմի բժշկուհին էր¹, Միրզա-Ջուլ-Կարնայն՝ Ալքար կայսեր՝ իայ վաճառականից որոնգրած տղան, որն այնուհետև դառնում է հայտնի պոետ և երգիչ², Գորգին Խամ՝ Բենգալի տիրակալ Միր Քասիմի գորքերի գլխավոր հրամանատարը և զինագործարանի հիմնադիրը, Սարմազ՝ պոետ, փիլիսոփա, որի անունը դրվում է Ֆիրդուսիի, Հաֆեզի կողքին³, Գահար Ջան՝ անվանի երգչուհի և պարուհի, որին առաջինն են ձայնագրել գրոմախոնային ձայնակապատակի վրա⁴ և այլն:

Մինչև 20-րդ դարը հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին գլխավոր առևտրային քաղաքներում: Կալկաթայում (այժմ՝ Կոլկատա), Մադրասում (այժմ՝ Գեննայ), Բոմբեյում (այժմ՝ Մումբայ), Դելիում, Մուրաթում, Լահորում, Գիսկայում:

20-րդ դարի սկզբին Բոմբեյի հայկական գաղտօրջ շատ ակտիվ էր: Կային ադամանդի վաճառականներ, մավթի, ալկոհոլի, ավտոմոբիլի վաճառքով զբաղվողներ, հյուրանոցների, ռեստորանների, նորածնության սրահների սեփականատերեր⁵:

Սակայն 20-րդ դարի կեսից իսմայնի քիվը սկսում է նվազել, և այժմ Մումբայում ղեկամենը մի քանի գառախյալ տարիքի հայ է մնացել: Մնացել է նաև «Արարատ» անվանումով մի շինություն Մադրագ փողոցի վրա, որի ներսում չգործող հայկական եկեղեցի է: Այն կառուցվել է 1957 թ. ավելի ենի տեղում՝ կառուցված 1796 թ.: Վերջին տարիներին այն հնդիկ կաթուղիներն են օգտագործում⁶:

20-րդ դարի սկզբին Մադրասում մնացել էր միայն 25-30 ղնտանիք⁷: Այժմ Մադրասում ոչ մի հայ չկա: Դեռ մի քանի տարի առաջ 80-ամյա մի հայ էր մնացել իր կնոց հետ, որը ինչ էր տաճում հայկական եկեղեցուն, սակայն այսօր նրանք էլ չկան: Հայերի մասին Մադրասում

եկեցնում են միայն Հայկական փողոցը և 1772 թ. կառուցված Սուրբ Կույս Մարիամ գեղեցիկ հայկական եկեղեցին:

19-րդ դարի վերջին հնդկահայ համայնքի կենտրոնը Մաղրասից տեղափոխվում է Կալկաթա: Միայն այստեղ են հայերը կարողացել պահպանել հայկական գաղթօջախը մինչև մեր օրերը: Հայերը Կալկաթա են տեղափոխվել դեռ 16-րդ դարում⁸: Ինչպես նշում է Ն. Կ. Մինևան իր «Քննզատի պատմությունը» գրքում, «Դատական գրառումները հաստատում են Քննզատի առևտրային ոլորտում հայերի նշանակալից դիրքի մասին, մասնավորապես Կալկաթայում 18-րդ դարում»: Նրանք Կալկաթայի ամենամեծավանի փառատակամներն էին⁹: Բացի այդ, կառուցում էին րնակելի շենքեր, բարձրակարգ հյուրանոցներ, սրահացից առաջինը եղել է Գրանդ Հոթելը (այն կանգուն է մինչ օրս, փրանկվանվել է Օքսթոյ Գրանդ): Անվանի կառուցող էր 350 շենք կառուցած Հովհաննես Գալստյանը: Աստորիա, Աստոր, Կարլտոն, Լիտտոնը, Բասսել, Քենիվորթ, Նյու Քենիվորթ հյուրանոցների սեփականատերերը մի ժամանակ հայեր են եղել¹⁰:

19-րդ դարի վերջին կալկաթահայ գաղութի թիվը եղել է 800-1000 հոգի: 20-րդ դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանից մագապուրծ փախած հայրենակիցների շնորհիվ համայնքի թիվը հասնում է 2000-ի: Կալկաթահայերից մեկի հավատմամբ, 1930-40-ական թթ. Հնդկաստանում հայերի ընդհանուր թիվը եղել է 5-6 հազար: Այժմ, շատ մտաւոր ավալաներով, Հնդկաստանում հայերի թիվը 250-350 է, սրահացից չուրջ 100-ը Մաղրասիցաց վարժարանում սովորելու համար Հայաստանից ուղարկված աշակերտներն են, մոտ 10-ը տարեց կալկաթահայեր, մնացածը 1990-ականներին հետո Հնդկաստան եկած և այստեղ ամուսնացած հայեր, ինչպես նաև վարժարանը տարինեղ առաջ ավարտած և Հնդկաստանում ռաուտը շարունակելու կամ աշխատելու համար մնացած պարսկահայեր¹¹:

Հնդկաստանի հայերը միշտ մտածողված են եղել իրենց ազգային անհատականությանը և միշտ փորձել են պահպանել այն այդ քաղմազզ ու քազմակրոն երկրում: Իմանալով, որ Բրիտանական կառավարությունը նոր սահմանադրություն է մշակում, հայկական համայնքը 1934 թ. մարտի 24-ին խնդրագիր-ճամակ է ուղարկում Հնդկաստանում քրիստոնեական փոխարքա լոշոյ Վիլիեզոսին՝ խնդրելով հայերին հատուկ կարգավիճակ տալ, քանի որ միշտ եղել են Բրիտանական կայսրության օրինապահ քաղաքացիներ, սակայն մերժում են ստանում¹²:

Հայերը սկսել են հեռանալ Հնդկաստանից 1947 թ.-ից, երբ այս երկիրն անկախություն է ձեռք բերում 200-ամյա քրիստոնեական գաղութատիրությունից: Այդ ժամանակ շատ ոչ հնդիկ ձեռներեցների մոտ մտավախություն կար, թե իրենց և իրենց երեխաների ապագան այնքան էլ

անվտանգ չի լինի այստեղ, քանի որ ամենուր հնչում էր «Հնդկաստանը հնդիկների համար» կարգախոսը: Շատ մասնավոր ընկերություններ ազգայնացվում են: Հայերի մի մասը տեղափոխվում է Մալայզիա, Ինդոնեզիա, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ: Հնդկաստանից հայերի միգրացիայի հարցը հոսքը եղել է 1960-ականներին: Այս անգամ նրանք հիմնականում մեկնում են Ավստրալիա¹¹:

Կալկաթայում կա երեք հայկական եկեղեցի: Ամենամեծը Սուրբ Նազարեթն է, որը գտնվում է Հայկական փողոցի վրա (1707 թ., համարվում է Կալկաթայի ամենահին եկեղեցին): Մյուսը պարսկական սուննի կառուցված Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին է (1906 թ.), որտեղ ամեն կիրակի պատարագ է մատուցվում: Կալկաթայի արվարձանում՝ Տիանց-թայում կա մի հողատարածք, որտեղ գտնվում է Սուրբ Եղբայրության մատուռը (1867 թ.) և հայկական գերեզմանոցը¹²: Ի դեպ, գերեզմանոցներ կան նաև մյուս երկու եկեղեցիների բակերում:

Սբ. Գրիգոր եկեղեցու տարածքում են գտնվում Օբլամները: Դրանք երկու երեք հարկանի շենքեր են, որոնք կառուցվել են 1952 թ. իտալացի շտամոք և իվլանդ անդամների համար: 1979 թ. Իդամում հեղափոխությունից հետո այստեղ ժամանակավոր օբլամ են ստացել մի խումբ իրանահայեր՝ 50-60 հոգի, որոնք այնուհետև մեկնել են ալ երկրներ՝ ստանալով փախստականի կարգավիճակ: Հայերի մի խումբ էլ Իրանից և Իրաքից եկել է 1990 թ. իրանափրացյալ պատերազմի ժամանակ: Օբլամներում մինչև հիմա եկեղեցու հաշվին ապրում և բուժում են ստանում մի քանի տարեց հնդկահայեր:

Կալկաթայում կա նաև երկու դպրոց՝ Մարդասիրաց վարժարանը (եփմնադրվել է 1821 թ. ապրիլի 2-ին) և Դավիթյան աղջիկների դպրոցը (եփմնադրվել է 1922 թ. մարտի 1-ին): Հայերի հավաքատեղին են նաև Հայկական ակումբը և Հայկական սպորտային ակումբը:

Հնդկահայ համայնքի հետաքրքիր առանձնահատկությունը քաղաքական կուսակցությունների բացակայությունն է: Հայերը չեն մտել նաև հնդկական քաղաքական կուսակցությունների մեջ: Կալկաթահայ համայնքի անդամները շատ ակտիվ են եղել քաղաքի հասարակական և գործարար կյանքում: Հայերի մեջ եղել են ոչ միայն ձեռներեցներ, անշարժ գույքի և արշավաձիերի սեփականատերեր, այլ և ինժեներներ, արվեստագետներ, ուսուցիչներ, երաժիշտներ, մարզիկներ: Որպես կանոն, նայ կամայք չեն աշխատել: Հիմնականում նրանք զբաղված են եղել երեխաների և տան հոգսերով, ինչպես նաև եկեղեցուն ծառայելով և քարեգործական աշխատանքով:

Շատ հայտնի են եղել և միշտ առաջատարների ցուցակում են գտնվել Հայկական սկաուտական թիմը, Հայկական ֆուտբոլային թիմը և Հայկական ռեգբիի թիմը¹³: Հարկ է նշել, որ 1962 թ. հնդկա-չինական

պատերազմի և 1965 թ. հնդկա-պակիստանյան պատերազմի ժամանակ բեկզալական կառավարությունը հատուկ խնդրանքով դիմել է հայ սկաուտների՝ վիրավորներին օգնելու և տեղափոխելու համար: Այդ պատերազմների ժամանակ ակտիվ են եղել մահ հնդկահայ համայնքի մյուս անդամները: Կամայք իրենց ձեռքով հագուստ են կտրել, գուլպաներ գործել և ուղարկել ռազմահակատ, կազմակերպվել են բարեգործական միջոցառումներ, որոնց ողջ հաստիքը տրամադրվել է պատերազմի խնդրին¹⁶: Այս ամենը կազմակերպում էր Հայ կամանց բարեգործական միությունը, որը գործում էր մինչև 1970-ականների վերջը:

Կալկաթահայ համայնքի ունեւոր հատվածը միշտ փորձել է տարրեր մերենայությունների դիմել՝ համայնքի ղեկավար մարմնի՝ Հայկական եկեղեցական հանձնաժողովի անդամ ընտրվելու համար: Կամ խիստ նյութական մասնաճյուղային խայտառակ օրինակներ: Մարդասիրաց վարժարանի ռեկտորներից մեկը վաճառել է Մարդասիրաց վարժարանի գրադարանում պահվող հին հայկական ձեռագրերը: Ետտեղ դեմ են եղել Մեծ Եղեռնից փախած իրենց հայրենակիցներին ժամանակավոր ապաստարան տալու մտքին: Բայց եղել են մահ այնպիսիները, որոնք իրենց ունեցվածքի մի մասը կտակել են հայկական համայնքին, կառուցել են օբլաններ վատ ապրող իրենց հայրենակիցների համար, որոնք ոչ միայն անվճար ապրել են այդտեղ, այլև բժշկական օգնություն ստացել, նույնպես՝ անվճար¹⁷:

Ֆինանսական աջակցություն չունենալու պատճառով «Ազդարար» պարբերականը գոյատևում է միայն 18 ամիս՝ 1794-96 թթ.: Դրանից հետո տարրեր հայ ազգասերների կողմից «Ազդարարը» վերականգնելու մի քանի անհաջող փորձ է արվել: 1950 թ. կալկաթահայ Ջեբելիա Ջոն Համանյանը վերականգնում է «Ազդարարի» հրատարակչությունը, սակայն, նորից համայնքի հարուստներից ֆինանսական աջակցություն չունենալու պատճառով, ամսագիրը փակվում է 1956 թ.¹⁸:

1999 թ. ՀՀ-ում Հնդկաստանի դեսպան Բալ Անանդը երեք համար է տպագրել «Ազդարար Հնդկաստանի – Indian Herald» անվանումով: 2007 թ. Մարդասիրաց վարժարանի երկու հայ ուսուցիչներ, ապարդյուն բակնելով համայնքի ղեկավարության դժները, իրենց և իրենց բարեկամների միջոցներով հրատարակում են «Ազդարարը», և 2009 թ. վերջին երևանում մեծ շուքով նշում «Ազդարարի» 215-ամյակը:

Արժանահիշատակ է այն փաստը, որ Կալկաթայի համալսարանում, Արևելյան ընկերությունում, Արևմտյան Բեկզալի կենտրոնական արխիվում գրույցների ժամանակ հնդիկ մասնագետները մեծ ոգևորությամբ են արտանայություն «Ազդարարի» մասին՝ իրենց հպարտությունն ու գոհունակությունը հայտնելով այն փաստի կապակցությամբ, որ առաջին հայ պարբերականը տպագրվել է ոչ թե Հայաստանում, այլ

իննց իրենց երկրում, իրենց քաղաքում: Այդ առիթով նրանք ժամանակ առ ժամանակ միջոցառումներ են կազմակերպում:

Հնդկաստանի հայկական համայնքի ղեկավարը Հայկական եկեղեցական կոմիտեին է, որի գործունեությունը ղեկավարվում է 1889 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունված կանոնադրությամբ¹⁹: 1982 թ. կանոնադրության մեջ փոփոխություններ են մտցվում՝ համայնքի թվի նվազման պատճառով: Ըստ այդ փոփոխությունների, եթե ընտրելու համար իրավունք չունեցող անդամների թիվը 30-ից պակաս է, ապա Հանձնաժողովի թիվն իջնում է 7 հոգու: Ընտրություններից հետո նրանք իրենց միջոց ընտրում են մախազահ և եկեղեցու երկու վերակացու (warden, որը բարձրանվում է մահ տեղապահ կամ արքան): Ընտրվել ցանկացողները պետք է հատուկ պահանջների քավարարեն.

- 1) պետք է կնքված լինեն հայկական եկեղեցում
- 2) պետք է լինեն Հնդկաստանի քաղաքացի
- 3) մշտապես բնակվեն Հնդկաստանում
- 4) եկեղեցուց նպաստ չպետք է ստանան:

Առաջին երեք պահանջները պարտադիր են մահ ընտրողների համար: Բացի այդ, այն ընտրողը, որը նախորդ հանձնաժողովի քառամյա գործունեության ընթացքում նպատակ է ստացել, ընտրելու իրավունք չունի²⁰:

1990-ականներին, երբ Կոմիտեի թիվն արդեն դարձել էր 5 հոգի, մահանում է անդամներից մեկը: Եվ պատժության մեջ առաջին անգամ Հանձնաժողովի անդամ է դառնում հայ կինը: Մինչ այդ կանանց չէր թույլատրվում Հանձնաժողովի անդամ լինել: Իսկ այժմ արդեն եկեղեցական Հանձնաժողովը քաղկացած է երեք հոգուց՝ մախազահ և երկու վերակացու: Հնդկահայ համայնքը շատ փակ է²¹: Նրանք ասում են՝ այս համայնքը կառուցել են պարսկահայերը, ուրեմն միայն նրանք իրավունք ունեն այտուղ ապրել: Հայաստանից եկածներին անվանում են ոռուսացած հայեր՝ վերաբերվելով թշնամարար, անվատահոլությամբ և քերականատորեն: Համայնքի կանոնադրության համաձայն, Հանձնաժողովը պետք է թռչակ հատկացնի Հնդկաստանում սովորող հայերին, ինչպես մահ անօրևաններին կամ Կալկաթա ժամանած հայերին ժամանակավորապես տեղ տա հատուկ դրա համար կառուցված օրևաններում, սակայն դա աքվում է ընտրովի, ոչ բոլոր դիմողների համար:

Անհանգստացնում է մահ վարժարանում սովորող հայաստանցի երեխաների հարցը, որոնք սովորում են հնդկական կրթական ծրագրով: Ըստ նախնական պայմանավորվածության, դպրոցն ավարտելուց հետո բոլորը պետք է վերադառնան Հայաստան: Սակայն տեղեկություններ կան, որ որոշ չլիցենզավարտներ մեկնել են այլ երկրներ՝ ուսումը շարունակելու համար՝ Հայաստանում ԲՈՒՀ ընդունվելու ծրագրի տարբերության պատճառով:

Ունենալով փառավոր անցյալ՝ հնդկահայ համայնքի մերկան և ապագան այնքան էլ փայլուն չէ: Վերջին 20-25 տարիներին Հայկական եկեղեցական Համամատուցումի կողմից համապատասխան միջոցներ չեն ձեռնարկվել համայնքը զարգացնելու և համախմբելու համար:

*NAIRA MERTCHYAN
(RA MOD)*

THE ARMENIAN COMMUNITY OF INDIA IN THE 20TH CENTURY

In the beginning of the 20th century the centre of the Indo-Armenian colony shifted from Madras to Calcutta. Some sources say that in 1930-40's the number of Armenians in India was 5000-6000. Armenians started to leave this country after 1947, when India gained independence from the British rule. The next stream was in the 1960's, when Armenians mostly shifted to Great Britain and Australia.

Armenians were very active in the business and social life of Calcutta. The governing body of the community is the Armenian Church Committee, which functions under the Scheme adopted in 1889. In 1982, when the number of Armenians decreased significantly, amendments were made in the Scheme. There are strict demands for those who want to elect and be elected in the Committee.

Armenian Scouts Team, Armenian Rugby Team and Armenian Football Team were always been frontrunners in all State and All-India competitions. During the Indo-Chinese War (1962) and Indo-Pakistan War (1965) a special request was rendered from the Government to the Armenian Scouts to help in transferring and taking care of the wounded. Armenian Ladies Benevolent Organisation organised charity functions and sent financial help as well as clothes for the needs of the Indian Army.

In Calcutta now there are three churches (St.Nazareth, St.Gregory and Holy Trinity Chapel), Armenian College & Philanthropic Academy, Davidian Girls School, Armenian Club, Armenian Sports Club. Almost 100 pupils from Armenia study in the College however their future is not so clear – what they'll do after finishing the College.

Armenian Community is very closed, they don't to interact with outsiders, even with the Armenians from other countries. They call Armenians from the Republic of Armenia Russified Armenians. The Armenians of Calcutta are in degradation, they don't remember what does it mean to be an Armenian, they hardly speak Armenian.

According to the Scheme the Armenian Community must give financial assistance to those Armenians who study in India, they must give temporary shelter in the Homes to the Armenian visitors but in much cases these provisions are neglected.

To revive the Indo-Armenian community a special state policy is needed. The Church Committee members must be compassionate and unselfish. Only in that case the good fame of the Armenians will be possible to rehabilitate.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՑՄՈՆՆԵՐ

1. Seth M., Armenians in India, New Delhi-Bombay-Calcutta, 1983, p. 152.
2. Derrison Ross E., Ellen Power, Akbar and the Jesuits, New Delhi, 1979, p. 46.
3. Արշաւաճայան Լ., Հնդկաստանի ժողովրդի ազատամարտային քրիստոնեական զարթոթարարների դերը և հնդկահայ զարթոթը, «Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), N 3(10), Ե., 1960, էջ 111:
4. Shanta Serbojot Singh, My Name is Gwahr Jan, The Hindustan Times, 10 July, 1995.
5. Basil A., Armenian Settlements in India: From the Earliest Times to the Present Day, Calcutta, Armenian College, 1965, p. 106.
6. Այս պարբերության տեղեկությունները ստացվել են Հնդկաստան՝ հնդիսանի աշխի ընթացքում:
7. Թրոթոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, Հնդկահայեր. ազատամարտայիններ և տեղեկություններ, Երուսաղեմ, 1941, էջ 27:
8. Sinha N., History of Bengal, Calcutta, 1967, p. 168.
9. Thankappen Nair, Calcutta in the 18th Century, Calcutta, 1984, p. 203.
10. Jawhar Sircar, Armenians: Merchant-Princes of the Past. The Telegraph, Calcutta, May 29, 1983.
11. Ըստ հնդկահայ համայնքի նախագահ Սոնյա Ջոնի՝ 2001 թ. հաղորդած տվյալների:
12. Seth M., նշվ. աշխ., էջ 298:
13. Basil A., նշվ. աշխ., էջ 245:
14. Rev. Arzmais Mirzaian, A Short Record of Armenian Churches in India and Far East, Calcutta, 1958, p. 12-30.
15. Rupali Ghosh, City's Rugby Merchants and Their Glory, The Asian Age, May 31, 1995.
16. Basil A., նշվ. աշխ., էջ 260:
17. Mkrtchyan N., Armenians in India. www.merc.smb.history
18. Basil A., նշվ. աշխ., էջ 264:
19. Scheme for the Management of the Property & Affairs of the Armenian Churches at Calcutta and Chinsurah, p. 5-18.
20. Mkrtchyan N., Cultural and Intellectual Life of the Armenian Colony in India, Indian Historical Review, Vol. XXXI, 2005.
21. Dabi Kar, The Kin of the Charitable Sookias, The Statesman, 26 February, 1995.

Ն. Պ. ԻՂՆԱՏԵԿԸ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ
ԱՂԻՒՆԱՊՈԼՍԻ ԶԻՆԱԴԱՐԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵԿԻ
ՍԱՆՍԵՆՅԱՆՈՅԻ ՆԱԿԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

Նիկոլայ Պավլովիչ Իզմատևը (1832-1908 թթ.) եղել է ռուս հայտնի դիվանագետ և պետական գործիչ: 1864 թ. նա նշանակվել է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանորդ, իսկ 1867 թ. ստացել դեսպանի կարգավիճակ: Այդ պաշտոնում Իզմատևը ծառայել է մինչև 1877-78 թթ.՝ ռուս-թուրքական պատերազմը՝ ՅՅՆ Իզմատև-դիվանագետի համար միշտ առաջնային նշանակություն է ունեցել ազգային, պետական շահը, և նրա ողջ գործունեությունը նպատակաուղղված է եղել միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի հզորության ամրն և ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը, այդուհանդերձ, Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարման ընթացքում նա պաշտպանել է մեկ օսմանյան դժբախտ հայատակների, հատկապես քաղկանյան ժողովուրդների շահերն ու խօսքը՝ քանակով դրանք միշտ ճկունորեն համադրել:

Ն. Պ. Իզմատևի դիվանագիտական գործունեությունը Կ. Պոլսում քաղաքական որոշակի դեր խաղաց մեկ արևմտահայերի ճակատագրում: Նրա հետևողական քանքների շնորհիվ 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի մախնական հաշտության պայմանագրով Թուրքիային պայտասղովեց քարեկոխումներ իրագործել Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտահայերի օրինական պահանջներն առաջին անգամ մտցնելով պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերի մեջ՝ Իզմատևը մախնակներ ստեղծեց հայկական հարցի վերջնական ձևավորման և միջազգային ասպարեզ դուրս գալու համար²: Նկատի ունենալով Իզմատևի դիվանագիտական գործունեության որոշակի նշանակալի դրվագներ, այդ բվում՝ Կ. Պոլսում պաշտոնավարման տարիներին հայերի պաշտպանության փաստերը, որոնք մախնակում լիովին և օրյեկտիվորեն չեն լուսաբանվել, Իզմատև-դիվանագետի այդ ժամանակաշրջանի գործունեության ուսումնասիրությունն ու գիտական ընդհանրացումը ձևոր է քերում արդիական քաղաքական և կարևոր պատմագիտական նշանակություն:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական քանակը բազում հաղթանակներ տարավ Բաղկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական քանակը գրավեց Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտի երկաթը, Կաբաղ և Էրզ-

բումը, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը: Իսկանյան ռազմածակատուն ռուսական բանակը հունվարի 8-ին (20) գրավեց Ադրիանապոլիսը (Կ. Պոլսի մերձակայքում) և մտնեցավ Կ. Պոլսին: Թուրքիան առիաբված զինադադար խնդրեց: Թուրքական կողմի հետ բանակցություններ վարելու համար 1878 թ. Իզմատեղ կայսեր հրամանով մեկնեց Ադրիանապոլիս, որտեղ տեղակայված էր ռուսական բանակի շտաբը³: Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև զինադադարի մասին համաձայնագիրը կնքվեց 1878 թ. հունվարի 19 (31)-ին⁴, որտեղ բառ ամգամ չկար հայերի կամ ապագա «անկախ Հայաստանի» մասին:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը՝ քուրցահայության փրկությունը տեսնելով միայն Ռուսաստանի հովանու ներքո՝ հանձնարարեց Ադրիանապոլսի առաջնորդական փոխամուղ Գևորգ վարդապետ Ռուսչուգույանին հանդիպել և բանակցել Պոլսի վրա ռուսական նախկին հյուպատոս Մ. Կիրովի, Կ. Պոլսում ռուսական նախկին դեսպան Ն. Պ. Իզմատեղի և ռուս այլ գործիչների հետ: Իզմատեղի հետ զրույցի ժամանակ Ռուսչուգույանը հայտարարեց, որ երբ կայսրը պաշտոնապես հայտարարի արևելյան քրիստոնյաների ազատության մասին, ապա մա յնտանա հայ ժողովրդին: Իզմատեղ պատասխանեց, որ ռազմական գործողությունների դադարեցման պատճառով ամեն տեսակ ճշումները Թուրքիայի վրա իրական նշանակություն չեն կարող ունենալ:

Երբ Ռուսչուգույանը Իզմատեղից հետաքրքրվում է հայերի ապագայով, ռուս դիվանագետը պատասխանում է, որ ռուսական բանակը հասել է մինչև Էրզրում, և հայ ժողովրդի մեծ մասն արդեն ազատություն է վայելում: Հայերը չեն կարող ստանալ այնպիսի ազատություն, ինչպիսին պիտի ստանան քուրդացիները, պատճառաբանելով, որ հայերը անպատրաստ են զանվել և Հայաստանի մեջ դարձել են «մեռյալ տարերք»: Նա երեք տարի շարունակ հայոց դատի «պաշտպանն ու փաստաբանն է» եղել Կ. Պոլսում, իսկ հայկական վերնախավը՝ այդ բժում մաև Նուրարը, իրեն չեն օգնել այդ գործում: Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարումը սկզբում Իզմատեղ իր նորերում գրում էր, որ ֆրանսիացիները ցանկանում էին իրար միավորել գրիգորյան ու կաթոլիկ հայերին և վերջիններիս ուղղել Ռուսաստանի դեմ՝ քուրացնել ռուսական ազդեցությունը արևմտահայերի շրջանում: Իզմատեղ վկայումսր այդ միավորման մասին Ֆրանսիայի հովանու ներքո՝ համապատասխան պայմանագիր էր կնքվել⁵:

Կ. Պոլսի պատրիարքն օգտվեց հունվարի 20-ին (փետրվարի 1) քուրցական պաշտոնյաներ Ստեփան փաշա Ասլանյանի և Հովհաննես Էֆենդի Նուրիյանի Ադրիանապոլիս ժամանելու հանգամանքից և վերջիններիս առաջարկեց Իզմատեղի հետ բանակցություններում լինել

Ռուսչուգույրանի խորհրդատուները: Ապախյանին ու Նուրիդյանին հաջողվեց համոզելու Իզմատսին¹⁰, և ըստ Ռուսչուգույրանի հուշերի՝ Իզմատսը նրանց խոստացավ հայոց խնդրի մասին հաղորդել Մեծ իշխանին՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչին: Երկու օր անց՝ հունվարի 22-ին, Ապախյանին հետ Ռուսչուգույրանը կրկին համոզվեցին: Վերջինս նրանց տեղեկացրեց, որ զյուրցել է Մեծ իշխանի հետ, որը հավանություն է տվել այդ առաջարկին և այդ մասին տեղեկացրել է կայսրին, որի պատասխանին նա պատեց է¹¹:

Այս իրադարձությունների մասին է վկայում Իզմատսի նոթերում առկա հետևյալ գրառումը. «Ես հայերի խնդրագրերը կայսրության մնացած հարստակների խնդրագրերին հավասար տալիս Մեծ իշխանի մոտ, որպեսզի վերջինս դրանք կայսրին ուղարկի»¹²:

Հունվարի 28-ին (փետրվարի 8) պատրիարքի հրավերով Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, Իզմատսը, Նիկոլայը, 16 ռուս զանեղալներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այցելում են հայկական եկեղեցի՝ մասնակցելու Ռուսաստանի հաջողությանն ուղղված բարեմաղթություններին և զանված ռուս զինվորների հիշատակին մվելված հոգեհանգստի համոզիսավոր արարողություններին, հյուրասիրվում թնյով¹³: Ռուսական պաշտոնյաների այդ այցը ևս մեկ անգամ վկայում է արևմտահայության նկատմամբ ցարական կառավարության ցուցաբերած մեծ հոգատարությունը:

Այդ արարողությունից հետո Ռուսչուգույրանի հետ հաջորդ հանդիպման ժամանակ Մեծ իշխանը հանձնարարում է Ռուսչուգույրանին հետագրել պատրիարքին, որ վերջինս կարող է համոզիստ լինել. «... նորօրս հետ բանակցութեան մեջ ենք»¹⁴:

Ներսես պատրիարքը Ման-Մոնթանյում փետրվարի 1-ին (13) Առաքել Բեյ Տառնյանի տանը Մեծ իշխան Նիկոլայի հետ ամձամբ հանդիպելուց հետո երկու խնդրագրերը հղեց Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր 2-ին և վարչապետ Ա. Մ. Գորչակովի անուններով, որոնք Մեծ իշխանն անմիջապես ուղարկեց Պետերբուրգ: Այդ խնդրագրերի տակ ինը եպիսկոպոսներ ստորագրել էին: Խնդրագրերում ասվում էր. «... Տեր Արքայ, Չեր խոստումները ամենուն համար էին: Չեր խմանքը պետք է ամենուն համար հասարար տարածուի: Հայերն ալ ունենին այնչափ իրատունք, որչափ Թուրքիոյ միս քրիստոնեայ հասարակութիւնը...»¹⁵:

Ըստ Իզմատսի նոթերի՝ Գորչակովը ընթերցելուց հետո հայերի ուղղված խնդրագիրը, հետագրում է Իզմատսին. «Չեզ հավանարար հայտնի է Մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչի մտադրությունը Հայաստանի նոր սահմանների՝ կայսրի կողմից արդեն հաստատված որոշ սահմանափակումների մասին: Այդ մտադրությունը չի համապատասխանում պատրիարքի կույտերին և ցանկություններին: Երբ Չեզ ան-

հանգստացնում է ապագա պայմանագրի վերաբերյալ որևէ հարց, ապա սահմանափակվեցեք հայտարարությամբ, որ վերջիններս նախատեսված չեն ՉԻՐ երախանգներով և ՉԻՐ նկատառումները ներկայացրեց Պետերբուրգ՝ սովորական (այսինքն՝ փոստային) ճանապարհով¹⁶։ Ռուսաստանի վարչապետ Ա. Մ. Գորչակովի Իզմատևին գրված այս նամակը ցույց է տալիս վերջինիս անտարբեր վերաբերմանը հայերի խնդրագրում ստեղծված իրենցիկ նկատմամբ։

Ալեքսանդր 2-րդ կայսրը իրեն ուղղված խնդրագիրը ընթերցելուց հետո՝ տալիս է իր համաձայնությունը, որ անաջիկա հաշտության դաշնագրում հայ ժողովրդի վիճակին բարելավող հողված մտցվի։ Իզմատևին կայսեր այսպիսի պատասխանը ատանալով, իր մտն է կանչում Ռուսչուգույանին և նրան ավետում, որ Ման-Մոնթանոյի հաշտության դաշնագրում հիշատակվելու է հայերի մասին¹⁷։ Իզմատևին հայերին ատապարկում է կազմել իրենց պահանջները ներկայացնող ծրագիր։ Ի վերջո, Ազգային ժողովը ներկայացրեց մի փաստաթուղթ, որը ըստ Ռուսչուգույանի գրառումների. «Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքների Վանին, Մուշին, Կարինին, Տիգրանակերտին ինքնավարություն էր ատապարկում տրամադրել»¹⁸։ Մրանից զատ Իզմատևին, օգտվելով պատեռագմում հարյուրի իրավունքից, քանակցության ժամանակ թուրքական ներկայացույցներից պահանջեց կատարել «ծանուն մեր անդրկովկասյան սահմանների բարելավման, տարածքային զիջումներ Հայաստանում»¹⁹։

Ռուս-թուրքական քանակցությունների մասին Ռուսչուգույանը գրում է, որ մի քանի օր հետո իշխան Իզմատևին ավետեց մեզ, որ դաշնագրի 16-րդ հոդվածում սակա է հայկական խնդիրը։ Մրանով Թուրքիայի Ասիական գավառներում տեղի ունեցած անկարգությունների և հարստահարումների առաջն առնելու համար, սուլթանի որոշմամբ և ռուսաց կայսեր երաշխավորությամբ Թուրքիայի հայաբնակ գավառներին (Կարինին, Մուշուին, Վանին, Տիգրանակերտին, Սեբաստիային) ինքնավարություն էր ատապարկում տրամադրել²⁰։ Իզմատևին խմբագրած այս հոդվածը պարունակում էր հայ պատգամավորների զվտավոր պահանջները։

Սակայն ռուս-թուրքական քանակցությունների ընթացքում Նաբիեյը գրում էր, որ Իզմատևին բարեփոխեց 16-րդ հոդվածը։ Եվ այսպես՝ մի կողմից բուրջ լիազորների բացարձակ ընդդիմությունը, մյուս կողմից՝ ռուս լիազորների Պետերբուրգից այդ մասին կտրուկ նրանանց շտաբապետ, միևնույն ժամանակ Անգլիայի սպառնալիքների «շնորհիվ» քաղաքական հանգամանքների բարդանալը՝ ստիպեցին Իզմատևին զիջել, և հայկական վերոնշյալ գավառների ինքնավարության պայմանը ընդգրկվեց 16-րդ հոդվածում²¹։

Ռուս-բուրժուական հաշտության բանակցություններն ավարտվեցին 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3) Կ. Պոլսի մատույցներում գտնվող Սան-Ստեֆանո վայրում՝ Առաքել Բեյ Տատիյանի տանը, մախմալական հաշտության պայմանագրի ստորագրմամբ, որի 16-րդ - հոդվածը ստացել էր հետևյալ վերջնական ձևակերպումը. «...Բարձր դուրդ պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել Արևմտյան Հայաստանի մարզերում տեղական կարիքներից հարուցվող բարեփոխումներ և բարեմոտություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»²²: Թեև պայմանագրի 16-րդ հոդվածը չէր որոշում, թե որտե՞ր էին հայկական մահաճգնների աահմանները, ս՛կ պետք է ճշտե՞ր տեղական կարիքները, բարեմոտությունների բնույթն ու ընդգրկումը, սակայն գլխավորն այն էր, որ Իգմատևի ջանքերով միջազգային դիվանագիտության բառապաշարում առաջին անգամ հայտնվեցին «Հայաստան» և «Հայկական հարց» քառասկզբակցությունները:

«Հայերը, - գրում է Իգմատևը, - մեզանից չպետք է պահանջեն ավելին, քան այն, որ այժմ մենք կարող ենք ձեռք բերել: Համենայն դեպս, եթե մեզ հաջողվի Դոսան հետ համաձայնության գալ պայմանագրում առաջադրված հոդվածի իմաստով, ապա նրանց նկատմամբ Ռուսաստանի պաշտոնական հովանավորություն կապահովվի, և դա կարևոր քայլ կլինի նրանց ապագայի բարեփոխման համար: Այս հոդվածը (Ստաքը 16-րդ հոդվածի մասին է - Հ. Կ.) լիովին բավարարում է հայերի համընդհանուր ցանկությունները: Առաջին անգամ Հայաստանի անունը հրատարակվեց միջազգային պայմանագրում և Թուրքիայի կողմից ընդունված պարտավորությունները կարող են հիմք ծառայել խնամակալության համար Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնության նկատմամբ: Այս հոդվածը կապացուցի Եվրոպային, որ Ռուսաստանը մտախոզված է ոչ միայն պալոնների, այլև Թուրքիայի ողջ քրիստոնյա բնակչության բարեկեցությունը ապահովելու մասին մարդ-սիրտության զգացումից դուրս...»²³:

Սան-Ստեֆանոյի մախմալական հաշտության պայմանագրի մեկ այլ՝ 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանը ձեռք էր բերում Կարս, Բայազետ, Ալաշկերտ հայկական քաղաքներն՝ իրենց շրջաններով:

Սակայն մեծ տևությունները չէին կարող հանդուրժել Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը քն Ասիական, թե՛ Եվրոպական Թուրքիայում, և նրանք Ռուսաստանին ստիպեցին Բեռլինի համաձայնագրական վեհաժողովում (1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը - Հ. Կ.) վերանայել Սան-Ստեֆանոյի մախմալական հաշտության պայմանագրի կետերը: Վեհաժողովի որոշմամբ Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձրեց Բայազետը և Ալաշկերտն իր հովտով (Երզրումը մինչ այդ էր վերա-

դարձվել: Ուսաստանին ժնացին միայն Արղանանը, Կաթող, ինչպես նաև Բաբունը: Բեռլինի պայմանագրում Հայկական հարցին նվիրվեց 61-րդ հոդվածը, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից, և դա՛ ի վնաս հայերի: Այսպես, եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով բարեփոխումները Արևմտյան Հայաստանում պետք է իրագործվեին ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում, ինչը որոշակի նրաշիտք էր դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլինի պայմանագրի՝ ռուսական զորքերը դուրս էին քերվում, և այդ խնդրի կարգավորումը թողնվում էր Թուրքիայի հայնցադուրյանը՝ մեծ տերությունների վերահսկողության ներքո:

1878 թ. մայիսին արդեն պարզ էր դարձել, որ Իզմասուը չի մասնակցելու Բեռլինի վեհաժողովին: Երբ Իզմասուին պարզ դարձավ, որ ինքն ընդգրկված չէ ռուսաց պատվիրակության կազմում Բեռլինի վեհաժողովին մասնակցելու համար, վերջինս, ցուցարեղելով իսկական քաղաքացուն հատուկ գծեր և պետական մտնեցում, մի կողմ թողեց անձնական վիրավորանքը իրեն և որոշեց Գորչակովին ներկայացնել «Հնարավոր զիջումները Անգլիային» խորագրով զեկուցագիրը²⁴: Այդ փաստաթղթում առաջարկվում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը քննարկելիս «պահանջել Թուրքիայից մատնացույց անել այն քարեմարտիկները, որոնք նա կանցկացնի Մսիսյում քրդերի, չերքեզների և այլոց զազանություններից հայ բնակչությանը պաշտպանելու և քրիստոնյա բնակչության անձնական անվտանգություն տրամադրելու համար»²⁵:

Հայ հասարակական գործիչներին Իզմասուի՝ վեհաժողովին շնամակցելու լուրը հուսալքեց: Այս մասին Իզմասուն իր նոթերում գրում էր. «Ժողոքն արքեպիսկոպոսը ինձ մայիսի 24-ին Պետերբուրգ մարմակ գրեց, որում նշվում էր. «Մեզ համար կրկնակի ցավալի է այն փաստը, որ Բեռլինի կոնգրեսի ընթացքում Դուք մեք կողքին չեք լինելու. բոլորից լավ Դուք կկարողանայիք մեզ պաշտպանել և մեր ծանր վիճակը Եվրոպային նկարագրել, լինելիք մեք կողքին, մեր լավագույն հովանավորը: Դուք կկարողանայիք ազարտին հասցնել ձեր կողմից սկսած մեր ազատագրումը: Բեռլինի կոնգրեսը ինչ որոշում էլ կայացնի, անձամբ ես և մեր երկիրը չենք մոտանա այն ամենը, ինչ դուք կատարեցիք մեր երկրի փրկության համար»²⁶:

Այսպիսով, ինչպես Սան-Ստեֆանոյի մախնական հաշտության 16-րդ, այնպես էլ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածներով Հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Մակայն այս հարցի մախասպարաստման գործում մեծ դեր խաղաց Կ. Պոլսի նայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը և Կ. Պոլսի հայկական վերնախավը:

N. P. IGNATEV AND THE ARMENIAN QUESTION IN THE PERIOD
BETWEEN THE TREATY OF ADRIANOPLE AND THE PRELIMINARY
TREATY OF SAN-STEFANO

Well-known diplomat of the XIX century Ignatev N. P. played a positive role in the fate of the west Armenians. Due to his permanent efforts in the Treaty of San Stefano signed in 1878 a special Paragraph 16 was added about the application of reforms in Western Armenia. For the first time mentioning lawful claims of Western Armenians in the official diplomatic documents, the words "Armenia" and "Armenian Question" appeared in the terminology of international diplomacy. In the preparatory phase of the formulation of Paragraph 16 the Armenian patriarch Nerses Varzhabedian and Armenian leaders in Constantinople actively helped to Russian diplomats.

ՄԱՆՈՒԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мускеев Н., Сто великих дипломатов, М., 2001, с. 415.
2. Մորադյան Մ., Մինայան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIXդդ.), Ե., 2005, էջ 494:
3. Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Ե., 1978, էջ 109:
4. Գալոյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թվականին նախադրող շրջանում, Հայաստանի ԳԱԱ «Լրարեր Հասարակական Գիտությունների», Ե., 1996, N 3, էջ 7:
5. Ներսես Վարժապետյան (1837-1884 թթ.) 1874-1888 թթ.-ին գրադեցրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը:
6. Саркисян Е., Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последние четверти XIX и начале XX вв., Е., 1972, с. 88.
7. Նուրադ Փաշա Նուրադյանը (1825-1899 թթ.) եղել է եզիպտահայ պետական-քաղաքական խոշոր գործիչ:
8. Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 129:
9. Завьяки Н. П. Игнатьева о его пребывании в Константинополе в 1864-1874гг., Русская Старина, т. 158, М., 1914, с. 46-47.
10. Саркисян Е., նշվ. աշխ., էջ 89:
11. Սարտիսյան, Հայկական խնդիրն էի Ազգային Սահմանադրությունը Թիֆլիսյում (1860-1910), Ե. Ա. Թիֆլիս, 1912, էջ 281:
12. Игнатьев Н., Сан-Стефан, Исторический Вестник, т. 140, М., 1915 апрель, с. 53.
13. Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 132:
14. Սարտիսյան, նշվ. աշխ., էջ 283:

15. Իզմիրլյան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկային, Պիլոտը, 1964, էջ 88-89:
16. Игнатъев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 142, М., 1915 октябрь, с. 85-86.
17. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 283:
18. Նոյն տեղում, էջ 284-285:
19. Игнатъев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 139, М., 1915 январь, с. 44.
20. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 285:
21. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 289-290: Նկատենք, որ փետրվարի 2-ին (14) Անգլիայի վարչապետ Չիլդհանլո եղամանով անգրական նախատորոք ժողով էր Սարմարա ծով և խարխալ գոգի Պրինցեսյան կղզիների մոտ:
22. Schoroff A., Les reformes et la protection des chretiens en Turquie 1673-1904, Paris, 1904, p. 362-363.
23. Игнатъев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 142, М., 1915 октябрь, с. 85-88.
24. Սարուխան Մ., Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 523:
25. Игнатъев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 140, М., 1915 апрель, с. 45.
26. Игнатъев Н., После Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 144, М., 1916 май, с. 336.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ՔԱՐԵՓՈՒՆԱՆԻՐԻ ՀԱՆՉԱՆՈՒՄԻՐ»

ՁԵՅԹՈՒՆՈՒՄ 1865-1867 թթ.

(ԸՍՏ ԹՈՒՐԿ ՊԱՏԱԳԻՐ ԱՀՄԵՂ ՁԵՎԴԵԹ

ՓԱՇԱԻ «ՁԵԿՈՅԱԳՐԻՐ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ)

19-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի ճնշումները, ինչպես նաև հսկատակ ոչ բարձր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ստիպեցին, որ Օսմանյան կայսրության իշխող վերնախավը ձեռնառնույն լինի բանգիմաթի՝ արևմտամետ քարենդոզումների երկրորդ փուլի իրականացմանը ողջ կայսրության տարածքում: Նրանց մպատակն էր այդ կերպ պահպանել կայսրության ամբողջականությունը:

Մինչև դարի 70-ական թթ. կեսն ընկած ժամանակահատվածում ձեռնարկված համալիր միջոցառումների շարքում կարևոր էին վարչատարածքային կառավարման ոլորտին առնչվող քարեիփոխումները, որոնց իրականացումն էին 1864 թ. ընդունված «Վիլայեթների մասին օրենքի» շրջանակներում¹: Օրենքով սահմանվում էր կայսրության վարչական բաժանման սանդղակը, վարչական միավորների և համապատասխանաբար դրանց ղեկավարների նոր անվանումները, այդ պաշտոնյաներին կից խորհուրդների սանդղակը, ինչպես նաև նոր ընտրական համակարգը²:

Օրենքի ընդունման համար հող մախսապատրաստած միջոցառումներից էր կայսրության տարրեր շրջաններ՝ «աշտակարգ լիազորություններով» օժտված վերաբնիչ հանձնախմբեր ուղարկելու պրակտիկան: Դա հատկապես կիրառվում էր այն մահանգներում, որտեղ նկատվում էին անջատողական և ապստամբական տրամադրություններ: Դրանք հիմնականում քե քաղաքացիական և քե ռազմական միավորումներ էին, քանի որ շատ հաճախ հարկ էր լինում զենքի միջոցով բարենդոզումներ իրականացնել: 1850-70-ական թթ. ազգային ազատագրական շարժումներն առանձնապես լայն քափ ստացան Բուլղարիայում, Բոսնիայում և Հերցոգովինայում, Ալբանիայում, Կրետե կղզում, ինչպես նաև երբեմնի Կիլիկիայի հայոց բազմալուրջյան մաս կազմող Ջեյրուհի գավառակում³:

Սույն հարվածի շրջանակներում ներկայացնում ենք «Բարեփոխումների հանձնախմբի» (Fırka-i Islahiyye)⁴ գործունեությունը Ջեյրուհի գավառակում՝ 1865-1867 թթ.: Մեր ուսումնասիրության համար աղբյուր է ծառայել Օսմանյան կայսրության ակամավոր պետական գործիչ, պաշտոնական տարեգիր և բուրջական առաջին աշխարհիկ օրեն-

քի (Mecelle)⁵ հեղինակ՝ Ահմեդ Ջեդեփ փաշայի (1822-1895 թթ.)՝ «Ճեկուցագրեր» (Me'ruzat) աշխատությունը, որի երրորդ և չորրորդ հատորներում առկա են արժեքավոր տեղեկություններ տվյալ ժամանակահատվածում Ջեյթունում տեղի ունեցած դեպքերի մասին: Դրանց հրատարակումը, կարծում ենք, կարող է որոշակիորեն լրացնել այն բանը, որ կա հայքեմական պատմամագլոբյան մեջ կոմկրետ այս շրջանի վերաբերյալ:

Ջեյթունը (Մլնիս) նահիյե էր Օսմանյան կայսրության Մարաշի ասնցաքում⁶, որը դարեր ի վեր բնակեցված է եղել մեծամասամբ հայերով: Հայ բնակչության թիվը պարբերաբար փոփոխվել է: 1860-ական թթ. այն կազմել է մոտավորապես 30.000, որոնցից 17 հազարը միայն Ջեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը հրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում⁷: Նահիյեի բաժանված է եղել երեք մասի՝ Ջեյթուն, Արեզին (Ալարաշ) և Ավազկալ (Միսալ)⁸: Ջեյթունի կենտրոնը եղել է համանուն գյուղաքաղաքը՝ քաղկացած չորս բաղերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը պատկանել է մի իշխանական տան: Ավանը կառավարել է այդ տները մեկի առաջնորդը՝ իշխանապետը⁹: Այս վիճակը պահպանվել է ընդհուպ մինչև 1865 թ., երբ բուրջական առաջին պաշտոնյան՝ քայմազամը, ուր դրեց Ջեյթուն: Տեղացիները հաճախ չեն վճարել պետական հարկերը:

Փաստորեն, իրավական առումով գտնվելով Օսմանյան տիրապետության տակ, այս շրջանը փաստացի կիսանկախ էր: Թուրքական իշխությունների փորձերը՝ զենքի ուժով վերջ դնելու հայերի այս կարգավիճակին, հաճախակի դարձան հատկապես XIX դարի առաջին կեսին: Թուրքական հրամանատարները հաջորդում էին մեկը մյուսին՝ ստվարացնելով իրենց զորքերի շարքերը, բայց՝ ապարդյուն: Ընկնել հայ լեռնականներին չէր հաջողվում:

XIX դարի երկրորդ կեսին Տավրոսի լեռների հայության պայքարը բուրջական իշխանությունների դեմ բոլորովնց նոր ուժով: Մարաշի կառավարչի պահանջը՝ վճարելու տասներկու տարվա հարկերը և զինաբախի լինելու¹⁰, կրկին ուղղի համեց զեյթունցիներին, որոնք հանկարծակի գրոհով փախուստի մատնեցին բուրջական զորքերին: Երկու տարի անց՝ արդեն 1862 թ. ամռանը, մեծաքանակ կանոնավոր բանակով Ջեյթուն շարժվեց Մարաշի նորանշանակ կառավարիչ Ազիզ փաշան: Վերջինիս զորքերի հաջողությունները, սակայն, կարճատև են լինում: Ըստով զեյթունցիներն անցնում են հակազուրիկ և ցուցաբերելով ռազմական արվեստի իրենց հմտությունները՝ պարտության մատնում փաշայի քանակին: Լեռնականներին հատուկ խիզախություն դրսևորելով՝ մարտի դաշտում հեղոսաբար զոհվեցին Մարկոս Թաշեյանը, Մելիքեթ Թամյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գալուստ փարպապետը և այլք:

Ձեյբունն այդ օրերին ձեռք էր բերել հարուստ նշանակություն: Այն դարձել էր հայ ժողովրդի ազատաստեմ: Չգու մարմնացումը՝ ոգևորության մեծ աչիք ստաց բերելով սրբ հայտության շրջանում: Ժամանակի թև արևմտահայ, թև՝ արևելահայ պարբերական մամուլը լեցուն էր այդ դեպքերի մասին հրապարակումներով¹³: Թուրքական իշխող վերնախավը գիտակցում էր, որ այս դեպքերը կարող էին ապստամբությունների մոտ աչիք բարձրացնել Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում ևս: Երանց հիմնական մտավախությունն այն էր, որ Ֆրանսիան կարող էր միջամտել այս հարցի լուծմանը, քանի որ Կ. Պոլսի հայերը խնդրագիր էին ներկայացրել կայսր Լապուլոն 3-րդին¹⁴, որի մեջ նշել էին Ձեյբունի դեպքերի մանրամասները՝ խնդրելով նրա օգնությունը: Այդ էր պատճառը, որ Փարիզում բուրբական դեսպան Ջեմիլ փաշան ստաշադրանք էր ստացել ամեն կերպ ստորագնելու այդ ապստամբությունը ֆրանսիական կառավարության առաջ¹⁵:

Ձեյբունի կիսանկախ վիճակը, զեյբունցիների հարկերից խուսափելը և հաճախակի դարձած ապստամբությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հնարավոր միջամտությունը հարցին այն հիմնական պատճառներն էին, որ Ձեյբուն ուղարկվեց կառավարական հատուկ «Բարեփոխումների հանձնախումբը»՝ իրավիճակին տեղում ժամերանալու և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու համար:

«Բարեփոխումների հանձնախումբը» ստեղծվել է 1864 թ. կայսրության մի շարք շրջաններում, մասնավորապես Բոսնիայի վիլայեթում և Քոզանի սանջազում (Ադանայի վիլայեթ)՝ ստուգայցեր կազմակերպելու համար: Կառավարական հատուկ հանձնաժողովը, որի նախագահն էր Ահմեդ Ջեզեր փաշան, անբավարար ճանաչեց 1863 թ. ստեղծված յոթ հանձնախմբերի ղեկավարների զեկուցագրերում նշված գործողությունները, որոնք այդ փաշաներն իրականացրել էին կայսրության յոթ շրջաններում՝ Բուրսայում, Ջանիկում, Ռումելիում և յորթորը կոնկրետ Բոսնիա-Հերցեգովինայում: Հարկ է նշել, որ յոթ հանձնակատարներն էլ եղել են ժամանակի ամենակարող և զարգացած անհատներից, ինչպես օրինակ գրող և պարառական քաղաքագետ Պիլա բեյը, ով մեկնել էր Բոսնիա¹⁶: Ուստի Ահմեդ Ջեզեր փաշան ինքը գլխավորեց նոր վերաքննիչ հանձնախումբը, որն արտակարգ լիազորություններով նախ մեկնեց Բոսնիա, ապա Քոզան¹⁷ և հետո միայն Ձեյբուն: Իզնայ, Ձեյբունն ի սկզբանե չի եղել վերաքննիչ հանձնախմբի այցելության առարձարների մեջ, այլ, ինչպես նշում է բուրբ պատմագիրը, ավելացվել է իր պահանջով: Եւս առաջին պետական գործիչն էր, ով գիտակցեց այդ հարցի լրջությունը: Այսպես, նա գրում է. «...Քոզանի հարևանությամբ և Մաքաշի մերձակայքում մի փոքրիկ Ձեյբունի սկզբնական կա: Ամիչելի ժամանակներից ի վեր ապստամբությունների մեջ է:

Ավանի քնակչությունը հայկական է, այդ է պատճառը, որ ֆրանսիական կայսրությունը մրանց հովանավորում է: Եթե մուսուլմաններին կրթենք, իսկ մրանց թողնենք մույն վիճակում, չափազանց տգեղ և քավականին վտանգավոր բան կլինի: Եւ պատրաստ եմ շարժել այն պայմանով միայն, որ Ջեյթումում մուլուքյամք կատարվի այն, ինչ կձեռնարկենք Քոզանում»¹⁸:

Համձնախումբը նաև ռազմական դիվիզիա էր, որի կազմի մեջ մտնում էին սուլթանական զորքերից յոթ գումարտակ, ինչպես նաև զեյթեկ և ալթանացի, վրացի, չերքեզ և քուրդ զինվորներ: Ընդհանուր առմամբ «Գարեխոխումների համձնախումբը» բաղկացած էր տասնհինգ հեռակալային գումարտակից և երկու հեծելագորային զնգից¹⁹, որի հրամանատար էր նշանակվել կայսերական չորրորդ քանակի հրամանատար Դեբրվիլ ֆաշան: Համձնախումբն ունեցել է մախսապետ մշակված հստակ ռազմավարություն, որի հաջող իրականացման արդյունքում կարողացել է մուտք գործել Ջեյթում և իրականացնել համապատասխան օրարենդորգումներ:

Լեռնային Կիլիկիայի այս քնակավայրում ձեռնարկված միջոցառումներն իրականացվում էին «Վիլայեթների մասին օրենքի» շքանակներում: Հակատակ Մուսթաֆա Ռեշիդ ֆաշայի կողմից դարի 1830-1840-ական թթ. այս քնագավառում իրականացված բարենորոգումների, համակարգում առկա էին լուրջ խնդիրներ: Մասնավորապես, վարչական միավորները համախափի և կամուլի փոփոխվում էին, տեղական կառավարման մարմիններում նշանակվում էին զործից ոչինչ չհասկացող անկիրք մարդիկ, իսկ ամենակարևորն այն էր, որ թույլ էր կենտրոնական իշխանությունների ազդեցությունը, որն էլ շատ հաճախ հանգեցնում էր նրան, որ այդ շրջանները դառնում էին անկառավարելի և ուղղակի չէին ենթարկվում կենտրոնից ստացված հրահանգներին: Ուստի, առկա բոլոր խնդիրները լուծելու համար օրենքի հեղինակները առաջամային էին համարում ստեղծել այնպիսի մի համակարգ, որը ամբողջությամբ կենտրոնական իշխանություններից կախվածության մեջ կդնեն տեղական կառավարիչներին, քայք միևնույն ժամանակ թույլ կտար որոշակի ինքնուրույնություն մեղքին հարցերում: Երբ համակարգը պետք է ասպեռվեր նաև սուլթանական հաթթով ոչ մուսուլման նպաստակներին խոստացված իրավունքների իրագործումը, որով ըստ էության, կլուծվեր թե՛ մրանց հակակառավարական տրամադրությունները մեղմելու, թե՛ ելույթները ճնշելու խնդիր, և թե՛ նվրտական տեղություններին և Ռուսաստանին ցույց տալու, որ Օսմանյան կայսրությունը հավատարիմ է իր ստանձնած պարտավորություններին, և այս ամենով կլուծեր իր գերակա խնդիրը, այն է՝ սխեմայնի կայսրության ամբողջականությունը:

Պատահական չէ, որ օրինքի համընդհանուր կիրառումը հետաձգվեց մինչև 1865 թ., երբ աստիճանաբար սկսեցին նոր վարչական միավորներ ձևավորել: Կառավարությունը հարմար չգտավ վիլայեթների օրինքի համընդհանուր կիրառումը կայսրության յուր իսկ հատվածներում և անհրաժեշտ համարեց դրա փորձարկումը: 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի սուլթանական իրադեօվ կազմվեց Դամուրյան վիլայեթը, որն ընդգրկում էր Բուլղարիայի նշանակալից մասը: Դամուրյան վիլայեթի վալի նշանակվեց Մոլդաբ փաշան, ով մեծ ներդրում ուներ վերահիշյալ օրինքի նշակման գործում: Դեռ Նիշի գավառապետ եղած ժամանակ նա մի շարք քարեկոխումներ կատարեց, որոնք արժանացան կենտրոնական իշխանությունների հավանությանը, քանի որ դրանք արդյունքներ էին տվել²⁰:

Ի տարբերություն Դամուրյան վիլայեթի՝ Ջեյբուճում «վիլայեթների մասին օրենքի» կիրառումը հնարավոր եղավ միայն գեներալ ուժով՝ հակառակ տեղացիների կամքի: Պատահական չէ, որ հաջողություններն էլ, որոնք արձանագրում էին քարեկոռզվածները, պայմանավորված էր գիտված ուժերի ներկայությամբ: Կանոնավոր և մշտական զորքի կարճատև քաջակայությունը բավական էր, որ լեռնակահները կրկին ուտքի կանգնեին իրենց երրեմնի ինքնիշխանությունը վերականգնելու, հարկային ծանր բեռնից ազատվելու և թուրքական պաշտոնիային չնեթարկվելու համար, ինչպես եղավ 1875 թ.:

Համաձայն վերահիշյալ օրենքի՝ մայիսին Ջեյբուճի մահիլեյի (գյուղախումբ) փոխարեն կազմվեց Ջեյբուճի քազան (գավառակը), որի կենտրոնը մնաց Ջեյբուճ գյուղաքաղաքը: Ինչպես Դամուրյան վիլայեթում, այստեղ ևս, պատմագիր Ջալեթի վկայությամբ, ստեղծվեցին խառը մեջլիսներ (խորհուրդներ)՝ քաղկացած մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, տվյալ դեպքում՝ հայերի հավասար ներկայացուցիչներին²¹: Դա պայմանականորեն կարելի է համարել հավատարմ ներկայացուցչություն. մախ հայ քնակչության քիվը Ջեյբուճում և նրա շրջակայքում մոտ երեք անգամ ավել էր մուսուլմանների թվին՝ 27.460 հայ և 8344 մուսուլման՝ ըստ 1867-1870 թթ. վիճակագրական տվյալների²²: Եվ, բացի այդ, եթե հաշվի առնենք այն համգամամքը, որ քազայի կատարելիք՝ քայմագամը, ինչպես նաև մյուս պաշտոնյաները, որ ուղարկվել էին Ջեյբուճ, ըստ պաշտոնի մասնում էին մեջլիսների կազմի մեջ, արդեն տեսականորեն թեկուզ քանակապես մուսուլմանները գերակշռում էին: Բացի այդ կար ևս մեկ համգամամք. ոչ մուսուլմաններից սովորաբար ընտրվում էին տեղական քնակչության շրջանում ոչ այնքան նեղիմակություն վայելող մարդիկ, որոնք զատում էին գործիք իշխանությունների ձեռքում, մամուլանը որ շատ հաճախ նրանք մուլմանսկ թուրքերին չէին տիրապետում²³:

Ինչ վերաբերում է խառը ռազմական միավորների ստեղծմանը, որը ճախատեալով էր 1855 թ. մայիսին հրատարակված սուլթանական իրազեով²⁴, ըստ Աննեզ Ջոզեփ փաշայի՝ Ջեյթունում ստեղծվել է հայերից և մուսուլմաններից բաղկացած զինվորական և ստեղծական միավորներ, որոնց միջոցով էլ «իրականացվել է Ջեյթունի բարենորոգումը»: Եշենք, որ այս փաստին առհասարակ անդրադարձ չկա հայ պատմագրության մեջ: Ինչ վերաբերում է համընդհանուր զինմասնաբաժան մասին օրենքին, այն բացասական արձագանք է գտել կայսրության բոլոր հարստականների մոտ՝ անկախ կրոնական կամ ազգային սրտկանեղության և փաստացի կիրառություն չի գտել²⁵:

Թեպետ, ինչպես նշում է պատմագիրը, Ջեյթունի «բարենորոգումն իրականացվեց», և եաջողվեց լեռնականներից ճնշել, բայց շատ կարճ ժամանակով, արդեն 1867 թ. նրանք կրկին ապստամբեցին:

Հաշվի առնելով Աննեզ Ջոզեփ փաշայի «Ջեկուցագրեր» աշխատության տարյուրագիտական կարևորությունը՝ ստորև ներկայացնում ենք Ջեյթունի քազայի կազմավորման մասին ներազնվեցնագիրն ամբողջությամբ:

Ջեյթունի գավառակի երանումը²⁶

Այն բանից հետո, կրթ Բ. Դուռը բայլ տվեց Ջեյթունում ևս բարենորոգումներ իրականացնել, հատուկ հրահանգով 1283 թ.²⁷ հրահիզների երկու վաչտով Ջեյթուն ուղարկվեց Հյուսեյին Հյուսեյի քեյլ, սվ Գլխավոր շտաբի մայրոններից էր և Չեր խոմարի ծառայի (Աննեզ Ջոզեփ փաշան իրեն ի նկատի ունի - Կ. Շ.) գործողներներից: Քանի որ «Բարենիլտումների հանձնախմբի» հրամանատար քուրդ Իսմայիլ փաշան գտնվում էր Մարաշում, Քոզանից մի գումարտակ քերվեց Ջեյթունի մերձակայքում գտնվող Գյոցսում: Որոշ թվով զինվորներ ուղարկվեցին մահ Ջեյթունից հյուսիս գտնվող Էլքիսում: Մարտավաչությունն այն էր, որ Հյուսեյին քեյից լուր ստանալուն պես մյուս գումարտակներն էլ կարողանային մեկ օրում հասնել Ջեյթուն:

Այն բանից հետո, կրթ զեյթունցիները հասկացան, որ բոլոր կողմերից շրջափակված են, պարտավորվեցին ներարկվել Հյուսեյին քեյի կամքին: Եւ էլ ամմիբապես կազմեց ժանդարմերիայի զորք՝ բաղկացած հեծելազորային և հետևակային մեկական վաչտից: Ջորքի քն ապաների, քն զինվորների կեաը մուսուլման էին, կեսը՝ հայ: Նրանք բոլորն էլ ընտրյալ մարդիկ էին:

Ահա ժանդարմների այս երկու ջակատի հետ Հյուսեյին քեյլ, համաձայն վիլայեթների համակարգի, սկսեց Ջեյթունի բարենորոգման աշխատանքները: Մեզ հայտնի չէ, քն բուն Ջեյթուն գյուղաքաղաքում

քնակվող մտաւերարպես քառասուն իսլամադավան տները, որոնք գտնվում էին Ձեյթունի քաղապետ իշխանների տիրապետության տակ, պետական զորքերին աջակցել են, քե՛ ոչ: Ձեյթունի հարակից շրջանների իսլամադավան գյուղերը հենվելով նրանց վրա՝ զորք չեն տվել:

Հյուսիսին թեյն իր հրամանատարության տակ գտնվող կանոնավոր բանակը պահուստային քողեց, և ժամդարմների նրկու վաշտով մախ իսլամադավան զորակոչիկներին արծակեց, հետո մակ հայերի օգնական զորքերը կարգ ա կանոնի քերեց:

Դրամից հետո մի նոր գալատակ ճևակորվեց, որի կենտրոնը մնաց Ձեյթուն գյուղաքաղաքը: Այսպիսով, Ձեյթունի հարցը լուծվեց և կարգավորվեց, նրք վիլայեթների համակարգի կազմվեցին խառը խորհուրդներ՝ քաղկացած մուսուլման և հայ անդամներից, ինչպես մակ նչանակվեցին կառավարիչ և նրան ենթակամեր: Այս դեպքերից շատ ժամանակ յանցած (1867 թ.) Ձեյթուն գյուղաքաղաքում կրկին մի ապստամբություն բարձրացավ, բայց, քամի որ առկա էր կանոնավոր և կարգապահ ժամդարմերիա, Հյուսիսին թեյը նրանց միջոցով առաջամարտիկներին քոնեց և ամմիթպապես պատմեց՝ ճնշելով ապստամբությունը: Դրամից հետո Ձեյթունի չորս քաղապետներին Հալեպ ուղարկեց: Հալեպից հետո էլ նրանց ուղարկվեցին մայրաքաղաք: Այսպիսով, ավարտվեց Ձեյթունի բարեփոխումը և հաստատվեց, քամի որ այդ ժամանակ (1869 թ.) հաստատվում էր (Օսմանյան) հարատակության օրենքը, ուստի Ձեյթունի գալատակը շարունակեց անվտանգության ա պահովության մեջ մնալ:

KAROLINA SHIROYAN
(IOS)

**THE MISSION OF "THE COMMISSION OF REFORMS"
IN ZEYTOUN IN 1865-1867
(ACCORDING TO WORK "MA'RUZAT" (REPORTS) BY TURKISH
HISTORIAN AHMED CEVDET PASA)**

The 1850-1870's are known as the second phase of western reforms - Tanzimat in the Ottoman Empire. Ahmed Cevdet Pasa was one of the favourite statesman of this period. He was the head of "Reform's Commission" went to Zeytoun (settlement in the Mountainous Kilicia) with divisions of Sultan's regular army. Though Armenians struggled heroically in 1862, but they had to admit the Turkish governor and pay their taxes. This was the end of their everlasting autonomy.

Though the Commission of Reforms gained its short term goal and Zeytoun became of the kazas of the Ottoman Empire ruled by Turkish governor- kaymakam, later Zeytoun Armenians rose against the local Turkish authorities.

ՄԱՆՐԱԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՆԿՆԵՐ

1. Օրենքի համաձայն նոր վարչական միավորներն էին՝ վիլայեթ (ամենամեծ վարչական միավորի անվանումն էր նախկին էյալեթ անվան փոխարեն), որը բաժանվում էր սանջաքների (նախկին փվա), սրանք էլ բազանների, որոնք բաղկացած էին բարեխիմներից (գյուղացադաք՝ բաղկացած նվազագույնը եփտան ամից) և նահիյեներից (գյուղախումբ): Առաջին երեք բարձրագույն միավորների ղեկավարները՝ վալի, մուքաթթարըլը և քայմազադը, նշանակվում էին սուլթանի կողմից:
2. Մամրամասն տե՛ս Davison R., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, p. 146-151.
3. Hovsegh A., *История Турции*, т. IV, к. 3 (1853-1875), Л., 1978, с. 204-235.
4. Karal E., *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, Ankara, 1956, s. 152-163.
5. Մեյնլին Մինդ Ջևդեթ փաշայի տասնամյա աշխատանքի արդյունքն է՝ «Երջին» 16-րդ հատորը պատրաստել է 1878 թ.: Մանրամասն տե՛ս Karal E., նշվ. աշխ., էջ 172-174:
6. Մինդ Ջևդեթ փաշան ծնվել է Լոնչայում՝ Բուլղարիա, որտեղ նախնական կրթություն ստանալուց հետո 1839 թ. տեղափոխվել է Սաամբուլ, որտեղ շարունակել իր կրթությունը: Պետական ծառայության անցել է 1844 թ.՝ որպես քաղի (պատավոր), հինգ անգամ զբաղեցրել պաշտոնական տարեգիր՝ փաքանյուլիս, 1866-1868 թթ. նշանակվել է նորաստեղծ Հալեպի վիլայեթի վալի: Ձրադեցրել է այլ կարևոր պաշտոններ: Հեղինակն է շուրջ երկու տասնյակ աշխատությունների: Առավել մանրամասն տե՛ս՝ Ahmet Cevdet Paşa'ın Hayatı ve Eserleri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt I, İstanbul, 2008, s. 15-32:
7. «Ձեկուցագրերը» Ջևդեթ փաշայի պատմագիտական աշխատություններից մեկն է, որը նա գրի է առել սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդի հրամանով: Այն ընդգրկում է 1839-1876 թթ. (1255-1293 թթ.) բվականների միջև ընկած պատմական և քաղաքական իրադարձությունները: Հինգ հատորից բաղկացած աշխատության առաջին հատորը բացակայում է, իսկ երկու 2-5-րդ հատորների հասանելի են երկու թերթի օրինակներով: Տե՛ս՝ Halasoğlu Y., *Me'ruzatı dair*, Me'ruzat, İstanbul, 1980, s. XIII.
8. Ներկայիս Սյուլեյմանյո գյուղացադաքը Ջաեքամանմարաշ նահանգում:
9. Ներսիսյան Մ., *Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ.*, Ե., 2002, էջ 82:
10. Պողոսյան Հ., *Ձեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ.*, Ե., 1969, էջ 36:
11. Պողոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 54-69:
12. Աղասի, *Ձեյթուն և իր շրջակաները*, Պեղոս, 1968, էջ 87:

13. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի պայքարը բուլղարական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Ե., 2002, էջ 92:
14. Պողոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 177:
15. Ahmed Cevdet Pasa, Ma'ruzat, Istanbul, 1980, s. 115.
16. Davison R., նշվ. աշխ., էջ 107:
17. Karal E., նշվ. աշխ., էջ 162:
18. Ahmed Cevdet Pasa, նշվ. աշխ., էջ 116:
19. Ahmed Cevdet Pasa, նշվ. աշխ., էջ 117-118:
20. Առափնյա մանրամասն տե՛ս՝ Сафратян Р., Доктрина османства в политической жизни Османской империи (50-70-е. XIX), Е., 1985, с. 63-79.
21. Сафратян Р., նշվ. աշխ., էջ 185:
22. «Եփիկիա», Պետերբուրգ, 1894, էջ 343:
23. Нонатов А., նշվ. աշխ., էջ 150:
24. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Ե., 2009, էջ 68:
25. Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 70:
26. Ahmed Cevdet Pasa, նշվ. աշխ., էջ 184-185:
27. Համապատասխանում է նվրուպական Գրիգորյան տոմարի 1866 թ.-ին:

**ՄՊԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐԴԱՆԱՎԸ ՄԻՐԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՐՋԱՆՈՄ (1946-1958 թթ.)**

Միլիայի բանակի կազմավորման գործընթացն սկսվել է երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում, որի մեջ կարևոր դեր է ունեցել Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը: 1916 թ. ստեղծվեց Արևելյան լեգեոնը, որը 1919 թ. քաղկացած էր 5 գումարտակներից՝ Հայկական լեգեոնը 4 գումարտակներով և Միլիականը՝ 1 գումարտակով: Արևելյան լեգեոնի կազմավորման քիչը հասնում էր շուրջ 5 հազարի՝ հայկական գումարտակներում կար 4000 զինվոր, իսկ սիրիականում՝ 1000: 1920 թ. Հայկական լեգեոնը լուծարվեց, իսկ ավելի ուշ Միլիականը վերածվեց Լևանտի Հատուկ Ջոզամասերի (Troupes Spéciales du Levant):

Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների ստեղծած հատուկ զորամասերը համալրվում էին ելմանականում ծայրամասային հետամնաց շրջանների, ինչպես նաև ազգային, կրոնական փոքրամասնությունների մերկայացուցիչներից, օրինակ՝ ալալիներ, դրուզներ, իսմայիլականներ, քրդեր, չերքեզներ, հայեր և այլն¹:

Հատուկ զորամասերը Միլիային փոխանցելու համար բանակցությունները սկսվել էին դեռևս 1943 թ. դեկտեմբերին և ընդմիջումով շարունակվել հաջորդ երկու տարիներին²: 1944 թ. սկսած Միլիայում լայն շարժում է սկսվում այդ զորամասերի փոխանցման և ազգային բանակի ստեղծման համար: Կատալարությունն առաջարկվում էր անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային բանակի ստեղծմանը: Այդ նպատակով մի խումբ նրիտասարդներ ուղարկվեցին արաբական երկրներ՝ ռազմական ուսուցում ստանալու համար: Բանակի ստեղծման և ռազմական կադրերի պատրաստման հետ միասին առաջադրվում էր նաև ռազմական հատուկ հարկ մտցնելու պայմանը: 1945 թ. հունվարին Միլիայի կատալարությունը որոշեց բյուջեում ամերթաժուտ ֆինանսական հատկացումներ կատարել՝ նոր բանակ ստեղծելու համար³:

Միլիայի ազգային ուժերի, ինչպես նաև համաշխարհային հանրության ճնշման ներքո Ֆրանսիան 1945 թ. հուլիսի 8-ին պաշտոնապես հայտնեց, որ համաձայն է 45 օրվա ընթացքում Միլիային ու Լիբանանին հանձնել հատուկ զորամասերը: Այդ նպատակով ստեղծվեց տեխնիկական հանձնաժողով և հուլիսի 20-ին ավարտելով նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները՝ սկսվեց զորքերի փոխանցումը⁴: Այն ամբողջությամբ ավարտվեց 1945 թ. օգոստոսի 1-ին և վերջապես

Միքիայի երկար պաշարն ազգային բանակ տեղծելու համար պատկանեց հատրանակով⁵։ Այդ ժամանակվանից սկսած օգոստոսի 1-ը Միքիայում նշվում է որպես բանակի օր⁶։

Միքիայի բանակի կազմավորման և սպայական վերնախաւի պատմությունը անկախացումից մինչև Եզիպտոսի հետ միավորման շրջանը բավականին փոքորկուտ է։ 1946 թ. ապրիլի 17-ին, երբ օտարերկրյա վերջին զինվորը հեռացավ Միքիայի տարածքից, երիտասարդ հանրապետությունն ուներ հինգ հազարանոց բանակ⁷։

Զինված ուժերի ամենաակտիվ օղակը՝ սպայական վերնախաւը, պետական ապարատի անբաժանելի մասն էր և միաժամանակ հանդես էր գալիս իրն հատուկ քաղաքական կառույց, որը կուսակցություններից և հասարակական կազմակերպություններից բավականին տարբեր էր։ Քեպես քաղաքական իշխանությունների կշիռն ու հասարակական գործընթացների նկատմամբ վերահսկողության մակարդակը որոշակիորեն բարձր էր, այնուամենայնիվ, բանակն ավելացրեց իր էական դերակատարությունը Միքիայի պետական-քաղաքական կյանքում։ Դրա մասին են վկայում 1949-1954 թթ. ընթացքում Միքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումները՝ Հուսեյն Ջախի, Սամի Հիմաուիի և Ալիք Շիչակլիի գլխավորությամբ⁸։

1948 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմը ճանապարհ հարթեց ռազմական հեղաշրջումների համար։ Այս կապակցությամբ Բաաս կուսակցության ղեկավարներից մեկը ասել է ֆրանսիացի լրագրող Էրիկ Ռուշին, թե Պաղեստինի ողբերգությունը մի կայծ էր, որ թույլ տվեց գործի դնել հեղափոխության շարժիչը⁹։

Գ. Ի. Միքսկին Միքիայում կատարված զինվորական հեղաշրջումները բնութագրում է որպես «լատինամերիկյան տիպի»¹⁰։ Այդ հեղաշրջումները իրականացնում էին տարբեր խմբավորումների ներկայացուցիչներ, որոնք հենվում էին զինվորականներին վրա։

Միքիայի բանակի սպայական կազմը Մայրլ Վան Դուզենը բաժանում է 4 դասի։ Այն սպաները, ովքեր ծառայության են մտել մինչև 1926 թ., պատկանում են առաջին դասին, 1926-1935 թթ. ներկայացնում են երկրորդ դասը, 1935-1946 թթ. երրորդը և չորրորդ սերունդը՝ 1946 թ. ից հետո¹¹։ Զինվորական վարժարանը 1921-1932 թթ. գտնվում էր Դամասկոսում, իսկ 1932 թ. այն տեղափոխվեց Հոմս¹²։

Միքիական բանակի սպայական վերնախաւը հավաքագրված էր քաղաքային բուրժուազիայի սպանեմոված ընտանիքներից։ Առաջին հերթին դա վերաբերում էր բարձրագույն սպայական կազմին, որը ներկայացված էր «ծիսուն ընտանիքներով»¹³։ Եթե զենեքակներն ու զնդապետները ֆրանսիական դպրոցի ռազմական կադրեր էին, ապա միջին և ցածր սպայական կազմը, որոնք զինվորական կրթություն էին ստա-

ցել Հոսսի ռազմական ակադեմիայում, կապված չէին ոչ միայն զաղաթարարների, ոչ չբուրժուակալվածատիրական վերնախավի հետ:

Միրիայի քանակի սպայական կազմի ակամավոր ընտանիքներից էր Ղամասկոսի Մարդան ընտանիքը, որը երկրին ավել է վարչապետ, ինչպես նաև մի քանի քարձրաստիճան սպաներ: Արդ Ալ-Ռահման Մարդանը Հոսսի Ջահի՞ ղեկավարման շրջանում ուներ գնդապետի աստիճան, իսկ ավելի ուշ՝ գեներալ-լեյտենանտի¹⁶: Յաուֆիկ Լիզամ Աղ-Դինը, ով 1956 թ. հուլիսից մինչև 1957 թ. օգոստոսը շտաբի պետ էր, Ղամիչլիի ամենահայտնի ընտանիքներից մեկի որդին էր¹⁷: Հոսսի Աքասի ընտանիքից Միրիան ունեցել է մախազահ և ավելի քան տաս սպա, այդ թվում՝ Ֆեյսալ Աթասին, որը 1954 թ. Աղիթ Շիչակլիի դեմ մղված պայքարի ղեկավարներից էր և Ջաուդաթ Աթասին, ով ռադիկալներից ամենազայտնի և հետագայում Մուսվաթյան դեսպան Աշամակվեց¹⁸:

1957 թ. սպայական վերնախավի 3-րդ և 4-րդ սերունդը կարողանում էր կառավարել քանակը: Գլխավոր շտաբի պետն Աֆիֆ Բիզրին էր, նրա տեղակալն Ամին Լահուրին, իսկ հետախուզության ղեկավարն Արդ Ալ-Համիդ Մարազն էր: Վերջինս Համայից էր և ավարտել էր Հոսսի ռազմական ակադեմիան: Գնդապետ Արդ Ալ-Համիդ Մարազի ձեռքում էր գտնվում ոչ միայն ռազմական հետախուզությունը, այլ նաև հակահետախուզությունը և ազգային անվտանգությունը, որը թույլ տվեց նրան դառնալ Միրիայի այդ ժամանակվա ամենազղեցիկ մարդկանցից մեկը¹⁹:

Բազմաթիվ սպաներ, այդ թվում նաև ալավի, ովքեր հետագայում ազդեցիկ պաշտոններ են զբաղեցրել, աղքատ ընտանիքներից էին, օրինակ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուհամմադ Ումրանը և Մալահ Ջադիդը:

Այսպիսով, Միրիայի քանակի կազմավորումը սիրիացիների հաղթանակն էր, որը պաշտպանում էր հարազատ հողն ու իր շահերը: Միրիական քանակը մի «կարսա» էր, որտեղ ձուլվում էին ծառայակության տարբեր շերտեր, այդ թվում ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ: Ինչպես աղաթական մյուս երկրներում, այնպես էլ Միրիայում քանակը ոչ միայն պետական, այլ նաև քաղաքական ինստիտուտի դեր ուներ:

THE OFFICER ELITE DURING THE FORMATION
OF SYRIAN ARMY (1946-1958)

The Eastern (Armenian) Legion played a special role on the formation of Syrian army. This Legion was formed in 1916. Later, the Legion was divided into the Armenian Legion and Syrian Legion.

The French established the Special Forces of the Levant to help maintain law and order in the territories of the Levant under their control. The French did not encourage members of the Sunni-Muslim majority to join the armed forces, but set out instead to attract minority groups - Alawis, Druze, Ismailis, Kurds, Circassians, Armenians.

On August 1, 1945, these forces were turned over to the governments of Syria and Lebanon and became their national armies. Ever since, Syrian Arab Republic commemorates Army Day on this date.

In the Syrian officer corps are to be found sons of some of the most distinguished families. For example, the Mardam family of Damascus gave their country a prime minister as well as several officers. Abd al-Rahman Mardam was promoted to the rank of colonel in Zaim's time. From the important Atasi family of Homs came president of the republic and more than ten officers.

ՄԱՆՈԹԱԳՐԻՆՔՑՈՆՆԵՐ

1. Be'eri E., *Army Officers in Arab Politics and Society*, Jerusalem, 1969, p. 334.
2. Пир-Будакян Э., *Сирия в борьбе за упрочение национальной независимости 1945-1966гг.*, М., 1978, с. 18.
3. Հախանճիսյան Ն., Սարգսյան Հ., *Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում*, Ե., 1975, էջ 264-268:
4. Հախանճիսյան Ն., Սարգսյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 287:
5. مصطفى طلائع، تاريخ الجيش العربي السوري، الجزء الأول، 1948-1961، ص 117
6. Zisser E., *The Syrian Army: Between the Domestic and the External Fronts*, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 5, 1, March, 2001, p. 3.
7. Мярский Г., *Третий мир: общество, власть, армия*, М., 1976, с. 78.
8. وليد المعلم، سوريا 1918-1968، دمشق، 1980، ص 104-105
9. Мярский Г., *Армия и политика в странах Азии и Африки*, М., 1970, с. 97.
10. Мярский Г., *նշվ. աշխ.*, էջ 100:
11. Van Dusen M., *Intra-and Inter-Generational Conflict in the Syrian Army*, Johns Hopkins University, 1971, p. 43-50.

12. Van Dusen M., 624. ш2ju., т2 104:
13. Кучин В., Сирийская Аравская Республика и ее вооруженные силы, Военное Издательство Министерства Озороны СССР, М., 1976, с. 81.
14. Soffer G., The Role of the Officer Class in Syrian Politics and Society, Ph.D. diss., 1968, p. 28.
15. Be'eri E., 624. ш2ju., т2 339:
16. Soffer G., 624. ш2ju., т2 29:
17. Seale P., The Struggle for Syria, A Study of Post-War Arab Politics (1945-1958), London, 1965, p. 245-246.

**ԹՈՒՐԳ-ՄԻՐԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՍ**

Թուրք-սիրիական հարաբերությունների արդի վուլի դիտարկումը արդիական է այն առումով, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է հասկանալ, թե ինչպես 1990-ական թթ. ճգնաժամային իրադրության հասած հարաբերությունները 1998 թ.-ից հետո միանգամայն այլ պատկեր ստացան և թևակոխեցին անմասնադեմ մերձեցման վուլ: Բացի այդ Թուրքիայի և Միդիայի հարաբերությունների ուսումնասիրությունից կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել մերձավորարևելյան տարածաշրջանում գոյություն ունեցող իրավիճակի մասին:

Թուրք-սիրիական հարաբերությունները պատմականորեն քաղղ են եղել, և, մեղմ ասած, ոչ այնքան բարեշրջացիական: Դեռևս 1516 թ. Միդիան արաբական երկրներից առաջինն ընկավ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, և միայն չորս դար անց նրան հաջողվեց ազատվել բուրքական լծից: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ «առող պատերազմի» տարիներին, Թուրքիան և Միդիան գտնվում էին միանգամայն տարբեր՝ հակադիր թևերում: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ էր և ԱՄՆ-ի դաշնակիցը, իսկ Միդիան հովանավորվում էր ԽՍՀՄ-ի կողմից: Բացի այդ թուրք-սիրիական հարաբերություններում ասկա են անցյալից մնացած հիմնախնդիրները: Խոսքը 1939 թ. Ֆրանսիայի կողմից Ազգերի լիգայի մանդատի հիման վրա քննադական Թուրքիային համձնված սիրիական Ալեքսանդրետի սանջակի (արաբերեն՝ Իսկանդերուն)՝ մասին է, որը Թուրքիայի կազմում տեսցավ Հաթայ անվանումը: Մշտական վիճարարության առարկա է հանդիսանում ջրային ռեսուրսների բաշխման հիմնախնդիրը (Նկատի է առնվում Թուրքիայի տարածքից դեպի Միդիա հոսող Եփրատ և Տիգրիս գետերի ջրերի օգտագործման հարցը): Մինչ օրս այդ ջրերի բաշխումը կատարվում է 1987 թ. երկու երկրների միջև կնքված այսպես կոչված «գեներալմենական համաձայնությամբ»¹, ըստ որի Թուրքիան երաշխավորում էր արահուկ վայրկյանում 500 մ³ ջրի հոսք դեպի Միդիա: Սակայն Թուրքիան էր տնօրինում ջրերի հոսքը և կաջող էր ցանկացած պահի նվազեցնել կամ կանգնեցնել այն: Միդիան Թուրքիայի կամայական ջրային քաղաքականությանը հակազդելու համար երկար տարիներ՝ սկսած 1979 թ.-ից, աստարում էր քրոյական ժայռահեղական ազգային շարժումներին Թուրքիայում, մասնավորապես՝ Քրդական աշխատավորական կուսակցությանը (Parti Kerkoren Kurdistan, «PKK»)՝ իր երկ-

բում բարցնելով վերջինիս հայտնի առաջնորդ Արզուման Ծղալանին և «ՔԿԿ»-ի մյուս 7 ղեկավար գործիչներին²։ Թուրքական իշխանությունները Սիբիային մեղադրում էին Թուրքիայում ահաբեկչության առաջնաման մեջ, իսկ Սիբիան շարունակ մերժում էր այդ մեղադրանքները։ 1998 թ. աշնանը լարվածությունը բուրք-սիրիական հարաբերություններում հասավ իր գագաթնակետին, երբ Սիբիայի հասցեին հնչող մեղադրանքները ուղեկցվում էին պատերազմի սպառնալիքներով և բուրք-սիրիական սահմանում բուրքական զորքերի կենտրոնացմամբ։ Իր կողմից Սիբիան հայտարարեց, որ ցանկանում է խնդրը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով, սակայն հարկ եղած դեպքում նա պատրաստ է և կարող է պաշտպանվել ու դիմագրավել բուրքական հարձակմանը։ Ի վերջո, Թուրքիան և Սիբիան եզիպատսի միջնորդությամբ համաձայնվեցին խնդիրը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով, 1998 թ. հոկտեմբերի 20-ին Թուրքիայի Ադանա քաղաքում Թուրքիայի և Սիբիայի պատվիրակությունները ստորագրեցին «արձանագրություն» համաձայնության մասին⁴, ըստ որի Սիբիան համձն էր ասելու կատարել բուրքական կողմի պահանջները (վտարել երկրից Ծղալանին և «ՔԿԿ»-ի մյուս անդամներին, արգելել Սիբիայից բխող ցանկացած գործունեություն, որը կարող է ուղղված լինել Թուրքիայի անվտանգությանը և կայունությանը և այլն)։

1998 թ. արձանագրության ստորագրումը ելակետային իրադարձություն է համարվում բուրք-սիրիական հարաբերություններում, քանի որ այն Ալեքսանդրոսի⁵ Թուրքիային հանձնումից ի վեր երկու երկրների միջև ձևոք թերված առաջին լուրջ համաձայնությունն էր։ Թուրքիայի և Սիբիայի հարաբերությունները քակվելուցին նոր, աննախադեպ մերձեցման փուլ։ Այս առումով զգալի տեղաշարժ զգացվեց 2000 թ. հունիսից հետո, երբ Թուրքիայի նախագահ Ամնոլ Կեչեքեր Մեզերը այցելեց Դամասկոս՝ ներկա գտնվելու Սիբիայի երկարամյա ղեկավար Հաֆիզ Ասադի քաղման արագողությանը։ Բազմաթիվ լրատվամիջոցներ հենց այս փաստն էին դիտում որպես երկու երկրների մերձեցման հիմնական դրսևապատճառ՝ համարելով, որ սիրիական ղեկավարությունը «մեծապես շոյված էր բուրքական կողմի նման բարձր ներկայության հանգամանքից»⁶։ Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև 2000 թ. հոյեմբերին Սիբիայի փոխվարչապետ Աբդուլ Հալիմ Խադդամի այցը Անկարա։ Խադդամը Թուրքիայի նախագահին հանձնեց Սիբիայի նոր նախագահ Բաշար Ասադի նամակը, որտեղ նշվում էր Սիբիայի պատրաստակամությունը այսուհետ ևս սնրուսցնելու համագործակցությունը Թուրքիայի հետ՝ տարածաշրջանային խնդիրները համատեղ կարգավորելու նպատակով։ Եւրյն ամսին Բաշար ալ-Ասադը Թուրքիայի նախագահի հետ հանդիպում ունեցավ Դոհայում կայացած «Եվրամական

կոնֆերանս կազմակերպության» զագաթաժողովի ժամանակ: Եուրով
երկու երկրների համագործակցությունը սկսեց առաջընթացներ արձա-
նագրել անվտանգության, առևտրի, գյուղատնտեսության, զբոսաշր-
ջության, սոցիալաբարոյի և այլ ոլորտներում: Հիշատակության է արժա-
նի 2003 թ. հունվարին Միրիայի արագործնախարար Զ. ալ-Շարա՝այի
պաշտոնական այցը Անկարա, որտեղ քննարկվեցին երկրների երկ-
կողմ հարաբերությունները, ինչպես նաև մի շարք տարածաշրջանային
և միջազգային հարցեր:

Թուրք-սիրիական հարաբերություններում լուրջ տեղաշարժեր կա-
տարվեցին հատկապես 2003 թ. Իրաքյան պատերազմից հետո: Դրան
մեծապես նպաստեց 2004 թ. հունվարին Բաշար Ասադի պատմական
այցը Թուրքիա, որը Միրիայի անկախության նվաճումից 3 վեր մախա-
զահի ժակարդակով առաջինն էր⁶: Ընդհանրացնելով իրաքյան պատե-
րազմի բռնան՝ պետք է նշել, որ Միրիան Մադդամ Հուսեյնի վարչա-
կարգի տապալումից և ամերիկյան զորքերի Իրաք ներխուժումից հետո
փաստորեն հայտնվում էր Իսրայելի և նրա ռազմավարական դաշնա-
կից ԱՄՆ-ի շրջափակման մեջ: Այս հանգամանքով կարելի է քաջատե-
րել Միրիայի ցանցերը հարևան Թուրքիայի հետ հարաբերությունները
սերտացնելու ուղղությամբ: Թուրքիան նույնպես անհանգստացած էր
ամերիկյան ներկայությամբ և Իրաքի հետպատերազմյան կարգավի-
ճակով և իր հերթին քայլեր կատարեց Թուրքիա-Միրիա առանցքի մեջ
Իրանին ներգրավելու համար: Իրաքյան պատերազմից հետո Հյուսի-
սային Իրաքում քրդական անկախ պետության ստեղծման հավանա-
կամությունը նպաստեց Անկարա-Դամասկոս-Թեհրան առանցքի ծև-
վորմանը: Իսկ այս երեք պետությունների համար ընդհանուր խնդիրը և
անհանգստության առարկան, անչուշտ, քրդական էինմահաբցն էր⁷:

2004 թ. հուլիսի 19-ին Դամասկոսում տեղի ունեցավ բուրք-սիրիա-
կան տեխնիկական-տնտեսական համատեղ հանձնաժողովի նիստը, որ-
ը նվիրված էր բուրք-սիրիական ազատ առևտրական գոտու ստեղծ-
ման հարցերին: Միրիան դարձավ առաջին արաբական երկիրը, որը
Թուրքիայի հետ ստեղծեց ազատ առևտրական գոտի: Արդեն 2004 թ.
Թուրքիայի և Միրիայի միջև երկկողմանի ապրանքաշրջանառության
չափը հասավ 1 մլրդ ամ. դոլլարի⁸: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 2009 թ.
դեկտեմբերին, երբ Դամասկոսում Միրիայի և Թուրքիայի միջև ստա-
բազրվեց 56 փաստաթղթից կազմված համաձայնություն, որն ընդգր-
կում էր անվտանգության, տնտեսական համագործակցության,
առևտրի, տրանսպորտի, էներգետիկայի, մշակույթի և այլ ոլորտներին
վերաբերող հարցերի լայն շրջանակ, «բուրք-սիրիական համագործակ-
ցության խորհրդի» նախագահ Աբդալ Կադիր Մարբան նշում էր, որ

Թուրքիայի և Միդիայի միջև երկկողմանի ասցունքաշրջանառությունն արդեն կազմում է 2 մլրդ. ամ. դոլլար¹⁰ :

2004 թ. հունիսին Միդիայի վարչապետ Ն. Օրքիի Անկարա կառու-
րած այցի ժամանակ Թուրքիան հայտարարեց Իսրայելի կողմից օկու-
պացված Գոլանի բարձունքների հարցում սիրիական դիրքորոշմանը
աջակցելու մասին և համաձայնվեց Միդիայի և Իսրայելի միջև ղնդ-
հատված խաղաղ բանակցությունների վերականգման համար: 2005 թ.
ապրիլի 13-ին Դամասկոս այցելեց Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Նեդ-
ջեթ Սեզերը՝ ի պատասխան Ասադի այցելության: ԹՆ՝ բուրքակամ և
թե՛ սիրիական դիվանագետները նշում էին, որ «եթևու կողմերն էլ սկսել
են անկեղծ ջանքեր գործադրել սառույցը կուտրելու, երկու երկրների
միջև վատախոսության մթնոլորտ ստեղծելու և տարածաշրջանում նոր աշ-
խարհաքաղաքական իրադրության հիմքը դնելու համար»¹⁰: Ընդ որում,
սիրիացիներն ընդգծում էին, որ այցը կատարվեց՝ ի հեմուկս ԱՄՆ-ի
դժգոհությունների, որը բազմիցս դիվանագիտական խողովակներով
տեղեկացնում էր Անկարային բուրք-սիրիական շփումների նկատմամբ
իր անցանկալի վերաբերմունքի մասին: Թուրքիա-Միդիա հարաբե-
րություններում ուրույն նշանակություն ունեն բուրք-ամերիկյան հարա-
բերությունները: Երկար տարիներ արևմուտքը և, հատկապես, ԱՄՆ-ը
մեղադրում էր Միդիային ահաբեկչությանը սատարելու մեջ՝ փորձելով
Միդիային միջազգային մեկուսացման մեջ արահել: Սակայն 2005 թ.
վաչինգտոնը, կարծես թե, վերանայեց իր այդ դիրքորոշումը: 2005 թ.
հունիսին Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը այցելեց Վաշինգտոն, որ-
տեղ նախագահ Բուշի հետ քննարկվեց նաև Միդիայի խնդիրը: Բուշի
հետ հանդիպումից հետո Էրդողանն ասանձձագրեց «Մեծ Մերձավոր
Արևելք» նախագծում Թուրքիայի ստանձնած «առաջին հանձնարա-
րականների» նախանշումը, որոնցից է բազմակուսակցական համա-
կարգի հիմնումը տարածաշրջանի երկրներում, և հիմնականում ակ-
նարկվում էր Միդիան¹¹: Այսինքն Թուրքիային նոր հանձնարարական
էր տրվում՝ աջակցել Միդիայում ժողովրդավարության զարգացմանը և
արևմտյան արժեքների ներթափանցմանը:

Կա ևս մի կարևոր հանգամանք, որը նպաստեց բուրք-սիրիական
հարաբերությունների ջերմացմանը: 2002 թ. Թուրքիայում իշխանու-
թյան եկավ շախավոր իսլամամետ համարվող «Արդարություն և զարգա-
ցում» կուսակցությունը (ԱԶԿ), որը հանդիսանում է Թուրքիայի իսլա-
մական ուժերի կողմից հիմնադրված «սզգային տեսակետ»¹² գաղա-
փարախառության երկար տարիների հետևորդ՝ Նեջմեթին Էրրաքանի
հակաաշխարհիկ իսլամամետ կուսակցությունների քաղաքական ժա-
ռանգորդը¹³: ԱԶԿ-ի ղեկավարները, մասնավորապես՝ Ահմեդ Դավու-
թօղլուն, մշակեցին նոր բազմակնկալության արտաքին քաղաքակա-

նություն, որի հիմքում ընկած էր «այ մի խնդիր հարևանների հետ» գաղափարը և ինչը ենթադրում էր, որ Թուրքիան պետք է շարունակի ինտեգրումը արևմտյան կառույցներ և միաժամանակ պետք է քարելավի իր հարաբերությունները հարևանների, Արաբական երկրների և, ընդհանրապես, իսլամական աշխարհի հետ: 2005 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայում ընդունվեց ազգային անվտանգության նոր հայեցակարգը¹⁴, որում ամրագրվեցին այս գաղափարները¹⁵: Հետագայում Էրդողանը և նրա աջակիցները զարգացրեցին այս քաղաքականությունը, որը Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սիմեո Դավութօղլուն անվանեց «նեոօսմանիզմ»: «Մենք նոր օսմաններ ենք և պետք է զբաղվենք մեր հարևան երկրներով», 2009 թ. նոյեմբերին Անկարայում ԱԶԿ-ի դեկավար անդամների հետ հանդիպման ժամանակ ասաց Դավութօղլուն¹⁶: Այս նոր գաղափարախոսությունը, կարծես, Օսմանյան Թուրքիայում երկար տարիներ կիրառված պանօսմանիզմի՝ մեր ժամանակներին հարմարեցված տարբերակը լինի, որի միջոցով պահպանողական ԱԶԿ-ականները ձգտում են վերականգնել Օսմանյան կայսրության երթմնի հզորությունը: Հենց նեոօսմանիզմի ողջեզման համատեքստում պետք է դիտել Թուրքիայի րուռն նախաձեռնությունը տարածաշրջանում ասոկա հիմնախնդիրներին միջնորդական դերակատարություն ստանձնելու ուղղությամբ: 2008 թ. Թուրքիան նախաձեռնություն դրսևորեց Սիրիա-Իսրայել անողղակի բանակցություններում միջնորդի դեր կատարելու համար, սակայն այդ բանակցություններն ընդհատվեցին 2008 թ. վերջին Իսրայելի կողմից Գազայի հատվածում ռազմական գործողություններ ծավալելու պատճառով: 2010 թ. մարտի 2-ին Թուրքիան հայտարարեց, որ պատրաստ է Սիրիայի և Իսրայելի միջև անողղակի բանակցությունների վերականգնման ղեկավարում միջնորդի դեր ստանձնել: Իր հերթին Թուրքիայի միջնորդության մեջ մեծապես հետաքրքրված է Սիրիայի նախագահ Բաշար Ասադը, որը սկսել է ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալել: Մասնավորապես, 2010 թ. մայիսի 14-ին Ասադը Դամասկոսում հանդիպել է Իսլամիայի արտաքին գործերի նախարար Միզել Մարաոփնուսի հետ: Հանդիպման ժամանակ Սիրիայի նախագահը, դատասպարտելով Իսրայելի կողմից տարվող սպառնալիքների քաղաքականությունը, կոչ արեց ՆԱՏՕ-ին, որի նախագահողը այդ պահին հանդիսանում էր Իսլամիան, «աջակցել Թուրքիայի միջնորդական գործունեությանը՝ Իսրայելի վրա ճնշում գործադրելու համար»¹⁷:

2010 թ. ապրիլի 27-ին, Թուրքիայի Ջն-ի գլխավոր շտաբի հաղորդմամբ, բուրգ-սիրիական սահմանամերձ շրջաններում սահմանային համագործակցության և անվտանգության ապահովման նպատակով սկսվեց բուրքական և սիրիական զորքերի համատեղ զորավար-

ծուրյունների անցկացումը¹⁸։ Աճկարան և Դամասկոսը հայաստանեցին, որ գորավարծուրյունները պետք է ցույց տան երկու պետությունների ամրապնդվող կապերը։ Այս փաստը ցույց է տալիս, որ բուրգ-սիրիական հարաբերությունները փոխաշահավետ են ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական, այլև՝ ռազմավարական ոլորտներում։ Թուրք-սիրիական հարաբերությունների մերձեցմանը խթանող վերջին իրադարձությունը, անշուշտ, պետք է համարել 2010 թ. մայիսի 8-ին Սիրիայի մախազահ Բաշար Ասադի այգր Սուամրուլ և նրա հանդիպումները Թուրքիայի մախազահ Արդուլահ Գյուլի և վարչապետ Էբրուլահի հետ։ Հանդիպման ընթացքում մախազահ Գյուլը ևս մեկ անգամ հայտնեց Սիրիայի և Իսրայելի միջև միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին։ Իսկ Ասադն այդ մասին ասաց հետևյալը. «Ես հայտնել եմ մախազահ Գյուլին, որ Սիրիան մեծ կախում ունի Թուրքիայի միջնորդությունից...»¹⁹։

Այսպիսով, ամփոփելով բնման՝ կարելի է եզրակացնել, որ 1998 թ. իրադարձություններից հետո բուրգ-սիրիական հարաբերությունները բոլորովին այլ սրտեր ստացան և քակտվեցին իր բնույթով սկզբունքորեն այլ փուլ, որում Թուրքիան և Սիրիան փոխաշահավետ համագործակցության մեջ մտան քաղաքական, տնտեսական, ռազմավարական և այլ ոլորտներում։ Դրա հետ մեկտեղ, Աճկարան և Դամասկոսը, սկսելով մերձեցման գործընթացը, ժամանակավորապես սառեցրել են երկու երկրների միջև առկա վերոնկիյալ հիմնախնդիրները՝ ջրային ռեսուրսների քաշիման հարցը և տարածքային հակասությունները, սակայն դեռևս չկա եղևք մտածելու, որ Սիրիան վերջնականապես երաժարվել է Թուրքիայի նկատմամբ իր տարածքային պահանջներից, իսկ Թուրքիան իր հերթին, Եփրատի հոսքը Սիրիա սեփական մախաձևնությանը հասցնելով վայրկյանում 575 խորամանկ մետրի²⁰, չի ցանկանում ամրագրել իր տարածքից դեպի Սիրիա հոսող ջրերի նկատմամբ վերջինիս ունեցած իրավունքները։

Թուրք-սիրիական մերձեցմանը նպաստեցին մի քանի գործոններ՝ Թուրքիայում ԱՂԿ-ի իշխանության գալը, իրաքյան պատերազմը, քրդական անկախ պետության ստեղծման վտանգը և երկու երկրների կողմից քրդական հիմնահարցի նկատմամբ ընդհանուր դիրքորոշման որդեգրումը, իսկ այնուհետև՝ Թուրքիայի նկրտումները տարածաշրջանային հակամարտություններում միջնորդական առաքելության շնորհիվ կարևոր խաղացող և տարածաշրջանային գերտերություն դառնալու ուղղությամբ։ Իսկ Սիրիայի համար Թուրքիայի հետ մերձեցումը, քացի տնտեսական, ռազմավարական գործունեություն, առաջին հերթին կարևոր են արաբ-իսրայելական ճակատում Թուրքիայի միջնորդական գործունեության առումով, և Ասադի հայտարարությունը

Գյուլի հետ համդիպման ժամանակ հաստատում են այս խոսքերը: Չնայած Թուրքիայի վերջին տարիների վաթսօ քաղաքականությանն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ միջնորդական «ատաք- լությունը» մույն ճակատագրին կարժամանա, ինչ եղավ, օրինակ, 2008 թ. նրա ատաքարկած «Կովկասյան սլաոնորմի» ստեղծման զաղախա- ռի հետ: Թուրքիայի՝ հարևանների հետ հարաբերությունները կարգա- վորելու ամենավատ օրինակը, քերև, կարելի է համարել հայ-թուրքա- կան բանակցային գործընթացը, որի ընթացքում Թուրքիան իր կնց- վածքով ապացուցեց, որ նրա նպատակը ամենևին Հայաստանի հետ սահմանը բացելը և վերջինյա հետ բնականոն դիվանագիտական հա- բերություններ հաստատելը չէր, այլ՝ Հրվ. Կովկասում իր ներկա- յության ապահովումը և Դաքաբաղյան հիմնախնդրում ներգրավվելն էր: Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայի ջանքերը հարևան երկրների հետ հարաբերությունները բարելավելու ուղղու- յամբ անկեղծ չեն: Այդպես կլինի մակ Սիրիա-Դսրայել բանակցություն- ներում Թուրքիայի հնարավոր միջնորդության դեպքում: Թուրքիայի նպատակը ամենևին չի կարելի համարել տարածաշրջանում խաղա- դրության հաստատումը: Այդ միջնորդությամբ Թուրքիան հետսկողում է երկու գլխավոր նպատակ.

1) Սիրիա-Դսրայել հնարավոր խաղաղության պայմանագրի կնքման դեպքում հնարավորին յափով չեզոքացնել Թուրքիայի համար դրա բացասական կողմերը

2) ինչպես մակ հակահարայելական ելույթներով արարների շրջա- նում բարձրացնել Թուրքիայի հեղինակությունը՝ իսլամական աշխար- հում ստաբատար պետություն դառնալու նպատակով:

ARAM SARGSYAN
(YSU)

THE TURKISH-SYRIAN RELATIONS IN THE PRESENT STAGE

The turkish-syrian relations historically have been very complex and entangled. In 1980-90s Turkey and Syria were in serious conflict because of territorial and regional water resources problems for the solution of which Syria often promoted the kurdish national movements in Turkey trying somehow to antagonize Turkey. But after signing the «Adana agreement» on 20 october, 1998, Turkey and Syria gradually came into mutually beneficial cooperation in political, economic, strategic and other areas. The Turkish-Syrian rapprochement contributed to a number of circumstances, the first of which can be considered the presence of

Turkish president Ahmed Nedjet Sezer in the funeral of Syrian president Hafez Assad in July 2000, from which the Syrians were caressed greatly. The Turkish-Syrian communications became active after the 2003 Iraqi war especially. In January 2004 the Syrian president Bashar Assad made an official visit to Ankara, which was the first in the history, and in April 2005, in response to Assad's visit, Turkish president Sezer came to Damascus. Another important factor, which contributed to the Turkish-Syrian relations closer, may be considered the coming to power in Turkey of moderate Islamist party "Justice and Development" (AKP) in 2002. The latter developed a new multi-vector foreign policy, which was based on "no problems with the neighbors" idea. In this context it becomes clear Turkey's active initiative to take the role of mediator since 2008 in the Arab-Israeli talks. Turkey pursues by this mediation two main aims: 1) to neutralize to the extent possible negative aspects for Turkey of Syria-Israel possible peace treaty signing, 2) as well as to increase Turkey's prestige among the Arabs by anti-Israeli protests aiming to become the leading state in the Islamic world.

ՄԱՆՈթԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանջակը (արաբ.՝ իվա) Օսմանյան կայսրությունում վարչատարածքային միավոր էր և մտնում էր փլայեթի կազմի մեջ:
2. Ахмедов В., Справочно-туристкое протавостованье и курортный вопрос, Бюллетень Востока и современность, спортивка статей, выпуск VII, М., 1999, с. 15.
3. Ավելի մանրամասն տե՛ս Olson R., Turkey-Syria Relations, 1997 to 2000: Kurds, Water, Israel and "Undeclared War", Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991-2000, Mazda Publishers, Inc., 2001, p. 105-124.
4. Թուրքական պատմիրակության կողմից արձանագրությունը ստորագրեց արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ռազյուր Ջիյալը, իսկ սիրիական պատմիրակության կողմից՝ քաղաքական անվտանգության ծառայության պետ զեհերալ-ճալուր Ադնան Բադր Ալ-Հասանը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ахмедов В., նշվ. աշխ., էջ 20-22:
5. Կարապետյան Ռ., Նոր զարգացումներ բուրբ-սիրիական հարաբերություններում, Արարական երկրների մեր և ներպզույն պատմություն, Ե., 2003, էջ 159:
6. Ахмедов В., Кулигина Л., Сирия, Турция и Ирак: новые подходы к межрегиональному сотрудничеству. <http://imes.ru/rus/search.html>
7. Թուրքիայում, Սիրիայում և Իրանում կոնկալտ կերպով բնակվում են միլիոնավոր քրդեր, և Հ. Իրաքում քրդական անկախ պետության եղյակումը կարող է իրանեկ այս երկրներում քրդական անջատողական շարժումների ծավալմանը:
8. Гурьев А., О турецко-сирийских отношениях, <http://imes.ru/rus/search.html>
9. 56» القابلية توقيع بتمسك الصوم بين سوريا وإيران»
http://www.syriaeconomic.com/?page=show_det&select_page=&id=1525

10. Гурьян А., նշվ. աշխ.:

11. ՏՆՍ Շարաբյան Ա., Թուրք-սիրիական հարաբերություններ, http://www.zoravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=885&phrase_id=636

12. Այս գաղափարախոսության նպատակը Թուրքիան իսլամական պետության վերածելն էր, և նրա արևմտամետ քաղաքականության վերափոխումը ղնպի իսլամական աշխարհ, աչխնըն՝ առաջին հերթին ղնպի արաբական երկրներ:

13. «ԱԶԿ»-ի էմմադիրներ Էրդողանը և Գյուլը եղև են Էրբացանի «Փառքություն» կուսակցության անդամներ:

14. Այն գաղտնի փաստաթուղթ էր և ստացավ «Ազգային անվտանգության մասին քաղաքական փաստաթուղթ» անվանումը:

15. ՏՆՍ Գурьян А., "Региональный аспект национальной безопасности Турции", <http://www.imes.ru/rus/stat/2005/27-12-05.htm>

16. "Национализм — новый внешнеполитический курс Турции", <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/41687/>

17. ՏՆՍ "Сирия озвучит Израиль в подрыве безопасности и стабильности в регионе", <http://www.easstime.ru/news/2/7/2209.html>

18. "Сирия и Турция проведут совместные военные учения", http://www.mignews.com/news/politic/world/260410_172842_28854.html

19. "Гадди в Асад выступили с заявлениями", <http://www.trtussian.com/trinternational/ru/newsDetail.aspx?haberKodu=5d0787af-b160-4db3-bf2e-f812b82c3154>

20. ՏՆՍ «من قتلهم إلى القتل»،

<http://www.aljazeera.net/NR/exeres/ACEA52CE-67F9-4066-B717-87670D9FCEC8.htm>

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԵԻՄՎԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՍԻ ԼՍԻՕՐԵՍԱԿԻՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀՈՒՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԹՎԱՋԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հույն բնակչության թվաքանակի խնդիրը կարևոր է 20-րդ դարի առաջին քառորդի հույն-բուլղարական հարաբերությունների, Առաջին աշխարհամարտի և հույն-բուլղարական 1919-1922 թթ. պատերազմների ընթացքում հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանական քաղաքականության ուսումնասիրման տեսանկյունից: Ինչպես արևմտահայության դեպքում քրիստոնյա հույն բնակչության թվաքանակի մեծագույնումը կարևոր փաստարկ է հանդիսանում նրանց նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության ժխտման համար:

19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին հույները Օսմանյան կայսրությունում ապրող ամենամեծ քրիստոնյա էթնիկական խմբերից մեկն էին: Մեծաթիվ էին հատկապես Բալկանյան թերակղզու թուրքական տիրապետություններում, Էգեյան կղզիներում, Փոքր Ասիայի արևմտյան ու հյուսիսային հատվածներում: Մեծ թվով հույներ էին ապրում նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավային վիլայեթներում ու կայսրության այլ շրջաններում: Մինչև 18-րդ դ. օսմանահպատակ հույների շրջանում չկար միասնական հունական ազգային գիտակցություն: 18-րդ դարում ազատագրական շարժման վերելքից հետո միայն նրանք սկսեցին իրենց նույնացնել հելլենների մինյքրիստոնեական ժառանգության հետ: Օսմանյան կայսրության մեջ հունական ինքնությունը տարբեր էր ու քազմազան: Այստեղ ապրում էին և՛ հունախոս մահմեդականներ, և՛ Կոստանդուկիայի կարամանլիոյներ, և թուրքախոս ուղղափառ հույներ: Հալածանքների, թմաճնշումների և ոչնչացման օրյակո դարձավ նեոց Rumi millet-ը՝ Օսմանյան կայսրության քաղաքացի ուղղափառ հույները:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների՝ տվյալ դեպքում հույների թվաքանակին՝ որոշ հեղինակներ գտնում են, որ պետք է մեծ վերապահությամբ հիմնվել վիճակագրական տվյալների վրա: Ինչպես նշում է Ա. Ուրիչիճիճի. «Հնարավոր է, որ տվյալներն այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ դա դժվար է որոշել մի երկրում, որտեղ վիճակագրությունը նոր է միայն զարգանում»¹: Մակայն ամճշտությունները պայմանավորված չէին միայն վիճակագրական գի-

տության Օսմանյան կայսրությունում ոչ զարգանալով: Վիճակագրական քաղաքականությունը երկրում տարվում էր քրիստոնյաների թվի կտրուկ նվազեցմամբ ու մահմեդականների թվի ավելացմամբ: Այս փաստը նկարագրվել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին Հայոց պատվիրակության ներկայացրած հուշագրում. «Թուրք կառավարության կատարած վիճակագրությունների սովորական սխտեմն է հետևյալը.

ա) Առանց շատ փոխելու ամբողջ բնակչության թիվը՝ ըստ կարելիության նվազեցնել քրիստոնյաների թիվը և տարբերությունն ավելացնել մահմեդականների թվի վրա:

բ) Ջգուչանալ տալ ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորել ըստ կրոնի»²:

Այսինքն, նրանք առանձին էին հաշվում քրիստոնյա ժողովուրդներին, անգամ նույն ժողովրդի ուղղափառ, կաթոլիկ կամ բողոքական հատվածներին և որպես մեկ ամբողջություն ըստ մահմեդականներին՝ բուրքներին, քրդերին, չերքեսներին, քաթարներին և այլն: Վիճակագրական նվազեցումներից քացի հույները շատ ժամանակ իրենք էին նվազեցնում բնակչության ճշգրիտ թիվը: Խնդիրը չափազանց խոթրական հարկային համակարգի մեջ էր, որը ստիպում էր արական սեռի բնակչության մի մասին չըրանցվել հարկեր վճարելուց խուսափելու համար:

Օճայած նշված հանգամանքին սկզբից փորձենք հույների թվաքանակը դիտարկել ըստ Օսմանյան վիճակագրական տվյալների: Օսմանյան կայսրությունում առաջին անգամ մարդահամար է անցկացվել 1844 թ. Աբդուլ-Ազիզ սուլթանի օրոք: Այդ մարդահամարի տվյալներով Օսմանյան կայսրության (ներառյալ Աֆրիկան) 35.350.000 բնակչությունը կազմված էր բուրքերից (12.8 մլն), սլավոններից (6.2 մլն), արաբներից (4.7 մլն), ռումիներից (4 մլն), հայերից (2.4 մլն), հույներից (2 մլն), ալթամացիներից (1.5 մլն), քրդերից (1 մլն), ասորի-քաղղեսացիներից (235 հազար), գնչուներից (214 հազար), հրեաներից (150 հազար), բուրքմեմներից (85 հազար), թաթարներից (36 հազար) և ղրուզներից (30 հազար): Այս տվյալները մինչև 19-րդ դարի 70-ական թթ. պաշտոնապես ընդունվում էր կառավարության կողմից և տրամադրվում օսմանյան վիճակագրությամբ հետաքրքրվող առանձին նկրտական հեղինակներին, օրինակ Ուրիշինին³: Նույն աղբյուրը նշում է, որ 2 մլն - հույների կեսն ապրում էր Եվրոպական, մյուս կեսը՝ Ասիական Թուրքիայում: Սակայն, հաշվի առնելով բուրքական մարդահամարի դիտարկությունը, ոչ առանց հիմքերի, կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվը շատ ավելի է եղել:

Ա. Մինզին 1878 թ. Փարիզում լույս տեսած «Օսմանյան կայսրության հույները» աշխատության մեջ նշում է, որ 1870-ական թթ. Օսմանյան թուրքիայում ապրում էին 4.324.369 հույներ⁴, որոնք տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. Թրակիա՝ 728.747, Մակեդոնիա՝ 587.60, Էպիրոս՝ 617.892, Թեսալիա՝ 247.776, այլ ներդասական տարածքներ՝ 70.000, Էգեյան կղզիներ՝ 724.000, Ասիա՝ 1.188.094, Սիրիա՝ 125.000, հույն կաթոլիկներ՝ 35.000:

1881 թ. սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդի օրոք անցկացվեց մարդահամար, որի համաձայն կայսրությունում ապրում էին 17.388.604 մարդ: Բարձր Դուռը՝ կապված 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսով ստանձնած պարտավորություններով, ձգտում էր ամեն կերպ նվազեցված ներկայացնել հայերի թվաքանակը: Այս քաղաքականությունից անմասն չմնացին նաև հույները, որոնց թիվը գնահատվում էր 2.332.197 մարդ⁵: 20-րդ դարակերպի վիճակագրական տվյալները, արդեն, հաշվում են 2.852.812 հույն⁶: Մակայն չպետք է մոռանալ, որ նշված թվերը վերաբերում են ամբողջ կայսրության հույն բնակչության թվաքանակին ներառելով նաև Էպիրոսը, Թրակիան, Մակեդոնիան, Էգեյան կղզիները և այլն: Ուստի, զժվար է հավատ ընծայել նշված տվյալներին, մասնավորապես, որ դրանք հակասում են ոչ միայն հումանկան, այլ նաև հայկական ու ներդասական աղբյուրներին: Մ. Ավետիսյանը նշում է, որ նշված շրջանում (19-րդ դարի վերջ) Օսմանյան կայսրությունում հույների թիվը 4 միլիոնի է հասնում և որ հույները շատ զոքավոր են կայսրության հատկապես արևմտյան մասում⁷:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության բնակչությանը՝ Էդվին Փիքսը իր «Թուրքիան և իր բնակչությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ մինչև Բալկանյան պատերազմները Օսմանյան պետության տարածքում ապրել է շուրջ 3.8 մլն հույն, որից 1.7 մլն-ը ներդասյան (Նեյսադյալ Կ. Պոլիսը), 1.6 մլն-ը Ասիայում, իսկ 500 հազարը՝ Էգեյան կղզիներում⁸: Բալկանյան պատերազմների արդյունքում Հունաստանին անցան հարավային Մակեդոնիան, հարավային Էպիրոսը, Կրետեն և Էգեյան կղզիները՝ 1.357.000 հույն բնակչությամբ⁹ և հասկանալի պատճառներով կայսրությունում հույների թիվը նվազեց: Մակայն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Օսմանյան թուրքիայում շարունակում էին ապրել շուրջ 2.5 մլն հույներ:

Մակայն թուրքական մարջանամարները՝ հավատարիմ ձևավորված ամանդույթներին, շարունակում էին հույների, ինչպես նաև այլ քրիստոնյաների թվաքանակի կեղծման քաղաքականությունը: Համաձայն օսմանյան վերջին՝ 1914 թ. Ֆախսապատերազմյան մարջանամա-

րի, պետության մեջ ապրում էին 18.520.016 մարդ, որից 15.044.846 մահմեդական, 1.792.206 հույն, 1.229.007 հայ, 187.073 հրեա, 134.687 ասորի-քաղղեացի, 65.844 տարբեր ազգության բողոքական և այլն¹⁰։ Սակայն, ինչպես հույների, այնպես էլ հայերի ու ասորիների քվադրանակը չի համապատասխանում իրականությանը։ Դեռևս 1870-ական թթ. Թուրքիայում հայերի թիվը կազմել է շուրջ 3.6 մլն, սակայն հաշվի առնելով 1890-ական թթ. կոտորածները, առանձին ջարդերը, արտագաղթը Համբարյանի հաշվարկներով 1-ին աշխարհամարտի մախուրին արևմտահայության թիվը կազմել է 2.583.692 մարդ¹¹։ Ամբողջ կայսրությունում և նրան հարակից տարածքներում տարբեր դավանամանքի ասորիների թիվը մախասպատերազմյան շրջանում հասնում էր անգամ 1 մլն-ի¹²։

Օսմանյան վիճակագրությունների քաղաքականությունը շարունակվեց 20-րդ դարի մի շարք բուրջամետ հեղինակների կողմից, որոնցից հատկապես աչքի է ընկնում ամերիկացի Ջ. Միքքարթին։ Նրա՝ «Մահմեդականները ու փոքրամասնությունները» աշխատությունը գրվել է՝ հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա և ժխտելով հայկական ու հունական պատրիարքարանների, հայ, հույն ու օտարերկրյա ամենատարբեր հեղինակների տվյալները։ Նրա հաշվարկների ու վերլուծությունների արդյունքում հույների քվադրանակն էլ ավելի է նվազում՝ հասնելով 1.254.333-ի¹³։ Փաստորեն, նրա տվյալները ավելի կեղծ են, քան՝ թուրքական պաշտոնականը։ Նա ոչ միայն չի ամրադրաբանել Եվրոպական Թուրքիային, Միդիային, Պաղեստինին, այլև մենզախոխել է Փոքր Ասիայի տվյալները¹⁴։

Կարևոր է նաև այն, որ Օսմանյան Մահմադարության 65-րդ հոդվածի և 1908 թ. Օսմանյան ընտրական օրենքի համաձայն՝ Երևոպական փոքրամասնությունները իրավունք ունեն հատկապես մեծ կայսրության լինել 100 հազար բնակչից 1 ներկայացուցիչ համամասնությամբ։ Rumi millet-ը ուներ 27 ներկայացուցիչ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ պաշտոնապես ընդունվում էր 2.7 մլն օսմանյան հույների ներկայությունը¹⁵։

1918 թ. Փարիզում լույս տեսավ «Հույները Թուրքիայում» հոդվածը, որը անգլերենից ֆրանսերեն էր փոխադրվել հեղինակավոր «New Europe» («Նոր Եվրոպա») համադասից։ Հոդվածում ներկայացված վիճակագրական աղյուսակը մախասպատերազմյան Թուրքիայում հաշվում էր 2.515.000 հույն¹⁶, որոնց տեղաբաշխումը այսպիսին էր. Ադրիանապոլիս և Գալիպոլոս՝ 350.000, Կոստանդնուպոլիս՝ 450.000, Կ. Պոլսի ափական մաս՝ 45.000, Քիզա՝ 40.000, Իզմիր՝ 70.000, Բրուսա՝ 350.000,

Այդին՝ 500.000, Կոնիա՝ 100.000, Անկարա՝ 80.000, Տրասպոնո՝ 250.000, Էրզրում՝ 5.000, Սեբաստիա՝ 110.000, Ադանա՝ 70.000, Գիարքիսի՝ 25.000, Հալեպ՝ 30.000, Կաստամունու՝ 40.000 հույն:

Լ Մակկասը իր «Փոքր Ասիայի հեղինիզը» մեծագուրության մեջ անդրադառնում է Փոքր Ասիայում հույների տեղաբաշխմանը՝ ըստ մահաճգների, տանգակների ու կազանների: Ըստ նրա՝ Փոքրասիական թուրքիայում ապրում էին Արևմտյան Ամատոլիա՝ 773.756, կղզիների գոտի և Կ. Պոլսի Սկյուտար՝ 186.421, հյուսիսային Ամատոլիա՝ 378.452, կենտրոնական և իսթրալային Ամատոլիա՝ 359.745, հայկական վիլայեթներ՝ 129.537 ընդամենը՝ 1.821.911 հույն¹⁷: Ա. Պալլիսը, հենվելով Մակկասի տվյալների վրա, և գումարելով Ադանայի (Կիլիկիայի) 66.200 հույններին, մշում է, որ ամբողջ Փոքր Ասիայի հույների նախապատերազմյան թվաքանակը եղել է 1.888.111¹⁸:

Օսմանյան կայսրության հույն քնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում է տալիս հունական պատրիարքարանի՝ 1912 թ. տվյալները, որոնք հրատարակվել են Արևմտյան համալսարանի պատմության պրոֆեսոր Ջորջ Մոտերիադիսի կողմից 1918 թ.: Դրանք ընդհանուր առմամբ համընկնում են Մակկասի տվյալներին, սակայն անդրադառնում են նաև կայսրության այլ շրջաններին ևս: Համաձայն պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների՝ Օսմանյան կայսրությունում ներառյալ Ադրիանապոլսի վիլայեթը, Դոդեկանեսյան, Իմրոս, Տեմեդոս և Կաստելորիցո կղզիները, ապրում էին 2.543.343 հույն¹⁹: Սակայն Դոդեկանեսյան կղզիները 105.964 հույն քնակչությանը իտալաթուրքական պատերազմի արդյունքում հայտնվեցին իտալացիների իշխանության տակ:

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններին, ապա Ադրիանապոլսի վիլայեթում (Արևելյան Թրակիա) ապրում էր 366.363 հույն²⁰: Հույների մեծաթիվ զանգվածներ կային նաև Սիրիայի, Պաղեստինի, Լիբանանի շրջաններում: Այստեղ միայն ուղղափառ հույների թիվը 19-րդ դ. 90-ական թթ. հասնում էր 100.000-ի²¹: Իսկ օսմանյան վերջին մարդահամարի համաձայն՝ Բելյուսի վիլայեթում ապրում էին 87.244 ուղղափառ, 24.210 կաթոլիկ, Սիրիայում՝ 60.978 ուղղափառ, 27.662 կաթոլիկ, Երուսաղեմի շրջանում՝ 26.035 ուղղափառ և 1.086 կաթոլիկ հույներ²²:

Այսպիսին էր հույների տեղաբաշխումը Օսմանյան կայսրությունում մինչև 1-ին համաշխարհային պատերազմը: Հույն քնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենատարբեր աղբյուրների համադրումը և վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած թուրքական մարդահամար-

մերի դիտարկությանը կեղծել ու նվազագույնի հասցնել հույների քիվը, 1-ին համաշխարհային պատերազմից առաջ Օսմանյան կայսրությունում ապրում էին շուրջ 2.5 մլն հույներ²³, որոնք քվաքանակով երկարորդ քրիստոնյա էթնիկական խումբն էին փոքր-ինչ զիջելով միայն հայերին: Հունական տարրը հատկապես մեծաթիվ ու ներկայացուցչական էր կայսրության արևմտյան հատվածում: Սակայն, ինչպես հայ և ասորի ժողովուրդները, նրանք ևս չկարողացան խուսափել այն քաղաքականությունից, որն իրականացվեց նրանց նկատմամբ երիտթուրքական և նրա իրավահաջորդ՝ քեմալական վարչակարգերի կողմից:

GEVORG VARDANYAN
(AGMI)

THE PROBLEM OF THE NUMBER OF GREEKS IN THE OTTOMAN EMPIRE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

The article examines the problem of number of the Greeks in Ottoman Empire on the eve of the First World War. By diminishing the number of pre-war Greek population of Ottoman Empire, Turkish historians use the forged data as one of the basic arguments in systematic campaign of denial of Greek Genocide. Comparing the Greek, Armenian, European and American sources it's evident that about 2.5 million Greeks lived in the Ottoman Empire before the World War I.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՑՑՈՆՆԵՐ

1. Увичини М., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, СПб, 1854, с. 14.
2. Հայկական հարցը հաշտության կոնֆեանանի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատճառաբանության հարցեր, № 5, Ե., 2002, էջ 167:
3. Увичини М., նշվ. աշխ., էջ 8-9:
4. Synvet A., Les Grecs de l'Empire Ottoman, Paris, 1878, p. 8.
5. Karpat K., Ottoman Population 1830-1914, The University of Wisconsin Press, 1985, p. 148.
6. Karpat K., նշվ. աշխ., էջ 168:
7. Ալմոխիյան Մ. (Մ. Ա.), Թուրքիայի հայերն ու իրենց զրացիները, Մարսի, 1890, էջ 11-12:
8. Pears E., Turkey and Its People, London, 1912, p. 94.

9. Pallis A., *Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, London, 1937, p. 224.

10. Karpat K., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

11. Համբարյան Ա., Արևմտահայերի բնաջանակի հարցի շտրջ, Թանգրի երևանի համալսարանի, Ե., 1969, № 2, Ե., էջ 111:

12. Խոսրուհա Ա., Ատրիենի ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից քյուրքարենակ վայրերում (19-րդ և 20-րդ դ. առաջին քառորդ). Ե., 2004, էջ 39:

13. McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983, p. 10.

14. Մքրարիի աշխատության քննադատությունը՝ Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Ե., 2005, էջ 16-20:

15. Teirkindis H., *The Genocide of Greeks of Pontus, Thrace and Asia Minor, Through the French Archives*. Thessaloniki, 1999, p. 307.

16. *Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre)*, Paris, 1918, p. 4.

17. Maccas L., *L'Hellenisme de l'Asie Mineure*, Paris, 1919, p. 78-87.

18. Pallis A., նշվ. աշխ., էջ 226:

19. Soteriadis G., *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London, 1918, p. 14 -15.

20. Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

21. Ոսկյուտ Է., *Լազիստան, Հայաստան և Ջյուրջիստան*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 141:

22. Karpat K., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

23. Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 86:

ԱՄՎԻՆՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՎԱՐՉԻ
ԱՌՄԱՆՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խնդրո՞ւ առարկա ուսումնասիրությունը վերաբերում է պլավինների կրոնական համակարգի որոշ առանձնահատկություններին:

Ալավիական ուսմունքը հիմնադրել է 9-րդ դարի աստվածաբան Աբու Շառիբ Մուհամմադ իրն Նուսայբը, որն իրեն համարում էր շիա Տասներկուերորդ իմամի՝ Հասան իրն Ալի Ալ-Մսրաբիի հետևորդը՝ Բաբը¹: Հետագայում էլ նրա ուսմունքի հետևորդներին անվանել են Նուսայբիներ, իսկ ուսմունքը՝ Նուսայբիզմ:

Քննության առնելով պլավինների կրոնական համակարգի առանձին բաղադրիչները, նշենք, որ դրանք իրենց մեջ ունեն քրիստոնեական, իսլամական և հեթանոսական տարրեր: Չնայած պլավիններն իրենց համարում են շիա Տասներկուերորդ իմամի դպրոցի հետևորդներ², սակայն շատ հաճախ են խախտում իսլամական օրենքները՝ Շարիաբը, և իրենց բոլր են տալիս այնպիսի գործողություններ, որոնք իսլամում խստիվ արգելվում են³: Ալավիական ուսմունքը կամ պլավիականացումն իր մեջ ներառում է տարրեր կրոնների՝ իսլամի, քրիստոնեության և հեթանոսության տարրեր, որը բոլր է տվել մի շարք գիտնականների կրոնի էության վերաբերյալ տարրեր վարկածներ առաջ քաշել:

Նուսայբիզմի ուսումնասիրությունը սկսվել է 19-րդ դարի կեսից, երբ եվրոպացի ճանապարհորդները, դիվանագետներն ու ներկայացուցիչները սկսեցին շփվել պլավինների հետ ու հետզհետե սկսեցին տեղեկանալ նրանց կրոնական գաղափարներին, ինչպես նաև կարողացան ձեռք բերել նրանց որոշ ձեռագրեր: Անգլիացի ուսումնասիրող Մեյյունել Լիդը, որը որոշ ժամանակ ապրել և աշխատել էր պլավինների շրջանում, հրատարակեց նուսայբիների և նուսայբիզմի մասին առաջին մեծագրությունը, որը կոչվում է «Անյական Առեղծված: Անասրիները կամ Նուսայբիները Սիրիայում»⁴: Նուսայբիզմի վերաբերյալ հաջորդ մեծագրությունը 20-րդ դարի սկզբին հրատարակեց Ռենն Դյուսան⁵, իսկ արդեն մեկ տարի անց լույս ընծայվեց մեկ այլ հետազոտող Հենրի Լամմենսի աշխատությունը⁶: Նուսայբիների վերաբերյալ ամենաուշ շրջանում՝ արդեն 1987 թ. իր մեծագրությունը հրատարակեց Մաուտի Մուսան⁷: Այսպիսով, Ռենն Դյուսան կարծում էր, որ պլավիականության արմատները գալիս են ամտիկ ժամանակների հեթանոսական սովորույթներից, իսկ Հենրի Լամմենսը գտնում էր, որ այն վաղ սիրիական

քրիստոնեւոյրյան յօրանաւտուկ մի ճյուղ է՝, իսկ Սեմյուել Լէոն ու Մատտի Մուսան կարծում են, որ պլավիճոնն ավելի շատ զարգացել է որպէս շիական իսլամի ծայրահեղական ճյուղ:

Ալավիների ուսմանքի համաձայն՝ Ալին Հիսուս Քրիստոսի նման համարվում է Աստուծո՞ւ մարմնավորումը: Ալավիների մտտ շահադան արտահայտվում է այսպէս՝ «Չկա աստվածութիւն քացի Ալիից, չկա քող քացի Մուհամմադից և չկա քար քացի Մալման ալ Ծարիսիից», Լուսայրի երրորդութիւնն ընդգրկում է Ալիին՝ Մանա (Միտք), Մուհամմադին՝ Իսմ (Անուն), և Մալման ալ Ծարիսիին՝ Բար: Երրորդութիւն մեջ ասաջին տեղում Ալին է, որին տրվում է աստվածային քննութիւն: Երկրորդ տեղում Մուհամմադն է, որին Ալին ստեղծել է իր Լուսայրի լուսից ու ավերեցրել նրան Մուրթ Դուրանը: Աստված, այսինքն Ալին, Մուհամմադի միջոցով ստեղծել է աշխարհը ու նաև նրան համեմատարել տէրեզրքի կատարելութիւնը: Մուհամմադը, նաև Հիքրա է՝ քող կամ միջնորդ, որի միջոցով Մանան՝ Աստված Ալին, երևացել է ժառոյթութեանը, իսկ Մուհամմադը որպէս քող չի թույլատրել, որ Աստուծո՞ւ լուսը երևա մարդկանց: Մուհամմադը նաև համարվում է այն ճանապարհը, որը տանում է դեպի Ալին, իսկ վերջինս Մուհամմադի միջոցով է կատարել մարդկանց¹⁰, այսինքն Մուհամմադն Աստուծո՞ւ և ժառոյթ միջնորդ կապ է:

Լուսայրի երրորդութիւն մեջ երրորդ կերպարը Բարն է: Աղամի ժամանակ Բար է եղել Գարրիել հրեշտակը, իսկ Ալիի ժամանակ՝ Մալման Ալ-Ծարիսին, որն ազգութեամբ պարսիկ էր և համարվում էր Մուհամմադ ժառոյթարեի առաջին ոչ արաբ հետևորդը: Լուսայրիական երրորդ պատարագում՝ Կուդրաս ալ-ազան, ասվում է, որ Մալմանն Աստուծո՞ւ ազնիվ քարն է: Ենթադրվում է, որ Մալմանը Աստուծո՞ւ և Մուհամմադի միջև եղած կրթած կապն է, չորան՝ սիւսիլա: Մալմանը համարվում է նաև Մուհամմադի ընտանիքի՝ Սիւ ալ-Բայթ, անդամ, սակայն միայն այդ հանգամանքը չէ, որ շիաները նրա կերպարին մեծ կարևորութիւն են տալիս, այլ նաև այն, որ հենց Մալմանն է առաջինը պաշտպանել Մուհամմադին փոխարինելու Ալիի իրավունքն ու դրանով հիմք դրել իմամութեանը¹¹: Ալավիական այս երրորդութիւնը նման է քրիստոնեական Հայր Աստված, Որդի Աստված և Մուրթ հոգի Աստված սուրբ երրորդութեանը:

Ալավիների կրօնական համակարգում կարևոր նշանակություն ունի իմամների ինստիտուտը: Տասներկու իմամները նուսայրիզմի համակարգի հիմնական բաղադրիչներից են, քանի որ նրանք Ալիի աստվածային Լուսայրի կրողներն են: Լուսայրիներն աղօթքի ժամանակ դիմում են Աստուծո՞ւն՝ ասելով, որ իրենք հավատարիմ են նրան, նրա ասացրալ Մուհամմադին, նրա ծառա Մալման Ալ-Ծարիսիին և իմամներին:

րին: Վեցերորդ իմամ Ջաֆար Սադիկը նշել է, որ երբ շիա հավատացյալը մահանում է, նա առաջին հերթին քննության է անցնում իմամ Ալիի մոտ, որն առաջինը պետք է որոշեր հավատացյալին ուղարկել դրախտ, թե՞ դժոխք: Լուսալիրիզմում իմամների համակարգին կարևորություն է տրվում մաս այն տեսանկյունից, որ նրանք ատվածը մտքալիներ են և իրենց քարերի միջոցով առաջնորդում են հավատացյալին դեպի տերը՝ Ալին¹²:

Լուսալիրիզմում հաջորդ կարևոր դերը պատկանում է Այթամներին՝ Անհամեմատելիներին, որոնց ստեղծումը համեմարարված է Բարքին: Այթամները հինգն են և ինչպես արդեն հուշում է նրանց անվանումը, նրանք «եզակի» են: Այթամները հայտնվում են Աստու մարմնավորումների յոթ շրջաններից յուրաքանչյուրի ժամանակ: Լուսալիրիզմը հավատում են, որ յոթերորդ և վերջին շրջանի ժամանակ, երբ Մաման Ալին է, Իսմը՝ Մուհամմազը, իսկ Բարք՝ Սալման Ալ-Ֆարխին, ապա հինգ Այթամներին՝ որպես Ալիի ժառանգեր, ստեղծում է Սալման Ալ-Ֆարխին¹³: Այթամները համարվում են «եինգ պայծառ մարմիններ» և նուսալիրիզմի կրոնական հիերարխիայում զբաղեցնում են երկրորդ տեղը¹⁴: Այթամներին այսպիսի կարևորություն տալը նուսալիրիզմում առաջին հերթին կախված է այն հանգամանքից, որ նրանց ստեղծել էր Սալման Ալ-Ֆարխին, իսկ վերջինս մաս այն միակն էր, որն, ինչպես վերևում արդեն նշեցինք, առաջինը հաստատեց Մուհամմադին փոխադրելու Ալիի իրավունքը: Ալավիական ուսմունքի համաձայն Աստու հայտնի են քազմաթիվ աշխարհներ, որոնցից գլխավորներն են մեծ ու պայծառ աշխարհը՝ ալ-ալամ ալ-քարիբ ալ-ճուրանի, և փոքր երկրային աշխարհը՝ ալ-ալամ ալ-տալիբ ալ-քուրաթի: Առաջին աշխարհը երկինքն է՝ երկնայինը, իսկ երկրորդը մարդկանց աշխարհն է՝ երկրայինը¹⁵:

Ալավիզմի կրոնական համակարգում շափազանց կարևոր ծիսակատարություն է կրոնի խորհրդավոր գաղտնիքներին հաղորդակից դառնալը: Եշենք սակայն, որ կրոնական գաղտնիքներին կարող են հաղորդակից լինել միայն ալավի ծնողներ ռենցող տղամարդիկ: Լուսալիրիզմի հաղորդակցման արարողությունը քաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը կոչվում է ալ-տալիբ կամ ալ-դուխուլ, որը հաղորդակցվողին մտցնում է ընտրյալ նուսալիրիզմի հասարակություն, իսկ երկրորդը՝ Ուսթրաթ ալ-Սամա՝ ակնդրում, որի միջոցով արդեն հաղորդակցվողին փոխանցվում է հավատքի առեղծվածները: Հաղորդակցվող անձը պետք է լինի 18 տարեկան, կամ 16, եթե նա որևէ շեյխի որդի է: Հաղորդակցման օրը հաղորդակից լինող մարդն իր հետ վերցնում է զահաբեթման համար մի կնեդանի: Զահաբեթությունը կատարում է նաքիբի աստիճան ռենցող շեյխը, որը պահանջում է երկուսուսարդ հավա-

ասացալից որպես հնազանդության նշան իմամի հողաքափերը դնել գլխին: Այնուհետև շնչաը դիմում է համայնքին, որպեսզի երիտասարդին ընդունեն արգեն որպես իրենց երեխա, քանի որ նա դուրս եկավ «մբարթունից»: Իսկ երբ ստանում է հավաքվածների համաձայնությունը, արգեն նրա գլխից վերցնում է հողաքափերն ու խնդրում նրան մտակ իմամի կողքին: Իմամը նրան զգուշացնում է, որ եթե քացանայտի ուսմունքը, այսպես կոչված¹⁶: Հաղորդակցման արարողությունն իրականացնում է կրոնական շնչաը: Արարողությանը մասնակցում են քարձրաստիճան կրոնավորներ, որոնք ներկայացնում են մուսայրիական երրորդությունը: Առաջին քարձրաստիճան կրոնավորն իմամն է, որը ներկայացնում է Ալիին, երկրորդը մաջիրն է, որը ներկայացնում է Մուհամմադին, իսկ երրորդը՝ մաջիրը, ով ներկայացնում է Սալման Ալ-Ֆարիսիին¹⁷: Հաղորդակցվողն արարողության ժամանակ եղովում է գաղտնի պաշել ալավիզմի դավանաբանական գաղտնիքները և երգման ժամանակ խմում է մեկ քաժակ գինի ու 500 անգամ արտասանում Ալի, Մուհամմադ և Սալման անունների անունից անունից կազմված՝ ԱՄՍ, սուրբ հասարակումը¹⁸: Ալավիները սովորաբար իրենց կրոնական ծեսերը կատարում են գիշերը հատուկ նախատեսված վայրերում՝ կուբբաներում¹⁹:

Ալավիներն ընդունում են թամասուխի՝ հոգիների վերաբնակեցման տեսությունը, որը նրանց կրոնական համակարգի անբաժանելի մասն է: Հոգիների վերաբնակեցման տեսությունն իսլամական ուսմունք չէ, այն փոխառվել է արևելյան երկրներից՝ մագդակիզմից, քրիստոնեականից և այլն: Ալավիները գտնում են, որ մարդու հոգին մի մարմնից մյուսն է անցնում մի քանի անգամ: Բարեսպաշտ մարդու հոգին անցնում է մեկ այլ ավելի լավ մարմնի մեջ, իսկ վատ մարդու հոգին մտնում է կեղտոտ գազանի մարմին: Ալավիական ուսմունքի համաձայն գոյություն ունի թամասուխի կամ մեթեմփախիսզի յոթ ձև²⁰: Ալավիական ուսմունքի համաձայն կամայք չեն կարող հաղորդակից լինել դավանաբանական գաղտնիքներին: Նրանց երկրպագում են հեթանոսական պաշտամունքներ՝ ծառեր, ժարգագեղեցիներ, քյուրներ և այլն²¹: Թամասուխի ավելի կարևոր նշանակություն է տալիս սղամադդուն, քան կնոջը: Հենց սա է նաև պատճառը, որ ալավիական համայնքում կամայք երկրորդական կարգավիճակում են գտնվում:

Ալավիներն իրենց դավանաբանական խորհրդավոր գաղտնիքները պահպանելու համար օգտագործում են շիա իսլամում ընդունված սովորույթը՝ տակիյան, որը «մտավոր պայմանավորվածություն» է²²: Ալավիները նշում են, որ կրոնական ինքնաբերական կամ տակիյան իրենց արդար պատկերագրման է՝ ալ-կիթման ջիհադնա²³: Ծնայած ալավիական համայնքում գործող կրոնական ինքնաբերական և գաղտ-

մասկախության խիստ համակարգին, այնուամենայնիվ, քաղմաքիվ են եղել այնպիսիները, ովքեր, որանալով ալալիական երգումը, գաղտնազերծել են ալալիական ումունքի որոշ տարրեր: Դրանցից ամենահայտնին էր ալալի Մուլեյման Էֆենդի Ալ-Ազհաման, որը 1863 թ. Քեյրութում հրատարակեց մուսայրիզմի պատմության մասին իր գիրքը²⁴: Հետագայում նա դավանամտության համար սպանվեց:

Լուսայրիներն, ըստ իրենց կրոնական սովորալների, նշում են տարբեր բնույթի տոներ՝ արաբական, պարսկական և քրիստոնեական: Արաբական կամ իսլամական տոներից մուսայրիները նշում են Իդ ալ-Ֆիարը՝ Ցաֆախման տոնը: Մյուս տոնը, որ մուսայրիները տոնում են, Իդ ալ-ադիան է՝ գոթերության տոնը: Լուսայրիները գտնում են, որ այդ օրը Մանդին բուրջ ձեռքին հայտնվում է և շատ արյուն է քսվում: Իսկ մուսուլմանների համար այս տոնի խորհուրդը կայանում է Աքրա-համի կողմից իր որդի Իսմաիլի գոհարեումը հիշատակելու մեջ: Պարսկական տոներից մուսայրիները նշում են Լովրուզը՝ Լոք Տարին, և Միհրաֆանը²⁵: Լուսայրիները նշում են Լովրուզն սուղի ամսին՝ հավատարով արաբների նկատմամբ պարսիկների հակոթ գերիշխանությանը: Միհրաֆանի տոնը, որը պարսկական թագավորների տոնն է, նշվում է հոկտեմբերի 16-ին: Նրանք նաև նշում են շատ քրիստոնեական տոներ՝ Սուրբ Ծնունդը՝ զիք լալաթ ալ-միլադ, Մկրտությունը՝ դատառա կամ ընկզմում, Սուրբ Չատիկը՝ Ֆասահ, և այլն²⁶: Լուսայրիզմի հատկանշական արարողություններից է պատարագը՝ Կուդդաս, կամ զինու երկրպագությունը: Գինու երկրպագությանը հաղորդված է խիստ գաղտնիությամբ: Այս արարողությանը մասնակցում են միայն ալալիական համայնքի «հաղորդակցված» տղամարդիկ, իսկ կանանց ու երեխաներին այն արգելված է: Կուդդասի կամ պատարագի խորհրդավորությունը կայանում է նրանում, որ ալալիները հավատում են զինու մեջ Ալիի մարմնավորմանը, որը կոչվում է Աքդ ալ-նուռ (Լուսի ծառ): Կուդդասի անցկացման հիմնական նպատակն Ալիի և մուսայրիական երրորդության փառաբանումն է, սակայն այն նաև ցույց է տալիս մարդկանց, որ Ալին միակ Աստվածն է և համայնքում ամենուր է՝ նույնիսկ զինու մեջ: Կուդդասի արարողությունը քաղկացած է մի քանի մասերից՝ Կուդդաս ալ-իչարա՝ ցուցումների պատարագ, Կուդդաս ալ-տիթ՝ բուլմունքի պատարագ, Կուդդաս ալ-քալաթը՝ խնկարկման պատարագ, և Կուդդաս ալ-ազան՝ աղոթականի պատարագ: Պատարագի արարողությունն անցկացվում է տոնակատարությունը հովանավորող անձի տանը²⁷: Պատարագը շարունակվում է զինաբրուքով, որի ժամանակ քաղմաքիվ աղոթքներ են արտասանվում:

THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE RELIGIOUS SYSTEM
OF THE ALAWI

Our research is about the religious features of nusayris or alawites. Nusayrian religious doctrine was founded by Abu Shauib Muhammad Ibn Nusayr an theologian living in the 9-th century. He is considered to be the follower or Bab of Twelfth Imam Hasan Ibn Ali Al-Asqari. Ibn Nusayr's followers were called by his name as Nusayris and the doctrine was called as Nusayrism. Syrian Nusayris or Alawites are also considered to be the representatives of shia extremist sects. Within the framework of our investigation we discuss some issues on alawite religious peculiarities. We represent the structure of their religion, divine trinity of nusayrism such as Ali, Muhammad and Salman Al-Farisi, five Aytams, nusayris' religious dissimulation as Takiya, the initiation of men, their belief on metempsychosis, their festivals etc. Describing the mass process we understand that alawis deify Ali Ibn Abi Talib and they find that Ali manifested in the wine and this process is called Abd al-Nur (arb. the servant of light).

ՄԱՆԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Массэ А., Ислам, Очерк Истории, Перевод с французского, Издание 2-е, Издательство Восточной Литературы, М., 1963, с. 200.
2. Kramer M., Syria's Alawis and Shi'ism in Shiism, Resistance, and Revolution, ed. Martin Kramer, Boulder, Colorado: Westview Press, 1987, p. 237.
3. Ալաւիները արեամարիում են խլամի էզզիենիկ, դիտիկ և քարոյական մորմերը, չեն հետևում խլամի ամնազլխազոր օրհնքներին՝ սաուֆին (ծամ) և հազին (ուխտազմացութեանը):
4. Lyde S., The Asian Mystery: the Ansairteh or Nusairis of Syria, London, 1860.
5. Dussaud R., Histoire et religion des Nosairis, Paris, 1900.
6. Lammens H., Les Nosairis furent-ils chretiens? A propos d'un livre recent, Revue de l'Orient Chretien, 1901.
7. Moosa M., Extremist Shiites, The Ghulat Sects, Syracuse University Press, New York, 1987.
8. Lammens H., նշվ. աշխ., էջ 40:
9. Pipes D., The Alawi Capture of Power in Syria, Middle Eastern Studies, Vol. 25, № 4, London, 1989, p. 431.
10. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 343:
11. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 346:
12. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 352-355:
13. Հինգ Ալթամներն են ալ-Միքրայի իրն Աստադ ալ-Բիզիմ, Արու Ձառ ալ-Դիթարիմ, Արդ Ալլահ իրն Ռառսահա ալ-Ամաարիմ, Ռաման իրն Մաղոմ

ալ-Նաջաշին և Ջանբար Իրն Կադան ալ-Նասաին: Ըստ նուայրիների՝ այս հինգ «Անհամեմատելի» եսկմերն են ստեղծել աշխարհը, ցամաքն ու օվկիանոսները, դարձերն ու լիճները և այն ամենը, ինչ որ մնաց տեսնում ենք երկնակամարում: Նրանք ոչ միայն ստեղծել են աշխարհը, այլ նաև զբաղված են այն կառավարելով:

14. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 358:

15. Lyde S., *The Asian Mystery: Illustrated in the History, Religion, and Present State of the Ansairch or Nusairis* (1860), London, New Published by Longman G. and Roberts, London, 2005, p. 111-112.

16. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 373:

17. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 376:

18. Lyde S., նշվ. աշխ., էջ 111:

19. Петрушевский Н., *Ислам в Иране в VII-XII веках, Издательство Ленинградского Университета*, Л., 1966, с. 303.

20. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 363: Նասխ՝ հոգու անցումը տրիշ մազմին, Մասխ՝ հոգու անցումը կենդանու մարմին, Ֆասխ՝ հոգու անցումը բույսի մեջ, Ռասխ՝ հոգու անցումը ավելի փոքր բույսի մեջ, Վասխ՝ հոգու անցումը կեղտի կամ քափոնի մեջ, Ջաշշ՝ հոգու անցումը չբացած բույսի կամ ծղոտի մեջ, Ջաշշաշ՝ հոգու անցումը միջատների մեջ:

21. Pipes D., նշվ. աշխ., էջ 431:

22. Петрушевский Н., նշվ. աշխ., էջ 302: Տակիյան կրոնական ինքնազոդարկման ձև է, որը բույլատրում է աբալիմերին գաղտնի պահել նրանց կրոնական ատանձմանստկոթյունները:

23. Pipes D., նշվ. աշխ., էջ 434:

24. Seale P., *Assad, The Struggle for the Middle East*, London, 1989, p. 10.

25. Lyde S., նշվ. աշխ., էջ 66:

26. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 384-393:

27. Moosa M., նշվ. աշխ., էջ 401:

ԱՇՇՈՐԹԱՆԱԳԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ՏԱՐԻՆ

Նոր առերեսության բազափորության վերջին արքաներից մեկի՝ Աշտորասնապալի (Ք. ա. 669-627 թթ.) կառավարման ավարտական փուլը մինչ օրս առանձնակի ճշգրտությանը աչքի չի ընկնում: Եվ չնայած այն հաճախանքին, որ շուրջ մեկ դարի ընթացքում թագուհի գլուխակա՞ն աշխատություններ ու հորվածներ են նվիրվել Աշտորասնապալի քաղաքական գործունեության ու կերպարի բնութագրմանը, այնուամենայնիվ, հետազոտված չի կարելի համարել մասնա մրա ու Բաբելոնի թագավոր Կամուզասեռի նույնացման կամ էլ ժխտման ուղղությամբ տարված աշխատանքները: Մասնագիտական գրականության մեջ հիմնականորեն առումով կարելի է հանդիպել թագուհի տարաբնույթ ու իրարամերձ կարծիքների:

Աշտորասնապալի կառավարման վերջին տարին թվագրվել ու թվագրվում է Ք. ա. 639 թվականից մինչև Ք. ա. 626 թվականն ընկած մի որևէ թվականով: Դ. Սարգսը նշում է, որ նրա մահվան թվականը չի գերազանցում 7 տարին՝ դիտարկելով այդ տարբերությունը որպես Հին Արևելքի համար ոչ նշանակալից թիվ և եզրակացնում, որ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է կանգ առնել Ք. ա. 627 թվականի վրա¹: Ն. Հարությանյանը իր հորվածներից մեկում նշում է Ի. Դյակոնովի րանսկոթ ցուցումը խնդրի վերաբերյալ, ըստ որի Աշտորասնապալը մահացել է Ք. ա. 629/628, կամ հավանաբար Ք. ա. 627 թվականին, թայց կառավարել է միայն մինչև Ք. ա. 635/634 թվականը²: Հարկ է նշել, որ հասակություն չկա նույնիսկ Ի. Դյակոնովի մոտ: Նրա մոտ ասկա են վերոնշյալ գրեթե բոլոր թվականները՝ մասնավորապես Ք. ա. 633 [7] և Ք. ա. 635 [7] թվականները: Ինչպես դժվար չէ կուսել, նման մտեցումն ասկա է եղել խորհրդային շրջանի գրեթե բոլոր մասնագետների մոտ³: Ն. Արոնցի մոտ նույնպես ասկա է երկու տարբեր թվականներ՝ Ք. ա. 626 և Ք. ա. 632 թվական⁴: Երևույթը թավակամին հետաքրքիր և առանց որևէ կողմնակալության է ներկայացված Ա. Քոսյանի մոտ՝ Ք. ա. 635/627 թվական⁵, իսկ Վ. Հինցը գտնում է, որ Աշտորասնապալը մահացել է Ք. ա. 629 թվականին⁶:

Մինչև 1956 թվականը մասնագիտական գրականության մեջ Աշտորասնապալի մահվան թվականը սովորաբար նշվում էր մոտ Ք. ա. 633 թվականը⁷, սակայն 1956 թվականին Դ. Ուայզմանը մեքսերելով Իլիադիլիայի համալսարանի թանգարանում պահվող Նիպպուրից հայտնի № 4016 արձանագրությունը, թվագրված Աշտորասնապալի կառավարման 38 տարով Միմամու ամսի 20-ին, այսինքն՝ Ք. ա. 631 թվականի հունիսի 5-ով՝ ժխտեց վերոնշյալ թվագրումը⁸: Ուայզմանի վերոնշյալ

բվագրումից զատ, կա նաև այլ տարբերակ, ըստ որի Նիսիայուրի արձանագրությունը թվագրվում է Ջ. ա. 631 թվականի մարտի 20-ով¹⁰։ Մեր մեկ այլ հոդվածում Աշտոթքանասարայի կառավարման թվականների համար որպես հիմք ընդունել ենք նույն Նիսիայուրյան արձանագրության տվյալները՝ նրա կառավարման վերջին թվականը համարելով Ջ. ա. 631/630 թվականը, լրացառելով նաև Ջ. ա. 630/629 թվականը¹¹։

Ըստով նույն 1956 թվականին Ռատան քաղաքում պեղումների ժամանակ Դ. Ռասի կողմից հայտնաբերվեց մի տասպանագիր։ Հետագա ուսումնասիրությունների ու տասպանագրի վրայի արձանագրության ընթացման արդյունքում պարզվեց, որ այդ տասպանագիրը պատկանում է Ռարիլոնի թագավոր Նաբոնիդի (Ջ. ա. 556-539 թթ.) մայր՝ Ադրա-գուսպլինի։ Հարկ է նշել նաև, որ մամանաիս արձանագրություն հայտնաբերվել էր դեռևս 1906 թվականին Հ. Պոնյոնի կողմից, և ամենայն հավանականությամբ նրանք կրկնօրինակներ են եղել։ Արձանագրության հայտնաբերումից երկու տարի անց՝ 1958 թվականին, Կ. Գեյդի կողմից հրատարակվեց Ադրա-գուսպլինի տասպանագրի վրայի արձանագրությունը, որը հեղինակի մոտ կրում է Nabonidus HI, B. անվանումը¹²։

Այժմ անդրադառնանք Ադրա-գուսպլինի տասպանագրի արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածներին (սյուն I, տող՝ 29-32)։

29. Աշտոթքանասարայի 20-րդ տարուց, Ասորեստանի թագավորի, կրք ես ծնվեցի,

30. մինչև Աշտոթքանասարայի 42-րդ տարին, մինչև Աշտուր-Էտե-ի-լաննի 3-րդ տարին

31. նրա որդու, մինչև Նարոպասարի 21-րդ տարին, մինչև Նարոգոդոնոսարի 43-րդ տարին,

32. մինչև Մեծ-Սարգուկի 2-րդ տարին, մինչև Ներթգլիսսարի 4-րդ տարին:

Ճիշտ է, Ադրա-գուսպլինի արձանագրությունը ներկայանում է որպես ինքնակենսագրություն, որն ինտրկե փոխագրվել է նրա որդի Նաբոնիդի հրամանով, ամենայն հավանականությամբ, մոր մահից հետո։ Այնուամենայնիվ, նրանում տեղ են գտել նաև Հին Սիբազեոնի արատության համար խիտո ուչազուսվ տեղեկություններ։ Եվ դժվար թե որևէ մի ժամանակ գտնվի այնպիսի մի փաստ, որով կարելի կլինի կասկածի տակ առնել նրանում տեղ գտած պատմական և ժամանակագրական փաստերը։ Ընդհանրապես արձանագրության տվյալները կասկած չեն հարուցում։ Ըստ վերոնշյալ արձանագրության՝ Աշտոթքանասարը կառավարել է 42 տարի, այսինքն՝ նրա կառավարումն անխախտ է եղել ընդհուպ մինչև Ջ. ա. 627 թվականը։ Տասպանագրի տվյալների հաղորդմամբ, ինչպես տեսնում ենք, Աշտոթքանասարի կառավարման վերջին տարին Ջ. ա. 631/630 թվականից պետք է տեղափոխվի Ջ. ա. 627 թվականը։ Մեր խորին հա-

մագճամբ, այս թվագրումը շինդունելու համար չկան բավականին փաստեր, ինչպես նաև գոյություն չունի Աղյա-գուպպի տասնամագրի արձանագրության տվյալները ժխտող գեթ մեկ փաստ: Միչտ է, Բարեղունի պատմության այդ շուրջ հինգ տարվա քաղաքական պատմության մասին քիչ քան է հայտնի, և մեր ամբողջ պատկերացումներն այդ ընթացքի վերաբերյալ գրեթե ամբողջապես վերականգնվում են տնտեսական, վարչական և իրավական քննարկի տեքստերից¹³, տակայն, այնուամենայնիվ, այս ամենը նույնպես թավաբար չէ, որպեսզի մերթի վերծննչյալ թվագրումը: Հարկ է նշել, որ թվականին պատկանելի թիվ են կազմում նաև Ք. ա. 627 թվականը ընդունող մասնագետները¹⁴:

Քննմայի առումով մեզ համար կարևորն այն է, որ Աշտոթբանապաղ կառավարել է 42 տարի, և հետևաբար, մինչև նոր փաստերի հայտնաբերումը, որը միաժամանակ կժխտի նաև վերոնշյալ արձանագրության տվյալները, Աշտոթբանապաղի կառավարման վերջին տարին պետք է թվագրվի Ք. ա. 627 թվականով: Եվ երկրորդ հանգամանակը՝ արձանագրության առաջին երկու թագավորները՝ Աշտոթբանապաղը և նրա որդի Աշտոթ-Էռնդ-իլանին, Ասորեստանի թագավորներ էին (և կարծես թե նրանցից ոչ մեկն էլ չի կառավարել Բարեղունում), այն դեպքում, երբ հաջորդները՝ նորբարեղունյան: Ի-ճչո՞ւ արձանագրության մեջ տեղ չեն գտել Շամաշ-շում-ուկինն ու Կանդակամուն: Ըստ տրամաբանության, հենց նրանց անուններն են, որ պետք է լինեին արձանագրությունում, քայց չկան: Ըստ նույն տրամաբանության, Աղյա-գուպպին պետք է ծնված լինել ո՞չ թե Աշտոթբանապաղի 20-րդ տարում, այլ նրա կրտսեր եղբայր՝ Շամաշ-շում-ուկինի կառավարման 20/19-րդ - կամ վերջին տարում, կամ էլ Կանդակամունի կառավարման առաջին տարում: Ելնելով վերոշարադրյալ տրամաբանությունից՝ կարծես թե հիմք կա կարծելու, որ Աղյա-գուպպի արձանագրության մեջ, ըստ հերթականության, իրենց կառավարման տարիներով ներկայացված են թագավորներ, որոնք տիրել են հենց Բարեղունին:

Հայտնի է, որ Ք. ա. 672 թվականին Ասարեղադրոնը (Ք. ա. 681-669 թթ.) իր ավագ որդուն՝ Աշտոթբանապաղին, նշանակում է Ասորեստանի, իսկ Ք. ա. 670 թվականին կրտսեր որդուն՝ Շամաշ-շում-ուկինին՝ Բարեղունի թագաժառանգ: Ք. ա. 669 թվականի օգոստոսի 20-ին վախճանվեց Ասարեղադրոնը, իսկ մեկ ամիս անց Աշտոթբանապաղը թագմեց հայրական գահին: Սակայն շուրջ մեկ տարի երկմտելուց հետո միայն Աշտոթբանապաղը կատարեց հոր կամքը¹⁵: Ըստով երկու եղբայրների միջև եղած տարածայնությունները նրանց չորս տարի (Ք. ա. 652-648 թթ.) ներքաշեցին համառ ու անգիշտ սխալների մեջ, որն էլ ավարտվեց Աշտոթբանապաղի ծաղրանակով: Շամաշ-շում-ուկինը գեթությունից խուսափելու համար այրել է տալիս արքայական պալատը

և նետվում բացավառող պալատի կրակների մեջ: Շամաշ-շում-ուկինի մահից հետո բարելակամ գահին հայտնվում է ոմն Կամդալամուն, որի անձի մասին մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք: Մինչ օրս մասնագետների շրջանում չեն դադարում վեճերը նրա անձի շուրջ, իսկ միակ բանը որ գիտենք, այն է, որ Շամաշ-շում-ուկինից հետո Ք. ա. 648 թվականից մա ադիան բարելակամ գահի վրա էր: Նրա անձի վերաբերյալ գիտնականները բաժանված են երկու խմբի: Ոմանք գտնում են, որ Կամդալամուն, որը բառացի նշանակում է «ծոռ թաթ», Աշշուրբանասարայի գահական անունն է, որով մա համոզու է եկել որպես Բաբելոնի թագավոր, իսկ գիտնականների մյուս խումբը գտնում է, որ նրանք տարբեր անձնավորություններ են: Ինչու XX դարի սկզբներին Ս. Ժոն Լանգդոնն առաջիններից մեկն էր, ով կարծիք հայտնեց նրանց նույնացման վերաբերյալ¹⁶: Լանգդոնի այս տեսակետին դեմ արտահայտվեց Է. Ունգերը գտնելով, որ Ք. ա. 648 թվականին Բաբելոնը գրավելուց հետո Աշշուրբանասարայը Կամդալամունի նշանակում է որպես կախյալ թագավոր¹⁷:

Մասնագետների շրջանում քաջ հայտնի է, որ Աշշուրբանասարայը Ասսորիադդոնի ավագ որդին չէր, նրա ավագ որդին Մին-նադին-ապլան էր, որն ամենայն հավանականությամբ, մահացել է երիտասարդ հասակում¹⁸: Երկրորդ որդուն՝ Աշշուրբանասարային, որի մայրը ասորուհի էր, տվել էին մեհենական գրագրային դպրոց, որտեղ պետք է ուսումնասիրեր սեսագրերի գաղտնիքները: Նա սովորել է արքայազունիների համար նախատեսված արարատական դպրոցում՝ ԵՆ-ՐԵՃՈՒ և, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվում էր քուրմ դառնալ: Սակայն, ի տարբերություն Մ. Դամդամակի՝ Բ. Լամդսերգերն ու Ի. Դյակոնովը գտնում են, որ Աշշուրբանասարայը քերականությամբ լավ չէր տիրապետում¹⁹: Սակայն ուղղակի և անուղղակի տվյալները մեզ առիպում են համաձայնվել հենց Մ. Դամդամակի տեսակետին, ըստ որի Աշշուրբանասարայը թավականին լավ գիրքերից տիրապետում էր ոչ միայն արքայդերեմին, այլև՝ շումերիերենին: Հաջորդ՝ երրորդ որդին՝ Շամաշ-շում-ուկինը, որի մայրը բաբելոնուհի էր, ինչպես դժվար չէ կտասել, Մին-նադին-ապլայի մահից հետո նախապատրաստվել էր որպես տերության գահաժառանգ²⁰: Խնդիրն այն է, որ իրավական տեսանկյունից գահի հաջորդ թեկնածուն պետք է լիներ հենց Աշշուրբանասարայը, այլ ոչ թե Շամաշ-շում-ուկինը: Դժվար է ասել, թե ինչո՞ւ է Ասսորիադդոնը ջնադրել հենց նրան, քայք կարելի է ենթադրել, որ Աշշուրբանասարայն ունեցել է մաքնական արատներ, այնպիսի արատներ, որ թագավորին թույլ է մաքնական արատներ, այնպիսի արատներ, որ թագավորին թույլ չեն տվել երկար ճամապարտություն և արշավանքների, որի պատճառով էլ հայրը գաղտնի համձնել է երբեք որդուն: Հիմնախնդիրն իր տեղն է գտել մաև Ու. Լամբերտի մի ուշագրավ հոդվածում: Ըստ նրա, սովորաբար թագավորին հաջորդում էր նրա որդին, մինչդեռ մա չպետք

է թուական լինել, այլ պետք է մեծ ընդունակություններ ունենա՞ր՝ որպես ռազմական առաջնորդ: Չկար իստակ կարգ սրա վերաբերյալ, և հաջորդ թագավորի ընտրության համար միակ անհրաժեշտ պայմանը նրա համապատասխանությունն էր այդ չափանիշներին: Մենք գիտենք, որ հնարավոր է թագավորն ընտրել իր գավակներից ոչ թե ավագին, այլ ում կհամարեն ամենալավը²¹: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Աշտուրքանապալը չէր համապատասխանում թագավորի ասորեստանյան չափանիշներին: Որ անմիջական Աշտուրքանապալի կողմից ոչ մի արշավանք չի արձանագրվել, դա շատ լավ վկայված է: Հետագայում հանդիպելով աստուրական ավագանու և քրմության ուժով դիմադրությանը՝ Ասարիադդոնը առիպված է եղել փոխել իր որոշումն և Շամաշ-շում-ուկինին նշանակել է Բաբելոնի թագաժառանգ:

Համեմայն դեպք, հարկ ենք համարում նշել, որ չկա ոչ մի հիմնավոր պատճառ, գուցե այդպիսին դժվար էլ գտնվի, որ Բաբելոնը գրավելուց հետո Աշտուրքանապալն այն զիջեր որևէ մեկին: Եվ անհրաժեշտական է միտել, որ Աշտուրքանապալը՝ որպես Բաբելոնի թագավոր, կարող էր ընդունել Կանդալանու գահաձեռնը: Ջ. Բրինքմանը՝ որպես հակափաստարկ, Աշտուրքանապալի արձանագրությունից մեջ է քերում մի հատված, որտեղ Աշտուրքանապալը ասում է «Ես պարտադրում եմ նրանց Աշտուր աստծու լուծը, որը նրանց (բաբելոնացիները - Ռ. Ց.) լքել են. ես նրանց վրա հաստատում եմ կատարելիներ, որոնց ես ընտրել եմ»²²: Իսկ Ջ. Օուքսեդը նշում է, որ ավանդույթը նույնացնում է Կանդալանուին եղբոր հետ (կամ հենց Աշտուրքանապալի հետ), որ Աշտուրքանապալը նշանակել է իր եղբայրներին Բաբելոնի և Ասորեստանի մի շարք գլխավոր պաշտոններում, լավ վկայված է, բայց ոչ մի տեղ Կանդալանուն անվանված չէ, նրա անունը չկա նույնիսկ Ասարիադդոնի ինը որդիների անվանացանկում²³: Նույն տեսակետն են պաշտպանում նաև Ա. Գրեյստոնը, Դ. Ուայզմանը²⁴ և այլոք: Մակայն, մեր խորին համոզմամբ, այն հանգամանքը, որ Աշտուրքանապալը իր ծառայատներին նշանակել է տերության մեջ բավականին բարձր պաշտոններում, ամենևին էլ չեն վկայում այն մասին, որ նա Բաբելոնի գահը պետք է զիջեր որևէ մեկին:

Սի կարևոր հանգամանք ևս, ավանդությունը Աշտուրքանապալին նույնացնում է Սարդանապալի հետ: Այս անունը առաջին անգամ հիշատակում է Հեդդուտոսը²⁵, որը ճայլունի է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացուն և Թովմա Արծրունուն²⁶: Մեր խորին համոզմամբ, մենք այստեղ գործ ունենք մի ժամանակավորսկի իրողության հետ, քանզի պատմիչների երկերում Սարդանապալուը համոզես է գալիս որպես Ասորեստանի թագավոր և որն էլ իբր պարտվելով մարեթից ու Բաբելոնացիներից՝ իրամայել է այրել արքայական սրահառը և իրեն նետել կրակների մեջ: Այս գեղեցիկ պատումը, որը ներկայացնում է Դիոդորոս Սի-

կիացին²⁷ ու նրան հետևելով թռվմա Արծրունին և այլք, ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Աշշուրբանապալի հետ: Մարդանապալի փախճանը բավականին շատ կտտեղով մնանվում է ավելի շուտ Շամաշ-շում-ուկի-նի կյանքին ու փախճանին: Հավանաբար, Շամաշ-շում-ուկի-նի ա-րարքն այնքան խորը հետք է թողել ժամանակակիցների վրա, որ նրա-նից շուրջ մեկուկես դար հետո հյուսվել են մնամատիպ պատմամեք: Հայ պատմիչների մոտ տվյալ բազավորը հայտնի է մաև ԹՕՏՈՍ (Մով-սես Խորենացի) և ԹՌՎՄՈՍ (Թռվմա Արծրունի) Կոնկողերոս անվամբ՝ «Թռվմոս Կոնկողերոս, որ կռչի յունարեն Սարգստնապաղոս՝ ամն Խ.» (Թռվմա Արծրունի, I, Գ): Ինչպես երևում է, Թռվմոս Կոնկողերոսի կա-ռավարման 40 տարին մույնպես շատ մոտ է Աշշուրբանապալի կառա-վարած 42 տարվան:

RUSLAN TSAKANYAN
(TOS)

THE LAST YEAR OF THE REIGN OF ASHURBANAPAL

This article is devoted to the problems of the last period of the reign of Ashurbanapal (669-627 B.C.). Relying on the historical evidences and sources the author concludes that Ashurbanapal reigned 42 years and died in 627 B.C. Also discussed are the identification of Ashurbanapal and Kandalanu. As to the tradition of the identification of Ashurbanapal and Sardanapal, it should be noted that such view is not borne out by the facts and it is rejected by the author.

ՄԱՆԹԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

1. Сагвен Л., История древней Ассирии, М., 1979, с. 157.
2. Арутюнян Н., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, Древний Восток, Е., 1976, № 2, с. 101 и прим. 14.
3. Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (Окопчание), Вестник древней истории (այսինքնակ՝ АВИИУ), 1951, № 3, с. 236, ինչպես նաև նույնի՝ Малая Азия и Армения около 600г. до н.э. и северные походы вавилонских царей, "Вестник древней истории" (այսինքնակ՝ ВДИ), 1981, № 2, с. 47.
4. История древнего мира, т. 3, М., 1983, с. 39, քրոնիկ կարծիք է հարտնվում, քի իրր Զ. և. 635 թվականին Աշշուրբանապաղը գահազրկվել և արտրվել է Խուսան, որ և մահացել է Զ. և. 631 կամ 629 թվականին:
5. Արմեց Կ., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 139, 183, 195 և 310:

6. Ասայան Ա., Տոմ Թրդոմայ, Ե., 1998, էջ 31:
7. Хазм В., Государство Элама, М., 1977, с. 159.
8. Unger E., Babylon, die heilige Stadt, nach der Beschreibung der Babylonier, Berlin, 1970, XV.
9. Wiseman D., Chronicles of Chaldean Kings (626-556 B. C.) in the British Museum, London, 1956, p. 92. Նիպուրի N 4016 արձանագրությունը աստիճանված հրատարակվել է 1996 թ.-ին Ջ. Ա. Բրինկմանի կողմից, տե՛ս՝ Brinkman J., The Latest Known Text Dated under Ashurbanipal, NABU, 1996, N 24, հոդվածը:
10. Oates J., The Fall of Assyria (635-609 B. C.), The Cambridge Ancient History, 1991, Vol. III/2, p. 167.
11. Յակոբյան Ռ., Թոփնա Արծրունու նորարարիչության արքայացանկը և նրա արդյուրը, «Էջմիածին», էջ., 2010, էջ 69-70:
12. Gadd C., The Harren Inscriptions of Nabonidus, Anatolian Studies, Vol. VIII, 1958, p. 35-92.
13. Boserup E., Population and Technological Change, Chicago, 1981, p. 168-182.
14. Oppenheim A., Ancient Mesopotamia, Portrait of a Dead Civilization, Ch., 1968, p. 169, 347; Bickerman E., Chronology of the Ancient World, Thames and Hudson, L., 1968, p. 18, այժմ:
15. Brinkman J., Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B. C.), CAH, 1991, Vol. III/2, p. 48-49.
16. Langdon S., Kandelanu and Ashurbanipal, Journal of the Royal Asiatic Society, 1928, p. 321-325.
17. Unger E., նշվ. աշխ., էջ 74-75:
18. Дяконов Н., АВННУ, N 69, էջ 231, հղում 3:
19. Дяконов М., Вавилонские писцы, М., 1983, с. 135-136.
20. Дяконов Н., АВННУ, N 69, էջ 230-231, և հղում 4:
21. Lambert W., The Reigns of Ashurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, Vol. XXXVI, prt. 1/2, 1974, p. 105.
22. Brinkman J., նշվ. աշխ., էջ 61:
23. Oates J., նշվ. աշխ., էջ 171.
24. Grayson A., Assyria 668-635 B.C.: The Reign of Ashurbanipal, CAH, 1991, Vol. III/2, p. 142-161; Wiseman D., ССК, էջ 89-92:
25. Հիդրոլոգու, Պատմություն ինը գրքից, բարգ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, II, 150:
26. Մովսիսի Խրեմնացայ Պատմություն Հայոց, Ե., 1981, I, ԺԹ, ԽԱ(ԻԳ): Թոփնայի վարդապետի Արծրունայ Պատմություն տամն Արծրունաց, Ե., 1985, I, 7:
27. Դիոդորոս Սիկիլացի, Պատմական գրադարան, քրգ. Ս. Կրկյաշարյանի, Օտար արդյուրներ Հայաստանի և հայերի ճասին, 14, Ե., 1985, II, 23-28:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
(ՄԼՀ)

ԱՆՔՁՄԱՆԴՐԻԱՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՏԻՍՈՅԵՈՍ ԿՈՁԻ
ԵԹՈՎՊԵՐՆՆՈՎ ՊԱՀՊԱՆՎԱՅ ՆԱՄԱԿԸ ԵՐԵՆԱՒԱՆԵՐԻ
ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ներածություն.

Տիմոթոս Կուզը (457-477 թթ.) եղել է Ալեքսանդրիայի 26-րդ պատրիարքը¹: Նա հասակապես հայտնի է Քաղկեդոնի ժողովի դեմ իր անգիջում պայքարով, մի պայքար, որը շատ շուտով Ալեքսանդրիայում դրեց Ղապտի Ուղղափառ եկեղեցու հիմքերը, որը ամբաստվեց Բյուզանդական Կայսերական Քաղկեդոնիկ եկեղեցուց և ձևավորվեց որպես ազգային մի ինքնուրույն եկեղեցի, որը իրեն դիտում էր որպես Կյուրիական-Դիոսկորոսյան ավանդական ուղղափառ քրիստոսաբանության շարունակողն ու պահապանը՝ ի տարբերություն կայսերական Քաղկեդոնիկ («ճնատորական») քաժամարար քրիստոսաբանության²: Տիմոթոս Կուզը պայքար է մղել մաև Եթիկեանների դեմ և մշտապես շեշտել Քրիստոսի մարմնի մարդկանց համագո (ուսյնագո) և ճշմարիտ լինելը: Այդ նմվկայում ասորերենով պահպանված նրա մամակաները ընդդեմ Լաիկեանների³: Տիմոթոս Կուզի երկերի հունարեն քննադրելը, քացի մի քանի պատասխիկներեց, չեն պահպանվել: Նրա երկերը հասել են մեզ հայերեն, ասորերեն, եթովպերեն և ղպտիերեն թարգմանություններով: Ինչպես հայտնի է Կուզի ամենածավալում և կարևոր դավանաբանական երկը՝ «Հանկանառությունը»՝ ուղղված Քաղկեդոնի ժողովի դավաբանական տանձամեման և Լևոն պապի տոմարի դեմ, մեզ հասել է V դարի հունարան թարգմանությամբ և միայն մեկ ձևազրով (ձևազիր № 1958, Մատենադարան, Երևան) 1908 թ. այն հրատարակվել է Լայպցիգում վարդապետներ Կարապետ Տեղ-Մկրտչյանի և Երվանդ Տեղ-Միմասյանի կողմից⁴: Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի դեմ ուղղված Կուզի մեկ այլ հակահառական երկ պահպանվել է միայն ասորերեն թարգմանությամբ (ձևազիր Brit. Mus. Add. 1215b)⁵: Կուզի երկերի մեջ մի քացառիկ տեղ է զբաղվում երեխաների մանվան վերաբերյալ եթովպերենով պահպանված մամակը, որը նույնպես մեզ է հասել միայն մեկ ձևազրով և մամբամամ պատկերացում է տալիս երեխաների հետ-

մանու վիճակի վերաբերյալ Տիմոթեոս Կուզի հայացքների մասին, հայացքներ, որոնք, իր ասելով, ինքը ժառանգել է իր մախարզներից՝ Կյուրիզ Ալեքսանդրացուց (Ալեքսանդրիայի պատրիարք, 412-444 թթ.) և Դիոսկորոս Ալեքսանդրացուց (Ալեքսանդրիայի պատրիարք, 444-451 թթ.):

Սույն հոդվածի նպատակն է մերկայացնել երիտանների հետմանու ճակատագրի մասին Տիմոթեոս Կուզի հայացքները ըստ երվվելըննով պահպանված նրա եզակի մամակի, որը մա զրել էր մի քրիստոնյա կնոջ մխիթարության համար, քանի որ վերջինս իրար հետևից անսպասելիորեն կորցնելով իր երեք երեխաներին, մամակներ է հղել այն ժամանակ արտադրում գտնվող Տիմոթեոս Կուզին իր երիտանների անսպասելի մահվան մասին՝ քարծրատիճան հոգևոր հովվից քացատրություն և մխիթարանց ստանալու ակնկալությամբ: Տիմոթեոսի այժմ միայն երվվելըննով առկա պատասխան մամակը բույլ է տալիս պատկերացում կազմել այն մասին, թե ինչպես էին V դարի քրիստոնյա եզիպտոսում խաղիում երեխաների հետմանու վիճակի վերաբերյալ և ինչպես էին իրենց հոգևոր հոտին մխիթարում այնպիսի առաջադիմ աստավածարաններ և եկեղեցական հովիվներ, ինչպիսիք էին Դիոսկորոս Ալեքսանդրացին և Տիմոթեոս Կուզը:

Երիտանների մահվան մասին Կուզի մամակի երվվելընն տեքստը անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է Getatchew Haile-ի կողմից՝ «Journal of Theological Studies» հանդեսի 38-րդ համարում (1987 թ.)⁶: Հրատարակիչը երվվելընն տեքստը վերցրել է EMMI. (Ethiopian Manuscript Microfilm Library) 6307 համարը կրող մի ամուխ ձեռագրի միջրոծապավենից, մի ձեռագիր, որը պատկանում է Yāijū-ում (Ոլլո՝ Կենտրոնական Երվվելընն) գտնվող Լեդիտա եկեղեցուն⁷: Չեռագիրը զրվել է XVI դարում և ունի 81 թերթ⁸: Այն պարունակում է 1) հայրության վերաբերյալ մի երկի հատված, թերթեր 2r-3v⁹, 2) երեք թերթ Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերաբերյալ մի պատմության սկզբից, թերթեր 4r-6v¹⁰, 3) Անտիոքոսի կողմից տրվող հարցերի երկու ժողովածու և Աբանաս Ալեքսանդրացու պատասխանները այդ հարցերին, ա) 7r-32v եր. թ) թերթեր 33r-46v¹¹, 4) Տիմոթեոս Կուզի մամակը երիտանների մահվան մասին, թերթեր 46v-47v և 49r-54v¹², 5) պատմությունների մի ժողովածու, որոնց նպատակն է վշտահարներին մխիթարելը: Ժողովածուն կազմվել է Երուսաղեմի եպիսկոպոս Եղիայի կողմից, թերթեր 54v, 48rv և 55r-78v¹³, 6) մի գովերգ ուղղված Հիսուս Քրիստոսին, թերթ 79rv¹⁴, և վերջապես՝ 7) մի կոլոխոն արևելյան վերջապետների ամունների մի երկար ցուցակով, ովքեր ենթադրարար թարգմանել են «այս գիրքը», թերթեր 79v-80v¹⁵:

Լեռնայացված ձեռագրում պահպանված Տիմոթեոս Կուզի մամակը սկսվում է մի ներածությամբ, որը չի պատկանում Տիմոթեոսի գրչին: Այդ ներածությունը գրվել է քերևա մեկ այլ ձեռագրի կամ ժողովածուի կազմողի կամ գրչի կողմից, որտեղից այս ձեռագրի մեջ է ներառվել Տիմոթեոսի մամակը, կամ էլ այն գրվել է հենց այս ձեռագրը կազմողի կողմից¹⁶: Հետաքրքրական է, որ ներածությունում մեջբերվում է Տիմոթեոս Կուզին պատկանող մի մախադասություն, որը սակայն բուն մամակի տեքստում բացակայում է¹⁷: Լեռնածությունից տեղեկանում ենք, որ Տիմոթեոս Կուզի մխիթարական մամակը ուղղված է եղել Արքեպիսկոպոս Կոնստանդինոպոլիսի Կրիստոսին, որը ժամանակակից հայտնի է որպես «Սուրբ Կրիստոսի մամակը»¹⁸: Այդ կիճը մամակ է եղում Կուզին, նրանից իր երեխաների վաղաժամ մահվան մասին աստվածաբանական և եկեղեցական մխիթարություն ստանալու ակնկալությամբ: Կուզը պատասխանում է կնոջ մամակին իր արտոբանակային Գանգրայից, որտեղ 451 թ. արտոբանակ էր մասնաճյուղ՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք Դիոսկորոսը:

Տիմոթեոսի պատասխան մամակը արտահայտություն է անապատի հայրերի Եգիպտոսում գեոխիստոլոգ դարձած այն տեսակետի մասին, որ մարդը ծնվում է Աստծու արքայությամբ և ոչ թե այս անցողիկ աշխարհում երկրային կյանքը վայելու համար: Մարդ որքան երկրասեր է մահանում, այնքան ավելի լավ, քանի որ նա մահանում է աստանց մեղքերի: Եթե մարդ երկար է ապրում, ապա անհրաժեշտ է, որ նա ընտրի վանական կյանքը երկրային կյանքի գայթակղություններից իր ապահովության համար: Եթե նա այդ չի անում, ապա կարող է այս աշխարհում շատ վշտերի և գայթակղությունների ենթարկվել, որոնց կարող են մարդուն ստիպել մեղքեր գործել և այդպիսով կարող են զրկել նրան Աստծու գալիք արքայությունը ժառանգելուց¹⁹:

Տիմոթեոսը իր մամակում հիշատակում է Կյուրիլ և Դիոսկորոս Ալեքսանդրացիներին, ինչը ցույց է տալիս նրա խորին հարգանքը իր մախադողների՝ որպես իր ուսուցիչների նկատմամբ և նրանց աստվածաբանական հայացքների՝ Կուզի հետևող լինելը: Տիմոթեոսը իր մամակում հիշատակում է նաև Լոնգինոսին, ով ասկետական կյանքով ապրող Կիլիկիայից սերող մի մեմակյաց էր: Նա եկել և բնակություն էր հաստատել Ալեքսանդրիայի շրջակայքում և բազմաթիվ հրաշքներ էր գործել՝ հիվանդներին բուժելով և մահացածներին հարություն տալով²⁰: Լոնգինոսը Լևոնի տոմարի համոզված հակաուսկորդն էր (ինչը կարգում ենք նաև Կուզի սույն մամակում) և Տիմոթեոս Կուզի որպես Պատրիարք ընտրության և օծման ժամանակ վանականների գլխավոր ատաջնորդներից մեկը²¹:

Նամակի քաղաքակրթյան վերածությունը.

Տիմոթեոսը իր մխիթարական մամակի սկզբում գրում է (թերթ 47), որ իր երեխաներին ամսպատելիորեն իրար հետևից կորցրած կնոջ մամակը ստանալով, ընթերցել է այն երկար արտասովոր, քանի որ մամակի քառերը այնքան վշտագին էին, որ կարող էին ստիպել անգամ «մեծ քարերին սարսափ» և «սարսառքի գետեր» հոսեցնել նրանցից²²։ Տիմոթեոսը գրում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը նույնպես խիստ վշտացած էր երեխաների մահվան կապակցությամբ, այնքան վշտացած, որ կարծես տեսնում էր երեխաների դիերը իր առջև, լսում է իրեն զգուշացնող Արարչի ձայնը. «Ով մարդ, միթե դու կարծում ես, որ քո մեղք գրասարտությունը ավելի մեծ է քան ինչ: Արդյո՞ք դու ինձ այնպիսի մեկն ես կարծում, որդ ոչ կարեկցում ունի... ոչ էլ մխիթարություն: «Մի արգելիք այդ մանուկներին գալ ինձ մտտ, որովհետև երկնքի արքայությունը այդպիսինն է» (հմմտ. Մարկոս 10.14)²³: Արդեն իր իսկ մամակի սկզբում Կուզը հղում է կատարում Մարկոսի ավետարանի X գլխի 14-րդ համարի այն եմմանական գաղափարի վրա, որ Աստուծո արքայությունը երեխաներին է սրտականում, և այդտեղից էլ քխեցնում է իր մխիթարական մամակի այն գլխավոր գաղափարը, որ մահացած երեխաները Աստծո արքայությանն են պատկանում: Կուզը շարունակում է գրել, որ իր լսած Աստծո ձայնը ստիպեց իրեն սրափվել իր խոր վշտից և գրել այս մխիթարական մամակը անսիտի կնոջը (թերթ 47v)²⁴: Իր մխիթարական խոսքը սկսելուց առաջ Տիմոթեոսը մի քանի նատվածներ է մեղքերում իրեն ուղղված կնոջ մամակից: Կինը գրում է, որ ինքը երեք երեխա ուներ, որոնց կյանքը ամսպատելիորեն ավարտվեց և որ իր վիշտը ավելի մեծ է քան Հորինը²⁵: Հորը կորցրեց իր երեխաներին միանգամից, որովհետև նրանք միասին մահացան, իսկ ինքը կորցրեց իր երեխաներին իրար հետևից, աստիճանաբար: Երբ ինքը ցանկանում էր առաջին մամկան մահվան կապակցությամբ իր սիրտը մխիթարել, համկարծ, առանց իր իմացության, հիվանդանում և մահանում է երրորդ երեխան: Կինը բողբում է, որ Աստված վերցրել է իր երեք երեխաներին էլ, որ իր սիրտը կտորված է և իր վիշտը անչափ մեծ է և ամմխիթարելի: Կուզը մախապես մեղքերում է անսիտի մոր խոսքերը, որպեսզի ցույց տա, թե ինչպիսի անմխիթար և տխուր վիճակում է նա՝ որպես իր երեք երեխաներին ամսպատելիորեն կորցրած մայր:

Կնոջ մամակի մեղքերումներ կատարելուց հետո Կուզը սկսում է մխիթարել նրան՝ կնոջն ուղղելով իր հայրական խոսքը (թերթ 49v). «Այժմ լսիր, ո՞վ իմ դուստր, թե ես քեզ ինչ եմ ասում և անանջ դիր քո հոր խոսքերին»²⁶: Իր մխիթարական խոսքը Կուզը սկսում է՝ կնոջ ուշադրությունը դայակի և նրան ծնողների կողմից համոզված երեխայի օրինակի վրա հրավերելով: Այն քանից հետո, երբ դայակը երեխային մեծ

դժվարությամբ ամեն զիչեր անքուն խնամել և իր սեփական կարով անուցել է, գալիս են որոշ ժամանակ անց երեխայի ծնողները, որպեսզի նրան դայակից վերցնեն: Եթե դայակը փորձի ծնողներին դիմակայել, որպեսզի նրանք չվերցնեն երեխային, ապա անշուշտ ծնողները կասեն. «Ո՛վ կին, ահա, դու կատարել ես քո պարտքը, այնպես որ քո շարժաբանքի զինը պետք է վճարվի»²⁷: Եւ այն օրինակով, ըստ Կուզի, Աստված այն կնոջը, ում երեք երեխաները անապասելիլորեն մահացել են, դայակ և խնամող է դարձրել իր երեխաների համար²⁸: Դայակի և նրան հանձնված երեխայի օրինակով Կուզը կամենում է ցույց տալ, որ Աստված ի գործ է վերցնել կնոջ երեխաներին երբ կամենա, որպես այդ երեխաների բուն արարիչն ու ծնողը, ինչպես երեխայի խնամված ծնողներն են մի ինչ որ ժամանակ այն վերցնում երեխային դայակից: Սա շատ հետաքրքիր գաղափար է: Այս օրինակով Տիմոթեոս Կուզը ցույց է տալիս, որ ծնողները զուտ ժամանակավոր խնամատարներ և դայակներ են իրենց երեխաների համար, որոնք հանձնված են նրանց Աստծո, երեխաների միակ իրական ծնողի և արարչի կողմից, և որ ծնողները չունեն իրավունք տնօրինելու իրենց երեխաների ճակատագիրը, այլ միայն Աստված կարող է, որպես նրանց միակ արարիչն ու տերը, որոշել, թե երբ և որ տարիքում պետք է երեխան վերացվի իր ժամանակավոր երկրային խնամքից: Ծնողները պետք է զիտակցեն և չդիմակայեն իրենց տրտունցներով Աստծուն, քանի որ Աստված՝ որպես կատարյալ բարիք, միայն բարին է կամենում երեխաների համար, երբ վերցնում է նրան իրենց ծնողներից, և այդ բարին երեխաներին անում է ժամանակավոր երկրային կյանքից դեպի անվախճան երկնային կյանքը, ուր այլևս չկա ահ և տատախամք:

Ըստ Տիմոթեոսի՝ իր երեխաներին կորցրած կինը իր տրտունջով, թե ինչու իր երեխաները չմահացան մեկ օրում, ինչպես Հոթի երեխաները, դիմակայում է Աստծուն, հատկապես, երբ վերջինս կամենում էր իր արքայությունը տանել կնոջ երեխաներին: Տիմոթեոսը փորձում է բացատրել կնոջը իր երեխաների ոչ թե միանգամից, այլ իրար հետևից մահամալու պատճառը և անում է այդ հետևյալ կերպ. «Քանի որ քո երեխաները երիտասարդ էին, նրանք սիրում էին իրար: Այս պատճառով, երբ մեկը մյուսից առաջ մահացավ և տեսավ այն երկնային ուրախությունն ու երջանկությունը, նա խնդրեց Աստծուն, որ իր եղբայրը գա և հետևի իրեն դեպի այն վայրը, ուր ինքն է, և զվարճանա իր հետ միասին (թերթ 49v) այդ բարի (կամաչ վայրում): Եմանապես այս երկրորդ (երեխան) խնդրեց (Աստծուն) երրորդի համար: Այսպես Աստված իրագործեց նրանց ցանկությունը»²⁹:

Տիմոթեոս Կուզը ցանկանում է մխիթարել վշտահար կնոջը, գրելով, որ այն ժամանակ, երբ ոմանք «շատ դրամ և բազմաթիվ նվերներ

են քերամ արքաներին, որպեսզի նրանք իրենց երեխաներին ինչ-ինչ
 ասպետական կոչումներ շնորհեն», ապա նրա երեխանեցող արդեն խակ
 իրենց մահվանից հետո դասվել են երկնային երկչուակների շարքը, և
 նրանք, քազեր կրելով, գալու են Արքա Քրիստոսի հետ, երբ նա գա իր
 փառքով³⁰: Այդ պատճառով կինը պետք է չվշտանա, որ իր երեխանե-
 րին այս անցողիկ աշխարհի հաճույքները վաղելիս չի տեսնում: Մեկ
 այլ հիմնավորում երեխաների վաղաժամ մահվան համար կարելի է
 տեսնել Կուզի այն պնդման մեջ, որ մահվան միջոցով երեխանեցող ա-
 զատվում են անցավոր երկրային կյանքի փտանգներից, որովհետև ան-
 գամ այն ժամանակ, երբ նրանք այս անցողիկ աշխարհի որևէ արքայի
 են ծառայում, այսինքն հասել են փառքի և պատվի որոշակի աստիճա-
 նի երկրային կյանքում, կարող են վնաս կրել որևէ մեկից և այդ դեպ-
 քում երկրային փառքը այլևս չի օգնի նրանց: Կնոջ երեխաները մահա-
 ցան մահ այն պատճառով, որ երկրի և երկնքի Արքան կամեցավ զար-
 դարել նրանց երկնային արքայության քազերով: Հնուաբար, կնոջ այն
 քողոքները, թե իր երեխաների մահվան պատճառով իր սերունդը կրա-
 դարի, կամ թե այլևս չի լինի որևէ մեկը իր տիրույթները ապագայում ղե-
 կավարելու համար, որի հետևանքով իրենց ընտանիքի մասին այլևս ոչ
 ոք չի հիշի (այս աշխարհում), արդարացված չեն: Եթե երեխաների
 մայրը չզարգարի վշտանալ և չհասկանա, որ իր երեխաները իրենց մահ-
 վանից հետո երկնային արքայությունում շատ ավելի լավ են զգում ի-
 րենց, քան երկրի վրա, ապա դա նշանակում է, որ նա ղեկավարում է
 Աստծո երկնային արքայությանը և հավիտենական կյանքին: Այս կա-
 պակցության մի Տիմոթեոս Կուզը հարցնում է կնոջը. «Ուզում եք (թերք
 50v) դուք (կինը և իր մերձավորները) անունները երկրի վրա ունենալ, ո-
 ռոնք գնում կորչում են ինչպես ծուխը և ատում եք այն աշխարհը, որը
 ապրում է հավիտյան և այն արքայությունը, որը երբեք չի վերանա, որ-
 տեղ ոչ չի փխմեղություն կա, ոչ մահ, ոչ սով և ոչ էլ ծարավ»³¹: Այսպի-
 սով, Տիմոթեոս Կուզը երկրային անցողիկ կյանքին հակադրում է երկ-
 նային հավիտենական և տառապանքներից զուրկ կյանքը, և արդա-
 րացնում դրանով երեխաների մահը որպես վաղաժամ ազատություն,
 երկրային անցողիկ կյանքին հակադրում է երկնային հավիտենական և
 տառապանքներից զուրկ կյանքը և արդարացնում դրանով երեխաների
 մահը՝ որպես վաղաժամ ազատություն երկրային անցավոր և գայրակ-
 դություններով ու փտանգներով (եզուն կյանքից, և անցում դեպի երկրա-
 յին հավիտենական, խաղաղ և անչարչար կյանքը: Երբ կինը տեսնում է
 հարևանների կամ իր գավառի բնակիչների երեխաներին՝ զեղեցիկ
 զգեստներ հագած, խաղալիս և ուրիշամալիս, և երբ այդ ժամանակ սա-
 տանան նրա սրտում անծեք և կշտամբանք է ծնում³², կինը պետք է սա-
 տանային, ըստ Տիմոթեոս Կուզի, հետևյալ պատասխանը տա՝ իր սիր-

սոց համակած կշտամբանքն ու դժգոհությունը հեռու պահելու համար. «Ինչ ինձ է վերաբերում, եթե ես ուզեմս տեսնել իմ երեխաներին, ապա շատ շուտով ես չեմ մնա մրանցից բաժանված, ուրքեր հեռու են ինձնից: Եթե ես արժան եմ տեսնելու նրանց երկնքի արքայությունում, ապա ես մրանցից հեռու չեմ հավիտեան»³¹: Մրանով Տիմոթեոս կուզը կնոջը ցույց է տալիս, որ ինքը նույնպես հնարավորություն ունի իր երեխաներին միանալու երկնային արքայության մեջ, ինչը իր հերքին նշանակում է, որ ինքը ամենևին հավիտեանապես ամջատված չէ իր երեխաներից, այլ իր մահից հետո կարող է տեսնել նրանց և լինել նրանց հետ հավիտյան: Հետևաբար, կինը չպետք է դժգոհության որևէ պատճառ ունենա, թե ինքը հավիտեանապես կորցրել է իր երեխաներին, քանի որ դրանով մա կշտամբում է հենց իրեն՝ ամենակարող Աստծուն, ով շատ ավելի լավ գիտի, թե ինչ է օգտակար յուրաքանչյուր մարդու կամ մեզ-նից յուրաքանչյուրի համար (թերթ 50v), քան թե մենք գիտենք, թե ինչն է կարևոր մեզ համար: Այս իսկ պատճառով կինը պետք է ապավինի Աստծուն, ինչպես Պետրոս ասաքայլն է ուսուցանում. «Չեր բոլոր հոգսերը նրա վրա գցեք, որովհետև նա է, որ հոգում է ձեր մասին» (1 Պետրոս 5.7)³⁴:

Այն, որ Տիմոթեոս կուզի հայացքները երեխաների վաղածամ մահվան մասին՝ որպես նրանց ազատում անցավոր կյանքի և որպես անցում դեպի երկնային հավիտեանական և անհոգ կյանքը, նույնական են նրա մախարդի՝ Գիտակոզոս Ալեքսանդրացու հետ, երևում է այն քանից, որ Տիմոթեոսը վշտահար կնոջը մխիթարել շարունակելու համար, մի պատմություն է պատմում մի երեխայի մահվան մասին, որն նրան ինքը՝ Գիտակոզոսն էր պատմել: Այս պատմության մեջ կարևոր դեր է խաղում հայր Լոնգինոսը, ով նաև հայտնի էր դարձել և «մախարդոս» անվանվել այն քանի պատճառով, որ նա պատռել և շարտել էր «հերետիկոս»³⁵ Լեանի տոմարը: Պատմության մեջ խոսքը գնում է աշխարհիկ մի մարդու մասին, ով սովորություն ունի միշտ հայր Լոնգինոսի մոտ գալու և նրանից օրհնություն ստանալու: Եւս վտահոս էր հայր Լոնգինոսին վերջինիս մեծ հավատի համար: Այս աշխարհիկ մարդը ուներ մի որդի: Երբ նա մի անգամ որդու հետ միասին հայր Լոնգինոսի մոտ էր գալիս, հանկարծ ճանապարհին հայտնվում է մի օձ, և խայթում երեխայի ոտքերը: Երեխան ամփոջապես մահանում է: Երեխայի հայրը, սիրելով Քրիստոսին (թերթ 51r), «դնում է իր հոգը Աստծու վրա» և բերում իր մահացած որդուն այն ժամանակ Ալեքսանդրիայում ապրող հայր Լոնգինոսի մոտ, նրանից, ըստ սովորության, օրհնություն ստանալու համար: Հայրը հազիվ էր զսպում իրեն շարտասովելու համար: Երբ հայր Լոնգինոսը բացում է երեխայի հոր կողմից բակվող դուռը և նրան ընդհատաբար գալիս ցնծալով, տեսնում է մահացած երեխային, ում

գրկում էր իր մտտ եկած հայրը, և բռնում ձեռքերով, նրան հորից վերցնելու համար: Այդ պահին երեխան հարություն է առնում և զրավում իր հոր վրա, ասելով, որ այս անգամ ինքը չպետք է գաք հայր Լոնգինոսի մտտ, որովհետև այդ դեպքում ինքը ստիպված չէր լինի իր «քաղցր քնից զարթնել»: Երեխան պատմում է, որ իր մահվանից հետո ինքը մի այնպիսի վայր էր եկել, որտեղ ամեն ինչ այնպես կանաչ և փառահեղ էր, որ ոչ մի մարդ չի կարող նկարագրել այն: Դա մի շքեղ վայր էր կանաչ բուսականությամբ, որից նա սնվում էր մեծ քավականությամբ: Երեխան ասում է, որ այդ կանաչ վայրը տեսնելուց հետո անհուն սիրով է համակվել նրա հանդեպ և սիրում է այն ավելի, քան իր հորը, և խնդրում է իր ծնողին և հայր Լոնգինոսին քույր տալ իրեն վերադառնալ այնտեղ: Երեխան (թերթ 51v) բողոքում է հայր Լոնգինոսին և հարցնում, թե որն է իր հանցանքը կամ մեղքը, որը պատճառ է հանդիսացել այն բանի համար, որ հայր Լոնգինոսը գա իր հետևից, վերցնի իրեն այն գեղեցիկ կանաչ վայրից և հետ բերի այս «ծոզեվարքով լեցուն» նրկիլը: Հայր Լոնգինոսը, երեխայի հորից մանրամասն տեղեկանալով պատահածի մասին, պատահելու է երեխայից պատմել իրեն (թերթ 52r), թե ինչ է իսկապես տեղի ունեցել իր՝ երեխայի հետ և ինչ է տեսել նա: Երեխան պատմում է, որ հենց այն պահին, երբ իր ոտքը կծում է օձը և ինքը մահանում է, ինքը տեսնում է մի մարդ՝ փայլատակող տեսքով և շողշողացող հագուստներով՝ կանգնած իր կողքին: Նա համբուրում է երեխայի քերանը, տանում նրան իր հետ Եդեմի Այգին և ցույց տալիս այնտեղ քաղձաթիվ մրգատու ծառեր, որոնք երեխան երբեք մայակինում չէր տեսել: Հետո նա տանում է երեխային Հիսուս Քրիստոսի մտտ, ով հրամայում է տանել նրան դրախտում գտնվող այլ երեխաների մտտ: Մինչ երեխան ցնծում էր այլ մանուկների հետ միասին և այն ամենկարագրելի գեղեցիկ կանաչ վայրը վայելում՝ սնվելով այդ վայրի բուսականությամբ, հայտնվում է հայր Լոնգինոսը և, վերցնելով մանկանը մյուս երեխաների միջից, հետ է բերում այս աշխարհ: Քանի որ երեխան այն գեղեցիկ և աննկարագրելի վայրից քաժանմանը այլևս չի կարող դիմանալ, խնդրում է հայր Լոնգինոսին իրեն հետ ուղարկել այն գեղեցիկ վայրը, որպեսզի նա շարունակի ապրել այնտեղ գտնվող երեխաների հետ: Հայր Լոնգինոսը կատարում է նրա խնդրանքը: Նա ասում է երեխային. «Գնա քո ճանապարհը խաղաղությամբ, որդի ա»³⁶: Այդ պահին երեխան ցնծում է (թերթ 52v): Հայր Լոնգինոսը երեխային կրկին դրախտ ուղարկելուց հետո, ասում է երեխայի հորը. «Քեզ համար ավելի լավ է, որ քո որդին լինի Աստծո մտտ՝ քո մտտ լինելու և այս աշխարհում մի անուն բողոնելու փոխարեն, որը կլինեք սերունդ քեզ համար»³⁷: Երախայի հայրը վերադառնում է տուն և պատմում այս պատմությունը

երկխաչի մտքը և դրամով իսկ մխիթարում և օրախաղացնում մրան: Մայրը իր հեքքին պատմում է այս եղելությունը հարևաններին և քարեկամներին, մինչև որ այս պատմությունը Կյուրեղ Ալեքսանդրացին է լսում և գալիս Լոնգինոսի մոտ: Երբ Լոնգինոսը, համառությունից դուրս, որոշ ժամանակ վարանելուց հետո պատմում է ողջ պատահածը Կյուրեղին, Կյուրեղը ասում է Լոնգինոսին. «Վե սուքք աղոթքի շնորհիվ է, որ այդ ամենը տեղի ունեցավ»³⁸:

Այս պատմության միջոցով կարելի է տեսնել, որ աղոթքն իսկ Տիմոթեոս Կուզի մախորդը՝ Դիոսկորոս Ալեքսանդրացին երկխաչների մահը դիտում է որպես Աստծո միջամտության շնորհիվ մրանց անցումը դեպի ավելի լավ, խաղաղ և երջանիկ կյանք: Այդ կյանքը պատկանում էր Երկնային Արքայությանը, որտեղ երկխաչները ավելի ուրախ և երջանիկ էին, քան ագավոր և հոգսառատ երկրային կյանքում, երբ իրենց իրենց ծնողների մոտ էին, քանի որ Երկնային Արքայության մեջ մրանը գտնվում են Հիսուս Քրիստոսի կողքին: Այս անցումը հնարավոր էր միայն երկխաչների համար, որովհետև մրանը դեռ չէին կարող մեք գործել: Հետևաբար, ծնողները չպետք է վշտանան իրենց երկխաչների մահվան պատճառով, այլ մրանը պետք է որախաճան, որ Աստված այսպես կոչված մահվան միջոցով իրենց երկխաչներին այս անցավոր աշխարհից և ապագայում մեղքեր գործելու վտանգից ազատում և առավել ապահով ու բարվոք կյանքի համար իր մոտ է տանում: Այդ իսկ պատճառով Տիմոթեոսը վերոհիշյալ պատմությունը կնջը ուղղված իր մխիթարական մամակում շարադրելուց հետո, խնդրում է մրան իր հորդրական խոսքերին անսալ և մխիթարվել դրանցով: Աստված կնջ երկխաչներին տարել է այնտեղ, «որտեղ այդև մահ չկա, որպեսզի մրանը ապրեն իր (Աստծո) հետ հավիտյան»³⁹: Տիմոթեոս Կուզը (քերք 53r) ներկայացնում է իր մախորդի՝ Դիոսկորոս Ալեքսանդրացու՝ երկխաչների հետմահու վիճակին առնչվող հայացքները հետևյալ կերպ. «Ի՛նչ հայր սուրբ Դիոսկորոսը ինձ պատմել է՝ ասելով, որ երբ երկխաչները մահանում են, Աստծո հրեշտակները գալիս են մրանց ծնողների նմանությամբ, մրանց ընդունելու համար: Երբ մրանք տեսնում են մրանց նմանությունը, մրանց հոգիները թռչում են մրանց ընդհատաջ ուրախության մեծ վայելության շնորհիվ»⁴⁰:

Դիոսկորոսի և Տիմոթեոս Կուզի՝ երկխաչների մահվան հանդեպ այսպիսի մտածումը ցույց է տալիս, որ մրանք իրենց համայնքների այն անդամների մխիթարության համար, որոնց երկխաչները անսպասելիորեն մահացել են, Աստծո միջամտության գաղափարն են առաջ քաշում: Երկխաչների մահը Աստծո կամքն է: Աստված երկխաչներին դրախտում ավելի լավ ու անհոգ կյանք շնորհելու համար մահվան միջոցով բաժանում է մրանց երկրային ծնողների և երկրային կյանքից և

դրանով կասեցնում երեխաների՝ ապագայում մեղքեր գործելու և երկրի վրա տառապելու վտանգը: Մահվամբ երեխաները հնարավորություն են ստանում երկնային հավիտենական ամեռոց և անչարչար կյանքը Զերիատոսի կողքին վաղելու: Այս առումով Կուրդ գրում է. «Վնչն է ավելի մեծ երջանկություն, քան այն, որը կարող է այս աշխարհում ծնված մարդուն վիճակվել, երբ մտ մահանում է տակավին անմեղ երեխա լինելով»⁴¹: Նամակը, այնուհետև, ցույց է տալիս, որ, երբ մարդը դեռ մանուկ հասակում է մահանում, նա, ըստ Տիմոթեոսի, Աստծու ողորմածությամբ ճիշտ ժամանակին ազատվում է երկրային կյանքի բազում գալիք հոգսերից (ընտանեկան հոգսեր) և երկրային կյանքում հասնում մարդուն սպառնող սեռական ցանկությունից, «որը ավելի ուժգին է այրում, քան կրակի բոցը»⁴², և կարող է շատ ավելի ենչու երկնային Արքայություն գալ, քան չափանաս մարդիկ, որոնք առնչվում են երկրային կյանքի տարրեր հոգսերի հետ, կանգնած են մշտապես մեղք գործելու վտանգի առջև և այդ պատճառով ավելի դժվարությամբ են գալիս երկնային Արքայություն, քան մանուկները⁴³: Այն, որ կնոջ երեխաները մահացել են, դա Աստծու կամքն է, ով կնոջ երեխաների համար ավելի ապահով և բարենպաստ կյանք էր նախատեսել, քան նրանց երկրային մայրը: Այս կապակցությամբ կարողում ենք Տիմոթեոսի մխիթարական մասնակում. «Դու, սակայն, ով ընտրյալ, կամենում էիր, որ քո երեխաները միայն այս աշխարհում ապրեն, քայքայ Աստված, քո դ օրինվի նրա ամուրը, կամենում էր, որ նրանց հոգիները հավիտյան ապրեն: Եթե դու կամենում ես նրա կամքը կատարել, ա՛մ դու վստահում ես, երբ դու աղոթում ես ասելով՝ «քո կամքը թող լինի» (Մատթեոս 6.10, ապա տես, որ Հոր կամքը ի կատար է ածվել և նրա (թերթ 54r) բարենաճությունը կատարվել է: Եթե դու քո հոգսը նրա վրա զցես (հմմտ. 1 Պետրոս 5.7) և նրան վստահես, նա զխտի թե ինչն է քեզ համար օգտակար»⁴⁴: Կինը չպետք է իր երեխաների մանկան պատճառով վշտանա և չմխիթարվի, քանի որ անգամ «ամենակալ Աստվածը իր ողորմ այս աշխարհ ուղարկեց մարդու հանդեպ սիրո պատճառով, քանի որ անգամ «ամենակալ Աստվածը իր ողորմ այս աշխարհ ուղարկեց մարդու հանդեպ սիրո պատճառով, և նա խաչվեց ձեր համար»»⁴⁵: «Նայիր, հետևաբար Աստծու ողորմության մեծությունը», շարունակում է Տիմոթեոսը, «և հիացիր նրա բարության մեծությամբ»⁴⁶: Քանի որ Աստված ինքն է բոլոր մարդկանց արարիչը, նա ո՞նի, ըստ Կուրդի, իշխանություն բոլոր մարդկանց վրա և կարող է ինչպես երեխաներին, այնպես էլ ծնունդին վերցնել այս երկրային կյանքից: Աստված նրանց վերցնում է իր արքայությունը, ովքեր քարի գործեր են կատարում: Աստծու սերը և ողորմությունը մարդկանց հանդեպ այնքան մեծ են, որ Աստված իրապես վստահում է յուրաքանչյուր այն հոգու համար, որը մատնվում է

կորստյան: Տիմոթեոսը գեղեցիկ համեմատություն է կատարում Աստծո և կալագործի միջև. «Տես խեցեղեն իրերից մեկը կտրվում է, այն քանից հետո, երբ կալագործը աշխատել է նրա վրա և հուզվել, մի քն կալագործը մեծապես չի վշտանա այդ կապակցությամբ՝ հիշելով հյուծված լինելը իր աշխատանքից: Ապա ինչպես չի վշտանա Աստված (քերք 54v), քնության արարիչը, այն հոգու համար, որը մատնվում է կորստյան»⁴⁷: Աստված իր անյալի սիրուց և ողորմությունից է կնոջ երկխամբերին դեռ մամուկ հասակում տարել իր մոտ՝ ազատելով նրանց երկրային անօգուտ տառապանքներից և վտանգներից:

Իր մամակի վեճքում Կուզը հայտնում է, որ իր մամակը գրում է «Նեծ նեղության մեջ», այն է՝ իր արքայում, և այդ պատճառով չի կարող ավելի երկար գրել⁴⁸: Նա ցանկանում է, որ Աստված կնոջը ուժ տա ուղղափառ հավատքի մեջ և րարեկենցախում ու խաղաղություն պարզելի եկեղեցիներին: Նա աղոթում և միջնորդում է կնոջ համար, որպեսզի մա Սուրբ Երրորդության գոթությանը փրկվի: Տիմոթեոսը ավարտում է իր մամակը Սուրբ Երրորդության փառաբանությամբ:

Ամփոփում

Տիմոթեոս Կուզի մխիթարական մամակի բովանդակությունը չի մի բերելով, կարելի է հետևյալ երկու եզրակացություններին հանգել.

ա) Երեխաների մահը Աստծո այն պարզևն է, որի միջոցով երեխաները, դեռ այնքան չափահաս չլինելով, որ մեղքեր գործեն, երկրային անցավոր կյանքի հոգսերից, զայրակոթություններից և տառապանքներից վաղաժամ ազատվում են՝ իրենց մահվանից հետո երկրային Արքայության հավիտենական, տառապանքներից զուրկ և անհոգ կյանքը ժառանգելով: Այդ արքայությունը Տիմոթեոսը պատկերում է որպես մի գեղեցիկ, խաղաղ վայր, որը լի է կամայ բուսականությամբ և այդ բուսականությունից սնվող երեխաներով:

բ) Վաղաժամ մահվան միջոցով երեխաները կարող են Աստծո մախախմամբության շնորհիվ ապագա մեղսագործության և այս աշխարհի զայրակոթությունների վտանգից խուսափել: Սա իր հերթին նշանակում է, որ դժոխք գնալու վտանգը երեխաների՝ նրանց վաղաժամ մահվան պատճառով, ինչպես Կուզն է իր մամակում ուսուցանում, հեռու է մնում, քանի որ երեխաները իրենց մահվանից հետո գնում են անմիջապես երկնքի Արքայություն:

THE ETHIOPIC LETTER OF THE PATRIARCH OF ALEXANDRIA
TIMOTHEUS II AELURUS CONCERNING THE DEATH OF CHILDREN

In this article an Ethiopic letter belonging to Patriarch Timothy II of Alexandria (457- 477) is investigated. The letter concerns the death of children and is addressed to Arbikya, a certain woman who lost all three of her children within a very short span of time. She wrote to Timothy Aelurus, demanding from him a theological and pastoral explanation for her plight. The Archbishop's answers contain the prevailing monastic views of the Desert Fathers, that man is born to inherit the kingdom of God and not to enjoy life in this transient world. The younger a man dies the better, for he dies without sins and can enter the heavenly kingdom without any difficulty as a child. If he lives long, unless he chooses monastic life, he suffers worries in this world and is liable to commit sins that would make hard his going into the heavenly kingdom and deprive him of the life to come. Mothers are caretakers of God's children.

The letter has been translated into English and published by Getatchew Haile in *Journal of Theological Studies*, Vol. 38, Pt. 1, April 1987, pp. 34-57. The text of the letter is taken from EMML (= Ethiopian Manuscript Microfilm Library) 6307, a microfilm of an undated manuscript belonging to the church of Ladeta in Yajju, Wollo (central Ethiopia), copied in a late sixteenth-century hand (20.5 x 17 cm., 81ff., 2 cols., 19 lines to a column). The letter occupies fos. 46v-47v and 49r-54v of the manuscript. This letter seems to be unique; catalogues of the known Ethiopic manuscripts do not show the existence of another copy of the text of the letter.

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՅԹՈՒՆՆԵՐ

1. Տիմոթեոս Կռօզի կյանքի և զորմունիության վերաբերյալ մանրամասն տեղեկության համար տե՛ս՝ *The Coptic Encyclopedia*, Ed. in Chief Aziz S. Atiya, New York – Toronto, 1991, vol. 7, p. 2263-2268.
2. Shi'u Terrance Iain R. *Timotheus Aelurus*, *Theologische Realenzyklopädie* 23 (այստեղիս՝ TRE), Berlin – New York, 2002, p. 566, ինչպես նաև՝ Grillmeier A., Hainthaler T., *Christ in Christian Tradition*, London – Louisville, 1996, vol. 2/4, p. 7-9.
3. Ebied R., Wickham L., *A Collection of Unpublished Syriac Letters of Timothy Aelurus*, *Journal of Theological Studies* (այստեղիս՝ JTS) 21, p. 321-269.
4. *Timotheus Aelurus, des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre*, ed. Ter-Mekertschian K. und Ter-Minassiantz E., Echmiadzin – Leipzig, 1908.
5. *Timoty Aelurus, Refutatio synodi Chalcedonensis et tomi Leonis* (CPG 5482). Չեսուզիր Br. L. Add. 12156, քերթեր 39v-42 va քերթերը սկզբնապես

Ջրանսերին են քարգմանվել և հրատարակվել Ֆ. Նոյի կողմից: Տե՛ս՝ *Patrologia Orientalis* (այսուհետև՝ *PO*), № 13, Brepols, 1993, p. 218-236. Նույն աստիճանով պահպանված երկի 42v-51v և 59v-61v թերթերը հրատարակել են Ռ. Էրայրի և Լ. Վիլհամի կողմից, տե՛ս՝ *Orientalia Lovaniensia Analecta* (այսուհետև՝ *OLA*), № 18, Leuven, 1985, p. 120-142 (աստիճան տեքստը), p. 143-166 (անգլերեն քարգմանությունը): Դեռ չեն հրատարակվել 51v-59v թերթերը (մեջբերումներ 449 թ. եփեսոսի ժողովի («Ավագակաց ժողով») զորոնքից): Այս կապակցությամբ տե՛ս՝ Ebiad R., Wickham L., *OLA*, № 18, էջ 119: Աստիճանով պահպանված նշված երկից մասնակի հատվածներ են քարգմանվել մահ Յ. Լիբոնի կողմից, տե՛ս՝ Lebon J., *La christologie de Timothée Aelure... d'après les sources syriaques inédites, Revue d'Histoire Ecclésiastique* (այսուհետև՝ *RHE*), № 9, Leuven, 1908, p. 677-702. Այս աշխատությունը մինչ այժմ համարվում է ամենակարևոր առումնասիրությունը Տիմոթեոս Կուդի Զրիատարանության վերաբերյալ:

6. Getatchew H., *An Ethiopic Letter of Timothy II of Alexandria Concerning the Death of Children*, *Journal of Theological Studies* (այսուհետև՝ *JTS*), № 38, 1987, p. 34-57.

7. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 34:

8. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 34:

9. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 34:

10. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 34:

11. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35:

12. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35:

13. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35:

14. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35:

15. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35:

16. Տե՛ս՝ մահ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

17. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 36:

18. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 38, անգլերեն քարգմանության համար՝ էջ 50:

19. Հմնտ. Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 36:

20. Լոնգինոսի համար առավել մանրամասն տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 36:

21. Frend W., *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge, 1972, p. 155.

22. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 38, անգլերեն քարգմանության համար՝ էջ 50:

23. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 38-39, անգլերեն քարգմանության համար՝ էջ 50:

24. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 39, անգլերեն քարգմանության համար՝ էջ 50:

25. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 39, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 51:

26. Հղում Սաղմոս 44(45).10-ին: Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 40, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 51:

27. Եթովպերեն տեքստի համար տես Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 40, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 51:

28. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 40, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 51:

29. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 41, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 51-52:

30. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 41, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 52:

31. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 42, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 52: Տիմոթեոս Կողզը երկրային կյանքի գայրակոտորյուններից և վտանգներից պաշտպանվելու համար միջոց է համարում մարդկանց իրենց վամական կյանքին նվիրելը: Իր նրխասնելին կոչելով մոլորությունները նա համեմատում է մակ այն քամի հետ, որ շատ ծնողներ ուրախանում են, երբ իրենց երեխաները շնանում են, սակայն տիրում են (պատում են իրենց հանդերձանը, պոկում են մազերը և արտասվում), երբ երեխաները իրենց նվիրում են վամական կյանքին՝ մացոթ կյանքով ապրելու համար: Կնոջ տրտունցները այս պարագայում հիչեցնում են իրենց երեխաների՝ երկրային անցողիկ համոզմներով և վայելքներով ուրախացող, սակայն մացոթ վամական կյանքի նշանց ընտրությամբ վշտացող ծնողներին, քանի որ դրանցով անտեսում է այն առավել վսեմ ու նշանելի իրականությունը, որն է երկնային հավիտենական արքայությունը իր երեխաների կողմից: Տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 42 և էջ 52:

32. Այս մասին կարգում ենք Կուդի կողմից կնոջ համակից մեքերվող հատվածում: Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 42, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 52:

33. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 42, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 52:

34. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 42-43, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 52-53:

35. Կամ՝ «ուրացոթ»:

36. Եթովպերեն տեքստի համար տես՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 46, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 54:

37. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 46, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 54-55:

38. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 46, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 54:

39. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 47, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 55:

40. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 47, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 55:

41. Եթովպերեն տեքստի համար տես՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 47, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 55:

42. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 47, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 55:

43. Կուրդ գրքում է, որ ճգնավզմիրը, սակայն, ընկալել են նրկրային կյանքի հոգսերի ոչ օգտակար լինելը, և այդ իսկ պատճառով, խոստատիվով նրկրային կյանքի անշահավետ հոգսերից, «իրենց կյանքի բոլոր օրերը նրանք անցկացնում են լեռնեղում և ամապատներում»: Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 48, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

44. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 48, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

45. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 49, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

46. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 49, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

47. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 49, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

48. Եթովպերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Getatchew H., նշվ. աշխ., էջ 49, անգլերեն թարգմանության համար՝ էջ 56:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՆՏԵՎԿՍԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՂԻՆ ՀԱՅ
ՄԻՋՆԱԿԱՐՅԱՆ ՄԻՍՏԻՃԻԶՄԻՄ ԵՎ ՍՈՆԻՃԻԶՄԻՄ

Հայկական միջնադարյան միստիցիզմը և սուֆիզմը, չնայած տարբեր կրոնաաշակութային համակարգերի պատկանելուն, ունեն ընդհանրություններ: Երկու համակարգերն էլ առանձնանում են մեծ հուզականությամբ և հոգևկան լարումով, որով լիովին հակադրվում են դոգմատիկ կրոնի կարծրացած համակարգին:

Երկու կրոնափիլիսոփայական համակարգերում էլ մարդը, նրա ներաշխարհն են գտնվում ուշադրության կենտրոնում, նրան տրվում է աստվածային ճշմարտությանը առնող միատիկական ուղին անցնելու հնարավորություն, նրա առջև բացվում է լրիվ նոր, մախկիմում անհայտ տարածություն, ջնջվում են սահմանները մարդու և Աստծո միջև: Աստծո համղեպ անսահման սիրո զաղափարն է դառնում շարժիչ ուժը: Հոգևոր ինքնակատարելագործման ուղին, չնայած որոշ սկզբունքային տարրերությունների, երկու համակարգերի կողմից էլ ընդունվում է որպես հոգևոր փորձառության ճանապարհ, որն իր մեջ ներառում է ներքին հոգևոր մաքրագործման, ինքնահարթահարման մի ընթացք: Հայկական միստիցիզմի մեջ դա անվանվում է «ընտրության» արվեստ, իսկ սուֆիզմում՝ տարիկա (ուղի): Այս ուղու վերջնամարտական աստվածային գերագույն սիրո, աստվածային լույսի հայտնաբերումն է: Մարդը, լինելով Աստծո պատկերը, իր ողջ էությանը ձգտում է սկզբնատիպին: Դա է հոգու փրկության միակ ուղին, որ մարդը պետք է անցնի իր անձնական ցանցերի և անձնական սխրանքի միջոցով: «Աստված տեսե՛ծ է մեզ, որպեսզի մեր միջոցով ճանաչվի ճշմարտությունը»¹: Միայն խիստ սակեռիզմը դրա համար բավարար չէ: «Մարդը ներկայանում է աշխարհի ունայնության, աշխարհից հեռանալու, ճգնակեցության և ներհայեցողության միջոցով մեղքերից մաքրվելու ու դրանով փրկության արժանանալու միստիկ հայացքների համակարգով»²:

Ըստ հայկական աղբյուրների՝ ընտրության արվեստը մեծ ցանքերի, ինքնակատարելագործման և ինքնահարթահարման մի ուղի է, որ հնարավոր է անցնել միայն սեփական հոգևոր ռիսկերի, հոգևոր սկզբի նայտնաբերմամբ ու կատարմամբ, դա մի հմտություն է, որի շնորհիվ մարդն ազատվում է մեղքերից ու չար խորհուրդներից, արթնացնում իր մեջ առաքինությունները: Մարդկային առաքինությունները ու բարքերը տարբերակվում են երևելիի և աներևույթի: Ընտրության արվեստի նպատակն է ոչ միայն երևելի, այլև աներևույթ բարքերի մաքրագործու-

մը: Առաջ է քաշվում ներքին ժայռու զաղախարը, որ մարդու հոգևոր էությունն է, նրա աներևույթ բարքերի ամբողջությունը: Իսկ ընտրության արվեստի գլխավոր խնդիրը ներքին մարդու, աներևույթ բարքերի մաքրագործումն է: Մարդու տեսանելի կերպը կամ վարքը ներառում են արտաքին պաշտամունքն ու ասկետական կենցաղը՝ իր բոլոր դրսևորումներով, որ, չնայած կարևոր մախապայման լինելուն, բավարար չի համարվում փրկության արժանանալու համար: Դրա հետ միաժամանակ մարդ պետք է անցնի ներքին մարդու մաքրագործության տևական ժամանակ: Այս ուղին միատիկը պետք է անցնի խոնարհությամբ: Սակարեղի է մմանցնել սուֆիզմի փորձընթացում ձևավորված մուրիդ-մուրշիդ՝ աշակերտ-ուսուցիչ համակարգին, որի խնդիրը նորոգմա սուֆիին ուղղորդելն է հոգևոր վերատաքման ուղում: Եվ այստեղ աշակերտը պետք է գինվի համբերությամբ և խոնարհաբար տամի բոլոր փորձությունները: Հայկական միջնադարյան միատիցիզմի ավանդույթում կա խոնարհության դրսևորումների մի տարրդունակ սխեմա, որ ներառում է իր մեջ վանական համակեցության հիմնական նորմերը: Խոնարհությունը դիտարկվում է իր և ներքին, և արտաքին դրսևորումներով, որոնք պետք է ներդաշակեն իրար: Խոնարհությունը միատիկի համար աստվածայինի հայտնաբերումն է իր մեջ, որը հնարավոր չէ առանց անսահման սիրո, քամզի սերը դա աստվածային սկիզբ է, Աստծո հետ հաղորդակցվելու և նրանից շնորհներ ընդունելու միջոց:

Անցկացնելով զուգահեռներ, նկատենք, որ Սուֆիզմում միատիկական ինքնակատարելագործման ուղին՝ տարիկան բաժանվում է երեք էտապների՝ շարիաթ, տարիկաթ և հակիկաթ: Սուֆիզմում ևս այս հոգևոր վերատաքման ուղին անցնող միատիկի համար կարևորագույն պայմաններից է ասկետիզմը և խոնարհությունը: Սուֆիի միտքը լպետք է զբաղված լինի ոչնչով, բացի ճշմարտության քացահայտման ձգտումից: Ես պետք է վերացնի իր անհատականության, «ես»-ի գիտակցումը, որը համարվում է նպատակին հասնելու ամենամեծ խռչնդուղը:

Առաջին էտապը շարիաթն է, որը պարտադիր է յուրաքանչյուր ուղղադավան մուսուլմանի համար, քամզի միայն իսլամի հիմնական դրույթների յուրացումից, դրանց հետևելուց հետո մաքրու աջջև կարող է բացվել դեպի հաջորդ էտապ՝ տարիկա, տամող ուղին: Տարիկան բարձրամակում է որպես ճանապարհ, ուղի մարդու ինքնամաղթանաքման և հոգևոր ինքնակատարելագործման մի համակարգ: Այդ համակարգը նպատակին՝ բարձրագույն ճշմարտությանը հասնելու միակ և ամենակարճ ճանապարհն է, այն կարելի է բնորոշել որպես ուղեցույց Աստծուն փնտրող հոգու համար: Այդ ճանապարհին կան որոշակի հանգրվաններ՝ մակամաթ, և դրանցից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում է միատիկական ուղու տվյալ փուլին հասուկ որոշակի հոգե-

քանական վիճակ: Այս հոգևոր աստիճանները մտեցնում են սուֆիին վերջնական նպատակին՝ ճշմարտության ճանաչմանը: Հիմնականում նշվում են բովոյ յոթ մականներ. քաուրա՝ զղջում, վաուա՝ շրջահայացություն, գուեղ՝ ասկետիզմ, ֆակր՝ աղքատություն, որ խորհրդանշում է մաև հոգու աղքատություն, սաքր՝ համբերություն, քալաքքուլ՝ անբավում Աստծում, յոքեդորդ վաուը ռիլան է՝ հնազանդում:

Տարիկան ավարտվում է անցումով վերջին էտապ՝ հակիկաթ: Այս տեղմինը բացատրվում է որպես իրական, ճշմարիտ կեցություն: Հասնելով հակիկային սուֆին ինտուիտիվ կերպով բացահայտում է աստվածային էությունը՝ աշխարհում տարբայունվելով նրա մեջ:

Միատիկական շատ դպրոցների համար Աստծո հետ մերձեցման ուղու վերջնական նպատակը ֆանան է, նրբ սուֆին հասնում է ինքնակատարելագործման այնպիսի մակարդակի, որ կորցնում է իր անձի գիտակցությունը, արտաքին աշխարհի ընկալումը, սա կամքի իսպառ վերացման վիճակ է, որի ժամանակ մարդկային հոգին միանում է տիեզերական ոգուն: Այս դեպքում նրա ցանկացած արարք քիտում է Աստծու, և նա, միանալով տիեզերական ոգուն, ստանում է աստվածային քնույթ, նույնանում Աստծո նետ:

Կրոնափեթիստիայական երկու համակարգերում էլ աղոթքի ծիսակարգը միջոց է հասնելու բացարձակ ճշմարտությանը, դրա շնորհիվ միտոնկը ընկնում էր էքստատիկ վիճակի մեջ և հասնում Աստծո ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին: Եվ, չնայած, որ վերջնամակատակը նույնն է, աղոթքի ծիսակարգերի քնույթը տարբերվում է: Սուֆիզմի փորձընթացում աղոթքը կոչվում է զիքր՝ հիշատակում: Կա զիքրի ծիսակարգի կատարման երկու ձև՝ բարձրաձայն զիքր՝ սամա և լուռ զիքր՝ յաֆի: Սաման սուֆիներին համար միջոց էր հասնելու բացարձակ ճշմարտությանը, դրա շնորհիվ սուֆին ընկնում էր էքստատիկ վիճակի մեջ և հասնում Աստծո ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին: «Սաման ձայն է, որ փոխում է ունկնդրի ներքին վիճակը»⁶: Սամայի ծիսակարգի անբաժան ժաման են նրաժշտությունը և սքաթը, որանց միջոցով էր սուֆին հասնում էքստատիկ վիճակի: Էքստազն իրենից ներկայացնում է աստվածային սիրո զգացումը իր գերագույն աստիճանում: Եման աստվածաճանաչողության դեպքում միտոնկը վերստիտվում է քնությանը, աստվածանում է՝

Հայկական միտոնիզմում աղոթքը միջոց է հասնելու աստվածային սիրո գերագույն արտահայտությանն ու խորհրդանշիչին՝ զոգման և արտատիկու շնորհին: Աղոթքի ընթացքում զղջումը և արտասուքը շաղկապված են իրար՝ զղջումից է ծնվում արտասուքը: Արտասվելու շնորհը բացում է հոգու այքերը, մաքրում այն մեղքերից, քազում ատաքիություններ սերմանում նրանում, և աղոթողին հասցնում էքստազի⁷: Ա-

դորտը պետք է քննի իրեն, գտնի այն պատճառը կամ միտքը, որ տանջում է իրեն և ազատվի դրանից, հոգին մաքրի աղտերից, հաղթահարի արատները, այդ ժամանակ աղոթքն քննումն էլ կլինի: Չղջման և արտասվելու շնորհին արժամանակաւ համար աղոթողը պետք է որոշակի կարգ ու ժամանակ սահմանի աղոթքի համար: Կամ մի շարք արտաքին պարտավորություններ, որ անհրաժեշտ է սքանչալանի աղոթքի ընթացքում, ինչպես նաև ներքին աշխատանք պետք է կատարի, պետք է հաղթահարի այն բոլոր հոգեբանական արգելքները, որ խանգարում են իրեն աղոթքի ընթացքում, որից հետո միայն նա կարող է «մաքուր» սրտով և քերմեամղորեն աղոթել:

Երկու համակարգերում էլ աղոթքի ծխակարգի անբաժան մասն է քանաստեղծությունը: Այն ստանձնանում է իր զգացմունքայնությամբ ու խորհրդապաշտական ուղղվածությամբ: Մտֆիզը լիովին ձևափոխեց ավանդական պոեզիան դրանում մտցնելով հատուկ խորհրդապաշտական ոճ⁹: Հայ միստիցիզմում գեղարվեստական երկը կառուցված է «պատճառներից» կամ օրինակներից, որոնց հիմքում ընկած է Աստվածաշնչից կամ արտաքին աշխարհից վերցված մի որևէ պատկեր, որոնք մարդու մտու դրական կամ քաջասական զգացմունքներ արթնացնելու պատճառ պետք է դառնան: Հիմնականը պետք է լինի զղջման զգացումը: «Բոլոր այդ զգացմունքների հիմքում ընկած է զղջման զգացումը, որին գլխավոր դեր է վերապահվում Աստծո հետ հաղորդակցվելու ամենօրյա միտոնիկ ծեսի ընթացքում, ռատի այդ օրինակները հաճախ անվանվում են զղջման պատճառներ»¹⁰:

Մտֆիական պոեզիան հիմնականում ծման է կրքոտ սիրերգության, որի տակ նկատի է առնվում աստվածային ամսահման սկզբ գաղափարը, որ կլանում է ողջ եւթյունը, ողջ հոգևոր կյանքը: Իսկ աստվածային ճշմարտությանը հասնելու էքստատիկ վիճակը նմանեցվում էր արքեցման հետ: Այսպես, ստֆիական քնարերգության մեջ աստիճանաբար ձևավորվեց մշտական, անփոփոխ իմաստ ունեցող սիմվոլների մի համակարգ: Օրինակ՝ սիրեցյալը ստֆիական սիմվոլների համակարգում աստվածային ճշմարտությունն է, սիրեցյալի խաղաղները՝ երկրային գայթակղությունը, փոքրեկտ ծովը՝ մարմնական ցանկությունները, կայծակի մոխրացնող փայլատակումը աստվածային քաջարձակ ճշմարտությունն է և այլն: Այստեղից է բխում ստֆիական քնարերգության իմաստային երկատվածությունը տեսանելի՝ «երկրայինի» պատկերների տակ թաքնված է միտոնիկական իմաստը: Միտոնիկական ենթատեքստը ստֆիական քնարերգությանը հաղորդում է էնոցիոմալ լարվածություն:

Նմանությունների մասին խոսելիս շատ կարևոր է նշել նաև, որ այս երկու համակարգերը հանրնկնում են իրենց սքանքեխտական հա-

յացքներով, ինչպես նաև մեծապես կրում են նորադատմականության ազդեցությունը հատկապես, մաքրոյ դերի և զոյարանական հարցերում: Մեծ աղերսներ կան նորադատմականության աշխարհըմկաման, տեղեկեարանության տեսության հետ¹⁾:

Հօգևոր միատիկ փորձերի համեմատությունը տարրեր կրոնական և մշակութային դաշտերում վեր է հանում ներքին խոր ատնչություններ: Այդ ատնչությունների ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս ըմկալելու այլազան փորձերի ու ճամաչողությունների հիմքում ըմկած մայնություններն իրենց տարրեր շեշտադրումներով, ինչպես նաև տարրերությունները, որ բերում են հոգեկերտման ճամաչարհներին տարրեր մշակութային փոխազդեցության և փոխհարստացման:

ANUSH TAMRAZIAN
(IOS)

THE WAY OF SPIRITUAL SELF-IMPROVEMENT IN THE ARMENIAN MEDIEVAL MYSTICISM AND SUFISM

Armenian medieval Mysticism and Sufism belong to different religious cultural systems. They share a lot of similarities, which are reflected in spiritual self-improvement as the way. It consists of three accepted stages of spiritual experience. The way is a process of inner spiritual self-improvement and self-overcoming. In Armenian Mysticism it is identified as The Art of Choice but in Arabic it is simply the way (Tarika). The final goal of the way is the discovery of highest divine love and divine light. In both systems ecstasy is crucial in achieving the goal. In both cases ecstasy appears during the prayer and is the path to divine love. These two systems are greatly influenced by New-Platonism, particularly in the questions concerning the role of man. There are also similarities in their pantheistic visions and the principles of Inner Person and Inner Prayer.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՑԵՆՆԵՐ

1. Олександр Н., Мирозорение Джамаледина Руми, Душанбе, 1974.
2. Քամրազյան Հ., Ամանիա Նարեկացի, Ե., 1986, էջ 229:
3. Քամրազյան Հ., Նորադատմականությանը և Գրիգոր Նարեկացին, Ե., 2004, էջ 12-13:
4. Քամրազյան Հ., Ամանիա Նարեկացի, Ե., 1986, էջ 236:
5. Цунь машань ан'у' Тримангом Дж., Суфийские ордены в исламе, М., 1989, с. 16-17.
6. Мухаммедходжаев А., Гносеология суфизма, Душанбе, 1990, с. 41.

7. Митин П., Главные направления древне-церковной мистики, Сергиев-Посад, 1911, с. 830-831.

8. Թամրազյան Հ., Տշվ. աշխ., էջ 241:

9. Курбанмамалов А., Эстетическая доктрина суфизма, Душанбе, 1987, с. 59.

10. Թամրազյան Հ., Տշվ. աշխ., էջ 259:

11. Ինչպես հայտնի է նորագոտականության մեջ մարդու հոգևոր ներքին ընթացքի կամոնակարգումը կատարվում է ըստ տիեզերական կառուցվածքի: Մաքրվալիմ հոգևոր ամեն մի մակարդակ համապատասխանում է տիեզերական մի ոլորտի, իսկանց փոխմերթափանցված են միմյանցով և ընթանում են զուգահեռ և ճանաչվում են միմյանց միջոցով:

ԱՍՏԻՑԱՆ ՀԱՄԱԿ
(ԵՅԷ)

**ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԱՇԱՆՑԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՅՈՒՐՁԵՐՆԵՒ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԽՄԻՒ ԲԱՐՔԱՈՆՆԵՐՈՒՄ**

Թուրքերենի բարբառների դասակարգման աշխատանքներում ամենահաճախ օգտագործվող յափանիչներից մեկը ներկա ժամանակի վերջածանցի հնչյունափոխությունն է: Այս ածանցը իր բազմազան հնչյունական ձևերով (-yorar, -yora, -yor, -yo, -ya, -yu, -yi, -y, -i և այլն) մեծ դեր է խաղում բարբառները տարբերակելու մեջ: Ամենից Ջաֆերողյան իր մի ուսումնասիրության մեջ աշխատում է ցույց տալ այս ածանցի -yo, -yir, -ir, -i, -or ձևերի շուրջը հավաքվող բարբառային խմբերը: Ըստ նրա՝ -yo ածանցն օգտագործող Միջին և Հարավային Անատոլիայի, նույնիսկ՝ Անթալիայի, -yir ածանցն օգտագործող Տրապիզոնի, Ռիզեի, Սվասի (Սեբաստիա) և նրա շրջակայքի, -i (y) ածանցն օգտագործող Հարվուրի (Խարբերդ), Ուրֆայի, Էյլազըղի, Գազիանթեփի (Այնթափ), Գիլիղիլիի և շրջակայքի, -or ածանցն օգտագործող որոշ շրջանների և Քիլիսի, -ir ածանցն օգտագործող Էրզրումի, Կարսի բարբառները մի ընդհանուր խումբ են կազմում:

Թումզեք Գյուլնադը ներկա ժամանակի ածանցի այս բազմազանությունը քննարկում է ավելի ընդարձակ տարածաշրջանում: «Ներկա ժամանակի ածանցը Անատոլիայի բարբառներում» ուսումնասիրության մեջ նա ներկայացրել է ներկա ժամանակի ածանցի բոլոր փոփոխություններն ու այս ածանցներն օգտագործող բարբառները: Միայն քն նա չի որոշակիացրել բարբառային խմբերի սահմանները: Անկասկած, միայն մեկ յափանիչը բավարար չէ բարբառների սահմանները գծելու համար:

Թուրքերենի բարբառների տարբերակիչ գլխավոր առանձնահատկություններից են տարբեր պատճառներով պայմանավորված ծայրավորների ներդաշնակությունն ու ամներդայնակությունը, ներկա ժամանակի ու դիմային վերջածանցներում տեղի ունեցող հնչյունափոխությունները: Այս և մի շարք այլ առանձնահատկություններ հաշվի առնելով՝ բուրք բարբառագետները անատոլիական բարբառները բա-

ժամում են երեք հիմնական շրջանի՝ արևելյան, հյուսիսարևելյան և արևմտյան:

Արևմտյան քաղաքառային շրջանը արևելքում հյուսիսարևելյան խմբի և արևելյան խմբի քաղաքառանցքով է շրջապատված, սահմանը հյուսիս-արևելքում սկսվում է Գիրեսունից և ներառելով Սվապը (Մերաստիս), Մալաթիան, Աղոյամանը, Հալժեթին և Բիթեջլեթը (Ուրժա)՝ հարավում հասնում է Միրիայի սահմանին: Մարմարա ծովը այս քաղաքառային շրջանի հյուսիս-արևմուտքում եղած ընկած սահմանն է:

Ստորև ներկայացնում ենք արևմտյան քաղաքառային շրջանի հիմնական խմբերը.

1-ին խումբ. Ափյունի, Անթալիայի, Այդրնի, Բալլըեսիլի, Բիլեջլեթի, Բուրզուրի, Բուրասայի, Չամաքքալեի, Գենիզլիի, Էսքիշեհիլի, Մալաթայի, Իզմիրի, Բիլեջլեթի, Բյուրասիայի, Մամիսայի, Մուղլայի, Ուչսքի և Նալլըեսանի (Անկարա) քաղաքառներ,

2-րդ խումբ. Իզմիրի և Մալաթիայի քաղաքառներ,

3-րդ խումբ. Բուլուի (քաղի Գյոյնյոզը, Մուղուրնուն, Մերենը, Քըրըսլըզը), Ջոնգուդակլի, Բադրընի, Կաստամունուի (քաղի Թոսյան), Օվաջընի, Էսքիֆազարի (Չամքըրը) քաղաքառներ,

4-րդ խումբ. Բեյլիսկազընի, Չամլըդեբեի, Քըզըլչահամամի, Քըրըսլըզընի, Գյուդուլի, Ալաշի (Անկարա), Գյոյնուքի, Մուղուրնուի, Մերենի, Քըրըսլըզընի (Բուլու), Չամքըրընի (քաղի Օվաջըրը, Էսքիֆազարը, Քըզըլըրնուքը), Թոսյայի (Կաստամունու), Բոյաբաթի (քաղի Իսքիլիի լեռնային գյուղերը), Բայաթի, Քարզընի, Օսմանքըրընի (Չորում) քաղաքառներ,

5-րդ խումբ. Սինոսի (քաղի Բայաբաթը), Մամսունի (քաղի Հավզան, Լադիքը), Օրդուի (քաղի Մեսուդիյեն), Գիրեսունի (քաղի Շերինքարասիսարը, Ալաջըն), Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Հեթիմհանի, Արաբկիլիի քաղաքառներ,

6-րդ խումբ. Հավզայի, Լադիքի (Մամսուն), Ամասիայի, Թոքսթի, Սվասի (քաղի Շաքըրչլան, Գեներեքը), Մեսուդիյենի (Օրդու), Շերինքարասիսարի և Ալուբուրայի (Գիրեսուն), Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Հեթիմհանի, Արաբկիլիի քաղաքառներ,

7-րդ խումբ. Թարասուի (Իչել), Էրեղլիի, Կոնիա իլլեի որոշ շրջանների, Ալամայի, Հաթայի, Քահրամանմարաշի, Գազիանթեփի (Այնթապ), Աղջամանի, Էրեղլիի, Դարենդեհի, Աքադաղի, Դալանչեհիլի, Բիթեջլեթի, Զիլիսի քաղաքառներ,

8-րդ խումբ. Անկարա վարչական կենտրոնի, Հաժամայի, Բալայի, Շերինքարասիսարի, Չորուքի, Քըրքքալեի, Քեսթի, Քալեթի, Քըզըլըրնուքի (Չամքըրը), Չորում իլլեի և նրա հարավում գտնվող իլլե-

ների, Քրքշեհիքի, Նեվշեհիքի, Նիդդեի, Քայսերիի (Կեսարիա), Շարքուշայի, Գեմերեքի (Սվաս) քաղաքներ,

9-րդ խումբ. Կոնիայի (քացի իլչեի կենտրոնական որոշ շրջանները և Էրեղլին), Իշիլի (քացի Թարասու) քաղաքներ⁷:

yorur/-yuru/-yür - Այս անանցներն օգտագործվում են 1-ին և 9-րդ խմբի քաղաքներում. otururur, aliyuru, deyo, gurtalmayuru⁸: Անանցին հանդիպում ենք նաև 4-րդ խմբի Բեյլիսգալարի, Նալլըհանի, Չամլըղերեի, Քոզլըչահամամի, Գյուղուլի, Սեբենի, Քոքքոչլըքի (Բուլու) և 8-րդ խմբի Բորի, Չամարղեի, Յեքքեքի (Նիդդե), շատ հազվադեպ նաև Ուրգուլիին ներկա գյուղերի և Դերիմըրուլի (Նեվշեհիք) քաղաքներում (4-րդ խմբի Չանքըքի, Չորումի, Բոչաքաթի, Թոսայի և Այաշի քաղաքներից քացի մյուս քաղաքներում -yo/-yor անանցի հետ միասին օգտագործվում է նաև -yuru անանցը. bakıyuru, getiriyuru, duruyorum, galıyuru⁹):

Այս քաղաքների մի մասում սովորաբար բույլ ձայնավորներից, երբեմն էլ քմային ձայնավորներից հետո անանցի բույլ ձայնավորով ձևերն են օգտագործվում⁶: Սևոլայի Միլաս իլչեի քաղաքում հանդիպում են նաև "deyora, gidemiyore" և նման ձևեր :

-yo, -yö, -yü - Արևմտյան խմբի բոլոր քաղաքներում այս անանցն օգտագործվում է: 1-ին, 2-րդ, 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ խմբերի քաղաքներում -yo-ն ներկա ժամանակի հիմնական անանցն է. geliyoğ, tantıyodum, deyo⁸: Որոշ քաղաքներում նկատվում է այս անանցի հազվադեպ բույլացում և քմային ձայնավոր ունեցող քառերում ներդաշնակության խախտում. geliyö, çakıyö⁹:

-ya/-ye/-yâ/-yê - Այս անանցը շրջանի հյուսիսային մասերում է տարածված: Օգտագործվում է 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ խմբի քաղաքներում. bilıyê, eylesmeyê, seviyan, oturya¹⁰ (5-րդ խմբի քաղաքներում ներկա ժամանակի անանցը -yi/-yî/-yu/-yü է: Միևնույն և Մամուրի որոշ վայրերում գործածական է նաև -ya/-ye անանցը):

-yer/-yêr/-yîr/-yîr - Այս անանցը հատկապես շրջանի հարավում և հարավ-արևելքում՝ Քոզալում, Քալիլիլում (Աղանա), Գազիանթեփում (Այնթափ) և Քահրամանմարաշում բնակվող բուրքմենների կողմից է օգտագործվում: 6-րդ խմբի Գյուրումի և մասամբ նաև Քանգալի քաղաքներում ներկա ժամանակի անանցը -yîr/-yîr/-yur/-yür է. galıyêr, geliyîr, geçiyîr, geliyîr, toplayîr¹¹: 8-րդ խմբից Նեվշեհիքի քաղաքում նույնպես նկատված այս անանցը քաղաքի հիմնական ներկա ժամանակի անանցը չէ. isdiyîr: 1-ին խմբի Քաշի (Անթախա) քաղաքում անանցի -yuru ձևի կողքին -yeri ձևն էլ կա. deyeri¹²:

-*ori-ör* - Այս ածանցն օգտագործվում է 7-րդ խմբի Աղլյամանի, Քիլխի (Գազխանքեի) և Բիրեջեի (Ուրխա) բարբառներում. *ator, geçor, ağılormuş*¹².

-*ı, -ly, -yu/-yi/-yu/-yü/-yür/-yiri/-yuri/-yür* - 7-րդ խմբի Գազխանքեի (Այնթափ) Քահրամանմարաշի մտնիկ գյուղերում և Քիլխում այս ածանցի ձայնավորը լայն է, Գազխանքեիի այլ բարբառներում այն նեղանում է. *geliy, sdyliyi*¹⁴: Նույն խմբի Քահրամանմարաշ վարչական կենտրոնի բարբառում տարածված են ներկա ժամանակի նեղ ձայնավորով ածանցները. *gəyni, sarı*: Հյուսիսարևելյան և արևմտյան խմբի բարբառների յուրահատկությունները կող Սամսունի Բաֆրայի, Չարչանրայի, ինչպես նաև Օրբուի և Գիրեսունի բարբառներում լայն ձայնավորով ածանցների կողքին օգտագործվում են նաև ներկա ժամանակի նեղ ձայնավոր ունեցող ածանցները. *yanıyı, geli, gelmiyu, döniyü*¹⁵: Տրապիզոնի արևմուտքում գտնվող, թայջ հյուսիսարևելյան խմբի բարբառներին չմտնվող Շալխազարքի բարբառում, ինչպես որ Գիրեսունի բարբառում է, օգտագործվում է -*ya* ածանցը:

6-րդ խմբի Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Աբաթկիրի, Հեքիմ-հանի և մասամբ Արչադաղի բարբառներում օգտագործվող -*y* ածանցի առջևում գտնվող օգնական ձայնավորը մույնպես նեղ է. *geliy, otaruy, gürniy*¹⁶:

Արևմտյան խմբի բարբառներում որոշ օժանդակ թայեր թաղաղթյալ թայեր կազմելիս արտահայտում են ներկա ժամանակ: Բերված օրինակները կազմվել են *bat-, var-, gel-, dur-* թայահիմքերով: Հատկապես Մուղլայի և Բոզզողանի (Ալդն) բարբառում -*ık gelir* մտնելը օգտագործվում է ներկա ժամանակ արտահայտելու համար: Երբանում հանդիպում ենք նաև *yoru-/yürü-* թայահիմքով կազմված թաղաղթյալ թայերի. *cağılayıp batar, gelibet, durumu beti, göçdurup yürü, diyibatarız, gidip duru*¹⁷:

Ներկա ժամանակի ածանց ստացած թայերի ժխտական և հարցական ձևերը որոշ վայրերում դուրս են գալիս ստանդարտից. *geliyömez, gelmemiyoç, varmam, gürmümmiyorum, gelimiyoç, bitiyömez, geliyamam*¹⁸:

Ներկա ժամանակի ածանցի հետաքրքիր դրսևորումներ ենք տեսնում բուրբերենի բարբառների տասներկու հատարանից "Derleme Sözlüğü" բառարանում.

ba, bā - ներկա ժամանակի վերջածանց (նշակի քիվ, կրողը գնը) - *yor: Baban pazardan geliba* (Բարդուր, Դենիզի, Քոջակի)¹⁹: Անատոլիական բարբառներում տարբեր հնչյունական ձևերով հանդիպող այս ածանցը առաջացել է -*ip var-ur* կառույցից. *İki hirsiz yukarı*

soyup-bürümüş. Hindi bis hâman döğP-büris. Biz âlşuP-bürüz. Şindi geçiniP-bâşâmış²⁰.

pati - բայերի վերջում ավելացող ներկա ժամանակի վերջածանց. geldimpati (Իզմիր, Մուղլա)²¹. -batı, -batır, -batırı, -pata, -pater ձևերը առաջացել են ժամանակակից բարբառներում արդեն չնկատվող -ip yat-ir բաղադրյալ բայից: Գիտական աղբյուրների սոմաներին տեքստերում և ժամանակակից ամատուլիական բարբառներում -ip yat կառույցը արտահայտում է գործողության շարունակականություն (տևականություն): Նրանից առաջացած ներկա ժամանակի ածանցները այսօր գլխավորապես օգտագործվում են հարավարևմտյան ամատուլիական բարբառներում²². -ip մակրայական ածանցը -ip yat-ir > ip Patır > ibatır ձևերով զարգացում է ապրել: Հարավարևմտյան ամատուլիական բարբառներում դեռևս համդիպում են այս կառույցի տարբեր օրինակներ. Herif oturub batır. Gelib batırlar. Hindi isim-ma hâmir yuğuruP-batırın²³:

gelibatırmak - գելեռեկ: գալ Kız Fatma nerden gelibatırsın? (Բուլա)²⁴.

gelipba gelip batmak (gelipba, gelipbatır, gelipdurupatır, geliyorumak) - gelip durmak - գալ (գալ կանգնել) (Մուղլա, Գենիզլի, Բուլա)²⁵:

gidibatmak - gidip durmak: գնալ (գնալ կանգնել) Nereye gidibatırsın? (Բուլա)²⁶:

gedip gedermek - gitmek, yürümek: գնալ, քայլել Ben Ali'yi yolda gedip gederikep gördüm (Մուղլա)²⁷.

gelikgelmek - geleelmek: գալ Fatma gelikgeli (Այդըն)²⁸.

gediyorumak - gide durmak: գնալ Ahmet köyden gediyoru (Բուլա)²⁹.

geliba (gelibba) - geliyor իմաստով է օգտագործվում (Բուրդուր)³⁰:

Այսպիսով բարբառների բարբառների տարբերակիչ գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը՝ ներկա ժամանակի վերջածանցում անդի ունեցող ենչյունավորությունը, որը այլ առանձնահատկությունների նման պայմանավորված է այս բարբառային շրջանի էթնիկ բազմազանությամբ ու հիմն բյուրքերենի, հիմն ամատուլիական բյուրքերենի, դիլաղերենի և այլ ազդեցություններով, առավել ցայտուն արտահայտված է բարբառների արևմտյան խմբի բարբառներում:

THE MANIFESTATION OF THE PRESENT TENSE AFFIX IN THE
WESTERN GROUP OF TURKISH DIALECTS

One of the main distinctive peculiarities of Turkish dialects- the sound interchange occurring in the suffix of present tense- which like other features (for various reasons resulting vowel harmony and dissonance, sound interchange occurring in verbal enclitic, etc.) conditioned by this dialectal region of ethnic diversity and old Turkic, old Anatolian Turkic, Kipchak Turkic and other influences, more strikingly expressed in the Western group of Turkish dialects. We presented in this article the variants of present tense suffix available in different groups of Turkic Western group dialects as well as interesting manifestation of this suffix, registered in famous Derleme Sözlüğü dictionary.

ÖZGEÇMİŞLERİ

1. Caferoğlu A., Anadolu ve Rumeli Ağzları Araştırmalarının Bugünkü Durumu, 8. Türk Dili Kurultayında Okunan "Bilimsel Bildiriler, 1957", Ankara, 1960, s. 70.
2. Gülensoy T., Anadolu Ağzlarında Şimdiki Zaman Eki, TKA, Ankara, 1985, s. 282-295.
3. Karahan L., Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 178.
4. Korkmaz Z., Nevşehir ve Yöresi Ağzları, c. 1, Ses Bilgisi, 2. baskı, TDK, Ankara, 1977, s. 129.
5. Özdemir N., Çamlıdere Ağzı, (DTCF), Ankara, 1972-73, s. 21.
6. Çebi İ., Güney-Doğu Bulgaristan Türk Ağzları, (G.Ü. Yüksek Lisans Tezi), G. Ü. Yayınları, Ankara, 1986, "bakıyörüm, tıdhyörüm", s. 16, 75.
7. Gezgın A., Milâs Çomakdağ Köylüleri Ağzı, (H. Ü. Lisans Tezi), Ankara, 1980, s. 37.
8. Caferoğlu A., Sivas ve Tokat İleri Ağzlarından Toplamalar, İstanbul, 1944, s. 170.
9. İltter B., Kırıkhan Ağzı ve Folkloru, (DTCF Lisans Tezi), Ankara, 1971-72, s. 25.
10. Korkmaz Z., Bartın ve Yöresi Ağzları Üzerine, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 128.
11. Korkmaz Z., Bartın ve Yöresi Ağzları Üzerine, s. 55.
12. Kocaklıhya İ., Antalya İli Kaş ve Yöresi Ağzı, (DTCF Lisans Tezi), Ankara, 1966, s. 5.
13. Canbolat S., Kilis Ağzı, (DTCF), Ankara, 1973, s. 40.
14. Caferoğlu A., Güneydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar, B. Erenler Matbaası, İstanbul, 1945, s. 195.

15. Caferođlu A., Kuzey-Dođu İllerimiz Ađızlarından Toplamalar, TDK Yayınları, Ankara, 1994, s. 3.
16. Caferođlu A., Sivas ve Tokat İleri Ađızlarından Toplamalar, İstanbul, 1944, s. 95.
17. Güresin S., Bolu Ađzı, (DTCF), Ankara, 1959-60, s. 16.
18. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ađızları, Ankara, 1956, s. 92.
19. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, c. 1-12, Ankara, 1963-1982, İkinci Baskı, TDK Yayınları, 1993, s. 445.
20. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ađızları, Ses Bilgisi (fonetik), Ankara, 1956, s. 59, 72, 65, 71.
21. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 3409.
22. Caferođlu A., Muđla Ađzı, Türk Dili Arařtırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1962, s. 107-130, s. 109.
23. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ađızları, Ses Bilgisi (fonetik), Ankara, 1956, s. 100.
24. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, c. 1-12, Ankara, 1963-1982, İkinci Baskı, TDK Yayınları, 1993, s. 1977.
25. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 1983.
26. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 2074.
27. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 1967.
28. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 1978.
29. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 1967.
30. Türkiyede Halk Ađzından Derleme Sözlüğü, s. 1977.

ԱԼ-ՐԱԲ - ՈՄՇԱՐԱԿՑՈՍԱԿԱՆ ԴԻՐՁ ՈՆԵՑՈՂ
ՆԱԽԱՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՄԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Սկզբունքորեն, մախաղասությունը ալ-Րաբ-ում շարահյուսական պաշտոն չունի. քանզի Րաբ-ը, ըստ էության, առանձին բառերը միմյանց հետ կապող հարաբերություն է¹: Նախաղասություններին չեն պարտադրվում նման հարաբերություններ: Բայց և չի բացառվում, որ մախաղասությունը փոխադրվի առանձին բառի շարահյուսական դիրք՝ փոխարինելով նրան, զբաղեցնելով նրա պաշտոնը: Դիտարկենք օրինակը. *Kays yadhaqu* (Կայսը ծածաղում է): Հանի որ հնարավոր է փոխարինել *yadhaqu* մախաղասությունը ժնիգա (ծիծաղող) անվամբ (ննթակայական դերբայ), ուրեմն *yadhaqu*-ն շարահյուսական դիրք ունի ալ-Րաբ-ում. դա հենց ժնիգա-ի պաշտոնն է, այսինքն՝ *Kays-ի*՝ ուղղական հղվելով դրված *xaber* է: Փաստենք, անվամբ փոխարինվող մախաղասությունը պաշտոն ունի ալ-Րաբ-ում²: Դիտարկենք հաջորդ օրինակը. *Re'yeu' allaži yadhaqu* (Տեսա նրան, ով ծածաղում է): Արաբերենում ճիշտ չէ ասել *Re'yeu' allaži* ժնիգա (Տեսա նրան, ով ծածաղող է): Եթե հնարավոր չէ մախաղասությունը փոխարինել անվամբ, ուրեմն այն պաշտոն չունի ալ-Րաբ-ում: Նախաղասության՝ առանձին բառի փոխարինելն իրացվում է վեց՝ խարաբի, ձևի պարագայի, ուղիղ խնդրի, օրոշյի, հատկացուցչի, պայմանի պատասխանի շարահյուսական դիրքերում:

Դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում կա տեսակետ³, ըստ որի՝ վերանշյալ դիրքերից որևէ մեկում զանվող մախաղասությունը, կազմելով գլխավոր (անկախ) մախաղասության մի մասը, կոչվում է երկրորդական մախաղասություն: Հենց այդ մախաղասությունն էլ, վերլուծվելով ըստ առանձին բառի շարահյուսական դիրքի, կոչվում է ալ-Րաբ-ում պաշտոն ունեցող մախաղասություն: Ալ-Րաբ-ում շարահյուսական դիրք ունեցող մախաղասությունները յոթ տեսակի են.

1. *xaber*-ի (անվանական մախաղասության ստորոգյալ) շարահյուսական դիրքում զանվող մախաղասություն. դա *mutada*-ի, քայանման մասնիկների (*inna* և *hամադասներ*), բերիմաստ քայերի (*qāna* և *hամադասներ*, սկաման քայեր, գործողության մտապուտ լինելու իմաստով քայանձևեր) *xaber*-ի դիրքում զանվող մախաղասությունն է: Նրա հղվելը ալ-Րաբ-ում ուղղականն է, եթե *mutada*-ի կամ քայանման մասնիկի, ինչպես և տեսակի միտման *is*-ի *xaber*-ն է: Հղվելը հայցականն է, եթե բերիմաստ քայի *xaber*-ն է⁴: *Xaber*-ի դիրքի մախաղասությունը ներ-

կայացվում է անվանական նախադասությամբ՝ բաղկացած *տստեճա՝ից* և *xabar-ից*, բայց մեծ մասամբ ներկայացվում է բայական նախադասությամբ, որի *ն՝իլ-ը* (ենթակա) ջողարկված դերանուն է՝ վերագրվող *տստեճա՝ին*: Երբեմն բայական նախադասությունը, լինելով վերաբերական քնույթի, ամմիջականորեն փոխադրվում է *xabar-ի* շարահյուսական դիրք՝: Կասական արարերենի լեզվաբանական ավանդույթում պարտադրվում է *xabar-նախադասությանը՝* միանալու *տստեճա՝ին* նրան վերաբերող համապատասխան կապի միջոցով: Կապի գործառույթն իրացվում է գլխավորապես դերանունների (բացառապես, ջողարկված, ցուցական) միջոցով⁶,

2. *հնի-ի* (ձևի պարագա) շարահյուսական դիրքում գտնվող նախադասություն, այս նախադասության (անվանական թե բայական) ձուլվել հայցականն է: Պարտադրվում է ձևի պարագա նախադասությանը՝ նախորդվելու որոշյալ առման *Ֆհին-ի-հնի-ով*⁷ (սուբյեկտ կամ օբյեկտ, որի վիճակը մատնանշվում է գործողության կատարման պահին), եթե պատմողական քնույթի նախադասությունը հաջորդի անդրոշ անվան, ապա կհամարվի որոշիչ այդ անվան իմաստ: Ինչպես և պարտադիր է, որ ձևի պարագա նախադասությունը կապվի իր *Ֆհին-ին* կապով, որի գործառույթն իրացնում են.

- *was-ի-հնի-ը*⁸, որն առավելապես նախորդում է ձևի պարագայի դիրքում գտնվող անվանական քնույթի նախադասությանը.

- կցական դերանունը⁹, որը վերագրվում է *Ֆհին-ի-հնի-ին*: Հնարավոր է, որ ձևի պարագա նախադասությունը կապվի իր *Ֆհին-ին* նրկու կապերով միաժամանակ¹⁰,

- անձնական դերանունը, որը նախորդվում է *was-ի-հնի-ով*¹¹,

- *kad* մասնիկը¹², որը նախորդվում է *was-ի-հնի-ով*:

Մեկ նկատառում, եթե բայական նախադասության Բ՛իլ-ը (ստորոգյալ) անցյալի բայահիմք է, ապա նախադասությունը փոխադրվում է ձևի պարագայի դիրք՝ պարտադիր իրեն կցելով *was* և *kad* մասնիկները¹³, ժխտական նախադասության դեպքում միայն *was* մասնիկը¹⁴: Եթե Բ՛իլ-ը ներկայի բայահիմք է, ապա նախադասությունը ձևի պարագայի դիրք է փոխադրվում ամմիջականորեն¹⁵, իսկ ժխտական նախադասության դեպքում կարելի է նրան կցել *was-ի-հնի*¹⁶:

3. *na՝vսին-ի*¹⁷ (որոշիչ) շարահյուսական դիրքում գտնվող նախադասություն, սա (արտահայտված բայական թե անվանական նախադասությամբ) լինում է և՛ ուղղական, և՛ հայցական, և՛ սեռական ինքնակնիքով¹⁸՝ ըստ խոսքի մեջ իրեն նախորդող *տա՝նի-ի* կամ *տաճսնի-ի* (նկարագրյալ կամ որոշյալ) դիրքի: Պարտադրվում է որոշիչ նախադասությանը՝ ընդգրկելու, նկարագրյալին վերաբերող բացառապես կամ ջողարկ-

ված դերանուն¹⁹: Այն պետք է քննարկել միմիայն ամբողջ նկարագր-
յալ²⁰ ի տարբերություն ձևի պարագա մախադասության:

4. տա՛մմ bi-hi-ի (ուղիղ խնդիր) շարահյուսական դիրքում գտնվող
մախադասություն. այս մախադասության (ամվանական թե քայական)
հոլովը հայցանկանն է: Նախադասությանը տրվում է ուղիղ խնդրի շա-
րահյուսական պաշտոն հետևյալ երեք դիրքերում.

- եթե ուրիշի ուղղակի խոսք է²¹.

- եթե երկրորդ ուղիղ խնդիր է²² կրկնակի անցողիկությամբ որևէ
քայի համար²³.

- եթե երրորդ ուղիղ խնդիր է²⁴ ետակի անցողիկությամբ որևէ քա-
յի համար²⁵.

Արարերենի լեզվաբանական ավանդույթում կա տեսակետ, ըստ որ-
ի՝ հրամայական քայածիկ հետ կիրառվող մախադասությունը ևս կա-
րող է փոխադրվել ուղիղ խնդրի շարահյուսական դիրք²⁶.

5. քա՛ռնն ֆար-ի (պայմանի պատասխան) շարահյուսական դիր-
քում գտնվող քազմավորված մախադասություն: Պարտադրվում է մա-
խադասությանը դրվել քառո հոլովով՝ ենթարկվելով երկու պայմանի.

- պայմանի միջոցը պետք է լինի քազմավորող²⁷.

- պայմանի պատասխանի դիրքում գտնվող մախադասությանը
պետք է մախադրոջն պատասխանի ֆա՛ կամ անսպասելիության՝ ի՛ձ
մասնիկները²⁸:

Եթե այս պայմաններից որևէ մեկը բացակայում է, սակա մախա-
դասությունը ա՛-՛րձն-ում գրկվում է պաշտոնից: Պայմանի պատաս-
խան մախադասությունը զուգակցվում է ֆա՛-ով. եթե սկսվում է ամվանք,
հրամայական քայանիմքով. արգելական ի՛ մասնիկով, կոչով, եարց-
մամբ, «քարացած» քայանուով (այսա, ու՛ռա, Բի՛սա, «զարմանք» արտու-
հայտող քայ), կաճ մասնիկով, ապառնի ժամանակաձևի սեռ կամ թուֆ
մասնիկներով, ժխտական մո կամ ևո մասնիկներով:

Այսպես, զուգակցվում է ֆա՛-ով. եթե ամվանական կամ քայական մա-
խադասություն է: Մինչդեռ ի՛ձ-ն ներմուծվում է պայմանի պատասխանի՝
ամվանական քնույթ ունեցող մախադասություն: Հավելենք, որ պայմանի
պատասխան քազմավորված մախադասությունը (ամվանական թե քայա-
կան) դրվում է պայմանի՝ և՛ ներկա, և՛ անցյալ քայանիմքերի հետ,

6. տա՛ձձ Ի՛պի-ի (հատկացուցիչ կամ զենեռիվ կառույցի երկրորդ
անդամ) շարահյուսական դիրքում գտնվող մախադասություն: Նախադա-
սության հոլովը սեռականն է: Նրան տրվում է հատկացուցիչ շարահյուսա-
կան պաշտոն միայն այն դեպքում, երբ հաջորդում է տա՛ձձ-ի (հատկացյալ
կամ զենեռիվ կառույցի առաջին անդամ) դիրքում գտնվող տեղի կամ ժա-
մանակի հետևյալ պարագաներին՝ ի՛ձ, հինա, տա՛, ևռոձ, ի՛, պառա,

տառն, հայն, տա՛ (վերջինիս նմանությամբ՝ պայմանի պարագայական բոլոր միջոցներին) և ժամանակի ինտառ արտահայտող ցանկացած անվանմանի (օրինակ՝ տա՛տա)՝: Երբեք, որ 'տ-ը, հայն-ն, տա՛-ը, տառն-ն - հատկացող են և՛ քայական, և՛ անվանական մախաղասությունների համար, մինչդեռ 'տն-ն և ևտա՛ն -ն՝ միայն քայականի, ընդ որում ևտա՛ն -ն - գործածվում է միայն անցյալ քայանիմքի հետ,

7. ալ-'ի'րն-ում շարահյուսական դիրք ունեցող մախաղասությանը հետևող մախաղասություն: Դա այն մախաղասությունն է, որը չաղկապվում է ալ-'ի'րն-ում դիրք ունեցող մախաղասությանը: Հետևելող մախաղասությունը կոչվում է տա՛նն'ա կամ տա՛նն'ա (հետևելի կամ չաղկապյալ): Հետևողը կոչվում է տնն'ա կամ տա՛նն'ա 'ալայն (հետևող կամ չաղկապված): Դրանք միմյանց համասարտասխանում են ալ-'ի'րն-ի տեսանկյունից, չաղկապյալի 'ի'րն-ը որոշվում է՝ ըստ մախաղասության մեջ ունեցած ուղղական, սեռական, հայցական, ջազմ դիրքերի, իսկ չաղկապվածինը՝ ըստ չաղկապյալի դիրքի՝: Շաղկապյալի և չաղկապվածի միջև առկա է հարձակ (չաղկապ): Շաղկապման գործառույթն իրացվում է ֆ', Ֆտառ, ես, ևզո, 'սս, 'տ, հտա՛ չաղկապների և ժխտման ինտառ ունեցող և՛ չաղկապի միջոցով: Հավելենք՝ չաղկապվում են անվանական մախաղասությունը անվանականի, քայական մախաղասությունը քայականի, անվանական մախաղասությունը քայականի և քայական մախաղասությունը անվանականի հետ:

Այսպես, ալ-'ի'րն-ում շարահյուսական դիրք ունեցող մախաղասությունները յոթ տեսակի են՝: Դրանք դրվում են ուղղական հոլովով (չորս դիրք), երբ տա՛նն'ա-ի xaber են, քայանման մասնիկների, մաս տեսակի ժխտման և՛ -ի xaber են, ուղղական հոլովով դրված անվան որոշիչ են, ուղղական հոլովով դրված մախաղասությանը չաղկապված մախաղասություն են: Դրվում են սեռական հոլովով (երեք դիրք), երբ հատկացուցիչ են, սեռական հոլովով դրված անվան որոշիչ են, սեռական հոլովով դրված մախաղասությանը չաղկապված մախաղասություն են: Դրվում են հայցական հոլովով (յոթ դիրք), երբ թերիմաստ քայաննի xaber են, ուրիշ ուղղակի խոսք են, երկրորդ և երրորդ ուղիղ խնդիրներ են, ճևի պարագա են, հայցական հոլովով դրված անվան որոշիչ են, հայցական հոլովով դրված մախաղասությանը չաղկապված մախաղասություն են: Դրվում են ջազմ հոլովով (երկու դիրք), երբ պայմանի պատասխան են՝ գուգակցված ֆ'-ով կամ 'տն -ով, ջազմ հոլովով դրված մախաղասությանը չաղկապված մախաղասություն են:

Եկատեցինք, որ դասական արաբերենի լեզվարամական ավանդույթը «անկեղծմակալ» վերաբերվեց բոլոր մախաղասություններին անխտիր՝ «խտիր» պարտադրելով նրանց որոշակի պահանջներ՝ ալ-'ի'րն-ում պաշտոններ վերապահելու մպատակով:

THE KINDS OF SENTENCES WITH SYNTACTIC POSITION IN AL'IRAB

From the *I'rab* point of view the sentences are divided in 2 groups:

1. The sentences with the position in *I'rab*.
2. The sentences with no position in *I'rab*.

There are 7 kinds of sentences with the position in *I'rab*:

1. Sentence that has position in *Khabar*.
2. Sentence with the position in *Hal*.
3. Sentence having position in *Sifa*.
4. Sentence with the position in *Maf'u Y Baki*.
5. Sentence that has position in *Jawab Shart*.
6. Sentence with the position in *Mudaf Hayhi*.
7. Sentence, subordinated with the other sentence that has position in *I'rab*.

Above mentioned sentences are in 4 positions in nominative case, in genitive case – 7 positions, in accusative case – 3 and in *Jawz* in 2 positions.

ՄԱՆՈՑԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խաչատրյան Է., ԱԻ-ԴՐԱԲ-ի շրջանակները դասական արարերին (իզվարանական ավանդույթում, Մերձավոր Արևելք, Ե., 2007, № 4, էջ 132-135:
2. Լասրա Սալոյ, Թաշխիբ ալ-ի'րաբ (արարերին), Հալեպ, 1965, էջ 84:
3. Հեղինակային խումբ (Հաթիմ Սալիհ Ալ-Դամմիև և ուրիշներ, Կասախյոլ ալ-արաբիյա (արարերին), Բաղդադ, 2005, էջ 171):
4. Օրինակ՝ *Al-šuhū yunkisu kadra šāhībīhi* (ընդգծվածը *muštada'-ի* *xabar-ն է*): *'inna 'al-laha yaf'iru '-/- šuhūba* (ընդգծվածը *'inna -ի* *xabar-ն է*): *Lā tu' mina yakūn kalbūhu* (ընդգծվածը տեսակի ժխտման *lā-ի* *xabar-ն է*): *Qāna' as-sābīkūna ya'rifūna mā'na' al-šarāfi* (ընդգծվածը *qāna'-ի* *xabar-ն է*): Այսու թեքք Ալա Արդ Ալ-Ալիմ, Դուրդուս ֆի-ի'րաբ, Կահիրե, 2002, էջ 237-238 (արարերին):
5. Օրինակ՝ *Sallimtu lā tsāribhu* (Մաղիմին մի՛ հարվածիր, բառացի՝ Մաղիմը մի՛ հարվածիր նրան): Ալ-Սալլիյո Ահմադ Ալ-Հաշիմի, Ալ-Կասախյոլ ալ-ասա-սիյա լիլլուրա-լ-արաբիյա (արարերին), Բեյրութ, հիջրայի 1354, էջ 136:
6. Ալ-աջառու քայրկա զաֆրա (ընդգծվածը բացահայտ դիտարկում է): *Al-hakka ya'ni* (ըրդարված դիտարկում է *hawa-ն է*): Ալ-'amalu-թ-թալիս *šalliq* քայրո (ընդգծվածը ցուցական դիտարկում է): Այս և սակավ գործածվող այլ կապերի մասին տես Ալ-Սալլիյո Ահմադ Ալ-Հաշիմի, նշվ. աշխ., էջ 136-137:
7. Օրինակ՝ *Gā' 'asāqā yadhaqa*: Մոհամմադ Ալ-Ամուսաթ, Ալ-միմնաթ ֆի ալ-կասախյոլ տա-ալ-ի'րաբ (արարերին), Բեյրութ, 1975, էջ 142-143:
8. Օրինակ՝ *Gā' 'a Zaydun wa' al-šamsu šāli'atun*: Մոհամմադ Ալ-Ամուսաթ, նշվ. աշխ., էջ 149:

9. Օրինակ՝ *Ո՞՞'a Zaydun qitabuhu fi yadihi, liuyin unbrum:*
10. Օրինակ՝ *Ո՞՞'a Zaydun yeg qitabuhu fi yadihi, liuyin unbrum:*
11. Օրինակ՝ *Lil yeshqamu-l-kadi wa hura gndbnu: Upru Bhrp Uru Uru U-*
Ujhd, gzd, wzhu., tē 166:
12. Օրինակ՝ *Ո՞՞'a Zaydun wa kad raqiba farasahu: Հեղինակների խումբ*
(Հաթիմ Սալիհ Ալ-Դամին և ուրիշներ), gzd, wzhu., tē 114:
13. *Sb u 12-րդ ծանոթագրության օրինակը:*
14. Օրինակ՝ *Ո՞՞'a Zaydun yeg ma raqiba farasahu, liuyin unbrum, tē 114:*
15. *Sb u 7-րդ ծանոթագրության օրինակը:*
16. Օրինակ՝ *Ո՞՞'a Zaydun yeg la yarqadu, liuyin unbrum, tē 114:*
17. *Ալ Հաշիմին al-'irrb-nid zarpahyusական դիրք ոմնեզո նախադասությունները գառակարգելու նույնիսկ չի ակնարկում ու'նյն նախադասությունը: Մտածագծումների մի խումբ էլ (Մտածագծող Ալ-Դին Ալ-Տաուաչի և ուրիշներ, 'Կառախղ ալ-արաբիյա, (արաբերեն), Դամասկոս, 2005 թ., tē 29) առ'նյն-ի շարահյուսական դիրքում գտնվող նախադասություն» եզրը փոխարինել է «առանձին քառի շարահյուսական դիրքին հետևող նախադասություն» եզրով:*
18. Օրինակ՝ *Mawtu bi-raḡulin yaxḡa' al-jaha (ընդգծվածը raḡulin-ի ' անական հոլովով դրված որչի է): Աբու Բհրր Աբա Աբդ Ալ- Ալիմ, gzd, wzhu., tē 237:*
19. 18-րդ ծանոթագրության օրինակն ընդգրկում է քողարկված *hura* դերբանունը՝ վերաբերող *raḡulin-ին*: Իսկ *Al-Kurāno mu'ḡazatun asrēhē gndidatun* նախադասության մեջ ընդգծվածը *raḡyahayn* դերբանուն է՝ վերագրված *Al-Kurāno- ին*: *Sb u liuyin unbrum, tē 225:*
20. *Sb u' Հեղինակների խումբ (Իբրահիմ Ռիճա և ուրիշներ), Դուրոս Գիլ-լուղալ-արաբիյա (արաբերեն), հիջրայի 1371 թ., tē 47: Sē u 18-րդ և 19-րդ ծանոթագրությունների օրինակները:*
21. Օրինակ՝ *Kfina: 'Inni 'ahdu-l-jah: Մտածագծող Ալ-Անուաթի, gzd, wzhu., tē 143: Մեկ նկատառում. եթե ուրիշի ուղղակի խոսքը երևալու է՝ քաղկեզած քննելով մի քանի նախադասություններից, ապա յուրաքանչյուր նախադասություն al-'irrb-ի է ենթարկվում քառ իր դիրքի: Օրինակ՝ Kfina Xalidun: Sa'usfiru 'ila' Dimaḡka wa sē'a'ndu 'layqum 'ahmilu laqum-al-had ḡya. Sa'usfiru 'ila' Dimaḡka նախադասությունը սկսող նախադասություն է, al-'irrb-nid շարահյուսական դիրք չունի: Wa sē'a'ndu 'layqum-ը սկսող նախադասությանը շարահյուսական նախադասություն է, նույնպես պաշտոն չունի: 'Ahmilu laqum-al-hadḡya-ն ձևի պարագայի դիրքում գտնվող նախադասություն է՝ դրված հայցական հոլովով: Անրոճչյալ երեք նախադասություններն էլ կեն քայի համար ուշի խնդիրներ են՝ դրված հայցական հոլովով: Մտածագծող Ալ-Անուաթի, gzd, wzhu., tē 143-144:*
22. Օրինակ՝ *Ra'ytu-l-'ilma yahn: Հիսամ Ալ-Ֆաաթի, Ալ-լուղաթու ալ-արաբիյա, 1-ին մաս (արաբերեն), Հալեպ, 1986, tē 58:*
23. Դրանք «համոզմունքի» (օրինակ՝ *'alima, ra'a, dars', waḡada*), «կասկածի» (օրինակ՝ *zanna-ն* և համադասները), «վերափոխման» (օրինակ՝ *ḡayyax,*

redda, ža'la, tarqa) բայերն են: Արդ Ալլահ Ալ-Քալամի. Ուղ իրա աւ-սինա ալ-լուրատիյա (արարերն), Կահիրե, 2004, էջ 78-79:

24. Օրինակ՝ 'Arā'-i-ustāḥu jallibahu al-ḥarāma **ḥarakila**: Կարա Սաիդ, ճշվ. աշխ., էջ 88:

25. Մրանք սակավ գործածող բայաձևեր են, դրանցից են՝ 'a'lama, 'ara, 'axbara, xabbara, ḥaddaḥa, 'anba': Հիսամ Ալ-Խաաֆի, ճշվ. աշխ., էջ 155:

26. Օրինակ՝ 'Unzur-man **vatruka-l-ḥabḥa**?: Մուհամմադ Ալ-Ամուարի, ճշվ. աշխ., էջ 76:

27. Ջազմավորող միջոցները մեկ բայ ջազմավորող, al-'i'rāb-nid պաշտոն չունեցող մասնիկներն են (lam, lamma, lamu-l-'amr, li-an-nihāyya) և երկու բայ ջազմավորող միջոցները ('in, man, mā, mahmā, mata', 'aynamā, hayḥama, 'ayyūn, 'izmā, 'ayyāmā, 'anna', qayyāmā բոլորը անուններ են՝ al-'i'rāb -nid պաշտոն ունեցող, բազի 'in-ḥj և 'izm-ḥj. դրանք ḥarf-եր են: Այս միջոցները, որ ջազմավորում են մերկայի բայահիմքով երկու բայի. կարող են ոչ ձևաչմ. ալլ զիրքով ենթադրվող եղանակով ջազմավորել անցյալի բայահիմքով երկու բայի): Հեղինակային խոմբ՝ Ռահիմ Ե. և որիչներ, Ալ-լուրա-լ-արարիյա (արարերն), Բաղդադ, 2006, էջ 65-66:

28. Դրանք al-'i'rāb-nid պաշտոն չունեցող մասնիկներ են: Օրինակ՝ Man yaḡṯahid **ḡa-lan** yuxayyab: Mata' yata'xxar ḡa'mu-l-ḡifl **'idā** huwa yaḡṯu: Արդ Ալ Ալիմ Իբրահիմ, ճշվ. աշխ., էջ 174:

29. Օրինակ՝ Sa'ustūru ḡina **y'atīya-ḡa-ḡayḡu**: Մուհամմադ Ալ-Ամուարի, ճշվ. աշխ., էջ 144:

30. Օրինակ՝ Šauki yanziḡu **wa yanḡuru** (ընդգծված մախարասության զիբբն ուղղական է. որովհետև շաղկապված է yanziḡu մախարասությանը, որը ուղղական հոլովով դրված xaber է): Ալ-Մալիդ Ահմադ Ալ-Հաշիմի, ճշվ. աշխ., էջ 366:

31. Ալ Հաշիմին ներմուծել է al-'i'rāb-nid պաշտոն ունեցող մախարասության նրբ տեսակ՝ mubtada'-ի շարահյուսական զիբբում գտնվող մախարասություն: Օրինակ՝ Mina-l-waḡibī 'aleyqa **'an tabira wālidayqa** (ընդգծվածը ուղղական հոլովով դրված mubtada' է): վնվ դրված mubtada' է):

**ՅՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԵՁՈՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ
ՓՈՒՍԱՐԻՆԵՅՈՒՅՅՈՆՆԵՐԻ ԸՈՐՁ**

Յյուրքական լեզուները հարյուրամյակների շարունակ շփման մեջ են եղել միմյանց հետ և փոխադարձ ազդեցություններն արտահայտվել են հնչյունաբանության, ճևարանության և բառապաշարի մեջ¹։ Մինչ գրական լեզվի ձևավորվելը շփումը տեղի էր ունենում խոսակցական լեզվի մակադղակում։ Դա օրինապես է, քանի որ Յյուրքական ցեղերի գերակշռող մասը քոչվոր կյանք էր վարում՝ սկզբում գրազվելով որսորդությանը, ապա՝ քոչվոր ամասնապահությամբ։ Յյուրքական ցեղերի մեծ մասը մտակայաց կյանք է ունեցել համեմատաբար վերջերս, չնայած պետք է ենթադրել, որ նրանց որոշ մասը նստակեցության է անցել ավելի վաղ ժամանակաշրջանում։ Լեզուների շփման հետևանքով առանձին բառեր, որոնք նախապես հատկանշական են եղել որոշակի լեզվի կամ լեզվական արեալի համար, նվաճել են ավելի մեծ լեզվական տարածքներ։ Ոչ միայն խոսակցական լեզուներն ու քարքառները, այլ նաև գրական լեզուները խառնակազմ են եղել։ Հին Յյուրքական գրավոր հուշարձանների լեզուն նույնպես միջնադարյան Յյուրքական լեզուների նման խառնակազմ է եղել։ Օրինակ-եմիսեյան հուշարձանների լեզուն այն միակ նախալեզուն չէր, որի հիման վրա հետագայում զարգացան մյուս Յյուրքական լեզուները, քանի որ լեզվի կողմերը մի ցեղի կամ ազգի ներկայացուցիչներ չէին, և դրանցում արտահայտված էին քարքառային որոշ գծեր²։ Կարելի է ենթադրել, որ այս հուշարձաններն արտահայտում են ժամանակի առավել հզոր մի ցեղի կամ ցեղախմբի լեզուն, որի կողքին գոյություն ունեին գրավոր կերպով չամրագրված այլ լեզուներ և քարքառներ (հին ուլդուրերեն, նախաքուրդերեն, կուռիկաներեն և այն)³։ 16-րդ դարի «Կողմքս կուրմանիկուս» հուշարձանի լեզվի բազմատարր և խառնակազմ քարքառային բնույթը նշվել է չատ ուսումնասիրողների կողմից⁴։ Հուշարձանների այս խառնակազմ բնույթով էլ պայմանավորված են դժվարությունները, որոնք առաջանում են դրանք ուսումնասիրելիս։ Հնարավոր չէ դրանք հաստատապես վերագրել ժամանակակից Յյուրքական լեզուներից կոնկրետ որևէ մեկին։ Ինչպես նշում է Է. Ն. Նաջիթը «միջնադարյան գրեթե բոլոր Յյուրքալեզու գրավոր հուշարձանների լեզուն եղել է խառնակազմ»⁵։ Որոշ հուշարձանների հիմնական լեզուն ուլդուրերենն է, որոշ հուշարձաններում էլ ուլդուրերենի հիմքի վրա նկատվում է ուլդու-

րա-կատուական լեզվի ուժեղ ազդեցությունը: Ավելի ուշ միջնադարում ստեղծված հուշարձաններում ակնհայտ է օղուգա-բուրքմեմական կամ դիչադական լեզվի ազդեցությունը: Հետագայում 13-14-րդ դդ. ուլդուրական լեզվական հիմքը հնագինտե իր տեղը զիջում է օղուգա-բուրքմեմական, դիչադական լեզուներին: Այսպես առաջանում են բուրդովին նոր, խառնակազմ լեզուներ, որտեղ ուլդուրական տարրերը պահպանվել են միայն որպես տարրք ուլդուրա-կատուական ավանդույթներին⁶: Այս շրջանում արդեն կազմավորվում են մի շարք ժամանակակից բուրքական լեզուների սաղմերը՝ ուզբեկերենի, դազախերենի, բուրքմեմերենի, բարբերենի և այլն: Թյուրքական լեզուների զարգացման ժամանակակից փուլում ավելի շատ արտահայտված են դիչադական և օղուգական տարրերը:

Թյուրքագիտության ակտուալ խնդիրներից է բուրքական լեզուների պատմական կապերի և առավել մոտ կանգնած ազգակից լեզուների քննությունը: Թյուրքական լեզուների գոյություն ունեցող դասակարգումները տալիս են լեզուների բաժանման ընդհանուր պատկերը՝ առանց հաշվի առնելու նրանց փոխառաքերությունները: Կոնկրետ լեզուների առանձին ուսումնասիրությունները, որոնք ինքնին շատ օգտակար են, բայց չեն տալիս որոշել բուրքական լեզուների առանձնահատկությունները ընդհանուր և տարածքային տեսանկյունից: Չճայած բուրքագիտները լայնորեն կիրառում են «դիչադական լեզուներ», «օղուգական լեզուներ» եզրերը, սակայն դրանց քառասյաշարային յուրահատկությունները դեռևս լիովին որոշակիացված չեն և դասակարգման ժամանակ հաշվի չեն առնվում⁷: Թյուրքական լեզուների բոլոր լեզվախմբերի (դիչադական, օղուգական, հարավ-սիբիրյան, կատուկական և այլն) դասակարգմանը անկասկած պետք է նպաստի տվյալ լեզվի քառասյաշարի ընդհանուր և առանձնահատուկ տարրերի ուսումնասիրությունը՝ համադրելով դրանք տարածքային առումով իրար մոտ կանգնած մյուս բուրքական լեզուների հետ: Բառասյաշարային համընկնումները սակայն միշտ չէ, որ կարող են վկայել լեզուների գենետիկ ազգակցության մասին: Գրանց կարող են պարզապես արտահայտել հին բուրքական ժառանգությունը, որը պահպանվել է կամ շատ լեզուներում, կամ էլ որոշակի լեզվում, ինչպես նաև լեզուների իրարից անկախ զարգացումների, ընդհանուր մոդելով նորաբանությունների առաջացման արդյունք կամ պարզապես փոխառություն լինի: Այս է պատճառը, որ առաջանում են դժվարություններ բուրքական մի լեզվախումբը մեկ այլ լեզվախմբի հետ միավորող իզոգլոսսաները որոշելիս, որոնք արտահայտում են նախաբուրքական լեզվի արոհումից հետո տեղի ունեցած զարգացումները: Գրավոր հուշարձանների բացակայության պայմաններում դժվար է որոշել բուրքական լեզուների փո-

խաղարձ շփումների ժամանակագրական սահմանները: Եւսմ ղեպքերում օգնության են գալիս պատմական իրադարձությունների վկայությունները: Թյուրքական լեզուների քառասպաշարային խառնակումները հիմնականում ռեզոնանս քնույր են կրում: Մովորաբար դա տեղի է ունենում լեզուների կամ մասն քարքառների սահմանագծերում: Այսպիսի սահմանային շրջանների խոսակցական և քարքառային ընդհանուր քառասպաշարի ուսումնասիրությունը անկասկած նպաստում է յուրաքանչյուր լեզվի պատմության քաղճակողմանի ուսումնասիրությանը: Լեզուների շփումներն արտահայտող քառասպաշարային յուրահատկությունները հնարավոր է որոշել երկու կամ ավելի լեզուների համեմատությամբ: Կարելի է առանձնացնել քառասպաշարի այնպիսի խմբեր, որոնք արտահայտում են տվյալ լեզվի կապերը հարևան լեզուների հետ և քիսում են ընդհանուր մախարայրքական քառասպաշարից, կամ խմբեր, որոնք վկայում են որոշակի լեզվի հետ ունեցած ավելի հին շփումների մասին²: Տեղի է ունենում նաև հենց իր լեզվի ներսում տարբեր քարքառների և խոսվածքների խառնակում, որը պայմանավորված է տվյալ քարքառը կամ խոսվածքը կրող քնակյության տեղաշարժերով: Լեզուների առավել հին շփումները ի հայտ են գալիս տարածքային առումով իրարից հեռու ընկած և ժամանակակից փուլում միմյանց հետ չառնչվող լեզուները համեմատելիս: Մովորաբար այդ լեզուներում դժվար է գտնել քառասպաշարային ընդհանրությունները, քանի որ դրանց հնարավոր է, որ լինեն նաև համադրվող լեզվին հարևան լեզուներում: Եւսմ ղեպքերում օգնության են գալիս հնչյունաբանական, որոշ ղեպքերում նաև ձևաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև էքսիկական հատկանիշները: Օրինակ, ենթադրվում է, որ սարը ուղղորդների լեզուն գեներոիկորեն կապված է Հարավային Միջին լեզուների՝ խակասերենի, չոտերենի, ալթայերենի, քուվիներենի հետ: Միայն հիմնվելով քառասպաշարի վրա դա ապացուցել հնարավոր չէ խակ. ուս. չոտ. ուս. ս.ուղ. ուս.ուստ գյուխ, խակ. ուս. չոտ. ուս. ս.ուղ. ուս.ուս.ուս գարտ, խակ. ուս.ուս. չոտ. ուս.ուս. ս.ուղ. ուս.ուս. դանակ: Բերված բոլոր օրինակները ընդհանուր քյուրքական են¹⁶: Նշված լեզուների համար գլխավոր հատկանիշը հնչյունաբանական է. քառասկզբի խոսք ու-ն, որը հիմնականում հատկանշական է համեմատվող լեզուների համար, համոյիպում է նաև այլ քյուրքական լեզուների քարքառներում ու խոսվածքներում (դրոզերենում, դագախերենում և այլն): Եւսմ ղեպքերում պետք է հաշվի առնել նաև այլ հատկանիշներ, օրինակ ձայնավորների ներդաշնակության խախտվելը: Թյուրքական լեզուների միջև շփման խնդիրները քննարկելիս տեսականորեն կարևոր նշանակություն ունի նաև ազգակից լեզուների շրջանում մեկուսացված քարքառների և խոսվածքների ուսումնասիրությունը: Մեկուսացված քարքառը տ-

վորարար պահպանում է իր հիմքը, ինչը հնարավորություն է տալիս որոշել տվյալ բարրաօրի մախնական աշխարհագրական տարածքը, օրինակ, Պեփոլժիի դազախների լեզվում շատ ընդհանրություններ են մկատվում Օրինբուրգի, Գուրևի և ուրալյան շրջանների դազախների լեզվի հետ: Դա լիովին հասկանալի է, քանի որ վերոնշյալ դազախները էթնիկապես ծագում են Փոքր Հորդայից: Հարևան լեզուների հետ ունեցած ընդհանրությունների հետ մեկտեղ (նորայերեն, բարբարերեն, բալկիերեն, ռուսերեն) այս խոսվածքի շատ բառեր չունեն գուգահեռներ ուրիշ թյուրքական լեզուներում և բարբառներում. аксауток կիբ (յոգ, ալիտակ կամ), кымыл тас աղյուս (յոգ, կարմիր քար): Մեկուսացված բարբառներում պահպանվում են հին բառեր, որոնք գրական լեզվում քազակայում են, օրինակ՝ Տաջիկսաանի հյուսիսարևելյան ուզբեկական բարբառներում топт - ժանգ քաղ գրական լեզվում չի պահպանվել (առ գրական ուզբեկերենում): Բառապաշարային մակարդակում միջթյուրքական լեզվական հարաբերություններն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ մեկուսացված բառապաշարի վրա ազգակից լեզվի ազդեցությունը մեծ մասամբ միակողմանի է. մեծամասնության լեզուն ազդում է փոքրամասնության լեզվի վրա՝ դրանով մպատելով փոքրամասնության ձուլմանը: Մակայն սահմանային գոտիներում լեզուների և բարբառների փոխազդեցությունները երկու ուղղությամբ են զարգանում: Եփման մեջ մտած երկու լեզուն էլ փոխադարձ ազդեցության մեջ են գտնվում, ինչը առաջին հերթին անդրադառնում է բառապաշարի վրա: Այս դեպքում փոքրամասնության լեզուն նույնպես ազդում է մեծամասնության լեզվի վրա: Իրար հետ շփման մեջ գտնվող ազգակից լեզուների բառապաշարում դժվար է տարբերել սեփական և փոխառյալ բառերը: Տարբերակելու համար որպես հիմք կարող է ծառայել հնչյունաբանությունը, սակայն դա միշտ չէ, որ կարող է արդյունք տալ, քանի որ փոխառյալ բառի հնչյունաբանությունը նույնպես ենթարկվում է ընդունող լեզվի կամ բարբառի հնչյունաբանական օրինյուններին: Լեզուների փոխազդեցության փաստերը ավելի հեշտ է ուսումնասիրել գեմետիկոսին իրարից ավելի հեռու գտնվող լեզուները իրար հետ համադրելիս, օրինակ՝ չուվաշերենը և բաբարերենը, կումիկերենը և ադրբեջաներենը և այլն:

Երև անատարկելիորեն ընդունենք թյուրքական ցեղերի արևելքից արևմուտք շարժվելու մասին ժամանակակից պատկերացումները, ապա բառապաշարը կարող է թյուրքական տարբեր լեզվախմբերի հնագույն շփումների վկան լինել: Օրինակ՝ օղուզական լեզուները հարավ-սիրիական լեզուների հետ, հետագայում դիվաղական, իսկ ավելի ուշ րուլդարական և դազախական լեզուների հետ: Հնարավոր է, որ օղուզական բարբառներում պահպանվել են հին թյուրքական էլեմենտներ,

ասկայն օղուգների շարժի դեպի արևմուտք, նրանց խառնվելը դիպա-
ղական ցեղերի հետ անկասկած անդրադարձել է նրանց լեզվի վրա:
Այսօր դեռևս դժվար է ասել, քի բառապաշարային ինչպիսի ցուցանիշ-
ներով են իրարից տարբերվում հարավարևմտյան (օղուզական), հյու-
սիսարևմտյան (դիչադական), հյուսիսարևելյան (արևելախոսնական՝
սիբիրյան) ճյուղերի և կառուցական (միջինասիական) լեզուները:

Թյուրքական լեզուների փոխմասրաբերություններն ու դրանց դա-
սակարգումները բացառիկ կարևորություն ունեն ոչ միայն բյուրքա-
զևո-լեզվաբաններին, այլ նաև պատմաբանների և ազգագրագետների
համար: Թյուրքական լեզուների դասակարգման բազմաթիվ փորձեր
են արվել Ի. Բերյոզնի, Ն. Իլմինսկու, Վ. Ռադլովի, Ն. Արիստովի, Ն.
Կատանովի, Ֆ. Կորչի, Ի. Բենցինգի, Կ. Մենզեսի և այլոց կողմից, սա-
կայն այս դասակարգումները տալիս շատ քիչ են հաշվի առնվել տվյալ
լեզվախմբի լեզուն կող ժողովրդի պատմությունը, և հիմնական ուշադ-
րությունը դարձվել է դրանց տարածման աշխարհագրության վրա:
Մյուս արդյունքում այս դասակարգումները ամբողջապես չեն պրոտա-
հայտում բյուրքական լեզուների և ժողովուրդների կազմավորման ժա-
մանակաշրջանների առանձնահատկությունները: Ժամանակակից
բյուրքագիտության մեջ ընդունված է առաջնորդվել Ն. Բասկակովի
աված դասակարգմամբ, որը հնարավորինս հաշվի է առել լեզուների
քերականական, հնչյունաբանական, ձևաբանական և բառապաշարա-
յին առանձնահատկությունները՝ չառանձնացնելով դրանց բյուրքա-
կան ժողովուրդների կազմավորման պատմությունից:

LUSINE KHACHATRYAN
(TSU)

ON THE MUTUAL INFLUENCES WITHIN THE TURKIC LANGUAGES

Turkic languages for centuries continually have been in contact with each others. Mutual interactions of Turkic languages were expressed in their phonetics, morphology and vocabulary. As a result of language contact the individual words, which were previously symptomatic for certain languages or language arial achieved a larger linguistic areas. The language of old Turkic written monuments has the same mixed composition as medieval Turkic languages. The Orhon Yenisey monuments languages was not the only parent language on the basis of which the other Turkic languages developed later, because the holders of language were not the representatives of one race or nation and some dialectal lines were expressed in them. Due to the nature of monuments mixed composition the difficulties arise in examining them. They can not be definitely attributed to any specific one languages

of the modern Turkic. The existing classifications of languages give overall picture of language separation without taking account the relations between them.

ӘЛІПБАДАҒА КӨТӨНДІРІС

1. Ци бийігі бийірішіш иб'и. Галкина Н., Проблемы тюркской аральной лингвистики, М., 1975, с. 303; Грузина Э., Историческая грамматика турецкого языка, М., 1991, с. 223.
2. Ковалов А., Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-X вв., Л., 1980, с. 24.
3. Битманов Н., Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири, Фрунзе, 1966, с. 12.
4. Севортян Э., Документы на половецком языке XVI в., М., 1967, с. 12-16.
5. Наджия Э., О средневековых традициях в смешанных письменных языках, Советская Туркология (журнал ИИЛ 'ТУ), Алма-Ата, 1970, N 1, с. 87-91.
6. Баскаков Н., Роль уйгуро-карлукского литературного языка Карлукского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья, СТ, N 4, Баку, 1970, с. 13-19.
7. Мусаев К., Лексикология тюркского языков, М., 1984, с. 10-14.
8. Мусаев К., Лексика тюркских языков в сравнительном освещении, М., 1975, с. 7-50.
9. Gülcin Ç., Saz Uygurlar ve Karslı Bölgesi Kabileleri, İstanbul, 2004, s. 31-52.
10. Борголюк М., Отношение тюркских языков Южной Сибири к языку сарыг-уйгуров, СТ, N 2, Алма-Ата, 1976, с. 46.

**ԳՈՒՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒՅԻ
ՎԵՊԵՐՈՒՄ**

Օրինան Փամուքի ստեղծագործությունների ոճական ընդարձակ համակարգում կարևոր տեղ են գրավում խորհրդամիջերը՝ իրենց ամենատարբեր արտահայտություններով ու դրսևորումներով, դրանք կարող են լինել անձնամուտներ, տեղամուտներ, առարկաների, երևույթների անվանումներ, ինչպես նաև գույներ և գունային պատկերներ:

Խորհրդամիջերը բնորոշելիս լեզվաբաններն այլ գործոնների շարքում հատկապես կարևորում են երևակայության գործոնի առկայությունը: «Այլաբերության տեսակներից է նաև խորհրդամշանը, - գրում է ճանաչված լեզվաբան Լ. Եզեկյանը, - որ հաճախ հենվում է բառերի փոխարեքական իմաստների վրա և կառուցվում երկու երևույթների նմանության հիման վրա, քայց ոչ պարզ, սովորական, ակնառու նմանության, այլ հեղինակի երևակայության շնորհիվ»¹:

Վտասևությանը կարելի է ասել, որ Փամուքի գունային խորհրդամիջերում երևակայությունը գերակայող է: Այն հաճախ ոչ միայն խորհրդամիջի ձևալուծման անհրաժեշտ գործոն է, այլև միտքը շարունակելու և զարգացնելու հնարավորություն:

Գույնը Փամուքի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի: Միայն գույների միջոցով, նրանց ընտրությամբ ու համադրմամբ Փամուքը կարողանում է իրերի, առարկաների նկարագրությունից անցում կատարել դեպի կեցությանի հոգեկան աշխարհ, քայցահայտել իր հերոսների հոգեվիճակը, ձգտումներն ու երազանքները:

Այսպիսով, գունային խորհրդամիջը Փամուքի մտտ դադարում է լինել միայն արտահայտչաձև, միայն շարադրանքն առավել պատկերավոր ու տարավորիչ դարձնելու կամ որոշակի տրամադրություն ստեղծելու հնարավորություն, այլև դառնում է երկի հիմնական գաղափարն ու նպատակն ընդգծելու, դրանք առավել տեսանելի դարձնելու և ընթերցողի կողմից դրանց ընկալումն ապահովելու միջոց: Հանգամանք, ինչը մեծապես նպաստում է նրա ստեղծագործությունների ձևի և բովանդակության կատարյալ համապատասխանությանն ու ներդաշնակությանը:

Գույնի նորը զգացողությունը Փամուքի մտածելակերպի ու աշխարհընկալման անբաժանելի մասն է: Նրա գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում անձը, առարկան և նրան վերագրվող գույնը այնքան սերտորեն են զուգակցված, որ երբեմն առաջին հայացքից անսպասելի

ու անհամատեղելի թվացող այդ միավորումը դառնում է միանգամայն
քնական, համոզիչ և ընդունելի:

Բոլորովին պատահական չէ, որ «Չյուն»² վեպի գլխավոր հերոս
Քիրեմ Ալաքուչօղլուն իր բանաստեղծությունները գրում էր Կամաչ
տեսքում: Տեսրի կամաչ գույնն այտուղ խորհրդամշուն է սկիզբ, մաք-
րություն, լույս, ինչն այդքան անհրաժեշտ էր ձմռան ցրտի և համատա-
րած գոչության մեջ խաթիափող քնակիչներին: Կամաչը, վատտորեն,
հակադրվում է այն իրականությանը, որի մեջ ապրում են վեպի հերոս-
ները:

Ալաքուչօղլուն, ի դեպ, վեպում սկզբից ևեք իրեն անվանում է Քա³
անվան և ազգանվան սկզբնատառերով, ինչը, կարծում ենք, մույնպես
ինքնամապատակ չէ, այլ համբնկնելով բուրքերեն քարա (սև) քառի ա-
ռաջին վանկի հնչմանը՝ ընդգծում է իրական կյանքի ծանրությունը և
այդ կյանքի մկատմանը նրա վերաբերմունքը:

Հեղինակի կողմից կամաչ գույնի ընկալումն իր վառ արտահայ-
տությունն է գտել մաև Փամուքի մյուս՝ «Լոք կյանք»⁴ վեպում: Վեպի
գլխավոր հերոս Օսմանը՝ երկար ճանապարհորդություններից հոգնած
և հուսախաբ, հիշում է առաջին հանդիպումն իր սպազա կնոջ հետ:
Նա տեսել էր այդ աղջկան, երբ նրանց ընտանիքը մտր տուն էր տեղա-
փոխվում, իսկ հետո նրանց անկարագույր պատուհանից հետևել էր, թե
ինչպես են նրանք ճաչում⁵: Նրան թվացել էր որ աղջկա մազերը շագա-
նակագույն են, իսկ հետաառաջույցի էկրանը՝ կամաչ⁶:

Իր այդ առաջին լուսավոր (կամաչ) տալախությունը նրա մեջ վե-
րականգնվում է շատ ավելի ուշ՝ քազում փորձությունների միջով անցնե-
լուց հետո՝ այն պահին, երբ մոդ կյանքի ձգտումը դառնում է անհաղ-
թահարելի: Այն աշխարհը, որ նրան այդքան հարկավոր էր, և որը
միայն վեպի վեբբում է նորովի իմաստավորվելու, կամաչով էր պատ-
կեբված:

Այննայտ է, որ վերանիշյալ երկու ստեղծագործություններում էլ
կամաչը պարզապես առարկաներին տրված գույն չէ: Փամուքը կամաչ
գույնով և կամաչի օգնությամբ փորձում է պատկերել մեկ այլ, առավել
հետաքրքիր, լուսավոր և ցանկալի իրականություն, որը կարող էր լինել
և որը միգուցե և կա:

Փամուքի ստեղծագործություններում հաճախ կրկնվում է մաև սև
գույնը. հատկանշական է, որ նրա ամենահայտնի վեպերից մեկը կոչ-
վում է «Սև գիրք»⁷:

«Սև գիրք»-ը, թերևս, Փամուքի ամենագունեղ վեպերից մեկն է:
Այտուղ հեղինակը պատկերել է հնարավոր բոլոր գույները՝ իրենց վե-
րագովող իմաստներով, որոնց, կարծես խտամաչով, միագույն են դար-
ձել, վերածվել սևի: Այս գույնով նա ստեղծել է մի ուրույն աշխարհ, որ-

տեղ քացառախալովում են Ստամբուլի հին ու նոր զաղումիքները: Այստեղ նա անցնում է քաղաքի մի փողոցից մյուսը, տեղափոխվում է ժամանակի մեջ, իջնում Բուֆորի հատակը:

Մեզ (ինչպես նաև մյուս գույները) Փամուքի ստեղծագործություններում կարող է միաժամանակ և՛ պլաբրանական, և՛ խորհրդապաշտական իմաստներ արտահայտել: Այս հանգամանքը, անշուշտ, ընդհանում է ռեական տարրեր ձևերի կիրառմամբ իր առջև դրված նպատակներին նասնելու Փամուքի հնարավորությունները:

«Նոր կյանք» վեպում սև գույնը մախ և առաջ առնչվում է գլխավոր հերոսների անունների հետ: Երբ վնայի գլխավոր հերոսներ Օսմանն ու Ջամանն ավտորուսի վթարի հետևանքով զտված ամուսիններ Ալի և Էֆսուն Քարանների անուններն են վերցնում և եսասարակությամբ ներկայանում այդ անուններով՝ որպես ամուսիններ (թեև ամուսիններ չէին), քարա-ն (սևը) այստեղ նրանց հնարավորությունն է տալիս քողարկել իրենց ինքնությունը, կարճ ժամանակով սպել ուրիշի կյանքով՝ ժամկետ ուրիշի կերպարի մեջ⁸:

Պետք է ենթադրել, որ սև գույնի ընտրությունն այս պարագայում նաև նպատակ ունի ցույց տալ հերոսների ենթագիտակցության մեջ իրենց արարքի հարուցած անհարմարավետության զգացումն ու հոգեբանական ճնշվածությունը:

Փամուքի ստեղծագործությունների լեզվական և ռեական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակի կողմից խորհրդանշելների և, մասնավորապես, գունային խորհրդանշելների կիրառման ոլորտն ուղղակի անսահման է:

«Նոր կյանք» վեպում, օրինակ, Փամուքը հետաքրքիր բառախառնի և դրանով իսկ որոշակի պատկերավորման առիթ է դարձնում «կարանի» օտար բառի առաջին նրկու վանկերը (քարա (սև) - մեջ Kara-Melale⁹), որը նույնանում է քուրքերեն սև (քարա) բառի հնչյուն հետ և դրա միջոցով այն կապում վնայի ողջ խորհրդապաշտական աշխարհի հետ:

Վեպում այս բավական արտասովոր և յուրատեսակ հնարանքն ունի իր հետագա տևական զարգացումը: Ըաբունակ արժարժվող կարամելների անվանումը «Նոր կյանք» է, որի յուրաքանչյուր տառի վրա նստած են հրեչտակներ: Կարամել բառը ոչ միայն գրված է անջատ քաղաղորդչներով (քարա-մելալար), ինչը ընդգծում է քարա-ի քուրքերեն իմաստը, այլև նրկրոջ քաղաղորդչը գրեթե նույնանում է մեղեդեր (քուրքերեն՝ հրեչտակներ) բառի հետ: Բացի այդ, քարա-մելալար-ը արտաղղրվում էր Էսքիզիհիի «Հրեչտակ» գործարանում¹⁰:

Անդրազարձը հրեչտակներին նույնպես սքատանական չէ, քանի որ վեպում հրեչտակները ևս խորհրդապաշտական իմաստ ունեն: Վե-

ազ սկսվում է նրանով, որ գլխավոր հերոսը մի գիրք է կարդում, որից հետո այդ գիրքը կարդացած մյուս բոլորի մեամ սկսում է նոր կյանք որոնել՝ միաժամանակ որոնելով ինչ-որ հրեշտակի: Եւս սկսում է հավաքել հրեշտակների պատկերներ, որոնք երկու գույն ունեն՝ սև և սպիտակ: Սև և սպիտակ են նաև հեռուստացույցով ցուցադրվող հրեշտակները: Փամուրը, ինչպես տեսնում ենք, գունային խորհրդանիշը օգտագործում է նաև իրերի և երևույթների հատկանիշների հակադրությունն ընդգծելու համար:

Վեսլի վերցրում հերոսը հանդիպում է իր փնտրած հրեշտակին և հասկանում, որ նա իր մահն էր գուժում: Հերոսը գտել էր սև հրեշտակին՝ իր մահվան հրեշտակին: «Հասկացա, որ կյանքիս վերջն էր, - ասում է նա, - ... մտնել ամենևին չէի ցանկանում»¹¹:

Կարճ ժամանակ հետո Օսմանը գտնվում է ավտոբուսի վրայից:

«Սև գիրք» վեսլի հերոսներից երկուսը ևս՝ լրագրող Ջեյլա Սալիթը և Ռուբան (գլխավոր հերոս Գալիսիի կինը), արքանվում են: Սպանվում է նաև «Չյուն» վեսլի գլխավոր հերոս Քերիմ Ալաքուչողուն՝ Քան:

Այս երեք գրքում էլ սևը նույնանում է մահվան հետ:

Թեև լուրջ միայն քերված օրինակները մեկ անգամ ևս իսմոզում են, որ Փամուրի համար գույնը շատ ավելին է, քան միայն հատկանիշ և արտաքին տարվորություն: Երես իսմար գույնը իմաստ է, գաղափար, հաճախ նաև ճակատագիր:

Այնուհաս ի, որ գունային խորհրդանիշերը Փամուրի ռճական մատասիրություններից են, ինչի վկայությունն է նաև արդեն ճիշատակված «Սև գիրք», ինչպես նաև «Էմ անունն է Կարմիր»¹², «Այլ գույններ»¹³, «Մսչետակ ամբոց»¹⁴ ստեղծագործությունների վերնագրերի ընտրությունը:

Պատկերավորման և արտահայտչական միջոցների, առաջին հերթին նաև գունային խորհրդանիշերի լայն կիրառմամբ Փամուրն իր վեսլերում ստեղծում է մի կիսաեթևակայական, հրապուրիչ աշխարհ, որտեղ, սակայն, մարդկային կյանքն ու զգացումներն այնքան իրական են:

Ուուս լեզվարան Կ. Բուտիբինը խորհրդանշանը բնորոշում է որպես կատարյալ գեղարվեստական մոտիվ¹⁵: Տեղին է նշել, որ այսպիսի բնորոշումը հավասարապես կիրառելի է նաև Փամուրի գունային խորհրդանիշերի նկատմամբ:

Փամուրի ստեղծագործությունների ռճական բազմազան և բազմաբնույթ առանձնահատկությունները նրա վեսլերին հաղորդում են մի առանձին հմայք ու ինքնատիպություն և մեծապես նպաստում նրա մտքերի և գաղափարների արտահայտմանն ու ընկալմանը:

THE COLOR SYMBOLS IN THE NOVELS BY ORHAN PAMUK

Language with its stylistic varieties is the subject of the writings to each writer during the each period. Symbols are stylistic features in Orhan Pamuk's works. His novels are rich by different symbols. They exist in names, in colors and in subjects. We refer to the symbolism of colors in Pamuk's works in this article. We especially speak about green and black colors which turn his novels more attractive.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիկյան Լ., Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Ե., 2003, էջ 351:
2. Pamuk O., Kar, İstanbul, 2004.
3. Pamuk O., Տշվ. աշխ., էջ 11:
4. Pamuk O., Yeni Hayat, İstanbul, 2006.
5. Pamuk O., Տշվ. աշխ., էջ 11:
6. Նույն տեղում:
7. Pamuk O., Kara Kitap, İstanbul, 2004.
8. Pamuk O., Yeni Hayat, էջ 85:
9. Pamuk O., Տշվ. աշխ., էջ 263:
10. Pamuk O., Տշվ. աշխ., էջ 251:
11. Նույն տեղում, էջ 275:
12. Pamuk O., Benim Adım Kırmızı, İstanbul, 2006.
13. Pamuk O., Öteki Renkler, Seçme, Yazılar ve Bir Hikaye, İstanbul, 1999.
14. Pamuk O., Beyaz Kale, İstanbul, 2005.
15. Бутырян К., Проблема поэтического символа в русской литературе (XIX-XX вв.), Исследования по поэтике и стилистике, Л., 1972, с. 249.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՄԱԿԱՆ ԶՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(19-Դ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ)

19-րդ դարավերջին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի (1876-1909 թթ.) թոմսապետական վարչակազմի՝ «զուլումի» տիրապետության ներքո: Այն բուրժուական հասարակության ամենահետադիմական խավերի տիրապետության արտահայտությունն է: Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին Օսմանյան կայսրությունը վերստին հետ շարժվեց դեպի քիչու միջնադար:

«Զուլումի» ժամանակաշրջանում է ծնունդ առել, զարգացել և իր վախճանն ապրել «Մերվեթ-ի ֆյունունի գրականությունը» («Servet-i Fânun Edebiyat»)՝ Այսինքն՝ գրական այս ուղղությունը գործել է թոմսապետական ճնշման ներքո: Նշված դարաշրջանը բնութագրվում էր նաև արդուլիսամիլյան բացառիկ դաժան, երբեմն աննեքեքության հասնող գրաքննությանը: Թուրք պատմաբան Է. Քարալը, բնութագրելով արդուլիսամիլյան վարչակարգը, գտնում է, որ ամենուր կարելի էր հանդիպել լրտեսների, հատուկ գործակալների: «Լրտեսությունը թոմսապետական վարչակարգի ոգին էր», - գտնում է Քարալը¹: Արդուլիսամիլյան գրաքննությունը բուլաարում էր միայն «ամմեղ» զեղարվեստական գրականության, ներքողական ելույթների ու սուլթանին և նրա քաղաքականությունը փառաբանող ստեղծագործությունների տպագրումը:

Նման պայմաններում Մերվեթ-ի ֆյունունականները, այնուամենայնիվ, խիզախում էին իրենց գրական ստեղծագործություններում քննադատել Օսմանյան կայսրությունում տիրող անբարոյականությունը, ֆանատիզմը, տգիտությունը, բուրժուական հասարակության քաղաքական և սոցիալական արատները:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում որոշ գրողների ստեղծագործություններում ի հայտ են գալիս քաղաքացիական մտտիվներ, բողոք ընդդեմ արդուլիսամիլյան վարչակարգի, որոնք իրենց արտացոլումը գտան «Մերվեթ-ի ֆյունուն» հանդեսի էջերում:

Առաջատարների շարքում էր «Մերվեթ-ի ֆյունուն» հանդեսի գլխավոր խմբագիր, «Մերվեթ-ի ֆյունունի գրականության» պարագլուխ Թևֆիք Ֆիքրեթը (1867-1915 թթ.): Դեռևս 1890-ական թվականների վերջին Թևֆիք Ֆիքրեթի պոեզիայում սուլթանների, ոգիների, հրեշտակների փոխարեն ի հայտ են գալիս իրական կերպարներ՝ մկնորսներ, արհեստավորներ, մի խոսքով՝ հասարակ մահկանացուներ: Այն-

պիսի քանաստեղծութիւններում, ինչպիսիք են «Օգնե՛ք երեխաներին», «Վաստակայան արքունիքում», ՔԼՖից Ֆիքրիքը փորձում է արքնացնել հարուստների խիղճը, շարժել նրանց հոգու «նուրբ թելերը», խստում է կարեկցանքի ու զօրության մասին: «Չկնորսներ» քանաստեղծութիւն մեջ նա զովարանում է մարդկային այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք են քաջութիւնն ու խիզախութիւնը, սեքն աշխատանքի համդեպ, մարդկային հարգանքը դիմացինի նկատմամբ: Հեղինակն ընդդում է, որ լնայած աղքատիկ կեցութիւնը՝ հասարակ մարդիկ համդես են գալիս որպես այդ արժեքների կրողն ու քատագովը:

Քննադատելով կրոնական ծիսակատարութիւնների ու զեխ քաքքերի «եթկեքսանի, պահպանողական, նետամնաց քնույթը» պնեոց կարծում է, որ ծառան, արենասավորն ու աղքատը ևս օծոված են հարուստ մերաշխարհով՝ Հատկանշական է, որ ՔԼՖից Ֆիքրիքի՝ սոցիալական սուր քննադատութիւն պարունակող քանաստեղծութիւնների լեզուն համնետարար պարզ է ու մուտ ժողովրդախտասկցականին՝:

Ելված քանաստեղծութիւններից առանձնահատուկ ուշադրութիւն է արժանի «Չկնորսներ» («Balıklar») քանաստեղծութիւնը, որտեղ առաջին անգամ թուրքական պոեզիայում հերոսները հասարակութիւն ցածր խամի ներկայացուցիչներ են՝ հասարակ աշխատավոր մարդիկ՝ Մինչև ՔԼՖից Ֆիքրիքը նման հերոսներ թուրքական պոեզիայում չկային: Քանաստեղծութիւնն անմիջապես գրավեց ինչպես ընթերցողների, այնպես էլ զտարքնադատների ուշադրութիւնը: Այս քանաստեղծութիւն քովանդակութիւն հիմքում ընկած է ձկնորսի՝ ծովի տարիքի դեմ պայքարում զոհված տղայի կերպարը: Գործող անձանց լեզվի համնետակական պարզութիւնը զուգակցվում է մոլեգնող ծովի ու կատարի փոքրիկ քարը կերպարներով. «Bugün açız yine evlâtlarım, diyordu peder./ Bugün açız yine; lâkin yarın, ümîd ederim./ Sular biraz daha şâkinlezir... Ne çâre, kader!/- Hayır, sular ne kadar coşkum olsa ben giderim./ Diyordu oğlâ, yarın sen biraz ninemle otur./ Zavalılcık yine kaç gûndür işte hasta.../ -Olur./ Biraz da sen çalış oğlum, biraz da sen çabala./ Ninen baban, iki miskin, biz artık ölmeliyiz.../ Çocuk dîşündü, şikâyetli bir nazarla:- Ya biz./ Ya ben nasıl yaşarım siz ölerseniz?./ Hâh! Dışarıda gürleyerek kâkremiş bir odu gibî/ Döğerti sâhili binlerce dalgalar, asabî/ Այսօր քաղցած ենք կրկին, երեխանք՝ ու,- ասում էր հայրը, Այսօր քաղցած ենք կրկին, սակայն վաղը, հույս ունեմ./ Ջրերը (ալիքները) մի քիչ էլ կնսնդարտովեն...Ինչ արած, բախտ է/ Ո՛չ, ցրերը որքան աղկնո լինեն, ես կգնամ./ Ասում էր որդին,- վաղը դու մի քիչ մոյս մուտ մնա./ Խեղճը կրկին քանի օր է, անու հիվանդ է... / Լավ./ Մի քիչ էլ դու աշխատիր, որդիս, մի քիչ էլ դու ճգնիր./ Մայրը, հայրը՝ երկու խղճուկ, մենք աղոն պետք է մահանանք.../ Երեխան մուտմեց, դժգոհ մի հայացքով (ասաց):

- Իսկ մե՞նք, / Իսկ ես ինչպե՞ս կապրեմ, եթե դուք մահանաք... / Երկ այդ պահին/ Դրանում որոտալով կտոտաղած բանակի մե՞նք/ Բախվեցին ափին հազարավոր հուզառատ (չղազրզիտ) ալիքներ»⁷:

Այսպիսով, հայր ու որդի որոշում են, որ այս անգամ ծով է դուրս գալու որդին: Հայրը խրատում է նրան, որ իր հետ վերցնի պարան, պատրաստի ուղեգններ: Ուշադրության են արժանի հոր հատկապես այս խոսքերը. «Kayık çocuk gibidir: Oymayor mu kayd etme/ Dokuzma keyfine; yalnız tetik bulun, zira/ Deniz kadın gibidir: Hiç inatmak olmaz ha! / Նախակը երեխայի մե՞նք է. երբ խաղում է, ուշադրություն մի՛ դարձրու (մի՛ խանգարիր), / (Բառացի՝ քեֆին մի՛ կպիր), բայց ուշադի՛ր եղիր, քանի որ/ Ծովը կնոջ մե՞նք է. կրկնք նրան հաճատալ չի կարելի»⁸:

Հայրը որդուն կյանքի դասեր է տալիս, փորձում է մատչելի լեզվով պարզաբանել ձկնորսին «կերակրող» մավակի ու ծովի քնույրը, արժանի վարկելակերպի «նորությունները»:

Ծովը փորձելու է, և «ծեր ու հիվանդ» մավակը չի կարողանում դիմադրել ծովի ալիքներին. վերջապես «ծովը վշում է իր վերջին շունչը», մավակը խորտակվում է՝ իր հետ ծովի հատակը տանելով ձկնորսի որդուն, իսկ տանն էլ մահանում է ձկնորսի կինը: Բանաստեղծության վերջում կնոջն ու որդուն կորցրած ձկնորսը «ինչ-որ մեկին» սպառնում է քունցրով: Անգորությունից ու հուսահատությունից այդ ամբերույթ, վերացական «ինչ-որ մեկին» ձկնորսը համարում է իր դժբախտության պատճառը: Արևելագետ-գրականագետ Վ. Գարբուզովան, վերլուծելով այս ստեղծագործությունը, հանգում է այն կարծիքին, որ բանաստեղծությունում ասկա են որոշակի բեղություններ: Ըստ նրա՝ քնն հերտաները խոսում են պարզ լեզվով, ասկայն դա 19-րդ դարի վերջի բուրք գյուղացու լեզուն չէ: «Ըստ նրևույթին, Թևֆիք Ֆիքրեթը չգիտեր հասարակ գյուղացու լեզուն (խոսվածքը), այստեղ շատ են արաբական և պարսկական բառերը», - նկատում է արևելագետը և միաժամանակ խոստովանում, որ իր ժամանակաշրջանի համար բանաստեղծությունը նորարարական էր, որն էլ նրա հիմնական արժեքն է՝:

Օսմանյան կայսրության ճակատագրով էր մտահոգված բանաստեղծ, «բյուրցականության հայրերից» մեկը՝ Մեհմեթ Էմին Յուրդաբուլը (1869-1944 թթ.)¹⁰: Նրա հայտնի ստեղծագործություններից է քուրք-հունական պատմբազմի կապակցությանը գրված «Մարտի գնալիս» («Cenge Giderken») բանաստեղծությունը: Ուշադրության է արժանի այս բանաստեղծության առաջին տողը. «Ես քուրք (բյուրք) եմ, հավատս, ցեղս մեծ են» («Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur»): Հատկանշական է, որ «մախանդախոխական» շքբանում Մեհմեթ Էմինի և Թևֆիք Ֆիքրեթի ստեղծագործական ուղիները երբեմն խաչվել են հենց

քաղաքացիական մոտիվներով: Նրանց ստեղծագործություններում անզամ համընկնում էին մի շարք թեմաներ՝ մարդկային տատալանք, աղքատություն, հասարակ մարդիկ¹¹: Մեծմեք էմինը գյուղացու կյանքը լավ պատկերացնելու և ըմբռնելու համար մույնիսկ տեղափոխվում է գյուղ, ասցւում գյուղացիների հոգսերով:

Հալիք Ջիյա Ուշաքլզզիյի (1866-1945 թթ.)¹² ստեղծագործություններում ևս առկա էին քաղաքացիական, սոցիալական մոտիվներ, ինչպես նաև աննատի ու հասարակության միջև պայքարի նկարագրություններ: Վիպասանը բախվում է դատող իրականության հետ, կորցնում է սիրտ և ընկերների հանդեպ հավատը, հուսախաբվում: Իր «Արզնզված սեր» ստեղծագործության մեջ Հալիք Ջիյան պատմում է մի գեղեցկուհու ողբերգական ճակատագրի մասին: Աղջիկը ինքնասպան է լինում՝ երբանկություն չգտնելով հաշվեհարս ամուսնության մեջ և խարված լինելով սիրելեանի կողմից:

Թ.Ֆիք Ֆիքրեթի ազդեցությամբ քաղաքացիական լիքիկան որոշակի դրսևորումներ է ստացել Ջենափ Եահարեթթիմի (1870-1934 թթ.), Ալի Էրեմ Բուլաթի (1867-1937 թթ.) և այլոց գրական ստեղծագործություններում:

Գիտարկվող ժամանակաշրջանում գրականության մեջ իր տեղն է գտել նաև կանանց իրափոքրների հարցը, որն արտացոլվում էր գլխավորապես «Մերվեր-ի ֆյունուն» հանդեսի շջերում: Թուրք հայտնի գիտնական Քեմալ Արյուզը նշում է, որ «Մերվեր-ի ֆյունուն»-ի ժամանակաշրջանը թավականին լայն և ընդգրկուն ձևով է անդրադարձել կանանց խնդիրներին: «Մերվեր-ի ֆյունուն»-ի քանաստեղծություններում, վնասներում և սկիսներում աչքի էր զարնում կնոջ «քաղաքացիական իրավունքի» (moderit hak) տխուր պատկերը¹³: Հանդեսում հրատարակվում էին արձակագիր Ֆարմա Ալիյեն (1862-1924 թթ.) և քանաստեղծուհի Նիզար Հանըմը (1856-1918 թթ.): Վերջինս, կարելի է ասել, «Մերվեր-ի ֆյունուն»-ում հրատարակվող կին պոետներից առավել աչքի ընկնողն էր: Նիզար Հանըմի առաջին ստեղծագործություններում զգացվում էր Արդուհաք Հանլիթի և Ռեֆիզադե Մահմուդ Էրեմի ազդեցությունը: Նիզար Հանըմի քանաստեղծություններից շատերը պատմում էին կնոջ հոգեվիճակի մասին: Նիզար Հանըմը գրադվում էր նաև թարգմանությամբ: Նրա զրչին են պատկանում Պուշկինի ստեղծագործություններից արված թարգմանությունները, որոնք թեև արվում էին կրկին ֆրանսերենից¹⁴:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում կանանց շարժման պատմության մեջ տվորաբար հիշատակվում են անվանի կին գրողներ Լազիհե Մուհեթթիմի, Էմինե Մեմլիք Հանըմի, Սելմա Ռեզայի, Մյուֆիդե Ֆերիդի ու հատկապես Հալիդե Էդիբի անունները:

Պետք է նշել, որ Թևֆիկ Ֆիքրեթը ևս բուրք զրականության մեջ համարվում է կամանց խնդիրներն արծարծող նշանավոր հեղինակներից մեկը: Եւս իրապես հավատում է կնոջ երբանիկ գոյությանը: «Երբ քաղաքակրթության զարդը արվեստն է, արվեստի զարդն էլ կինն է» («Medeniyyetin ziyetini senetsa, sanatin ziyetini kadindir»), - գրում է քանաստեղծը¹⁵: Թևֆիկ Ֆիքրեթը ցանկանում էր, որ կինը որքան հնարավոր է շուտ դառնա իր «քաղաքացիական իրավունքի» (medeni hak) տերը: Առողջ ու զարգացած հասարակություն ունենալը պայմանավորված չէ միայն տղամարդկանցով, հարկավոր է հասարակական բուրք ուղղունքում ապահովել կին-տղամարդ համագործակցությունը:

Թևֆիկ Ֆիքրեթը մի կողմից աշխատում էր բարձրացնել հասարակության «քաղաքակրթական» ընդհանուր մակարդակը, մյուս կողմից զբաղվում էր կամանց կրթական մակարդակի բարձրացմամբ: Եւս բարձրաձայնում է, որ հասարակության զարգացման գործում անհրաժեշտ է, որ տղամարդիկ ու կանայք հավասարաչափ ծառայեն հասարակությանը: Թևֆիկ Ֆիքրեթն իր տեղծագործություններում ու հրատարակատեսության մեջ փորձում էր կամանց համոզել, որ կանայք հաջողության կարելի է հասնել զրազխտության ու կրթության միջոցով: «Ազգը, որը կրթության չի տալիս իր աղջիկներին, զավակներին դատապարտում է հոգևոր որբության» («Kızlarını okutmayan millet, oğullarını ma'nevî öksüzliğe mahkûm etmiş demektir»), - գրում է պոետը¹⁶:

TIGRAN PETROSYAN
(TSU)

THE CIVIL LIRIC POETRY IN THE OTTOMAN LITERATURE (THE END OF THE 19TH CENTURY)

At the end of the 19th century, the Ottoman Empire appeared under the power of the despotic regime of Abdul Hammed II (1876-1909). This period could also be characterised by Abdul Hammed's exclusively cruel, sometimes absurd censorship. Civil motives can be observed emerging in this period. In this sense Tevfik Fikret's "Fishermen" ("Balıkçılar") poem is of special attention where, for the first time in the Turkish poetry, the characters are representatives of the lower layers of the society, they are common workers. There had been no such characters in the Turkish poetry before Tevfik Fikret. The issue of women's rights can also be found in the literature of this period, which is mainly reflected on the pages of "Servet Fyunan" journal.

1. Uju zıyafih qasidalmınyanı dawihı dawırdawıanı inh'u' Kotcu Ali İhsan, Servet-i Fünun Edebiyatı, İstanbul, 2005; Parlatur İsmail, Enginün İnci, Kıraca Alaattin, Servet-i Fünun Edebiyatı, İstanbul, 2006; Okay M. Orhan, Servet-i Fünun Şiiri, Erzurum, 1992; Akay Hasan, Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler, İstanbul, 1998; Гордлевский Вл., Очерки по новой османской литературе, М., 1912, с. 114-143.
2. Karal E., Osmanlı Tarihi, cilt VIII, Ankara, 1962, s. 265.
3. Uşaklıoğlu İsmail, Sultan 'Abdülhamid II. in der türkischen Publizistik seit Gründung der Republik. Frankfurt am Main et al. 1996. In: Orientalistische Literaturzeitung 93, 4-5 (1998), s. 446-51.
4. Физ Р., Турецкие Девчачки, Встречи, Размышления, М., 1977, с. 50.
5. Физ Р., Пасарели Турция, книги и судьбы, М., 1963, с. 24.
6. Гарузова В., Поэты Турции XIX века, Л., 1970, с. 75.
7. Tevfik Fikret, Rübâb-ı Şikeste, Balıklar, İstanbul, 2005, s. 18-19, jhıyqbu baw' Tevfik Fikret, "Balıklar", "Servet-i Fünun", Sayı 428, 1315 (1899).
8. Նույն տիպով:
9. Гарузова В., նշվ. աշխ., էջ 77:
10. Uşaklıoğlu İsmail, Mehmet Emin Yurdakul'un hayatı ve eserleri, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963; Tevetoğlu Fethi, Mehmet Emin Yurdakul Hayatı ve Eserleri, Ankara, 1988; Kutlu Şemseddin, Servetifünun Dönemi Türk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul, 1972, s. 379-394; Şiirle Selam Antoloji (hazırlayan: Şükür Elçin), Ankara, 1993, s. 57-59, 149-151, 167-169; Гордлевский Вл., նշվ. աշխ., էջ 103-108:
11. Кюкюк Х., Общественные мотивы в турецкой поэзии (конец XIX – середина XX века), М., 1969, с. 31-45.
12. Հայիթ Ձիյա Ուշաքլիղիի մասին մամրամասն տեղեկությունները, Halit Ziya Uşaklıoğlu Romanlığı ve Romanımızdaki Yeri, Ankara, 1999; Алатаева Л., Творчество Халида Зия Ушакилыглы, М., 1956; Гордлевский Вл., նշվ. աշխ., էջ 133-136:
13. Akyüz Kenan, Tevfik Fikret, Ankara, 1947, s. 284.
14. Гарузова В., նշվ. աշխ., էջ 102:
15. Tevfik Fikret, "Nevha-i bî-sûr", Servet-i Fünun, 1314 (1898), Sayı 400, mամրամասնի՞ր Akyüz Kenan, նշվ. աշխ., էջ 285:
16. Tevfik Fikret, Halûk'un Defteri, Bir Kız Mektebi İçin, s. 77.

QJL Qdlturay Qha Qhan

FL0187684